

रामायणम् ।

सुन्दरकाण्डम् ।

म च षिं वा श्री कि प्र णी त म् ।

रामानुज-छत-टीका-समेतम् ।

श्रीधुत्तहारकानाथभक्ष्ममहानुभावस्याभ्यनुज्ञया

श्रीहेमचन्द्रभट्टाचार्य्येण

संग्रहितं, प्रकाशितम् ।

कलिकाता राजधान्यां

वासुदेवि यन्त्रे

श्रीकाविकिङ्कटचक्रवर्तिना

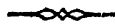
मुद्रितम् ।

प्रकाश्या १०६६ ।

सुन्दरकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्षणः ।
द्वेषे पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥
दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं चिकीर्षन् कर्म वानरः ।
समुदयशिरोग्रीवो गवां प्रतिरिवाबभौ ॥ २ ॥
अथ वैदूर्यवर्णेषु श्राद्धलेषु महाबलः ।
धीरः सस्त्रिकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ ३ ॥

अथ समुद्रकूर्दनमिच्छति स्म । तत इति । ततः शत्रुकर्षणो हनु-
मान् रावणनीतायाः रावणहृतायाः सीतायाः । पदमवस्त्रितिस्थानम्
अन्वेष्टुं चारणादेवजातिविशेषैराचरिते क्रियमाणसञ्चारे पथि
आकाशमार्गे गमनाय द्वेषे ॥ १ ॥

निष्प्रतिद्वन्द्वं सहायान्तररहितं प्रतिबन्धरहितं च । अन्यैर्दुष्करं
कर्म लङ्घनपूर्वं सीतान्वेषणकर्म समुदयमुन्नतं शिरो ग्रीवा च यस्य सः ।
अतएव गवां प्रतिद्वेष इव बभौ ॥ २ ॥

द्विजान् वित्रासयन् धीमान् उरसा पादमान् हरन् ।

मृगाञ्च सुबहून् मिथुन् प्रवृद्ध इव केसरी ॥ ४ ॥

नीललोहितमाञ्जिष्ठपद्मवर्णैः सितासितैः ।

स्वभावसिद्धैर्विमलैर्धातुभिः समलङ्कृतम् ॥ ५ ॥

कामरूपिभिराविष्टमभीक्षणं सपरिच्छदैः ।

यत्किन्नरगन्धर्वैर्देवकल्पैः सपन्नगैः ॥ ६ ॥

स तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवरायुते ।

तिष्ठन् कपिवरस्तत्र हृदे नाग इवाबभौ ॥ ७ ॥

स सूर्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयम्भुवे ।

भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम् ॥ ८ ॥

वैदूर्यवर्णश्राद्धलप्रदेशस्य समुद्रजलवत् श्यामत्वमृदुत्वाभ्यामुरसा
स्वनसदृशक्रियाकालिकोरःपेघणेन प्रवृद्धः केसरीव विचचार ॥ ३ ॥ ४ ॥

नीललोहितो रक्तश्यामः । माञ्जिष्ठः कृष्णपाण्डुर इति कतकः ।
माञ्जिष्ठः पाटल इत्यन्ये । पद्मवर्णः प्रसिद्धः । सितासितैः कल्पाघैः कृष्ण-
पाण्डुरैरिति यावत् । स्वभावसिद्धैः शैलस्वभावसिद्धैरुत्तररूपैर्धातुभिः
समलङ्कृतम् । कामरूपित्वादिविशेषणवद्विर्यक्षादिभिरभीक्ष्णमाविष्टं
यत्तस्य गिरिवर्यस्य तलं तत्र नागवरैरासमन्तायुते तिष्ठन् स कपिः
हृदे नाग इव बभौ । गिरौ हृदसाम्यं श्यामलत्वेन ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

स्वयम्भुवे पवनाय पूयते येन स्वक्षानेन योगिवृन्दं स पवने भग-
वान् प्रत्यक्तत्त्वभूतो रामः एतेन सकलविघ्ननिवारणायेष्टदेवताप्रार्थना-
पूर्वं यात्राकर्त्तव्येति सदाचारो बोधितः ॥ ८ ॥

अञ्जलिं प्राञ्जखं कुर्वन् पवनायात्मयोनये ।
 ततो हि ववृधे गन्तुं दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ॥ ९ ॥
 प्रवगप्रवरैर्हृष्टः स्रवने कृतनिश्चयः ।
 ववृधे रामवृद्धय समुद्र इव पर्वसु ॥ १० ॥
 निष्प्रमाणशरीरः सन् लिलङ्घयिषुरर्णवम् ।
 बाहुभ्यां पीडयामास चरणभ्याञ्च पर्वतम् ॥ ११ ॥
 स चचालाचलश्चाशु मुहूर्त्तं कपिंपीडितः ।
 तरूणां पुष्पितायाणां सर्वं पुष्पमश्नातयत् ॥ १२ ॥
 तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेण सुगन्धिना ।
 सर्वतः संवृतः शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १३ ॥
 तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमाणः स पर्वतः ।
 सलिलं सम्प्रसुखाव मदमत्त इव द्विपः ॥ १४ ॥

आत्मघोनये पवनाय स्वजनकवायवे इत्यर्थः । दक्षिणः कुशलः ॥ ९ ॥

रामवृद्धयं रामाभ्युदयाय ॥ १० ॥

निष्प्रमाणशरीरः परिच्छेदातिक्रान्तदेहः । पीडयामास । लिल-
ङ्घयिषासन्नाह्वयशतः ॥ ११ ॥

एकेन पीडनव्यापारोऽयं मुहूर्त्तपर्यन्तं चलनम् । अश्नातयत् पर्वतः
कर्त्तौ चलनं करणम् ॥ १२ ॥

पुष्पमयो यथा । पुष्पप्रचुरः स्वयमिवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

उत्तमवीर्येण तेन पीड्यमानः स पर्वतः सलिलं प्रसुखाव ॥ १४ ॥

पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः ।
 रीतीर्निवर्त्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ १५ ॥
 मुमोच च शिलाः शैलो विशालाः समनःशिलाः ।
 मध्यमेनार्चिषा जुष्टो धूमराजिरिवानलः ॥ १६ ॥
 हरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः ।
 युहाविष्टानि सत्त्वानि विनेदुर्विहृतैः स्वरैः ॥ १७ ॥
 स महान् सत्वसन्नादः शैलपीडानिमित्तजः ।
 पृथिवीं पूरयामास दिग्दशोपवनानि च ॥ १८ ॥
 शिरोभिः पृथुभिर्नागा व्यक्रस्वस्तिक्लृप्तचणैः ।
 वमन्तः पात्रकं घोरं ददंश्चुर्दृशनैः शिलाः ॥ १९ ॥

उक्ताथस्यैव विवरणं पीड्यमान इति । काञ्चनाञ्जनराजतीस्त्रदाभा
 रीतीः स्रोतः प्रकारान्निवर्त्तयामास तदाभत्वमुपाधिहृतम् ॥ १५ ॥

किञ्च स शैलः । समनःशिला विशालाः शिला मुमोच निपी-
 डनात् । अतएव मध्यमेन मध्यभागेनार्चिषा ज्वालया जुष्टो योऽनल-
 स्तस्य धूमराजिरिव वभानित्यर्थः । यस्येत्यध्याहारः । धूमराजिरिवेति
 ऋक्षपाठः । तीर्थस्तु मध्यमेनार्चिषा मध्यमाख्ययाऽभिजिह्वया जुष्टः
 विशिष्टोऽभिर्धूमराजीरिव धूमनिष्पैयानिवेत्यर्थः धूमराजीरिवेति च
 पाठ इत्याह ॥ १६ ॥

हरिणा हनुमता पीड्यमानेन पर्वतेन पीड्यमानानि सत्त्वानि ॥ १७ ॥

स महासत्त्वेति पाठे महासत्त्वा महाजन्तवस्तेषां सन्नाद इति तीर्थः ।

स महान् सत्वसन्नाद इति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

तास्तदा सविषैर्दृष्टाः कुपितैस्त्रैर्महाशिलाः ।
 जज्वलुः पावकोद्दीप्ताः विभिदुश्च सहस्रधा ॥ २० ॥
 यानि त्वौषधजालानि तस्मिन् जातानि पर्वते ।
 विषम्लान्यपि नागानां न श्रेकुः शमितुं विषम् ॥ २१ ॥
 भिद्यतेऽयं गिरिर्भूतैरिति मत्वा तपस्विनः ।
 त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह ॥ २२ ॥
 पानभूमिगतं हित्वा हैममासनभाजनम् ।
 पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २३ ॥
 लेह्यानुच्यावचान् भक्ष्यान् मांसानि विविधानि च ।
 अर्घ्यभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून् ॥ २४ ॥
 कृतकण्ठगुणाः क्षीवा रक्तमाल्यानुलेपनाः ।
 रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे ॥ २५ ॥

स्वस्थिकः फणास्तुनीलरेखा तच्चिह्नैः शिरोभिरुपलक्षिताः ददंशुः
 पीडाजनितक्रोधवशात् ॥ २६ ॥

सविषैस्त्रैः सर्पैर्दृष्टास्तद्यः पावकोद्दीप्ता इव जज्वलुः विभिदुर्भिन्ना
 बभूवुश्च ॥ २० ॥

श्रमितुं श्रमयितुम् ॥ २१ ॥

भूतैर्ब्रह्मरक्षः प्रभृतिमहाभूतैः ॥ २२ ॥

हित्वा त्वेत्यत्र विद्याधराः कर्तारः ॥ २३ ॥

अर्घ्यभाणि ऋषभचर्मनिर्मितानि चर्माणि फलकानि त्सरः खड्ग-
 मूढिः ॥ २४ ॥

हारनूपुरकैयूरपारिहार्यधरास्त्रियः ।
 विस्मिताः, स्मितास्तस्युराकाशे रमणैः सह ॥ २६ ॥
 दर्शयन्तो महाविद्यां विद्याधरमहर्षयः ।
 सहितास्तस्युराकाशे वीचांचक्रुच्च पर्वतम् ॥ २७ ॥
 शुश्रुवुच्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम् ।
 चारणानाञ्च सिद्धानां स्थितानां विमलेऽब्जरे ॥ २८ ॥
 एष पर्वतसङ्काशो हनुमान् मारुतात्मजः ।
 तितीर्षति महावेगः समुद्रं वरुणालयम् ॥ २९ ॥
 रामार्थं वानरार्थञ्च चिकीर्षन् कर्मदुष्करम् ।
 समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्नुमिच्छति ॥ ३० ॥
 इति विद्याधरा वाचः श्रुत्वा तेषां तपस्विनाम् ।
 तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् ॥ ३१ ॥
 दुधन्वे च स रोमाणि चकम्ये ज्ञानलोपमः ।

कृताः कण्ठेषु गुण्याः स्रजो यैस्ते क्षीबा मत्ताः । पुष्करं पद्मम् ॥ २५ ॥
 परिहारशब्दः श्रेष्ठवाचीति कतकः । पारिहार्यो वलय इति
 तीर्थः ॥ २६ ॥

एतदग्रे श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तं क्वचिदिति कतकः । तेषां तपस्विनाम्
 आकाशचारितपस्विनां वाचः एष पर्वतसङ्काश इत्यादिश्लोकान्यरूपाः
 श्रुत्वा विद्याधरात्मप्रमेयं ददृशुः । तदाकृश्रवणात्पूर्वन्तु भूतरयं
 गिरिर्भिद्यत इति ज्ञातवन्तः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ननाद च महापादं सुमहानिव तोयदः ॥ ३२ ॥
 आनुपूर्वाच्च वृत्तं तलाङ्गूलं लोमभिञ्चितम् ।
 उत्पत्तिथ्यन् विचक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥ ३३ ॥
 तस्य लाङ्गूलमाविद्धमतिवेगस्य पृष्ठतः ।
 ददृशे गरुडेनेव ह्रियमाणो महोरगः ॥ ३४ ॥
 बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसन्निभौ ।
 आससाद कपिः कथ्याञ्चरणौ सञ्चकोच च ॥ ३५ ॥
 संहृत्य च भुजौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम् ।
 तेजः सत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश स वीर्यवान् ॥ ३६ ॥
 मार्गमालोकयन् दूराद्दृष्ट्वा प्रणिहितेक्षणः ।
 हरोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन् ॥ ३७ ॥

दुधुवे च स हनूमान् ॥ ३२ ॥

आनुपूर्व्यात् वृत्तं त्रिवलयं लाङ्गूलं विचक्षेपेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

आविद्धम् आस्कालितं भुजश्च ॥ ३४ ॥

बाहू संस्तम्भयामासेति उत्सववनसन्नाह्याभिनयः बाह्वोः संस्तम्भनं नाम पर्वतोपरिदृढप्रतिष्ठापनम् । कपिः कथ्यां कटिप्रदेशे आससाद कायप्रसारणात् ह्यश्रोतभृत् । उरः शिरसोरुद्धप्रसारणे सपृष्ठचरण-भ्रमस्याधःसङ्कोचने तथात्वं कटिदेशस्थिति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

भुजौ संहृत्य अंसप्रदेशे सञ्चुच्य शिरोधरां ग्रीवां कण्ठदेशे सञ्चुच्य । तेजः पराभिभवसामर्थ्यम् । सत्त्वं बलं शारीरम् । वीर्य-मान्तरं बलम् ॥ ३६ ॥

पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः ।
 निकुच्य कर्णो हनुमान् उत्पतित्यन् महाबलः ॥ ३८ ॥
 वानरान् वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
 यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः ॥ ३९ ॥
 गच्छेत्तद्द्रुमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ।
 न हि द्रुक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम् ॥ ४० ॥
 अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् ।
 यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रुक्ष्यामि कृतश्रमः ॥ ४१ ॥
 बद्धा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ।
 सर्वथा कृतकार्याऽहमेष्यामि सह सीतया ॥ ४२ ॥
 आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाय्य सरावणाम् ।

दूरान्मार्गमालोकयन् । अतश्चोर्द्धप्रशिङ्घितेक्ष्णः हृदये प्राण-
 प्रतिष्ठास्थाने ॥ ३७ ॥

कर्णो निकुच्य सङ्गुच्य उत्पतनसन्नाहवशाद्धि कार्यसङ्घोषो
 भवति ॥ ३८ ॥

श्वसनस्य वायोरिव विक्रमो वेगो यस्य सः ॥ ३९ ॥
 तद्द्रुमिष्यामि । अनेन तद्देव गत्वा कृतकार्यं आगमिष्यामीति
 सूचितम् । तस्यैव प्रपञ्चो नष्टीत्यादि ॥ ४० ॥

अनेनैव एवंविधेनैव ॥ ४१ ॥

आनयिष्यामि आनेष्यामि । सीतया सह मिषित्वेति शेषः ॥ ४२ ॥

एवमुक्त्वा तु हनुमान् वानरो वानरोत्तमः ॥ ४३ ॥

उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् ।

, सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः ॥ ४४ ॥

समुत्पतति वेगात्तु वेगात्ते नगरोद्दिणः ।

संहृत्य विटपान् सर्वान् समुत्पेतुः समन्ततः ॥ ४५ ॥

स मत्तकोयष्टिभकान् पादपान् पुष्पशालिनः ।

उद्धहन्नुरुवेगेन जगाम विमलेऽस्वरे ॥ ४६ ॥

उरुवेगोत्थिता वृक्षा मुहूर्त्तं कपिमन्वयुः ।

प्रस्थितं दीर्घमद्धानं स्वबन्धुमिव वाश्रवाः ॥ ४७ ॥

तमूरुवेगोन्मथिताः सालाश्चान्ये नगोत्तमाः ।

अनुजग्मुर्हेनूमन्तं सैन्या इव महीपतिम् ॥ ४८ ॥

सुपुष्पितायैबज्जभिः पादपैरन्वितः कपिः ।

समुत्पाद्येति । ओषधिपर्वतोत्पाटनवदिति भावः ॥ ४३ ॥

अविचारयन् लङ्घनलोशलेभ्रमप्यगणयन् । तस्यैव प्रपञ्चनं सुपर्ण-
मित्यादि ॥ ४४ ॥

वेगाद्धनूमति समुत्पतति सति ते नगरोद्दिणः पर्वतस्थवृक्षाः सर्वान्
विटपान् सर्वाः शाखाः संहृत्य संचिप्य वेगात् समुत्पेतुः ॥ ४५ ॥

मत्ताः कोयष्टिभा येषु तान् । कोयष्टिको यष्टिभौ पर्यायौ
॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सालाः सर्ज्जलक्षाः । सैन्यशब्देऽर्द्धर्चादिः ॥ ४८ ॥

हनूमन् पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९ ॥

सारवन्तोऽथ ये वृक्षा न्यमज्जन् लवणाम्भसि ।

भयादिव महेन्द्रस्य पर्वता वरूणालये ॥ ५० ॥

स नानाकुसुमैः कीर्णैः कपिः साङ्कुरकोरकैः ।

ऽऽऽभे मेघसङ्काशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥ ५१ ॥

विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्ता पुष्पाणि ते द्रुमाः ।

व्यवशीर्यन्त सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा ॥ ५२ ॥

लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरेऽपतत् ।

द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥ ५३ ॥

पर्वताकारः । तत्त्वं वृहत्त्वेन प्रथितवृक्षवत्त्वेन च ॥ ४९ ॥

सारवन्तो गुरुत्वातिशययुक्ताः खदिशदयस्ते गुरुत्वास्तवणाम्भसि न्यमज्जन् । अर्थादन्ये लघवः सहैव गता इति बोध्यम् । महेन्द्रस्य भयात् पक्षच्छेदभयात् पर्वता इव न्यमज्जन् ॥ ५० ॥

नानाकुसुमैः खानुथायिद्रुमीयैः साङ्कुरकोरकैः कानिचित् कुसुमानि अङ्कुरितानि कानिचित् कोरकरूपाणि कानिचित् विकसितानोत्पथः ॥ ५१ ॥

तस्य हनूमतो वेगेन विमुक्तास्ततो विभक्तास्ते वृक्षाः सलिले व्यवशीर्यन्त आर्षाटडभावः । सुहृदो यथा बन्धुप्रस्थापनार्थं गताः सुहृदो तान् प्रस्थाप्य निवर्तन्ते तद्वत् ॥ ५२ ॥

अपतदिति च्छेदः । यदपतत्तल्लघुत्वेनोपपन्नम् उपपत्तिम् ॥ ५३ ॥

पुष्पौघेण सुगन्धेन नानावर्णेन वानरः ।
 बभौ मेघ इवोद्यन् वै विद्युद्गुणविभूषितः ॥ ५४ ॥
 तस्य वेगसमुद्भूतैः पुष्पैः शोभमदृश्यत ।
 ताराभिरिव रामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम् ॥ ५५ ॥
 तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशाते प्रसारितौ ।
 पर्वताग्रादिनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ ॥ ५६ ॥
 पिवन्निव बभौ चापि सोमिजालं महाणवम् ।
 पिपासुरिव चाकाशं ददृशे स महाकपिः ॥ ५७ ॥
 तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः ।
 नयने विप्रकाशेते पर्वतस्याविवानलौ ॥ ५८ ॥
 पिङ्गे पिङ्गाक्षमुख्यस्य वृहती परिमण्डले ।
 चक्षुषी सम्प्रकाशेते चन्द्रसूर्याविव स्थितौ ॥ ५९ ॥

सर्ववर्णानां विष्णुसु सत्त्वात् नानावर्णपुष्पोद्यानबद्धस्य सविद्युद्गुण-
 मेघोपमा ॥ ५४ ॥

रामाभिः रमणीयाभिः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः । अर्धोवत्त्वे इयमुत्प्रेक्षा । ऊर्ध्व-
 वत्त्वे आकाशं पिपासुरिवेति ॥ ५७ ॥

विप्रकाशेते विशेषेण प्रकाशेते स्म । अनलो दावानलो ॥ ५८ ॥

पिङ्गे पिङ्गलवर्णे । परिमण्डले परितो बद्धप्रभामण्डले स्थितौ चन्द्र-
 सूर्याविव एकगिरौ उदये पिङ्गलमण्डलतयाऽवस्थितौ चन्द्रसूर्या-
 विवेकार्थः ॥ ५९ ॥

मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमावर्भौ ।
 सन्ध्यया समभिसृष्टं यथा स्यात् सूर्य्यमण्डलम् ॥ ६० ॥
 लाङ्गूलञ्च समाविद्धं श्रवमानस्य शोभते ।
 अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितम् ॥ ६१ ॥
 लाङ्गूलचक्रो हनुमान् शुक्लदंष्ट्रोऽनिलात्मजः ।
 व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्करः ॥ ६२ ॥
 स्फिग्देशेनाभिताम्रेण रराज स महाकपिः ।
 महता दारितेनेव गिरिगैरिकधातुना ॥ ६३ ॥
 तस्य वानरसिंहस्य श्रवमानस्य सागरम् ।
 कचान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति ॥ ६४ ॥
 खे यथा निपतत्युक्ता उत्तरान्तादिनिःसृता ।
 दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः ॥ ६५ ॥

नासिकया युक्तमिति शेषः । सन्ध्याकालिकं सूर्य्यमण्डलं यथा तथा
 बभावित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

शुक्लदंष्ट्रत्वं स्वरूपकथनमात्रं न तु परिवेषिभास्करो परमोप-
 योगि ॥ ६२ ॥

स्फिग्देशेन कटिप्रदेशेन तन्मात्रस्यातिताम्रत्वबर्णनादन्यत्राल्प-
 तद्वर्णत्वम् अतएव दारितगैरिकधातुयुक्तगिर्युगमा ॥ ६३ ॥

जीमूते इति सप्तम्यन्त इति कतकः गर्जति जगर्ज ॥ ६४ ॥

उत्तरान्तादुत्तरोर्द्धदिग्भागात् । सानुबन्धा सूक्ष्मोष्णान्तरानुबद्ध-
 इदं विशेषणं पुच्छसाहित्यात् ॥ ६५ ॥

पतत्पतङ्गसङ्काशो व्यायतः शृणुभे कपिः ।
 प्रसृष्ट इव मातङ्गः कक्षया बध्यमानया ॥ ६६ ॥
 उपरिष्टाच्छरीरेण ह्ययया चापगाढया ।
 सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः ॥ ६७ ॥
 यं यं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः ।
 स तु तस्याङ्गवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥ ६८ ॥
 सागरस्योर्मिजालानामुरसा शैलवर्षिणा ।
 अभिघ्नस्तु महावेगः पुष्पुवे स महाकपिः ॥ ६९ ॥
 कपिवातश्च बलवान् मेघवातश्च निर्गतः ।

पतत्पतङ्गसङ्काशः गच्छत्सूर्यसङ्काशः व्यायतो दीर्घः कपिः वस्त्रेण
 बध्यमानया कक्षया गजमध्यबन्धनरज्ज्वा युक्तः प्रसृष्टो मातङ्ग इव बभौ ।
 कक्ष्याप्रकोष्ठे हर्म्यादेः काष्ठत्रां मध्येभबन्धने इति ॥ ६६ ॥

उपरिष्टात् खे गच्छता स्वशरीरेणाधःसागरेवगाढया स्वस्य ह्ययया
 प्रतिबिम्बेन लक्षितः सः सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत् । नैस्त्रोपरि
 विद्यमानपदार्थेन सह सामरे वायुवशाद्देगेन चक्षुषा गच्छतीति
 तदुपमा ॥ ६७ ॥

सोन्माद इव सापस्मार इव । घूर्णनफेनवमनविक्रोशनादिविकार-
 साम्यात् ॥ ६८ ॥

ऊर्मिजालानामभिघ्नन् कर्मणः श्लेषत्वविवक्षया घृष्टी । तान्यभिघ्न-
 न्निति यावत् । श्लेषसदृशेन । अनेन सागरोर्मिणामत्युन्नतत्वं सूचि-
 तम् ॥ ६९ ॥

सागरं भीमनिर्द्वादं कल्पयामासुर्भृशम् ॥ ७० ॥
 विकर्षन्नुमिजालानि वृहन्ति लवणाम्भसि ।
 पुञ्जुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निव रोदसी ॥ ७१ ॥
 मेरुमन्दरसङ्काशासुङ्गतान् सुमहार्णवे ।
 अत्यक्रामन् महावेगतरङ्गान् गणयन्निव ॥ ७२ ॥
 तस्य वेगसमुद्घुष्टं जलं सजलदं तदा ।
 अम्बरस्थं विबभ्राजे शरदभ्रमिवाततम् ॥ ७३ ॥
 तिमिनक्रह्यषाः कूर्मा दृश्यन्ते विवृतास्तदा ।
 वस्त्रापकर्षणेनेव शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ७४ ॥
 क्रममाणं समीक्ष्याथ भुजगाः सागरङ्गमाः ।
 व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्णमिव मेनिरे ॥ ७५ ॥
 दशयोजनत्रिस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता ।

कपिवातः कपिनोत्थापितः वातः मेघवातः मेघमण्डलगोवातः ॥ ७० ॥
 रोदसी द्यावापृथिव्यौ विकिरन्निव पृथक् क्षिपन्निव ॥ ७१ ॥
 अतीत्यातीत्यगमनाद्विगायनिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७२ ॥
 तस्य वेगेन समुद्घुष्टम् ऊर्ध्वक्षिप्तम् अतएव सजलदं जलदसहचरं
 मेघमण्डलपर्यन्तमूर्द्धं गतम् अम्बरस्थं जलमूततं विततं शरदभ्रमिव
 शरन्मेघ इव बभौ शुक्लत्वादिति भावः ॥ ७३ ॥

विवृताः वेगाञ्जलोत्सारेण व्यक्तदेहाः वस्त्रापकर्षणेन वस्त्राप-
 हारेण शरीराणि अवयवाः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

क्वाया वानरसिंहस्य जवे चारुतराऽभवत् ॥ ७६ ॥
 श्वेताभघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी ।
 तस्य सा शुशुभे क्वाया पतिता खवणाभमि ॥ ७७ ॥
 शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः ।
 वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः ॥ ७८ ॥
 येनासौ याति बलवान् वेगेन कपिकुञ्जरः ।
 तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्षवः ॥ ७९ ॥
 आपाते पक्षिघ्नानां पक्षिराज इव व्रजन् ।
 हन्मान् मेघजालानि प्रकर्षन् मारुतो यथा ॥ ८० ॥
 पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमञ्जिष्ठकानि च ।
 कपिना कथ्यमाणानि महाभ्राण चकाश्रिरे ॥ ८१ ॥
 प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतञ्च पुनः पुनः ।

क्वायाप्रमाणवर्णनेन तच्छरीरप्रमाणमपि वर्णितप्रायम् । इयं
 माध्याह्निकी क्वाया ॥ ७६ ॥

श्वेताभघनराजीव श्वेताभयुक्तुमेघपङ्क्तिवत्तस्य क्वायया शुशुभे शुक्ल-
 दंष्ट्रादिना नानावर्णत्वादुक्तोपमानिर्वाहः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

द्रोणीकृतः मेघेषु तदाघातेषु तेभ्यो जलखवणादिति भावः ॥ ७९ ॥

आपतन्त्यस्मिन्नित्यापाते मार्गः पाण्डुरत्वादिगुणकानि मेघजालानि
 प्रकर्षन्मारुतो यथा तथा बभूवेति श्लेषः ॥ ८० ॥

प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते ॥ ८२ ॥
 स्रवमानन्तु तं दृष्ट्वा स्रवगं त्वरितं तदा ।
 वटपुस्तत्र पुष्पाणि देवगन्धर्वदानवाः ॥ ८३ ॥
 तताप नहि तं स्मर्यः स्रवन्तं वानरेश्वरम् ।
 सिधेवे च तदा वायू रामकार्यार्थमिष्टये ॥ ८४ ॥
 ऋषयस्तुष्टुवृक्षैर्न स्रवमानं विहायसा ।
 जगुश्च देवगन्धर्वीः प्रशंसन्तो वनौकसम् ॥ ८५ ॥
 नागाश्च तुष्टुवर्यज्ञा रक्षांसि विविधानि च ।
 प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सहसा विगतक्लमम् ॥ ८६ ॥
 तस्मिन् स्रवगश्चादूर्ले स्रवमाने हनूमति ।
 इच्छाकुकुलमानार्थी चिन्तयामास सागरः ॥ ८७ ॥
 साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः ।
 करिष्यामि भविष्यामि सर्व्ववाच्यो विनत्ताम् ॥ ८८ ॥

कपिना दृष्यमाणादि महाभ्राणि चकाशिरि । मासतेन दृष्यमाणा-
 नोवेति शेषः ॥ ८२ ॥ ८२ ॥

तत्र स्रवगे ॥ ८३ ॥

तं न हि ततापेत्यन्वयः । वायुः सिधेवे अमापनयनायेति भावः
 ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

कपिवरं विगतक्लमं वीक्ष्य नागादयस्तुष्टुवुः ॥ ८६ ॥

इच्छाकुकुलस्य खोत्पादकस्य मानं सत्कारमर्घयते तथाभूतः ॥ ८७ ॥

अहमिच्छाकुनीयेन सागरेण विवर्द्धितः ।

इच्छाकुसचिवस्त्रायं तस्मार्हत्यवसादितुम् ॥ ५८ ॥

तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः ।

शेषञ्च मयि विश्रान्तः सुखं सोऽतितरिष्यति ॥ ६० ॥

इति कृत्वा मतिं साध्वो समुद्रश्चन्द्रमन्भवसि ।

हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ६१ ॥

त्वामिहासुरसङ्घानां देव ! राज्ञा महात्मना ।

पातालनिलयानां हि परिघः सन्निवेशितः ॥ ६२ ॥

त्वमेषां ज्ञातवीर्याणां पुनरेवोत्पत्तिष्यताम् ।

पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥ ६३ ॥

• विवक्षतां वागिन्द्रियवत्प्राणिनां सर्ववाच्यः सर्वं वाच्यं निन्दा यस्मिन्
तादृशो भविष्यामि सर्वनिन्दास्पदं भविष्यामीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

उक्तमेव विवर्द्धितं । अहमिति । तत्तस्मादेव अवसादितुम् अव-
सते । अमं गन्तुं नार्हति । सागरेण विवर्द्धित इत्युक्त्या कश्चिद्देशः
सागरखातस्याप्येतत्सम्बन्ध इति ज्ञायते ॥ ५९ ॥

शेषं मार्गशेषम् ॥ ६० ॥ •

अम्भसि स्वाम्भसि ह्यङ्गं हिरण्यनाभं हिरण्यप्रधानं तन्मयमिति
यावत् । नाभिः प्रधानैकसूर्यामिति ॥ ६१ ॥

परिघ इति । पक्षच्छेदभयात् समुद्रप्रवेशानन्तरं पातालस्थराक्षस-
निरोधार्थं द्वारनिरोधकपरिघवन्मैनाकः स्थापित इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ज्ञातवीर्याणां देवराजेनेति शेषः । यवामसुराणाम् ॥ ६३ ॥

तिर्यग्ूर्द्धमधश्चैव शक्तिस्ते शैल ! वर्द्धितम् ।
 तस्मात् सञ्चोदयामि त्वास्तुत्तिष्ठ गिरिभ्रतम् ! ॥ ६४ ॥
 स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्येति वीर्यवान् ।
 हनूमान् रामकार्यार्थी भीमकर्मा खमाश्रुतः ।
 अमञ्च ऋवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥ ६५ ॥
 हिरण्यगर्भा मैनाको निशम्य लवणाम्बसः ।
 उत्पपात जलान्तूष्णं महाद्रुमलतावृतः ॥ ६६ ॥
 स सागरजलं भित्वा बभूवात्युच्छ्रितस्तदा ।
 यथा जलधरं भित्वा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः ॥ ६७ ॥
 स महात्मा सुहृत्तेन पर्वतः सलिलावृतः ।
 दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः ॥ ६८ ॥

शक्तिस्ते अस्तीति शेषः । तस्मात् पिहित्वातालमुख एव सन्
 वृद्धिशक्त्या वर्द्धमानः सन्नूर्द्धमुत्तिष्ठ ॥ ६४ ॥

उपर्येति तवोपरिप्रदेशं प्राप्नोति । तस्माद्विषामय त्वमुत्तिष्ठेति
 पूर्वोक्तान्वयः । एतदुत्तरं हनूमान् रामकार्यार्थी भीमकर्मा खमा-
 श्रुतः । अमञ्च ऋवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसीति प्राचीनः पाङ्कः
 पाठः । अत्र खमाश्रुत इत्यनन्तरं केचित् श्लोकाः प्रक्षिप्ताः परैरिति
 कतकः । यतो रामकार्यार्थी यतश्च आभ्यति ततस्तस्य अमं समीक्ष्यो-
 त्थातुमर्हसि ॥ ६५ ॥

लवणाम्बसो वचो निशम्येत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

शातकुम्भमयैः शृङ्गैः सकिञ्चरमहोरगैः ।

आदित्योदयसङ्काशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम् ॥ ९९ ॥

तस्य जाम्बूनदैः शृङ्गैः पर्वतस्य समुत्थितैः ।

आकाशं शस्त्रसङ्काशमभवत् काञ्चनप्रभम् ॥ १०० ॥

जातरूपमयैः शृङ्गैर्भ्राजमानैर्महाप्रभैः ।

आदित्यशतसङ्काशः सोऽभवद्भिरिसत्तमः ॥ १०१ ॥

समुत्थितमसङ्गेन हनूमानयतः स्थितम् ।

मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोऽयमिति निश्चितः ॥ १०२ ॥

स तमुच्छ्रितमत्यर्थं महावेगो महाकापिः ।

उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः ॥ १०३ ॥

स तदा सादितस्त्रेण कपिना पर्वतोत्तमः ।

बुद्ध्वा तस्य हरेर्वेगं जहृष च ननाद च ॥ १०४ ॥

एतदुत्तरं शातकुम्भमयैरित्यादि अत्रापि द्वित्र श्लोकप्रक्षेपः ।
परेषां । हिरण्यनाभत्वविवरणं शातकुम्भमयैरिति । आदित्योदय-
सङ्काशैरिति उपलक्षित इति शेषः ॥ ९९ ॥

आस्त्रसङ्काशं शस्त्रवत् श्याममाकाशं काञ्चनप्रभमभवत् ॥ १०० ॥
॥ १०१ ॥

असङ्गेन अविलम्बेन ॥ १०२ ॥

पातयामास । तमत्यर्थमुच्छ्रितं दृष्ट्वा तच्छृङ्गं पातयामासेत्यर्थः ॥ १०३ ॥
ज्ञादितोऽथसादितोऽधःकृत इति यावत् । जहृष च ननाद चेति

तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः ।
 प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत् पर्वतः कपिम् ॥ १०५ ॥
 मानुषं धारयन् रूपमात्मनः शिखरे स्थितः ।
 दुष्करं कृतवान् कर्म त्वमिदं वानरोत्तम ! ॥ १०६ ॥
 निपत्य मम शृङ्गेषु सुखं विश्रम्य गम्यताम् ।
 राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्द्धितः ॥ १०७ ॥
 स त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः ।
 कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मः समातनः ॥ १०८ ॥
 सौख्यं तत्प्रतिकारार्थी त्वत्तः सम्मानमर्हति ।
 त्वन्निमित्तमनेनाहं ब्रह्ममानात् प्रचोदितः ॥ १०९ ॥
 योजनानां शतञ्चापि कपिरेव खमास्युतः ।
 तत्र सानुषु विश्रान्तः श्रेष्ठं प्रक्रमतामिति ॥ ११० ॥

प्राचीनः पाठः । बलवैभवं दृष्ट्वा अहर्षं स्तोत्रान्प्रयोजनावेदनाय ननाद
 शब्दं कृतवान् ननन्देति त्वाधुनिककल्पितः पाठः ॥ १०४ ॥

तदेव विदुषोति तमिति ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

राघवस्य कुले जातैः सागरपुत्रैः ॥ १०७ ॥

कृतमुपकारः ॥ १०८ ॥

सौख्यं राघवकुलजः सागरः तत्प्रतिकारार्थी तत्कुलप्रत्युपकारार्थी
 त्वत्तः सत्कृत्यमाणाद्धारभृतात् सम्मानं राघवकुलपूजामर्हति त्वन्निमित्तं
 त्वत्सत्कारार्थं प्रचोदितः प्रेरितः ॥ १०९ ॥

तिष्ठ त्वं हरिशार्दूल ! मयि विश्रम्य गम्यताम् ।

तदिदं गन्धवत्स्वादु कन्दमूलफलं बज्ज ॥ १११ ॥

तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ ! विश्रान्तोऽथ गमिष्यसि ।

अस्माकमपि सम्बन्धः कपिमुख्य ! त्वयाऽस्ति वै ।

प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरियहः ॥ ११२ ॥

वेगवन्तः श्रवन्तो ये श्रवणा मारुतात्मज ! ।

तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर ! ॥ ११३ ॥

अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता ।

धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनर्यादृशो भवान् ॥ ११४ ॥

त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः ।

पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर ! ॥ ११५ ॥

प्रेरणाप्रकारो योजनानामिति । योजनानां शतमपि प्रक्रमितुं खमाप्तुतः एवः कपिः श्रेष्ठं प्रक्रान्तावशेषं तव सानुषु विश्रान्तः सन् प्रक्रमतामिति यतः प्रेरितोऽस्मि अतो मयि तिष्ठ स्थित्वा विश्रम्य पश्चाद्गम्यतामिति योजना अत्र तिष्ठ त्वमित्यर्थं प्रक्षिप्तमिति केचित् ॥ ११० ॥

तत्तस्माद्यदिदं कन्दादि मयि बज्ज दृश्यते तदास्वाद्येत्यन्वयः ॥ १११ ॥

अस्माकमपि सम्बन्धः त्वत्साहाय्यकरणप्रयोजक इति शेषः । तं सम्बन्धं वक्तुमाह,—प्रख्यात इति । भवान् महागुणपरियहः । बज्ज-त्रीहिरयम् अतस्त्रिषु लोकेषु प्रख्यातः ॥ ११२ ॥

तादृशं त्वां ये वेगवन्तः श्रवणाः सन्ति तेषां मुख्यतमं मन्ये ॥ ११३ ॥

भवान् यादृशस्तादृशः पूज्य इति किं पुनरिति योजना ॥ ११४ ॥

पूजिते त्वयि धर्मज्ञे पूजां प्राप्नोति मारुतः ।

तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ ११६ ॥

पूव्व कृतयुगे तात ! पर्वताः पक्षिणोऽभवन् ।

तेऽपि जग्मुर्दिशः सर्वा गुरुडा इव वेगिनः ॥ ११७ ॥

ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घाः सहर्षिभिः ।

भृतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥ ११८ ॥

ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः ।

पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः ॥ ११९ ॥

स मानुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् ।

ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना ॥ १२० ॥

अस्मिन् लवणतोये च प्रक्षिप्तः ज्वगोत्तम ! ।

गुप्तपक्षः समग्रश्च तव पित्राभिरक्षितः ॥ १२१ ॥

ततोऽहं मानयामि त्वां मान्योऽसि मेऽऽ मारुते ! ।

त्वया ममैष सम्बन्धः कपिमुख्य ! महारुणः ॥ १२२ ॥

विवक्षित प्राशस्त्यमेवाह,—त्वं हीति ॥ ११५ ॥

हनूमद्धारकमारुतपूजायां कारणान्तरमप्याह,—शृणु चापीति

॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

क्षिप्तः आकाशमुत्क्षिप्तः ॥ १२० ॥ १:१ ॥

ततः उक्तकारणादेवसम्बन्धः पूजाप्रयोजकः स्वरक्षकपुत्रत्वरूपः

॥ १२२ ॥

अस्मिन्नेवं गते कार्य्ये सागरस्य ममैव च ।
 प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महामते ! ॥ १२३ ॥
 श्रमं मोक्षय पूजाञ्च गृहाण हरिसत्तम ! ।
 प्रीतिञ्च मम मान्यस्य प्रीतोऽस्मि तत्र दर्शनात् ॥ १२४ ॥
 एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तन्नगोत्तममब्रवीत् ।
 प्रीतोऽस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेषोपनीयताम् ॥ १२५ ॥
 त्वरते कार्य्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते ।
 प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्यातव्यमिहान्तरा ॥ १२६ ॥
 इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुङ्गवः ।
 जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान् प्रहसन्निव ॥ १२७ ॥
 स पर्वतसमुद्राभ्यां बद्धमानादवेक्षितः ।
 पूजितञ्चोपपन्नाभिराग्नीभिर्भिनन्दितः ॥ १२८ ॥

अस्मिन् कार्य्ये प्रत्युपकाररूपे एवं गते सति चिरात् प्राप्ते सति
 मया समुद्रेण चेति शेषः । त्वं पूजास्वीकारेण तयोः प्रीतिं कर्तुं-
 मर्हसि ॥ २३ ॥

मान्यस्य वायुसम्बन्धान्नत्र पूज्यस्य मम प्रीतिं कुर्व इति शेषः ॥ १२४ ॥
 मन्युः पूजानङ्गोकारजं दैन्यम् ॥ १२५ ॥ १२६ ॥
 शैलमालभ्य स्पृष्ट्वा । *प्रहसन्निवति एतावत् श्वनेऽपि श्रममारोप्य
 लघार्यं प्रयास एतथोरिति प्रहासः ॥ १२७ ॥
 उपपन्नाभिः तत्काले धुक्ताभिः ॥ १२८ ॥

अथोर्ध्वं दूरमाञ्जत्य हित्वा शैलमहार्णवौ ।
 पितुः पश्यान्मासाद्य जगाम विमलेऽक्षरे ॥ १२६ ॥
 भूयश्चोर्ध्वगतिं प्राप्य गिरिं तमवसोकयन् ।
 वायुसूनुर्निरालम्बो अगाम कपिकुञ्जरः ॥ १२७ ॥
 तद्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाच्च परमर्षयः ॥ १२९ ॥
 देवताश्चाभवन् हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा ।
 काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः ॥ १३२ ॥
 उवाच वचनं धीमान् परितोषात् सगद्गदम् ।
 सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः ॥ १३३ ॥
 हिरण्यनाभ ! शैलन्द्र ! परितुष्टोऽस्मि ते भद्रम् ।
 अभयं ते प्रयच्छामि गच्छ क्षीम्य ! यथासुखम् ॥ १३४ ॥

अथ ऊर्ध्वं यत्र देशे स्थितस्ततोऽपि बद्धकं पितुः पश्यान् वायु-
 मार्गम् ॥ १२६ ॥

भूय ऊर्ध्वं ततोऽपि बद्ध ऊर्ध्वं तं गिरिमधःप्रदेशवर्तिनमवसो-
 कयन् ॥ १२७ ॥

तद्वितीयं कर्म अविश्वस्यैव पुनरत्यूर्ध्वपतनरूपं कर्म ॥ १२९ ॥

तत्रस्थाः मैनाकस्थाः गगनस्था वा तस्य काञ्चनस्य काञ्चनमयस्य
 सुनाभस्य शोभनमध्यस्य मैनाकस्य कर्मणा जलादुत्थानरूपेण देवता
 इन्द्रश्च तुष्टः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

अभयं स्वकृतपक्षच्छेदशङ्काजनितभयाभावम् ॥ १३४ ॥

साङ्गं कृतं ते सुमहद्विभ्रान्तस्य हनूमतः ।
 क्रमतो धीजनज्ञतं निर्भयस्य भये सति ॥ १३५ ॥
 रामस्यैव हितायैव याति दाशरथीः कपिः ।
 सत्क्रियां कुर्वता शक्त्या तोषितोऽस्मि हृदं स्वया ॥ १३६ ॥
 स तत् प्रहर्षमलभद्विपुलं पर्वतोत्तमः ।
 देवतानां पतिं हृष्ट्वा परितुष्टं व्रतक्रतुम् ॥ १३७ ॥
 स वै दत्तवरः ब्रैलो बभूवावस्थितसीदा ।
 हनूमांश्च सुहूर्त्तेन व्यतिचक्राम सागरम् ॥ १३८ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 अजुवन् सूर्य्यसङ्गाशां सुरसां नागमातरम् ॥ १३९ ॥
 अथं वातात्मजः श्रीमान् अवते सागरोपरि ।
 हनूमान्नाम तस्य त्वं सुहूर्त्ते विघ्नमाचर ॥ १४० ॥
 राक्षसं रूपमास्यान्न सुघोरं पर्वतोपमम् ।
 दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं वक्रं कृत्वा नभःस्युषम् ॥ १४१ ॥

निर्भयस्यापि भये सतीवोपचारायै साङ्गं कृतं यतोऽतः परितुष्ट
 इत्यन्वयः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

अवस्थितः जलान्तरमग्न इत्यर्थः । सागरं मैनाकाधिष्ठितसागर-
 प्रदेशम् ॥ १३८ ॥

अथं देवैर्षङ्गां प्रविष्टस्य हनूमतः कार्यक्षमवशपरीक्षणार्थं सुरसा-
 प्रवर्तनम् । तत इत्यादि ॥ १३९ ॥ १४० ॥

बलनिष्कामहे ज्ञातुं भृशश्चास्य पराक्रमम् ।
 त्वां विजेयत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति ॥ १४२ ॥
 एवमुक्त्वा तु सा देवी दैवतैरभिसत्कृता ।
 समुद्रमध्ये सुरसा विभ्रती राक्षसं वपुः ॥ १४३ ॥
 विकृतश्च विरूपश्च सर्वस्य च भयावहम् ।
 ज्वमानं हनूमन्तमावृत्त्येदमुवाच ह ॥ १४४ ॥
 मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभ । ।
 अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम् ॥ १४५ ॥
 वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्परा ।
 व्यादाय वक्त्रां विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः ॥ १४६ ॥
 एवमुक्तः सुरसया प्रहृष्टवदनोऽब्रवीत् ।
 रामो दाशरथिर्नाम प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ १४७ ॥
 खड्गणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चाङ्गिभार्यया ॥ १४८ ॥

बभसृश्रमिति पुंस्त्वमार्षम् । वक्त्रशब्दोऽर्थादिर्षा । १४१ ॥

बलं ज्ञानबलम् उपायबलञ्च पराक्रमञ्च ज्ञातुमिच्छामहे । तदेव
विदुषोति । त्वामिति । १४२ ॥ १४३ ॥

भयस्य च भयावहमिति पाठे सर्वलोकाभयस्यापीत्यर्थः । १४४ ॥

ईश्वरैर्देवैः ॥ १४५ ॥

एष वरः पुर आगतस्य वदनप्रवेशरूपः इत्युच्येति शेषः । सत्परा
त्परासहिता सा सुरसा ॥ १४६ ॥

अस्य कार्यविषयस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः ।

तस्य सीता हता भार्या रावणेन यशस्विनी ॥ १४६ ॥

तस्याः सकाशं दूतोऽहं मन्त्रिये रामशासनात् ।

कर्त्तुमर्हसि रामस्य साश्वं विषयवासिनी ॥ १५० ॥

अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामश्चास्तिष्ठकारिणम् ।

आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १५१ ॥

एवमुक्त्वा हनुमता सुरसा कामरूपिणी ।

अमवीन्नातिवर्त्तन्मां कश्चिदेष वरो मम ॥ १५२ ॥

तं प्रयान्तं समुदीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् ।

बलं जिज्ञासमाना सा नागमाता हनुमतः ॥ १५३ ॥

प्रहृष्टवदनः दत्तभक्ष्यवराया अपि सकाशान्निस्सारोपायज्ञानजो
हर्षः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

कार्यविषयस्य मायादुर्बन्धे प्रसक्तस्य बद्धवैरस्य श्रूर्पणखाविरूप-
करणादिकर्मणेति श्लेषः ॥ १४६ ॥

रामसाक्ष्यकरणे हेतुः रामस्य विषयवासिनीति तस्य सर्वाधिपति-
त्वात् ॥ १५० ॥

रामश्चेति दृष्ट्वा हतान्तस्य विज्ञाप्येति श्लेषः ॥ १५१ ॥

कश्चिदपि मां नातिवर्त्तेत् अभक्षितो न गच्छेदित्यर्थः । परस्मै-
पदमाद्यम् ॥ १५२ ॥

तं प्रयान्तं पुनराज्ञाह्वानोत्पन्ना वरदानं श्रुत्वापि प्रयागोन्मुखम् ।
हनुमतस्तस्य बलं जिज्ञासमाना सुरसा वाक्यमब्रवीत् ॥ १५३ ॥

निविश्य वदनं भेद्य गन्तव्यं वानरोत्तम ! ।
 वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्परा ॥ १५४ ॥
 व्यादाय विपुलं वक्त्रं स्थिता सा मारुतेः पुरः ।
 एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ १५५ ॥
 अत्रवीत् कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहिव्यसि ।
 इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायताम् ॥ १५६ ॥
 दशयोजनविस्तारो हनूमानभवत्तदा ।
 चकार सुरसाप्यास्यं विंशद्योजनमायतम् ॥ १५७ ॥
 तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः स बुद्धिमान् ।
 दीर्घजिह्वं सुरसया सुभीमं नरकोपमम् ॥ १५८ ॥
 तद्दृष्ट्वा मेघसङ्काशं विंशद्योजनमायतम् ।
 हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः ।
 चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् ।
 बभूव हनुमान् वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः ।

निविश्येति प्रविश्येन गन्तव्यं यदि शक्तिरस्तीत्यर्थः । इत्यत्रवी-
 दित्यन्वयः ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

दशयोजनमायताम् आयतवक्त्रमित्यर्थः ॥ १५६ ॥

चकार सुरसाप्यास्यं विंशद्योजनमायतमित्यनन्तरम् तद्दृष्ट्वा
 व्यादितं त्वास्यमिति प्राचीनः पाठः । तद्दृष्ट्वा मेघसङ्काशमित्यादिशत-
 योजनमायतमित्यन्तस्योक्तास्तु प्रक्षिप्ता इति कतकः ॥ १५७ ॥

चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमुच्छ्रितम् ।
 तदैव हनुमान् वीरः सप्ततिं योजनोच्छ्रितः ।
 चंकार सुरसा वक्त्रमग्नीतिं योजनोच्छ्रितम् ।
 हनुमाननलप्रख्यो नवतिं योजनोच्छ्रितः ।
 चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम् ।
 स सङ्घ्रिय्यात्मनः कायं जीमूत इव मारुतिः ।
 तस्मिन् मुहूर्त्ते हनुमान् बभ्रुवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ १५८ ॥
 सोऽभिपद्यथ तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाबलः ।
 अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६० ॥
 प्रविष्टोऽस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि ! नमोऽस्तु ते ।
 गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यश्वासीदरस्तव ॥ १६१ ॥
 तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रराजमुखादिव ।
 अब्रवीत् सुरसा त्रेधा स्नेन रूपेण वानरम् ॥ १६२ ॥
 अर्थसिद्धौ हरिश्रेष्ठ ! गच्छ सौम्य ! यथासुखम् ।
 समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ १६३ ॥

आदितं व्याक्तं दीर्घजिह्वादिगुणविशिष्टं व्यासन्तस्तस्या आस्यं
 दृष्ट्वैत्यन्वयः ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥

इदं वचनमितीदं शब्दार्थः प्रविष्ट इति । दाक्षायणि दक्ष-
 प्रजापतिसन्ताने अतएव नतिः । सत्य आसीत् सत्वो जात इत्यर्थः ।
 वदनप्रवेशरूपत्वात्तस्य ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्षं सुदुष्कारम् ।
 साधु साध्विति भूतानि प्रशशंसुस्तदा हरिम् ॥ १६४ ॥
 स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम् ।
 जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः ॥ १६५ ॥
 सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते ।
 चरिते कौशिकाचार्यैरैरावतनिषेविते ॥ १६६ ॥
 सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः ।
 विमानैः सम्पतद्भिश्च विमलैः समलङ्किते ॥ १६७ ॥
 वज्राशनिमस्यशैः पावकैरिव शोभिते ।
 कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिह्निरधिष्ठिते ॥ १६८ ॥

अथ साठनुगृह्णाति । अर्थसिद्धौ इति । राघवेण त्वद्विज्ञापित-
 वृत्तान्तेन समानय सक्रमय ॥ १६३ ॥

तत्तृतीयं सुरसा वक्त्रान्निष्कमण्डपम् ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

वारिधारासेवितत्वादिविशेषणके चन्द्रसूर्यपथे जगामेत्यन्वयः
 एकानसप्रतितमेन । पतगैः पक्षिभिः कौशिकं गानश्रुत्यावद्या तदाचार्यै-
 स्तुम्बुरप्रभृतिगन्धर्वैश्चरिते सेविते । ऐरावतम् ऋजुदीर्घमिन्द्रधनुरिति
 तीर्थः । गजविशेष इत्यन्ये ॥ १६६ ॥

पतगोरगाः पक्षिसर्पाः ॥ १६७ ॥

वज्राशनिमस्यशैः कन्दवत्याणहरैः पावकैः पक्षाभिभिरिव स्वर्ग-
 जिह्निरधिष्ठिते समाघातैरिति पाठे ताभ्यां तुल्य आघातोऽभिघातो
 यथां तैरित्यर्थः ॥ १६८ ॥

वहता ह्यमत्यन्तं सेविते चित्रभानुना ।

मंहमञ्चत्रचन्द्रकृतारागणविभूषिते ॥ १६६ ॥

महर्षिगणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले ।

विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते ॥ १७० ॥

देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे ।

विताने जीवलोकस्य विमले ब्रह्मनिर्मिते ॥ १७१ ॥

अञ्जयः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वृते ।

जगाम वायुमार्गं च गरुत्मानिव मारुतिः ॥ १७२ ॥

हनूमान् मेघजालानि प्राकषेन् मारुतो यथा ।

कालागुरुसवर्णानि रक्तपीतमितानि च ॥ १७३ ॥

कपिना कृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशरे ।

प्रविशन्नभ्रजालानि निष्कतञ्च पुनः पुनः ॥ १७४ ॥

प्राचृषीन्दुरिवाभूति निष्पतन् प्रविशंस्तथा ।

प्रहृश्यमानः सर्वत्र हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १७५ ॥

भेजेऽम्बरं निरालम्बं पक्षयुक्त इवाद्भिराट् ।

स्रवमानन्तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी ॥ १७६ ॥

चित्रभानुना पञ्चामिभिन्नोऽयमग्निश्चित्रभानुः ॥ १६६ ॥

विश्वे विश्वाश्रये विश्वावसुगन्धर्वराजः ॥ १७० ॥

देवराजानां गजाः पुण्डरीकादयः विताने अश्वकाशावरणवस्त्रे

चान्दवा इति प्रसिद्धे ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी ।

अथ दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाग्निता ॥ १७७ ॥

इदं मम महासत्त्वं चिरस्य वज्रमागतम् ।

इति सञ्चिन्त्य मनसा ह्याश्रामस्य समाक्षिपत् ॥ १७८ ॥

कायायां गृह्यमाणायाम् चिन्तयामास वानरः ।

समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पङ्कुकृतपराक्रमः ॥ १७९ ॥

प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे ।

तीर्थ्यगूर्द्धमधश्चैव वीक्षमाणस्तदा कपिः ॥ १८० ॥

ददर्श स महासत्वमुत्थितं लवणाभ्रमि ।

तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विक्राननाम् ॥ १८१ ॥

कपिराज्ञा यथा ख्यातं सत्वमद्गतदर्शनम् ।

कायायाहि महावीर्यं तदित्नाचक्षुःश्रयः ॥ १८२ ॥

आश्रिता कृतभोजना ॥ १७७ ॥

समाक्षिपञ्जयाह,—कायाग्रहणेन तदन्तुनिरोधशक्तिस्तस्या ब्रह्म-
दत्ता ॥ १७८ ॥

पङ्कुकृतः सत्वगतिः पराक्रमो यस्य ॥ १७९ ॥

महानौर्यथा पङ्कुकृतपराक्रमा सत्वगतिः प्रतिलोमेन वातेन क्रियते
गम्यदेशगतनिरोध एवात्र सत्वगतित्वं यदा तेन यथा विपरीतगति-
वारणाय यन्त्रैः सत्वगतिः कार्यते तथाहं येनचित् सत्वगतिः
कृतः ॥ १८० ॥

सहासत्वं स्त्रीरूपं प्राणिनम् ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

स तां बुद्धार्थतन्निम सिंहिकां मतिमान् कपिः ।
 व्यवर्द्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १८३ ॥
 तस्य सा कायमुदीक्ष्य वर्द्धमानं महाकपेः ।
 वक्त्रं प्रसारयामास पातालाम्बरसन्निभम् ॥ १८४ ॥
 घनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत् ।
 स ददर्श ततस्तस्या विहृतं सुमहन्मुखम् ॥ १८५ ॥
 कायमात्रञ्च मेधावी मर्माणि च महाकपिः ।
 स तस्या विहृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः ॥ १८६ ॥
 संचिप्य मुञ्जरात्मानं निपपात महाकपिः ।
 आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः ॥ १८७ ॥
 यसमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्व्याण राज्जणा ।
 ततस्तस्या नखेस्तीक्ष्णैर्मन्दीष्युत्कृत्य वानरः ॥ १८८ ॥

अर्धतत्त्वेन कायाग्रहणरूपार्थक्रियया ॥ १८३ ॥

पातालाम्बरसन्निभं पातालाकाशमध्यभागसदृशम् ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

कायमात्रं स्वशरीरकवलनपर्याप्तं शरीरप्रमाणात्मित्यर्थ इति
 अर्थः । मात्रशब्देऽल्पवाचीति कतकः । मर्माणि च भेदनाथं ददर्श-
 न्वयः तस्या वक्त्रे ॥ १८६ ॥

आत्मानं मुञ्जः संचिप्य अधिकां सङ्कुच्य निपपातेत्यन्वयः ॥ १८७ ॥

॥ १८८ ॥

उत्पपाताथ वेगेन मनःसम्पातविक्रमः ।

तान्नु दिक्ष्या च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य सः ॥ १८६ ॥

कपिप्रवीरो वेगेन ववृधे पुनरात्मवान् ।

हृत्तहृत्सा हनुमता पपात विधुराऽम्भसि ।

स्यस्युवैव हनुमान् सृष्टस्तस्या निपातने ॥ १८० ॥

तां हतां वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम् ।

भृतान्याकाशचारीणि तमूचुः स्रवगोत्तमम् ॥ १८१ ॥

भीममद्य कर्तुं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् ।

मनःसम्पातविक्रमः मनोवेगतुल्यवेगः । दिक्ष्या देवानुग्रहेण
दृष्टोति पाठे सृष्टदर्शनेनेत्यर्थः । धृत्या सहजधैर्येण दाक्षि-
ण्येण कालोचितकृत्यचारुत्येण च तां निपात्य निहत्य वेगेनो-
त्पपात ॥ १८६ ॥

ननु प्रथमप्रवृत्तवेगस्य सुरसादिभिः कुण्ठीभावे सति कथं पुन-
राकाशगमनं तत्राह,—आत्मवान् धायोरिव स्वाधीन एव तद्रमन-
विषयो यत्रः । प्रथमन्तु आकाशमार्गं प्राप्तिमात्राय महेंद्रपर्वतालम्बन-
मितरजनप्रतारणाय वेत्याहुः । हृतहृत्त्वत्तहृदयलक्षणप्राणस्थाना
द्यतएव विधुरा प्राणशून्या अम्भसि पपात । अथ काविरुत्प्रेक्षते तस्या-
श्लयाग्रहणमात्रेण भद्रगादिशक्तिमत्याः । सिंहिकाया निपातने
निपातनिमित्तं रावणनाशाय स्वात्मरूपरामवत् स्वस्वरूपो हनुमान्
सृष्टः ॥ १८० ॥ १८१ ॥

साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्रवतां वर ! ॥ १८२ ॥
 यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र ! यथा तव ।
 धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स कर्मसु न सीदति ॥ १८३ ॥
 स तैः सम्पूजितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनैः ।
 जगामाकाशमाविश्य पद्मगाशनवत् कर्पिः ॥ १८४ ॥
 प्राप्तभूयिष्ठपारसु सर्व्वतः परिलोकयन् ।
 योजनानां शतस्थान्नि वनराजीं ददर्श सः ॥ १८५ ॥
 ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम् ।
 द्वीपं शाखासृगश्रेष्ठो मलयोपवनानि च ॥ १८६ ॥
 सागरं सागरानूपान् सागरानूपजान् द्रुमान् ।
 सागरस्य च पत्नीनां सुखान्यपि विलोकयत् ॥ १८७ ॥

महत्सत्त्वं महाबला राक्षसी रावणावदशक्यसंहारा त्वया संहृते-
 त्वर्यः । अरिष्टं वाधारहितम् । रिषहिंसायाम् ॥ १८२ ॥

निर्वाधं कर्मसाधनहेतुमाह,—यस्य त्विति ॥ १८३ ॥

स तैः सम्पूजितः तैः पूर्वोक्तभूतैः प्रतिपन्नप्रयोजनैः अभिमतं
 साधयेत्यनुमत्याटनुगृहीतकार्यः ॥ १८४ ॥

प्राप्तभूयिष्ठः प्राप्तकल्पः पारो येन सः ॥ १८५ ॥

पतन्नेव गच्छन्नेव मलयोपवनानि । अग्नेनोत्तरतीर इव दक्षिणती-
 रेऽपि मंजयाख्यः पर्वतोऽस्तीति गम्यते ॥ १८६ ॥

मागद् दक्षिणतीरसमीपवर्त्तिसागरम् । अनूपः कच्छदेशः । सागरस्य

स महामेघसङ्काशं समीच्यात्मानमात्मवान् ।
 निरुन्धन्तमिवाकाशं चकार मतिमान् मतिम् ॥ १९८ ॥
 कायवृद्धिं प्रवेगञ्च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः ।
 मयि कौतूहलं कुर्युरिति मेने महामतिः ॥ १९९ ॥
 ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसन्निभम् ।
 पुनः प्रकृतिमापेदे वीतमोह इवात्मवान् ॥ २०० ॥
 तद्रूपमतिसंक्षिप्य हनुमान् प्रकृतौ स्थितः ।
 चीन् क्रमानिव विक्रम्य बलिवीर्य्यहरो हरिः ॥ २०१ ॥
 स चारुनानाविधरूपधारी
 परं समासाद्य समुद्रतीरम् ।

पत्नीनां लङ्कादीपादागत्य सागरं प्रविशन्तीनां नदीनां मुखानि सङ्गम-
 स्थानानि विज्ञोकयत् । व्यज्ञोकयत् ॥ १९७ ॥

आत्मानं स्वशरीरं महत्वादाकाशं निरुन्धन्तमिव । मतिं कर्तव्य-
 निश्चयम् ॥ १९८ ॥

कौतूहलमास्त्र्यधिया दिदृक्षामित्यर्थः ॥ १९९ ॥

प्रकृतिं निजमाकारं वीतमोहः वीतो नष्टो वासनावश्रादागतः
 कामादिमोहो यस्य सः । आत्मवान् जीवन्मुक्तयोगीप्रकृतिं भगव-
 दग्न्यतत्त्वतालक्षणस्वभावमित्यर्थः ॥ २०० ॥

अतिसंक्षिप्य अतिसङ्कोच्य चीन् क्रमान् पदानि विक्रम्य प्रक्षिप्य
 बलेः वीर्य्यस्य हरो हरिरिव प्रकृतौ स्थितः ॥ २०१ ॥

परैरशक्यं प्रतिपन्नरूपः
 समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥ २०२ ॥
 ततः स लम्बस्य गिरेः समृद्धे
 विचित्रकूटे निपपात कूटे ।
 सकेतकोद्दालकनारिकेले
 महाभ्रकूटप्रतिभो महात्मा ॥ २०३ ॥
 ततस्तु सम्राय्य समुद्रतीरं
 समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्यमूर्ध्नि ।
 कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते
 विधूय रूपं व्यथयन् मृगदिजान् ॥ २०४ ॥
 स सागरं दानवपन्नगायुतं
 बलेन विक्रम्य महोर्ध्वमालिनम् ।

चारु नानाविधरूपधारी नानावर्णाकृतिरूपधारी तच्च तत्
 ध्यानेषु स्पष्टम् । परैरशक्यं समुद्रतीरमासाद्येत्यन्वयः । समीक्षितात्मा
 समालोकितातिप्रमाणस्वशरीरः । समवेक्षितार्थः आलोक्षितानन्तर-
 कार्यः प्रतिपन्नरूपः अङ्गीकृतस्वल्पदेहे भृदिति शेषः ॥ २०२ ॥

लम्बस्य लम्बाख्यस्य । विचित्राणि कूटानि अवान्तरशिखराणि
 यस्य तादृशे कूटे प्रधानशिखरे । उद्दालकः श्लेषातकः ॥ २०३ ॥

गिरिवर्यमूर्ध्नि स्थितामिति शेषः । उपसंहरति । कपिस्त्विति ।
 स कपिरुद्यमानविशेषणं सागरमतिक्रम्य तस्मिन् लम्बाख्यपर्वते

निपत्य तीरे च महोदधैस्तदा
ददर्श लङ्काममरावतीमिव ॥ २०५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

मृगादीन् व्यथयन् पीडयन्निपपात निपत्य च ततः प्राचीनं रूपं विधूय
महोदधेस्तीरेऽमरावतीमिव स्थितां लङ्कां ददर्श ॥ २०४ ॥ २०५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके सुन्दर-
काण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

• द्वितीयः सर्गः ।

स सागरमनाद्युत्थमतिक्रम्य महाबलः ।

त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह ॥ १ ॥

ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् ।

अभिवृष्टस्तत्र बभौ पुष्पमयो हरिः ॥ २ ॥

• योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वायुत्तमविक्रमः ।

अग्निःश्वसन् कपिलत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥ ३ ॥

शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि ।

किं पुनः सागरस्यान्तं संख्यातं शतयोजनम् ॥ ४ ॥

त्रिकूटस्य लम्बापरपर्यायस्य पर्वतस्य तटे स्थितः स्वस्थो भूत्वा
लङ्का ददर्श ॥ १ ॥

पुष्पमयः पुष्पमयवानर इव ॥ २ ॥

अग्निःश्वसन् अमजश्चासरहितः । तदेवाह,—न ग्लानिमिति
कविवाक्यमेतत् ॥ ३ ॥

अहं योजनानां बहूनि शतान्यपि क्रमेयं क्रामेयं क्रामितुं शक्तः ।
शतयोजनमिति संख्यातं सागरस्यान्तं परं पारं क्रामेयमिति का गणना
ममेति मन्यते स्मेति शेषः । हनुमदभिप्रायानुवादः कवेः ॥ ४ ॥

स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः स्रवतामपि चोत्तमः ।
 जगाम वेगवान् लङ्कां लङ्कयित्वा महोदधिम् ॥ ५ ॥
 श्राद्धस्थानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च ।
 मधुमन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च ॥ ६ ॥
 शैलांश्च तरुसंच्छन्नान् वनराजींश्च पुष्पिताः ।
 अभिचक्राम तेजस्वी हनूमान् प्रवर्गर्षभः ॥ ७ ॥
 स तस्मिन्नचले तिष्ठन् वनान्युपवनानि च ।
 स नगाये स्थितां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः ॥ ८ ॥
 सरलान् कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान् ।
 प्रियालान् मुचुलिन्दांश्च कुटजान् केतकान्यपि ॥ ९ ॥
 प्रियङ्गून् गन्धपूर्णांश्च नीपान् सप्तच्छदांस्तथा ।
 असनान् कोविदारंश्च करवीरंश्च पुष्पितान् ॥ १० ॥
 पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि ।

जगाम लङ्कां पर्वतशिखरादवरोहति श्रेष्ठः ॥ ५ ॥

मध्येन जगाम । मध्यमार्गेण वनादीन् पश्यन् जगाम नगवन्ति
 वृक्षवन्ति । प्राशस्त्ये मतुप् ॥ ६ ॥

शैलान् शम्भगिरिपादरूपान् ॥ ७ ॥

स तस्मिन् लम्बपर्वते तिष्ठन् लङ्कायावगमन्युपवनानि च ददर्श ।
 अपि च स पवनात्मजः तां लङ्कां नगाये पर्वताये स्थितां ददर्श ॥ ८ ॥

अस्यैव प्रपञ्चः सरलानित्यादि । मुचुलिन्दा जम्बीरा इत्याहुः ॥ ९ ॥

पादपान् विहगांकीर्णान् पत्रनाधूतमलफान् ॥ ११ ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णा वापीः पद्मोत्पलावृताः ।
 आक्रीडान् विविधान् रम्यान् विविधान्च अलाभयान् ॥ १२ ॥
 सन्तान् विविधैर्वृक्षैः सर्वैर्जुफलपुष्पितैः ।
 उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ १३ ॥
 समासाद्य च लक्ष्मीवान् लङ्कां रावणमालिताम् ।
 परिखाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलङ्कृताम् ॥ १४ ॥
 सीतापहारणात्तेन रावणेन सुरक्षिताम् ।
 समन्ताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्रधन्वभिः ॥ १५ ॥
 काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम् ।
 गृह्यैश्च गिरिसङ्काशैः शारदासुदसन्निभैः ॥ १६ ॥

गन्धपूर्णान् गन्धाद्यान् ॥ १० ॥ ११ ॥

रावणतपोवनात्स्यां सर्वे वृक्षाः सर्वदा पुष्पिता इति न कश्चि-
 द्विदोषः । आक्रीडाः क्रीडापर्वता इति कतकः । साधारणोद्याना-
 न्याक्रीडा इत्यन्ये । राक्षामस्रधारकान्युद्यानान्याक्रीडा इति तीर्थः
 ॥ १३ ॥ १३ ॥

समासाद्य लङ्कां लङ्कुरसमीपं प्राप्य वक्ष्यमाणविशेषाणां लङ्कां ददर्श-
 त्वन्वयः ॥ १४ ॥

सीतापहारणात् सीतां लङ्कायामपहृत्य स्थापनादेतोरित्यर्थः ।
 राक्षसैश्च रक्षणे करणभृताः ॥ १५ ॥ १६ ॥

पाण्डुराभिः प्रतोलीभिरुष्वाभिरभिसंवृतताम् ।
 अट्टालकशतकोर्णां पताकाध्वजशोभिताम् ॥ १७ ॥
 तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लतापङ्क्तैर्विराजितैः ।
 ददर्श हनुमान् लङ्कां देवोदेवपुरीमिव ॥ १८ ॥
 गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः ।
 ददर्श स कपिः श्रीमान् पुरीमाकाशगामिव ॥ १९ ॥
 पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा ।
 ज्ञवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २० ॥
 वप्रप्राकारजघनां विपुलाभ्ववनाम्बराम् ।
 शतध्वीशूलकेशान्तामट्टालकावतंसकाम् ॥ २१ ॥

प्रतोल्याः रथ्याः तासां पाण्डुरत्वमुच्चत्वञ्च तत्रत्यसौधसम्बन्धतम् ।
 अट्टालकाः प्राकारशिरांसि पताका ध्वजपटः तद्युक्तध्वजशोभि-
 ताम् ॥ १७ ॥

लतापङ्क्तः तदाकारचित्रविशेषाः तथा विराजितैः शोभमानैः
 तोरणैर्युक्तां देव इन्द्रः देवपुरीम् अमरावतीमिव अनेन परनगरादि-
 क्ततत्त्वोभाभावः सूचित इति बोध्यम् ॥ १८ ॥

गिरिमूर्ध्नि स्थित्वादाकाशगपुरोपमेयता लङ्कायाः ॥ १९ ॥

गिरिमूर्ध्नि स्थित्वा देवाकाशे ज्ञवमानामिव लङ्कां द्रष्टुं नूतत इव तद-
 यानप्रसक्तस्य कवेरपि आश्चर्यमग्रतया ददर्शति पुनर्दत्तानं दोषाय
 विस्मयेन पुनः पुनः ददर्शति वा तात्पर्यम् ॥ २० ॥

लङ्कां स्त्रीत्वेन वर्णयति । वप्रेति । वप्रः प्राकाराभ्यन्तरवेदिका

मनसेव कृतां लङ्कां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
 द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः ॥ २२ ॥
 कैलासनिलयप्रख्यमालिखन्तमिवाम्बरम् ।
 ध्रियमाणमिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः ॥ २३ ॥
 सम्पूर्णां राक्षसैर्घोरैर्गुह्यामाश्रीविषैरिव ।
 तस्याञ्च महतीं गुप्तिं सागरञ्च निरीक्ष्य सः ।
 रात्रणञ्च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः ॥ २४ ॥
 आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः ।
 न हि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि ॥ २५ ॥

तद्युक्तप्राकारजघनां विपुलाम्बुः समुद्रः वनानि चाम्बरं वासो यस्या-
 स्ताम् । अत्राम्बुशब्देन परिखान्तर्जलमिति तीर्थः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मणा निर्मितां तेनापि मनसा कृतामिव स्थिताम् । द्वार-
 मुत्तरमासाद्य समुद्रदक्षिणतटे ज्वनेन तस्यैव प्रथमं प्राप्तिः चिन्त्वा
 वक्ष्यमाणप्रकारा ॥ २२ ॥

कैलासो निलयस्थानं यस्यालकाद्वारस्य तत्रप्रख्यमुत्तरद्वारम् उच्छ्रितै-
 र्भवनोत्तमैरम्बरमालिखन्तमिव, आकाशं ध्रियमाणमिव आकाशधारणं
 कुर्वदिव ॥ २३ ॥

एतदये सम्पूर्णां राक्षसैर्घोरैर्गुह्यामाश्रीविषैरिवेति पाठः । इत-
 रत्यक्षिप्तमिति कतकः । ० राक्षसैः सम्पूर्णां नगरीं महतीं गुप्तिं रिपुं
 रावणञ्च सागरञ्च निरीक्ष्य चिन्तयामास । सादरं चिन्तयामासे-
 त्यर्थः ॥ २४ ॥

इमान्वविषमां सङ्कां दुर्गां रावणपालिताम् ।
 प्राप्यापि सुमहाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥ २६ ॥
 अक्वकाशो न साक्षस्तु राक्षसेष्वभिगम्यते ।
 न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २७ ॥
 चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां तरस्विनाम् ।
 वालिपुत्रस्य नीलस्य नम राक्षस्य धीमतः ॥ २८ ॥
 यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा न वा ।
 तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम् ॥ २९ ॥

चिन्ताप्रकारः । आगत्यापीति । अपिना आगमनस्यैवाशङ्कना
 सूचिता । एषैव सागरनिरीक्षणेन सूचिता सुरैरपि जेतुसशक्या
 ददतः ॥ २५ ॥

इमान्विति । अविषमाम् न विद्यते विषमो यस्यास्तां प्राप्यापी-
 त्यपिना पदातित्वादागमनमेवाशङ्क्यमिति सूच्यते । किं करिष्यति राघवः
 प्रायो राघवस्यापि दुःसाध्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

अक्वकाशो नेति । उपचितार्थत्वाद्दर्पपराक्रमसम्पन्नत्वात् सुखि-
 ग्धदृढप्रवृत्तित्वाच्च न सामादीनामक्वकाश इति भावः ॥ २७ ॥

पूर्वमागत्यापीह हरय इत्युक्तमिदानीं सर्ववानरागमनासम्भव एवे-
 त्याह,—चतुर्णामेवेति ॥ २८ ॥

ननु जानकी जीवनज्ञाने तन्मोक्षणाय । ब्रह्मावसादिचिन्ताऽतस्त-
 द्दर्शनचिन्तैव प्रथमं युक्त्याह,—यावज्जानामीति । यावत् पुरेति
 लट् । ज्ञास्ये इत्यर्थः । तत्रैव जानकोदर्शनविषये एव प्रथममिति

ततः सञ्चिन्तयामास मुहुर्त्सं कपिकुञ्जरः ।

गिरैः षट्पङ्के स्थितस्तस्मिन् रामस्याभ्युदयं ततः ॥ ३० ॥

अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी ।

प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३१ ॥

महौजसो महावीर्या बलवन्तश्च राक्षसाः ।

वञ्चनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता ॥ ३२ ॥

लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्का पुरी मया ।

प्राप्तकालं प्रवेष्टुं मे कृत्यं साधयितुं महत् ॥ ३३ ॥

तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षां सुरासुरैः ।

हनूमाञ्चिन्तयामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥

केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् ।

अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ ३५ ॥

शेषः । प्रथमं तां दृष्ट्वा पश्चाद्यच्चिन्त्यं तत्तदानीमेव चिन्तयामीति

शेषः ॥ २६ ॥

रामस्याभ्युदयं तदभ्युदयरूपसीतान्वेषणोपायम् ॥ ३० ॥

चिन्ताप्रकारोऽनेनेति ॥ ३१० ॥ ३२ ॥

लक्ष्यं कार्यप्रवृत्त्यानुमेयम् । तच्च तदलक्ष्यस्येन्द्रियागोचरमित्यर्थः

महत्कृत्यं सीतान्वेषणरूपं साधयितुं तेन रूपेण लङ्कापुरीं प्रवेष्टुं

प्राप्तकालम् उचितम् ॥ ३३ ॥

तेन रूपेणाप्यन्वेषणं कथं घटेतेति पुनश्चिन्तयति । तां पुरी-

मिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

न विनश्येत् कथं कार्यं रामस्य विदितात्मनः ।
 एकामेकस्तु पश्येयं रहिते जनकात्मजाम् ॥ ३६ ॥
 भृताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः ।
 विक्लवं द्रुतमासाद्य तमः सूर्य्यादये यथा ॥ ३७ ॥
 अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ।
 घातयन्तीह कार्य्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥
 न विनश्येत् कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् ।
 लङ्घनञ्च समुद्रस्य कथं नु न भवेत् वृथा ॥ ३९ ॥

नेति । रहिते एकान्ते कथं पश्येयमित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

ननु सीतादर्शने किमर्थमेकान्तापेक्षा तत्राह,— भृतार्थाः मिद-
 प्रायकार्याणि । विक्लवं कातरम् अविमृश्यकारिणं द्रुतमासाद्य देश-
 कालाभ्याम् उचितप्रवृत्तिहोनाभ्यां विरोधिताः सन्तः सूर्य्यादये तम
 इव विनश्यन्ति । अतोऽसहायेन मयेतादृशे देशकाले कार्य्यं च
 गुप्तमेव प्रवर्तितव्यमिति भावः ॥ ३७ ॥

न केवलं कार्य्यहानिः किन्तु अन्यदपि स्यादित्याह,— अर्थानर्था-
 न्तरे इति । अर्थानर्थान्तरे कार्य्याकार्य्यविषये । निश्चितापि स्वामिना
 सचिवैः सह निश्चितापि बुद्धिः न शोभते विक्लवं द्रुतमासाद्येति
 श्लेषः । तदेव द्रढयति । घातयन्तीति । एवं सति लोको मतस्वामिन्
 बुद्धिशून्यं मयि जानीयादित्याश्रयः ॥ ३८ ॥

यदेवमतः कार्य्यं राजकार्य्यं न विनश्येत् वैक्लव्यं बुद्धिहीनता तस्य
 सिद्धः स्वस्य स्वस्वामिनश्च ॥ ३९ ॥

मयि दृष्टे तु रक्षोभीरामस्य विदितात्मनः ।
 भवेत् व्यर्थमिदं क्रार्थ्यं रावणार्थमिच्छतः ॥ ४० ॥
 न हि शक्यं क्वचित् स्यातुमविज्ञातेन राक्षसैः ।
 अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ४१ ॥
 वायुरप्यत्र नाज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम ।
 न ह्यत्राविदितं किञ्चिद्रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ४२ ॥
 इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः ।
 विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हास्यति ॥ ४३ ॥
 तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः ।
 लङ्कामभिपतियामि राघवस्यार्थमिद्वये ॥ ४४ ॥

रावणानर्थं रावणवधम् ॥ ४० ॥

अदर्शनेन सञ्चारश्च सर्वथाऽशक्य इत्याह,—नहीति ॥ ४१ ॥

रक्षसामविदितं रक्षोभिरविदितं न किञ्चिदस्ति क्वचिमरूपमिति
 शेषः । अतः प्राकृतसहजकपिरूपेणैव स्यात्तव्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

किञ्च यावदक्तमयं स्वगोपनमेवाचितमित्याह,—इहेति । स्वेन
 रूपेण संवृतः सन् युक्तः सन् इहाह्नि देशे च यदि तिष्ठामि तदा
 स्पष्टं परैरवगम्यमानत्वात् विनाशमुपयास्यामि । भर्तुरर्थं हानिश्च ।
 तस्मादासायमत्रैव क्वचिद्भिरिगुहायां निःशङ्कं स्थित्वा रजन्यामपि
 स्वेन रूपेणैव परन्तु ऋस्रतां गतो भूत्वा लङ्कामभिपतियामीत्य-
 न्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् ।
 प्रविश्य भवनं सर्वं द्रुक्ष्यामि जनकात्मजाम् ॥ ४५ ॥
 इति निश्चित्य हनुमान् सूर्य्यश्चास्तमयं कपिः ।
 आचकाङ्क्षे तदा वीरो वैदेह्यादर्शनोत्सुकः ॥ ४६ ॥
 सूर्य्ये चाह्णं गते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः ।
 वृषदंशकमात्रोऽथ बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४७ ॥
 प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्पत्य वीर्य्यवान् ।
 प्रविवेश पुरीं रम्यां प्रविभक्तमहापथाम् ॥ ४८ ॥
 प्रासादमालाविततां स्तम्भैः काञ्चनसन्निभैः ।
 शतकुम्भनिभैर्जालैर्गन्धर्वनगरीपथाम् ॥ ४९ ॥
 सप्तभौमाष्टभौमैश्च स ददर्श महापुरीम् ।
 स्थलैः स्फटिकसङ्कीर्णैः कार्त्तस्वरविभ्रषितैः ।
 तैस्तैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ॥ ५० ॥

प्रथमतः पुरीं प्रविश्य ततः सर्वं भवनं रावणादृष्टं प्रविश्य
 । ४५ । ४६ ।

वृषान् मूषकान् दशतीति वृषदंशको मार्य्यारस्तन्मात्रस्तम्भ-
 माणः । ४७ ।

प्रविवेश पुरीमिति । प्रवेशपूर्वकान्वेषणसंक्षेपोक्तिः ॥ ४८ ॥

तृतीयान्तोद्युपज्जितामिति शेषः ॥ ४९ ॥

सप्तैति । भूमीनां समूहैः सप्तसंख्यावयवशुक्लैरुपज्जितां स्फटिक-

काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रत्नयाम् ।
 लङ्कामुद्योतयामासुः शर्वतः समलङ्कयाम् ॥ ५१ ॥
 अचिन्त्यामहुताकारं दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः ।
 आसीद्विषणो हृष्टश्च वंदेह्य दर्शनोत्सुकः ॥ ५२ ॥

स पाण्डुराविद्धविमानमालिनीं
 महार्हजाम्बूनदजालतोरणाम् ।
 यज्ञस्त्रिणां रावणबाहुपालितां
 चपाचरेर्भूमिबलैः सुपालिताम् ॥ ५३ ॥
 चन्द्रोऽपि साचिव्यमिवास्य कुर्वं-
 सारागणैर्मध्यगतो विराजम् ।
 ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोका-
 मुत्तिष्ठतेऽनेकसहस्ररश्मिः ॥ ५४ ॥

सङ्गीर्णैः स्फटिकरत्नखचितैः स्थलरित्थैः स्थलम्भूः । तलैरिति पाठेऽपि
 स एवार्थः । तैस्तैः प्रासादरिति शेषः ॥ ५० ॥

रत्नसां तोरणानि रत्नोत्तहृदारस्य तोरणानि ॥ ५१ ॥

अचिन्त्यामशुक्लान्वेषणचिन्ताम् अयं विधादहेतुः । अहुताकारा-
 मिति हर्षहेतुः ॥ ५२ ॥

पाण्डुरा सुधाधवलाश्चापिद्धा परस्परसंविद्धा विमानानां सप्त-
 भूमिकप्रासादानां मालाटस्यामस्ति तां प्रविवेशेति शेषः ॥ ५३ ॥

मध्यगतः खमध्यगतः अनेकसहस्रेत्वनेन पूर्वत्वम् । अनेकेत्यस्यैव
 सहस्रेत्वनेन विवरणम् । उत्तिष्ठते आर्षस्तुष्ट् । ज्योत्स्नावितानेन

शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्ण-
 सुदुच्छमानं व्यवभासमानम् । .
 ददर्श चन्द्रं स कपिप्रवीरः
 पोद्भूयमानं सरसीव हंसम् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

लोकान् वितत्य आचार्यं सम्यदवलोकनसाधनतया यस्य हनूमतः
 साचिब्यं साहाय्यं कुर्वन्निव । ननु खमध्यगतस्य प्रदोषे उदयोद्यम्यां
 न तदा पूर्णत्वं पूर्णस्य तु न खमध्यगतस्योदय इति चेन्न । शुक्लैर्काक्षिभ्यां
 खमध्यसमीपगतत्वेन मध्यगतत्वापचारात् पूर्णत्वञ्च पूर्णकल्पत्वेन व्यव-
 हृतम् । यद्वा अनेकन्युनाः सहस्रं रश्मयो यस्तेति मध्यमपदलोपि
 तत्पुरुषगर्भा बज्रग्रीहिः । अतएव रात्रिशेषे हनूमत्प्रोक्तवर्णिकास्थे
 सीतासविधे रावणस्यागमनकाले दीपिकावर्णनं कृतं तेन हि तदा
 चन्द्रास्तानुमानम् । सा चेयं मार्गशीर्षस्य । फाल्गुणे लङ्कां प्रविष्टायाः
 सीतायाः वर्तते दशमो भासो द्वौ तु शेषौ अवकमेति हनूमन्तं
 प्रतिवचनात् । चरुणदिने एव च सीताया लङ्काप्रवेशनं रामभया-
 दिति स्पष्टमेव ॥ ५७ ॥

पोद्भूयमानं भृशं प्रवमानम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके सुन्दर-

काण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

. तृतीयः सर्गः ।

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसन्निभे ।
 सत्वमास्थाय मेधावी हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १ ॥
 निशि लङ्कां महासत्वो विवेश कपिकुञ्जरः ।
 रम्यकाननतोयाब्धां पुरीं रावणपालिताम् ॥ २ ॥
 शारदाम्बुधरप्रस्थैर्भवनैरुपशोभिताम् ।
 सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ॥ ३ ॥
 सुपुटबलसम्पुष्टां यथैव विटपावतीम् ।
 चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वारतोरणाम् ॥ ४ ॥
 भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव ।

लम्बशिखरे उन्नतशिखरे । लम्बे लम्बाख्यपर्वते । अतएव लम्ब-
 तोयदसन्निभे । सत्त्वं सत्वगुणम्मोक्षितबलञ्च । रजस्तमः प्रधानरक्षो-
 जयाय सत्वगुणाश्रयणम् । मेधावी कालोचितविचारज्ञः ॥ १ ॥ २ ॥

सागरोपमनिर्घोषां सागरशब्दसदृशरत्नःशब्दवतीम् ॥ ३ ॥

विटपावती अलकापुरी । निर्यूहा मत्तवारणः चारुस्तोरणस्य-
 निर्यूहा यस्यास्ताम् । पाण्डुरे सुधाधवके द्वारे तोरणं बस्यां
 ताम् ॥ ५ ॥

तां सविद्युद्द्वनाकीर्णां ज्योतिर्गणनिषेविताम् ॥ ५ ॥
 चण्डमारुतनिर्द्वादां यथा चाप्यमरावतीम् ।
 श्रातकुम्भेन सहता प्राकारेणाभिसंवृताम् ॥ ६ ॥
 किङ्किणीजालघोषाभिः पताकाभिरलङ्किताम् ।
 आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिताम् ॥ ७ ॥
 विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः ।
 जाम्बूनदमथेदारैर्वैद्यूष्यकृतवेदिकैः ॥ ८ ॥
 मणिस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः ।
 तप्तहाटकनियूहैराजतामलपाण्डुरैः ॥ ९ ॥

भुजगैराचरितां व्रतसञ्चारां भोगवतीं सर्पनगरीं सविद्युद्भि-
 र्घनेत्याम्नां ज्योतिषां ग्रहर्क्षादीनां गणनिषेवितामित्युत्तराम्बयि ॥ ५ ॥

चण्डमारुतानां परिवह्यादीनां शब्दे यस्यां तादृशममरावतीमिव
 स्थिताम् । अत्रामराः सन्त्यस्यामित्यमरावती द्यौः असांशायामपि मतो
 बह्वच इत्यार्षो दीर्घः । न त्विहेन्द्रपुरी अमरावती । उक्तलक्षणा-
 भावात् । लङ्काया उक्तद्युसादृश्यञ्च सालङ्कारराक्षसवत्त्वात् । बलव-
 द्घोषवाज्जल्यार्चति कतकः । श्रातकुम्भेन, स्वर्गमयेन ॥ ६ ॥

किङ्किणीजालः क्षुद्रघण्टिकसमूहः शब्दे यस्यां ताभिः ॥ ७ ॥

वैद्यूष्यमणिभिः कृता वेदिका अत्ररा येषु तादृशद्वारैः ॥ ८ ॥

मणिस्फटिकमुक्ताभिश्च कृतवेदिकैर्द्वारैः सर्वत उपलक्षितां कुट्टिमा
 निबद्धाभूः नियूहो मत्तवारणः राजतामलपाण्डुरैः राजतमयामल-
 पाण्डुरैःपरिभूषितैः सर्वत्र द्वारं विशेष्यम् ॥ ९ ॥

वैदूर्यकृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः ।

चाससञ्जवनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः ॥ १० ॥

क्रौञ्चवर्हिणसङ्घटैराजहंसनिषेवितैः ।

तृथ्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः परिनादिताम् ॥ ११ ॥

वस्त्रोकसारप्रतिमां समीक्ष्य नगरों ततः ।

खमिवोत्पतितां लङ्कां जहर्ष हनुमान् कपिः ॥ १२ ॥

तां समीक्ष्य पुरों लङ्कां राक्षसाधिपतेः शुभाम् ।

अनुत्तमाष्टद्विमतो चिन्तयामास वीर्यवान् ॥ १३ ॥

• नेयमन्येन नगरीं श्रद्धया धर्षयितुं बलात् ।

रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुधपाणिभिः ॥ १४ ॥

• कुसुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य महाकपेः ।

• प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिर्मेन्दद्विविदयोरपि ॥ १५ ॥

वैदूर्यमणिभिः कृतानि सोपानानि येषु तैः स्फाटिकाः स्फाटिक-
रक्षिता अन्तर्मध्यप्रदेशा अपांसवश्च येषु तैर्दारैः चाससञ्जनैः सभा-
भिरूपेतैर्दारैः खमुत्पतितैरिव शुभैर्दृष्टैरपलक्षितैर्दारैः ॥ १० ॥

सङ्घटैः कृतघोषैर्दारैः ॥ ११ ॥

वस्त्रोकसारा अलका तत्सदृशीं ऋक्ष आर्षः । जाम्बूनदमयद्वारत्वा-
दिना सादृश्यम् । खमिवोत्पतितां गिरिमूर्ध्निपतिकृतत्वात् ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १० ॥

• अनेन धर्षयितुमशक्या किं सर्वथा नेत्याह,—कुमुदेत्यादि
प्रसिद्धा पूर्ववत् सिद्धमतिक्रा ॥ १५ ॥

विव वतसूनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः ।

ऋक्षस्य कपिसुखस्य मम चैव गतिर्भवेत् ॥ १६ ॥

समीक्ष्य च महाबाहो राघवस्य पराक्रमम् ।

लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत् प्रीतिमान् कपिः ॥ १७ ॥

तां रत्नवसनोपेतां गोष्ठ्यागारावर्तसिकाम् ।

यन्त्यागारसनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम् ॥ १८ ॥

तां नष्टतिमिरां दीपैर्भास्वरेश्च महाययैः ।

नगरीं राक्षसेन्द्रस्य स ददर्श महाकपिः ॥ १९ ॥

अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाकपिम् ।

नगरीं स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम् ॥ २० ॥

कुशपर्वण इति कुशपर्वसदृशलोमवत इत्यर्थकम् ऋक्षस्य विशेष-
घणम् । अतिदीर्घकठोरलोमावृतत्वात् । कपिसुखस्येति विशेषणञ्च
तस्यैव मम चैव गतिरस्यामिति शेषः ॥ १६ ॥

रामस्य पराक्रमं लक्ष्मणस्य विक्रान्तं शौर्यञ्च समीक्ष्येदृश्यापि
तदीयबाणैरोषत्कारध्वसेति विचार्य प्रीतिमानभूत् अविषस्योऽ-
भूत् ॥ १७ ॥

रत्नवसनोपेतां रत्नाकरवाससं रत्नप्राकारवाससञ्च । गोष्ठा-
न्यागाराणि चावर्तसो यस्यास्ताम् । गोष्ठं गोशालां । इदं वाजि-
शालादेरप्युपलक्षणम् । यन्त्याणि प्राकारोपरि स्थापितानि क्षेपणा-
दीनि तद्गृहस्तनीम् ॥ १८ ॥

तां प्रसिद्धां जज्ञां भास्वरेश्च महाययैः चाक्षत्रकिरणैः ॥ १९ ॥

सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावणपालिता ।
स्वयमेवोत्थिता तत्र विह्वताननदर्शना ॥ २१ ॥
पुरस्तात्तस्य वीरस्य वायुसूनोरतिष्ठत ।

सुच्यमाना महानादमत्रवीत्यवनात्मजम् ॥ २२ ॥

कस्त्वं केन च कार्य्येण इह प्राप्तो वनालय ! ।

कथयस्वैह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते ॥ २३ ॥

न शक्या खल्वियं लङ्का प्रवेष्टुं वानर ! त्वया ।

रचिता रावणबलैरभिगुप्ता समन्ततः ॥ २४ ॥

अथ तामत्रवीदीरो हनूमानयनः स्थिताम् ।

कथयिष्यामि तत्तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसे ॥ २५ ॥

का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसे ।

किमर्थंश्चापि मां क्रोधान्निर्भर्त्सयसि दारुणे ! ॥ २६ ॥

हनूमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ।

उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम् ॥ २७ ॥

सा नगरी खेन रूपेणाधिसृष्टा देवतारूपेण युक्ता ददर्श ॥ २० ॥

स्वयमेवोत्थिता अनन्यप्रेरितेति यावत् ॥ २१ ॥

स्तीरस्थित देवतारूपं प्रकाशितवती ॥ २२ ॥

वनालय वानर तत्त्वं स्मयम् ॥ २३ ॥

त्वया यथा प्रवेष्टुं न शक्यं क्षुद्रुपहन्तं शक्यमिति वत् । न शक्येति

पाठस्तु सुश्रम एव ॥ २४ ॥ २५ ॥

अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः ।

आज्ञापतीक्षा दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम् ॥ २८ ॥

न शक्यं मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरीमिमाम् ।

अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वस्थमे निहतो मया ॥ २९ ॥

अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्रवङ्गम ! ।

सवतः परिरक्षामि अत ते कथितं मया ॥ ३० ॥

लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनूमान् मारुतात्मजः ।

यत्नवान् स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः ॥ ३१ ॥

स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुङ्गवः ।

आवभाषेऽथ मेधावी सत्ववान् प्रवर्षभः ॥ ३२ ॥

ब्रूक्ष्यामि नगरीं लङ्कां सादृश्याकारतोरणाम् ।

अथ तथा पृष्ट्वा हनूमांस्तौ प्रति तत्प्रश्नोत्तरकथनं प्रतिज्ञाय
सुरसावदेषा पूज्या वा सिद्धिकायदध्यावेति निर्णेतुं पृच्छति का
लमिति ॥ २६ ॥ २७ ॥

आज्ञापतीक्षा नियोगपरिपालिका ॥ २८ ॥ २९ ॥

अथापि का त्वं तथाह,—अहं हीति । स्वयं सदेवतास्वरूपमे-
त्यर्थः ॥ ३० ॥

यत्नवान् । लङ्काधिष्ठातृत्वेनावगतत्वात्तद्विजयोपाये यत्नवान् ॥ ३१ ॥

स्त्रीरूपविकृतां विकृतस्त्रीरूपाम् । अथ लब्धप्रश्नोत्तरस्तत्प्रश्नो-
त्तरमाह,—आवभाषे इति ॥ ३२ ॥

इत्यर्थमिहसम्प्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ॥ ३३ ॥

वनान्युपवनानीह लङ्कायाः कान्तानि च ।

सर्वतो गृह्णुष्यामि द्रष्टुमागमनं हि मे ॥ ३४ ॥

तस्य तदचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ।

भूय एव पुनर्वाक्यं बभाषे परुषाक्षरम् ॥ ३५ ॥

मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे ! राक्षसेश्वरपालिताम् ।

न शक्यं ज्ञाद्यते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम ! ॥ ३६ ॥

ततः स हरिशार्दूलस्तामुवाच निम्नाक्षरीम् ।

। इद्वा पुरीनिमां भद्रे ! पुनर्यास्त्रे यथागतम् ॥ ३७ ॥

ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयङ्करम् ।

तस्मिन् वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता ॥ ३८ ॥

ततः स हरिशार्दूलो लङ्काया ताडितो भद्रम् ।

प्रक्ष्यामीत्यर्थमिहसम्प्राप्त इत्यन्वयः । दर्शनं प्रयोजनमुद्दिश्ये-
त्यर्थः ॥ ३३ ॥

वनं क्षत्रिमम् । कान्तममङ्गलमम् ॥ ३४ ॥

भूयोधिकं परुषाक्षरं वाक्यं पुनर्बभाषे इति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अनिर्जित्य द्रष्टुं न शक्यमित्युक्तेऽपि कस्यापि वस्तुनोऽग्रहणपूर्वकं
केवलं दर्शनमात्रे तव कां क्षतिरित्वाशयेनाह,—ततः स इति । स
भद्रमान् ॥ ३७ ॥

वेगिता सञ्जातवेगा ॥ ३८ ॥

ननाद सुमहानादं वीर्यवान् मारुतात्मजः ॥ ३९ ॥
 ततः संवर्त्तयामास वामहस्तस्य सोऽङ्गुलीः ।
 मुष्टिनाऽभिजघानेनां हनुमान् क्रोधमूच्छितः ॥ ४० ॥
 स्त्री चेति मन्यमानेन नातिक्रोधः स्वयं कृतः ।
 सा तु तेन प्रहारेण विह्वलाङ्गी निशाचरी ।
 पपात सहसा भूमौ विह्वताननदर्शना ॥ ४१ ॥
 ततस्तु हनुमान् वीरस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम् ।
 कृपाञ्चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियञ्च ताम् ॥ ४२ ॥
 ततो वै भ्रशमुद्दिग्ना लङ्का सा गद्गदाक्षरम् ।
 उवाचागर्वितं वाक्यं हनुमन्तं प्रवङ्गमम् ॥ ४३ ॥
 प्रसीद सुमहाबाहो ! त्रायस्व हरिमत्तम ! ।
 समये सौम्य ! तिष्ठन्ति सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ ४४ ॥

महानादं ननादेति निर्भयत्वद्योतनम् ॥ ३९ ॥

अङ्गुलीः संवर्त्तयामास मुष्टिं बबन्धेत्यर्थः ॥ ४० ॥

वामहस्तमुष्टिबन्धे आश्रयमाह,--स्त्री चेति । तेन प्रहारेण
 वाममुष्टिकृतसदयताङ्गेनापीत्यर्थः । विह्वताननदर्शना विह्वतवत्सु-
 दृष्टिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

उद्दिग्ना भीता । अगर्वितं गर्वरहितम् ॥ ४३ ॥

त्रायस्व मा प्रायणार्थं कुर्वित्यर्थः । तत्र हेतुः । समये इति । स्त्री
 न हन्तयेति शास्त्रमर्थादायामित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अहन्तु नगरी लङ्का स्वयमेव प्रवक्त्रम ।।

निर्जिताहं त्वया वीर ! विक्रमेण महाबल ! ॥ ४५ ॥

इदञ्च तथं पृष्टुणु मे भ्रुवन्त्या वै हरीश्वर ! ।

स्वयं स्वयम्भुवा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ ४६ ॥

यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमादशमानयेत् ।

तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥ ४७ ॥

म हि मे समयः सौम्य ! प्राप्तोऽद्य तव दर्शनात् ।

स्वयम्भुविहितः सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४८ ॥

। मीतानिमित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः ।

रक्षसाञ्चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ॥ ४९ ॥

तत्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ ! पुरीं रावणपाकिताम् ।

यद्यप्यहं लङ्काधिष्ठातृदेवतात्वात् दुर्जया तथापि त्वया
निर्जिता ॥ ४५ ॥

इदञ्च तथं पृष्टुणु । त्वदनुग्रहार्थमुष्णमानमित्यर्थः । वरदानं दत्तं
कृतमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

रक्षसां भयमिति । एवञ्च मज्जयोऽयं सर्वरक्षोजयसूचक इति
भावः ॥ ४७ ॥

न तस्यास्ति व्यतिक्रमः । भगवद्दत्तवरस्य रावणस्य स्वकृताधिक्षेप-
क्षुभितनन्दिवेश्वरशापात्तु सद्यप्राप्तो विनाशः स्वयम्भुवरवशाद्दानरा-
स्कन्दपर्यन्तं प्रतिवद्भ इति कथापानुसन्धयेति तीर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

विधत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह वाञ्छसि ॥ ५० ॥

प्रविश्य श्रापोपहतां हरीश्वरः ।

पुरीं शुभां राक्षसमुख्यपालिताम् ।

यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं

विमार्गं सर्वजगतो यथासुखम् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
द्वितीयः सर्गः ॥ ३ ॥

विधत्स्व अनतिष्ठ ॥ ५० ॥

श्रापोपहतां सत्वसङ्कल्पभगवद्दहनेन मन्दिक्वेश्वरश्रापेन च धा-
पितनाशकालां हरीश्वरस्त्वं प्रविश्य यदृच्छया सर्वत्र रावणान्तःपुर-
पर्यन्तं यथासुखं गतः सन् सतीमप्रच्युतपातिव्रत्यां जानकीं विमार्गं
अन्वेषय अनेन च वचनेन सीताटकल्पघात्रपुरे वर्त्तत इति उप-
दिष्टम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौये रामायणतिलके सुन्दर-
काण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

- स निर्जित्य पुरीं लङ्कां श्रेष्ठं तां कामरूपिणीम् ।
 विक्रमेण महातेजा हनुमान् कपिसत्तमः ॥ १ ॥
 अद्वारेण महावीर्यः प्राकारमवपुञ्जवे ।
 निश्चि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ॥ २ ॥
 प्रविश्य नगरीं लङ्कां कपिराजहितङ्करः ।
 चक्रेऽथ पादं सव्यञ्च शत्रूणां स तु मूर्द्धनि ॥ ३ ॥
 प्रविष्टः सत्त्वसम्पन्नो निशायां मारुतात्मजः ।
 स महापथमास्थाय मुक्तपुष्पविराजितम् ॥ ४ ॥

स इति ॥ १ ॥

प्राकारमद्वारेणावपुञ्जवे । शत्रोः पुरं ग्रामं श्रेष्ठं वा अद्वारेण
 प्रविशेच्छत्रुविनाशायैति नीति स्मृतेरिति भावः ॥ २ ॥

अद्वारेण प्रवेशेऽपि सव्यं पादं वामपादं प्रथमतश्चक्रे । यतः स
 तु प्रथमनिश्चितवामपादस्तु शत्रूणां मूर्द्धन्वेव निहितो भवति । तथा
 विजयप्रदो भवतीति भावः । उक्तञ्च । प्रयागकाले स्वश्रेष्ठप्रवेशे विवाह-
 कालेऽपि च दक्षिणांश्चिम् । कृत्वाऽयतः शत्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्या-
 चरयं नृपालयमिति ॥ ३ ॥

महापदं राजमार्गम् ॥ ४ ॥

ततस्तु तां पुरीं लङ्कां रम्यामभिधयौ कपिः ।
 हंसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्कृतैः ॥ ५ ॥
 वज्राङ्कुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः ।
 गृहमेधैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः ॥ ६ ॥
 प्रज्वाल तदा लङ्का रत्नोत्तमगृहैः शुभैः ।
 सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्तिकसंस्थितैः ॥ ७ ॥
 वर्द्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषितैः ।
 तां चित्रमाल्याभरणं कपिराजहितङ्करः ॥ ८ ॥
 राघवार्थं चरन् श्रीमान् ददर्श च ननन्द च ।
 भवनाद्भवनं गच्छन् ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ ९ ॥
 विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ।

हंसितैरदृष्टासैवत्यग्ना ये उत्कृष्टनिनदास्तूर्यघोषैः पुरस्कृतास्त्रैरप-
 लक्षिताम् ॥ ५ ॥

वज्राणामङ्कुशानां निकाशाः प्रतिमा येषु गृहेषु तैर्बभासे । वज्र-
 निर्मितानि जालानि गवाक्षाणि तद्विभूषितैर्गृहैः ॥ ६ ॥

पद्मादिसंचक्रं संस्थितं स्थानं येषां तैः ॥ ७ ॥

वर्द्धमानगृहैः वर्द्धमाननामकसंस्थानवद्गृहैः । चतुःशाखं चतु-
 द्द्वारं सर्वतोभद्रसंचितम् । पश्चिमद्वाररहितं नन्यावर्त्ताङ्गयन्तु तत् ।
 दक्षिणद्वाररहितं वर्द्धमानं धनप्रदम् । प्राग्द्वाररहितं स्वस्तिकाण्यं
 पुत्रधनप्रदमित्युक्तेः । हितङ्कर इत्यार्थः ॥ ८ ॥

चरन् तां ददर्शत्यन्वयः ॥ ९ ॥

शुश्राव रुचिरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् ॥ १० ॥

स्त्रीनां मदनविद्वानां दिवि चाप्सरसामिव । •

शुश्राव काञ्चीनिनदं नूपुराणाञ्च निःस्वनम् ॥ ११ ॥

सोपाननिनदांश्चापि भवनेषु सहात्मनाम् ।

आस्फोटितनिनादांश्च श्वेडितांश्च ततस्ततः ॥ १२ ॥

शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान् रक्षोगृहेषु वै ।

स्वाध्यायनिरतांश्चैव चातुधानान् ददर्श मः ॥ १३ ॥

रावणस्तवसंयुक्तान् गर्जतो राक्षसानपि ।

राजमार्गं समावृत्त्य स्थितं रक्षोगणं मत्तत् ॥ १४ ॥

ददर्श मध्यमे गुल्मे राक्षसस्य चरान् बहून् ।

दीक्षितान् जटिलान् मुण्डान् गोजिनास्वरवाससः ॥ १५ ॥

विविधाकृतिरूपाणि विविधा आकाराः रूपाणि वर्णाश्च येषां
तानि भवनानि ददर्शति पूर्वैर्गान्धवः । त्रिस्थानस्वरभूषितम् उरः
करण्डशिरोरूपस्थानत्रयजैर्मन्द्रमध्यतारस्वरैर्भूषितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

सोपाननिनदान् सोपानसञ्चरत्कान्ताजनकाक्षीमञ्जीरनिनदान् यद्वा
सोपानेषु पदाघातजशब्दान् । आस्फोटितं विलासार्थं करास्तालनं
तञ्जन्यनिनादान् श्वेडितान् सिंहनिनादान् ॥ १२ ॥

मन्त्रान् वेदमन्त्रान् स्वाध्यायेऽट्टष्टार्थं निरतान् ॥ १३ ॥ १४ ॥

मध्यमे गुल्मे मध्यमकक्षाप्रदेशे चरान् नगरवृत्तान्ताविदकगृह-
चारान् । दीक्षितजटिलमुण्डाः ग्रहिवनियतम् । गोजिनं गवाजिनं
यद्वाससोऽस्वरवाससो विवाससः । नन् कङ्गाया भारतखण्डाद्दक्षिभा-

दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुण्डायुधांसथा ।

कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि ॥ १६ ॥

एकाक्षानेकवर्णींश्च चलदेकपयोधरान् ।

करालान् भुग्नवस्त्रांश्च विकटान् वामनांसथा ॥ १७ ॥

धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुषलायुधान् ।

परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान् ॥ १८ ॥

नातिस्थूलान्नातिदृशान्नातिदीर्घातिदृशकान् ।

नातिगौरान्नातिदृशान्नातिकुब्जान् वामनात् ॥ १९ ॥

वेन कर्मभूमित्वाभावात् कथं तत्र रक्षसां दीक्षितत्वमिति चेन्न ।
नित्यकर्मस्वन्यदेशेऽप्यधिकारात् । रावणादेस्तपोमाहात्म्यात्तत्र काम्य-
कर्मसिद्धिरपीत्यन्यत् । यथा त्वष्टुरमेन्द्रमेव सोममाजङ्गे इत्यादिशत-
पथोक्तरीत्या एतेन देवानामीषद्विद्वतानपि यज्ञान् दर्शयतीति भाष्य-
रीत्या चाङ्गवैकल्येऽप्यनुस्थितात्कर्मणो वृत्रोत्पत्तिरूपकामनासिद्धिरुक्त्या
प्रकृते देशरूपाङ्गवैकल्येऽपि तत्सिद्धिः रक्षसामपि देवयोनित्वात् ॥ १५ ॥

अरिष्टनिवारणपूर्वकमनुष्ठाननिर्वाहाय दर्भमुष्टिप्रहरणत्वं तेषा-
सिद्धिः । यथा वचं हरेः पाणौ तथा विप्रकरे कुशा इति स्मृतेः ।
कत्याद्युत्पादनद्वाराशत्रुमारकतयाऽग्निकुण्डानामायुधत्वं कूटोयस्कार-
कूटः आयुधविशेषः ॥ १६ ॥

एकपयोधरान् परभागे सूक्ष्मसन्निवेशस्तेनापि रक्षितान् विकटान्
विकटाङ्गान् ॥ १७ ॥ १८ ॥

नातिदीर्घानातिदृशकान् । दृशभङ्गः देहहकारसंयोगपरो गु-
र्णघुकार्यकारीति न । १९ ॥

विरूपान् बद्धरूपांश्च सरूपांश्च सुवर्चसः ।

ध्वजिनः पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् ॥ २० ॥

शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशान्निधारिणः ।

क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः ॥ २१ ॥

स्रग्विणस्त्रनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् ।

नानाविषसमायुक्तान् यथास्त्रैरचरान् बहून् ॥ २२ ॥

तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वस्त्रिणश्च महाबलान् ।

शतमाहस्रमव्ययमारत्नं मध्यमं कपिः ॥ २३ ॥

रत्नोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शान्तःपुरायतः ।

स तदा तद् गृहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम् ॥ २४ ॥

राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्भिर्भ्रिप्रतिष्ठितम् ।

कृन्दो भङ्ग व्याघ्रः ॥ २० ॥

उच्चायुधाः वक्रलकुटाद्यायुधाः । पट्टिशान्निधारिणो आयुधविशेषे
क्षेपणी भिन्दिपालः ॥ २१ ॥

यथास्त्रैरचरान् यथेष्टं स्त्रैरविहारं गतान् ॥ २२ ॥

अथैयं सावधानम् आरक्षम् आ समन्तादन्तःपुररक्षकं सैन्यम् ।
मध्यमं मध्यमकक्ष्यास्थितम् ॥ २३ ॥

अन्तःपुरायतः रावणान्तःपुरगृहस्थायतः तद्गृहम् आरक्षान्-
स्थितिगृहं, दृष्ट्वा सः प्रकृतः प्रसिद्धः कपिः ॥ २४ ॥

पुण्डरीकावतंसाभिः परिखाभिः समावृतम् ॥ २५ ॥

प्राकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकापिः ।

त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम् ॥ २६ ॥

वाजिह्वेषितसङ्घुष्टमङ्गुलैश्च हयैस्तथा ।

रथैर्यानिर्विमानैश्च तथा हयगजैः शूभैः ॥ २७ ॥

वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ।

भूषितैरुचिरद्वारं मत्सैश्च मृगपर्चिभिः ॥ २८ ॥

रक्षितं सुमहावीर्यैर्यातुधानैः महस्त्रजः ।

राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश गृहं कपिः ॥ २९ ॥

स हेमजाम्बूनदचक्रवालं

महार्हमुक्तामणिभूषितान्तम् ।

राक्षसेन्द्रस्य गृहमुच्यमानादशेषणं ददर्श पुण्डरीकावतंसाभिः
श्वेतपद्मभूषिताभिः ॥ २५ ॥ २६ ॥

विमानैः पुष्पकादिभिः विचित्रशर्णादिमत्त्वादङ्गुलत्वं हयानां हय-
गजैर्हथाकारैर्मजैः खन्वगजैरिति यावत् ॥ २७ ॥

द्वारमित्यस्य ददर्शति शेषः ॥ २८ ॥

विवेश आससाद ॥ २९ ॥

हेम तत्रवर्णं स्वर्णं तत्सङ्घितेन जाम्बूनदेन घोडुशवर्णस्वर्णनं निर्मितं
चक्रवालं प्राकारमण्डपं यस्य महार्हमुक्तामणिभिः भूषितोऽन्तः-

परार्द्धकालागुरुचन्दनार्हं

स रावणान्तःपुरमाविवेश ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे बाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

शिरोभागो यस्य । परार्द्धाभ्यामुत्तमाभ्यां कालागुरुचन्दनाभ्यामर्हं । २४ ॥
पूजा यस्य तदन्तःपुरमाविवेश स हनुमान् ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

चन्द्रोऽपि सार्चिष्यमिवास्य कुर्व-
 स्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।
 ज्योत्स्नावितानेन निपत्य लोका
 सुत्तिष्ठतेनेकसहस्ररश्मिः ॥ १ ॥
 शङ्खप्रभाक्षीरमृणालवर्णं
 ह्युद्गम्यमानं ह्यवभासमानम् ।
 ददशं चन्द्रं स कपिप्रवीरः
 पोल्लूयमानं सरसीव हंसम् ॥ २ ॥
 ततः स मध्यङ्गतमंशुमतं
 ज्योत्स्नावितानं भुङ्करुदमन्तम् ।
 ददशं भीमान् भुवि भानुमन्तं
 गोष्ठे वृषं मत्तमिदं भ्रमन्तम् ॥ ३ ॥

अथै श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

ततः अन्तःपुरप्रवेशोत्तरं रात्रेः प्रथमगामस्य समाप्तिकाव्यत्वमत्रेति
 बोध्यं मध्यम् । गतं व्योममर्थं तारामध्यस्थं प्राप्तम् अंशुमन्तं शीतांशुः
 भानुमन्तं सूर्ययोगेन प्रकाशवत्किरणवन्तम् । गोष्ठे भ्रमन्तं मत्तं
 वृषमिव ॥ ३ ॥

लोकस्य पापानि विनाशयन्तं
 महोर्दाधञ्चापि समेधयन्तम् ।
 भृतानि सर्वाणि विराजयन्तं
 ददर्श शीतांशुमयाभियान्तम् ॥ ४ ॥
 या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था
 यथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।
 तथैव तोयेषु च पुष्करस्था
 रराज सा चारुनिष्पाकरस्था ॥ ५ ॥
 हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः
 सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।
 वीरो यथा गर्जितफुञ्जरस्थः
 चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाऽम्बरस्थः ॥ ६ ॥

पापानि पापजनकदुःखानि नाशयन्तं लोकाङ्गादजनकत्वात् ।
 समेधयन्तं वर्द्धयन्तं विराजयन्तं प्रकाशयन्तम् अभिता यान्तम् अन्तः-
 पुरदर्शनसाधनत्वेन खमर्थां प्राप्तम् ॥ ४ ॥

भुवि मन्दरस्था भाति अधिकसन्निधाना भवति पुष्करस्था अङ्गीति
 श्रेष्ठः । सेदानीं निष्पाकरस्येति पर्यायालङ्कारः पादचतुष्टये स्था इत्येक-
 पदयमकञ्च । भुवि मन्दरे प्रदोषे सागरेऽधिकलक्ष्मीसन्निधानम् अघि-
 वचनादेवावसेयम् ॥ ५ ॥

हंसेव यथेति किञ्चिदाधारप्रतिष्ठितशुक्लवस्तुत्वमात्रेणाम्बरस्थचन्द्रे

स्थितः ककुद्धानिव तीक्ष्णशृङ्गो
 महाचलः श्वेतदवोर्द्धशृङ्गः ।
 हसीव जाम्बूनदबहुशृङ्गो
 विभाति चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ॥ ७ ॥
 विनष्टशीताम्बुतुषारपङ्को
 महाग्रहयाहविनष्टपङ्कः ।
 प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्को
 रराज चन्द्रो भगवान् शशाङ्कः ॥ ८ ॥
 शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो
 महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ।

आदृश्यमिति कतकः । कुङ्करोप्यत्र श्वेत एव अम्बरमपि तत्किरणैव
 श्वेतमिति बोध्यम् अम्बरस्थोऽम्बरमध्यस्थः ॥ ६ ॥

परिपूर्णशृङ्गः परिपूर्णकलङ्करूपहरिणशृङ्ग इत्यर्थः । जाम्बूनद-
 बद्धेति स्वरूपकथनमात्रम् ॥ ७ ॥

विनष्टः शीताम्बुतुषाररूपः शीतलजलविन्दुसम्पर्करूपः पङ्को यस्य
 तम् । तत्त्वञ्च वर्षकालस्यातीतत्वादस्ततो हिमकालेऽपि विनष्टः शीतल-
 जलविन्दुसम्पर्करूपः पङ्को यस्य स इत्यर्थः । हिमालयस्यातिदूरत्वादिति
 भावः । विनष्टेति द्वितीयार्थे प्रथमामङ्गीकृत्येदम् । महाग्रहस्य सूर्यस्य
 ग्राहेण किरणसंक्रमेण विनष्टो विनाशितः पङ्कस्तमो येन सः । अतएव
 प्रकाशलक्ष्म्याश्रयेण हेतुना निर्मलाङ्कः अक्षस्फुरत्लाञ्छनः रराजं गगन-
 मग्न्य प्राप्येति शेषः ॥ ८ ॥

राज्ञं मेमामाद्य यथा नरेन्द्र-
 स्तथा प्रकाशो विरराज चन्द्रः ॥ ९ ॥
 प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः
 प्रवृद्धरचःपिशिताश्रदोषः ।
 रामाभिरामैरितचित्तदोषः
 स्वर्गप्रकाशो भगवान् प्रदोषः ॥ १० ॥
 तन्त्रीस्यराः कर्णमखाः प्रवृत्ताः
 स्वपन्ति नार्य्यः पतिभिः सुपृक्ताः ।
 नक्तञ्चराद्यापि तथा प्रवृत्ता
 विहृत्तुंमत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः ॥ ११ ॥

शिलातलं गुह्याबहिःस्थम् ॥ ९ ॥

प्रकाशयुक्तचन्द्रसोदयेन ऊर्द्धमागमनेन नष्टो नाशितोऽन्तर्ग्रहेऽपि
 दोषन्तिमिररजो येन तथाभूतप्रदोषो रजनीमुखं यामादूर्द्धतनम् ।
 प्रवृद्धा वर्द्धिता रक्षसां पिशिताशनरूपा दोषा येन । पिशितभक्षणस्य
 दोषत्वमविहितजीवहिंसाहेतुत्वात् । रामाणामभिरामविषयको रम्य-
 विषयक ईरितो निरस्तः चित्तदोषः प्रणयकलहरूपो येन स्वर्गस्य
 सुखस्य प्रकाशो यतः अतयुव भगवान् पूज्यो रराजेत्यनुकर्षः ॥ १० ॥

सुपृक्ताः भेदग्रहाविषयाः । खट्वा इति पाठे खं स्त्रीयं सहज-
 पातिव्रत्यलक्षणं वृत्तं चारिषं यासां ताः । नक्तञ्चरा उलूकादयो
 राक्षसाश्च तथा विहृत्तुं प्रवृत्ताः ॥ ११ ॥

मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि
 रथाश्वभद्रासनसङ्कुलानि ।
 वीरश्रिया चापि समाकुलानि
 ददर्श धीमान् स कपिः कुलानि ॥ १२ ॥
 परस्परश्चाधिकमाक्षिपन्ति
 भुजांश्च पीनानधिविक्षिपन्ति ।
 मत्तप्रलापानधिविक्षिपन्ति
 मत्तानि चान्योऽन्यमधिक्षिपन्ति ॥ १३ ॥
 रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति
 गात्राणि क्लान्तासु च विक्षिपन्ति ।
 रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति
 हृद्गानि चापानि च विक्षिपन्ति ॥ १४ ॥

ऐश्वर्यादिमत्ताः प्रमत्ता मद्यादिनां येषु तानि अतएव समा-
 कुलानि रक्षसां गृह्णाति । रथाश्वेति सर्वयानोपलक्ष्यं भद्रासनं
 अर्थापीठम् ॥ १२ ॥

आक्षिपन्ति उत्तरप्रत्युत्तरं कुर्वन्ति अधिविक्षिपन्ति परस्पर-
 मित्यनर्कषः । मत्तप्रलापानधिकं विक्षिपन्ति मुञ्चन्ति भर्त्सयन्ति वा
 मत्तानि रक्षांसोत्याकर्षः । अधिक्षिपन्ति तिरस्कृवन्ति ॥ १३ ॥

वक्षांसि विक्षिपन्ति परस्परमास्फालयन्ति भाषायां वृक्षादीनां
 क्लान्तासु क्षोभोन्नासः । चित्राणि रूपाणि नामाविश्वेष्वान् विक्षिपन्ति

ददर्श कान्ताश्च समालभन्त्य-
 स्थापुंरास्तत्र पुनः स्वपन्थः ।
 सुरूपवन्नाश्च तथा हसन्तः
 क्रुद्धाः पराश्चापि त्रिनिःश्वसन्तः ॥ १५ ॥
 महागजैश्चापि तथा नदद्भिः
 सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः ।
 रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भिः-
 र्द्विदा भुजङ्गैरिव निःश्वसद्भिः ॥ १६ ॥
 बुद्धिप्रधानान् रुचिराभिधानान्
 संश्रद्धधानान् जगतः प्रधानान् ।
 नागाविधानान् रुचिराभिधानान्
 ददर्श तस्याम्पुरि चातुधानान् ॥ १७ ॥

कुर्वन्ति कान्ताप्रोतये सम्पादयन्ति । धनुषां विक्षेपो विस्फारणम्
 र्दृष्टवानि रक्ष्सांसि ददर्श । शत्रुन्तान्येतानि ॥ १४ ॥

समालभन्त्यः चन्दनादीनीति श्रेयः । द्वितीयार्थे इमाः प्रथमा-
 स्तत्रासंस्ताश्च ददर्शति श्रेयो वा ॥ १५ ॥

सुसद्भिः सुतरां सन्तो विभीषणादयः रराज पुरमिति श्रेयः ।
 विनिःश्वसद्भिः स्थापेक्षितयोल्धलाभात् ॥ १६ ॥

बुद्धिः प्रधानं प्रधानगुणो येषां रुचिरमभिधानं वचनं येषां सम्यक्
 श्रद्धधानान् आस्तिकान् रुचिराभिधानान् रुचिरनासः नागाप्रकारं
 विधानं वेददिवेषां तान् ॥ १७ ॥

ननन्दं दृष्ट्वा च स तान् सुरूपान्
 मानाशुणानात्मशुणानुरूपान् ।
 विद्योतमानान् स च तान् सुरूपान्
 ददर्श काञ्चित् पुनर्विरूपान् ॥ १८ ॥
 ततो वरार्हाः स विशुद्धभावा-
 स्तेषां स्त्रियतत्र महानुभावाः ।
 प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा
 ददर्श तारा इव सुखभावाः ॥ १९ ॥
 स्त्रियो ज्वलन्ती स्तपयोपगूढा
 िशीथकाले रमणोपगूढाः ।
 ददर्श काञ्चित् प्रमदोपगूढा
 यथा विहङ्गा विहगोपगूढाः ॥ २० ॥
 यस्याः पुनर्हस्यतलोपविष्टा-
 स्तत्र प्रियाङ्गुसु सुखोपविष्टाः ।

आत्मशुणानुरूपान् तदुचितव्यवहारवतः काञ्चित् पुनर्विरूपानपि
 विद्योतमानान् सुरूपानिव ददर्शित्वर्थः ॥ १८ ॥

वरार्हाः श्रेयविभ्रमणादियोग्या उत्तमोत्तमरूपाश्च भावाः कटाक्षा-
 दयः अन्भावः प्रभावः भावोक्तः करुणं ताराः तारकाः ॥ १९ ॥

ज्वलन्तीः रूपसम्बद्धा ज्वलन्तीरिव । अथा लज्जा प्रमदेन हृद्यगोप-
 गूढाः सम्बद्धाः यथा विहङ्गाः विहङ्गारिवेत्यर्थः । इन्द्रनीलमणिमयोर्ज-
 गेहेषु नोत्तमःसदृशेषु शयनात् तत् सादृश्यम् ॥ २० ॥

भर्तुः परा धर्मपरा निविष्टा
 ददर्श धीमान् मदनोपविष्टाः ॥ २१ ॥
 अप्रावृताः काञ्चनराजिवर्णाः
 काञ्चित् पराङ्घ्रात्तपनीयवर्णाः ।
 पुनश्च काञ्चिश्चञ्जलक्ष्मवर्णाः
 कान्तप्रहीणा रुचिराङ्गवर्णाः ॥ २२ ॥
 ततः प्रियान् प्राप्य मनोभिरामान्
 सुप्रीतियुक्ताः सुमनोभिरामाः ।
 गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा
 हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः ॥ २३ ॥

भर्तुः परा उत्कृष्टत्वेनाभिमताः धर्मपराः भर्तुसेवालक्षणाधर्म-
 तत्पराः निविष्टा ऊढाः । निवेशः शिबिरोडाहविन्यासेत्यति केःशः ।
 मदन उपविष्टो यासु मदनाश्रया इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अप्रावृताः उत्तरीयहीनाः काञ्चनराजिवर्णाः कनकरेखाकाराः
 पराङ्घ्राः उत्तमाः तपनीयवर्णाः तप्तखण्डवर्णाः शशकक्षा चन्द्रः कान्त-
 प्रहीणाः प्रियान्नियुक्ताः रुचिराङ्गवर्णाः सुन्दरदेहकान्तयः । प्रथमं
 ददर्श ॥ २२ ॥

प्रियान् प्राप्य प्रीतियुक्ताः आसन् सुमनोभिः पुरैरभिरामाः
 अतएव हृष्टाः परमया प्रीतयामभिरामाः स्वस्वकान्तमनोहरा रामा
 गृहेषु ददर्श । प्रसमीक्ष्य रामा इति पाठे प्रियान् प्राप्य तान् प्रसमीक्ष्य

चन्द्रप्रकाशाच्च हि वक्रमालम्
 वक्राः सुपद्म्याश्च सुनेत्रमालाः ।
 विभूषणानाञ्च ददर्श मालाः
 शतश्रदानामिव चाहमालाः ॥ २४ ॥
 नत्वेव सीतां परमाभिजातां
 पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम् ।
 क्षतां प्रफुल्लामिव साधुजातां
 ददर्श तन्वीं मनसाभिजाताम् ॥ २५ ॥
 समाने वत्स्र्नि सञ्चिविष्टां
 रामिच्छणीं तं मदनाभिविष्टाम् ।
 भक्तुर्मनः श्रीमदशुप्रविष्टां
 स्त्रीभ्यः पराभ्यश्च सदा विञ्चिष्टाम् ॥ २६ ॥

प्रीतियुक्ताः रामास्तैः प्रियै रन्वमायाः । अतएव गृहेषु दृष्टाः रामा
 ददर्शेति शेषः ॥ २६ ॥

चहो पादपूरकौ । वक्रमालाः वक्रसमूहः वक्राः वक्रप्रेक्षयाः
 सुपद्म्याः शोभनपद्मयुक्ता नेत्रमाला ददर्श । शतश्रदानां माला इव भूष-
 षणानां माला ददर्श । वक्राश्चिपद्म्या इति पाठेऽक्षिपदमभिकं वक्रपद्म्या
 इत्येवोचितं पद्मसु वक्रत्वमपि किमित्यपिचिन्तम् ॥ २४ ॥

पथि स्थिते स्वधर्ममार्गस्थे । नत्वेव ददर्शेत्यन्वयः साधु जातामिति
 क्षताविशेषणम् । मनसाभिजातां धात्रा मनसा कृष्टाम् ॥ २५ ॥

उष्णादितं सानुसूतास्रकण्ठीं
 पुरा वराहोत्तमनिष्ककण्ठीम् ।
 सुजातपद्मामभिरक्तकण्ठीं
 वने प्रवृत्तामिव नीलकण्ठीम् ॥ २७ ॥
 अथक्करेखामिव चन्द्रलेखां
 पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम् ।
 क्षतप्ररूढामिव वर्णरेखां
 वायुप्रभुशामित्र हेमरेखाम् ॥ २८ ॥
 सीतामपय्यन् मनुजेश्वरस्य
 रामस्य पत्नीं वदतां वरस्य ।

सनातने वर्तमानि अविच्छेदप्रवृत्ते पातिव्रत्यमार्गे । राममीक्ष्यते
 ध्यायति रामेक्षणीं तां मदनेन रामविषयेणाभिविष्टां व्याप्तां श्रीमद्भक्तुः
 मनोऽनुप्रविष्टाम् अनेन परस्परानुरागो ध्वनितः ॥ २६ ॥

उष्णादितं विरहतापपोडिताम् अनुसूताखेण प्रवृत्तबाभ्येण सह
 वर्तमानः कण्ठी यस्यास्ताम् । अत्र लोघार्घः । कण्ठा मति वा पाठः ।
 पुरा रामसन्निधिकाले वराहोत्तमभूषणानामर्हाऽतएवोत्तमनिष्कः
 उत्तमभूषणः कण्ठी यस्यास्ताम् अभिरक्तो मधुरस्वरः कण्ठी यस्या-
 स्ताम् । नीलकण्ठी मयूरी ॥ २७ ॥ .

अथक्का अभादिनाऽस्यष्टा रेखा रेखाकारो यस्यास्ताम् । प्रदिग्धां
 रूषिताम् । क्षतप्ररूढां क्षतेन प्ररूढामुत्पन्नां वर्णरेखां वायव्यचिह्नं
 तद्वामस्येदानीं दावयस्य वा ॥ २८ ॥

बभूव दुःखोपहतश्चिरसं

स्रवङ्गभो मन्द इवाचिरस ॥ २६ ॥

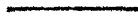
इत्याष रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

चिरसा चिरमित्यर्थेऽव्ययम् । चिरमन्विध्याप्यपश्यन् अचिरस्य सद्यः
मन्द इव अन्वेषणाद्यकुशल इव दुःखोपहतो बभूव । अत्र सर्गस्य-
मकालङ्कारः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

दष्टः सर्गः ।

- स निकामं विमानेषु विचरन् कामरूपः ।
विचचार कपिलेङ्गां लाघवेन समन्तितः ॥ १ ॥
आसमाद च लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ।
प्रकारेणः क्विर्वर्णन भास्वरेणाभिसंवृतम् ॥ २ ॥
- रक्षितं राक्षसैर्भीमैः सिंहैरिव महद्वनम् ।
समीक्षमाणो भजनं चक्रे कपिकुञ्जरः ॥ ३ ॥
- ह्युपकोपहितैश्चिञ्जोरणैर्हेमभूषणैः ।
विचित्राभिश्च कल्याभिर्द्वारैश्च रुचिरावृतम् ॥ ४ ॥
गजास्थितैर्भङ्गमात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः ।
उपस्थितमसंहार्यैर्हृद्यैः स्यन्दनयायिभिः ॥ ५ ॥
- विमानेषु सप्तभूमिप्रसादेषु । लाघवेन प्रेक्ष्य ॥ १ ॥
राक्षसेन्द्रनिवेशनमासमाद ॥ २ ॥
चकाशे । चन्द्रमाह्रियाद्यत्तास्त्वेषणक्रियो बभूवेत्यर्थः ॥ ३ ॥
ह्युपकोपं रजतं तेनोपहितैः प्रोक्ष्यैर्निर्गतेः ॥ ४ ॥
गजास्थितैर्गजारूपैः • महामात्रैर्हस्तिपक्षैः उपस्थितं वृत्तम् ।
असंहार्यैरपतिहतवर्गैः स्यन्दनयायिभिः स्यन्दनवाहकैः प्रशस्ताश्चैरि-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

सिंहव्याघ्रतनुचाणैर्दान्तकाञ्चनराजतीः ।

घोषतद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः ॥ ६ ॥

वज्ररत्नपमाकीर्णं पराङ्घ्रासनभूषितम् ।

महारथसमावापं महारथमहासनम् ॥ ७ ॥

दृश्यञ्च परमोदारैस्त्रैस्त्रैश्च मृगपर्चिभिः ।

विविधैर्वज्रसाहस्रैः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ८ ॥

विनीतेरन्तपालैश्च रचोभिश्च सुरचितम् ।

मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ९ ॥

सुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ।

वराभरणसंघ्रादैः समुद्रखननिःखनम् ॥ १० ॥

सिंहव्याघ्रतनुचाणत्वादिरथविशेषणम् । दन्तादिविकारादान्तादयः
तत्स्थपतिमाक्ताधरद्विरिति शेषः । घोषवत्त्वं किष्किणीभिः ॥ ६ ॥

महतां रथानामावापः स्थानं समन्ताद्यस्मिन् तत् महारथानाम्
एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स
महारथ उच्यते इत्युक्तजद्वयमहारथानां महासनं सदावासस्या-
नम् ॥ ७ ॥

दृश्यैर्दंशनीयैरतएव परमोदारैः अतिसुन्दरैः । ८ ॥

अन्तपालैः पर्यन्तरत्नैः । ९ ॥

राक्षसेन्द्राणां महापार्श्वदीनां निवेशनानि यस्मिन् तत् । भूषण-
शब्दैः समुद्रखनसदृशनिःखनम् । १० ॥

तद्राजगुणसम्पन्नं सुखैश्च वरचन्दनैः ।
 महाजनसताकीर्णं जिहैरिव जहद्वनम् ॥ ११ ॥
 मेरीष्टद्वन्नाभिरुतं शङ्खोपविनादिवन् ।
 नित्याञ्चितं पर्वसुतं पूजितं राक्षसैः सदा ॥ १२ ॥
 समुद्रमिव गभीरं समुद्रसमनिःस्वनम् ।
 महात्मनो महद्देशं महारक्षपरिक्लदम् ॥ १३ ॥
 महारक्षसनाकीर्णं ददर्श स महाकपिः ।
 विराजमानं वधुषा नजाश्वरथशङ्कुवन्म् ॥ १४ ॥
 लङ्काभरणमित्येव सोऽमन्यत महाकपिः ।
 चचार हनुमान्नाथ रावणस्य समीपतः ॥ १५ ॥
 गृहात् गृहं राक्षसानामुद्यानानि च सर्वशः ।
 वीक्ष्यमाणोऽप्यसन्वस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ १६ ॥

तद्राजगुणसम्पन्नं तैः प्रसिद्धैराजभवनगुणैः क्वचामरादिभिः
 सम्पन्नं वरचन्दनैश्च सवपन्नैश्च यत्कर्तुः ॥ ११ ॥

पर्वसु सुतः मोमे यस्मिन् यज्ञार्थं तत् पर्वसुतं राक्षसैः सदा
 पूजितं स्वपूजनाद्यदेवतःकम् ॥ १२ ॥

परिक्लदाजङ्कारः महात्मनो रावणस्य महद्देशं ददर्शत्य-
 न्वयः ॥ १३ ॥

कमन्यत तद्रावणवेष्टेति श्रेष्ठः । रावणस्य रावणभवनस्य समीप-
 तस्तस्याकारं प्रदेष्टे ॥ १५ ॥

चवस्रुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ।
 ततोऽस्यत् पुस्रुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥
 अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम् ।
 विभीषणस्य च तथा पुस्रुवे स महाकपिः ॥ १८ ॥
 महोदरस्य च तथा विरूपाक्षस्य चैव हि ।
 विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च ॥ १९ ॥
 वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुस्रुवे स महाकपिः ।
 शुकस्य च महावेगः सारणस्य च धीमतः ॥ २० ॥
 तथा चेन्द्रजितो वेश्म जगाम हरियूथपः ।
 जम्बुमालिः समालेश्च जगाम हरिसत्तमः ॥ २१ ॥
 रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्य्यशत्रोस्तथैव च ।
 वज्रकाथस्य च तथा पुस्रुवे स महाकपिः ॥ २२ ॥
 धूम्राक्षस्याथ सम्यातेर्भवनं मरुतात्मजः ।
 विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघ्नस्य च ॥ २३ ॥
 शुकनाभस्य चक्रस्य शठस्य कपटस्य च ।
 ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य लोमशस्य च रत्नसः ॥ २४ ॥

गृहाद् गृहं राजवेश्ममहाप्राकारान्तर्वर्तिप्रधानरक्षसामेकस्य
 गृहादपरं गृहमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अस्यैव प्रपञ्चोऽवस्रुत्येत्यादि । १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

। २३ ॥ २४ ॥

युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजपीवस्य सादिनः ।
 विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च ॥ २५ ॥
 करालस्य विशालस्य शोणितानस्य चैव हि ।
 स्रवमानः क्रमेणैव हनूमान् मारुतात्मजः ॥ २६ ॥
 तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायज्ञाः ।
 तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥ २७ ॥
 सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः ।
 आसमादाय लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ २८ ॥
 रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः ।
 विचरन् हरिशार्दूलो राक्षसीविक्रतेक्षणाः ॥ २९ ॥
 शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणः ।
 ददर्श विविधान् गुल्फांशस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥
 राक्षसांश्च महाकाथान्नानाप्रहरणोद्यतान् ।
 रक्तान् श्वेतान् सितांश्चापि हरींश्चापि महाजवान् ॥ ३१ ॥

विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानामिति बहवचनमाषे तयोरित्यर्थः । विद्यु-
 ज्जिह्वेन्द्रजिह्वानामिति पाठान्तरम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

उपशायिन्यः । उपशायोपशायश्च पर्यायशयनार्थकाः । पर्यायेण
 शयनस्थानरक्षिका इत्यर्थ इत्याहुः ॥ २९ ॥

गुल्फान् राक्षसीसमूहान् ॥ ३० ॥

हरीन् श्वेतान् ॥ ३१ ॥

कुलीनान् रूपशमनान् गजान् परंगजारुजान् ।
 शिखिलान् गर्जशिखायाम् ऐरावतघनान् युधि ॥ २२ ॥
 निहन्तुन्परमैन्यानां गृहे तस्मिन् ददशंसः ।
 चरतश्च यथा भेषान् खवतश्च यथा गिरीन् ॥ २३ ॥
 गेघस्तजितनिर्घोषान् दुर्धर्षान् समरे परैः ।
 सहरं वाहिनीस्तान् जास्यूनदपरिष्कृताः ॥ २४ ॥
 हेमजालैरविच्छिन्नास्तरुणादित्यमन्त्रिणाः ।
 ददर्श रान्तभेदस्तस्य रात्रण्य निवेशने ॥ २५ ॥
 त्रिविक्रा विविधाकाराः स कपिर्मारुतात्मजः ।
 त्तागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ॥ २६ ॥
 क्रीडागृहाणि चान्यानि दारुपर्शितकानि च ।
 कामस्य गृहकं रक्ष्यं दिवागृहकमेव च ॥ २७ ॥

परंगजारुजान् शतगजान् आरुजान्ति भङ्गयन्ति तान् ॥ २२ ॥ २३ ॥
 भेषान् चरतनिर्घोषत्वादिविशिष्टान् गजान् ददर्शत्यन्वयः । सहस्रं
 वाहिनीः अनेकसंज्ञाः ॥ २४ ॥

हेमजालैरविच्छिन्नाः सर्वतो भूषिता इति त्रिविक्राविशेष-
 यणम् ॥ २५ ॥

त्रिविक्राः ददर्शत्यनुश्रव्यः । चित्रशालागृहाणि चित्रयुक्तशालावन्ति
 गृहाणि ॥ २६ ॥

दारुनिर्मिताः क्रीडापर्वताः दारुपर्शितकानि । क्रीडत्यनुश्रव्यम् ।

ददर्श राक्षसेन्द्रस्य श्रावणस्य निवेशने ।

स मन्दरसमप्रस्थं मयूरस्थानसङ्कुलम् ॥ ३८ ॥

ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ।

अनन्तरन्ननिचयं निधिजालं सुमन्ततः ।

धीरनिष्ठितकर्माङ्गं गृहं भृतपतेरिव ॥ ३९ ॥

अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा राक्षणस्य च ।

विरराज च तद्देशे रश्मिवा निव रश्मिभिः ॥ ४० ॥

जास्वूनदमयान्येव श्रयनान्यःसनानि च ।

• भाजनानि च गुग्गुलि ददर्श हरियूयपः ॥ ४१ ॥

मध्वाभवकान्क्लेदं मणिभाजनसंकुलम् ।

मनोरममसम्बाधं कुवेरभवनं यथा ॥ ४२ ॥

कामस्य गृहकं रतिगृहकम् । दिवागृहं दिनविद्यारगृहम् । सर्वत्रा-
त्यन्तस्वार्थिकः कन् ॥ ३७ ॥

मयूरस्थानैः क्रीडामयूरस्थानैः सङ्कुलं व्याप्तम् ॥ ३८ ॥

निधिजालं निधिजालवदित्यर्थः । धीरनिष्ठितकर्माङ्गं धीरेर्नि-
र्भयस्विरचित्तैः निष्ठितं निर्वर्तितं कर्मणो निधिरक्षादिकमंगोऽङ्गं
महिषादिवलिरूपं यस्मिन् । कश्चित् कर्मानामिति पठित्वा धीरे-
र्निष्ठितस्य अनुष्ठितस्य कर्मणस्तपोरूपस्यान्तं फलरूपमित्यर्थमाह,—
भृतपतेर्महेश्वरस्य वा ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

मङ्गासंबोधोरवान्तरभेदः । ताभ्यां कृतक्लेदमार्द्रमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

नपुराणाञ्च घोषेण काञ्चीनां निःस्वनेन च ।

मृदङ्गतलतिर्घोषैर्घोषवद्भिर्विनादितम् ॥ ४३ ॥

प्रासादसङ्घातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् ।

सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान प्रविशेन्न महागृहम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे बाह्योक्तौ च सुन्दरकाण्डे

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

घोषवद्भिर्मृदङ्गातिरिक्तेरपि घोषवद्भिर्वाद्यैर्विनादितम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

'सप्तमः सर्गः ।

स वैश्वजालं बलवान् ददर्श
 व्यासक्तवैदूर्यसुवर्णजालम् ।
 यथा महत्प्रादृषि मेघजालं
 विशुद्धिनह्यं सविहङ्गजालम् ॥ १ ॥
 निवेशनानां विविधाश्च शाखाः
 प्रधानशङ्खायुधचापशाखाः ।
 मनोहराश्चापि पुनर्विशाला
 ददर्श वैश्वान्निषु चन्द्रशाखाः ॥ २ ॥

अथ रावणप्रधानगृहं वर्णयति । स इति । व्यासक्तानि सम्बद्धानि
 वैदूर्यखचितानि च सुवर्णजालानि स्वर्णगवाक्षाणि यस्मिन् तत् । सवि-
 हङ्गजालमिति गृहमेघयोर्विशेषणम् ॥ १ ॥

, प्रधानैः पशक्तैः शङ्खादिभिः शाखन्ते शोभन्ते तादृशीः निवे-
 शनानां शाखा अवान्तरगृह्याणि ददर्श । पुनश्च विशालाश्चन्द्रशाखा
 ददर्श । वैश्वान्निषु औन्नत्यादितुल्यवैश्वसु । चन्द्रशाखाः शिरोगृह्याणि ।
 चन्द्रकान्तमखिष्यशाखा वा ॥ २ ॥

गृहाणि नानावसुराजितानि
 देवासुरैश्चापि सुपूजितानि ।
 सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि
 कपिर्ददर्श स्वबलाजितानि ॥ ३ ॥
 तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि
 मयेन साक्षादिव निर्मितानि ।
 महीतले सर्वगुणोत्तराणि
 ददर्श लङ्काधिपते गृहाणि ॥ ४ ॥
 ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं
 मनोहरं काञ्चनचारुरूपम् ।
 रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपं
 गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५ ॥
 महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं
 श्रिया ज्वलन्तं बज्ररत्नकोणम् ।

वसु धनं स्वबलेत्त्वत्र स्वशब्दो रावणवाची । कुबेराद्भावणेन लङ्काया
 आच्छिद्यगृहीतत्वात् । यद्वा स्वशब्दो हनूमदाची स्वबलेनार्जितानि लब्ध-
 प्रवेशानि । ३ ॥

प्रयत्नेनाभितः सम्यग्माहितानि यथादेवैर्गं स्थापितानि प्रयत्नाभि-
 समाहितानि । विश्वकर्मकृतान्यपि मायया विचित्ररचनादक्षेण मयेन
 निर्मितानीव ॥ ४ ॥

गृहोत्तमं प्रधानगृहेष्वप्युत्तमम् अप्रतिरूपरूपं विरुपमरूपम् ॥ ५ ॥

नानातक्षणां कुसुमावकीर्णं
 गिरेरिवायं रजसावकीर्णम् ॥ ६ ॥
 नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं
 तडिङ्गिरम्भोधरमर्च्यमानम् ।
 हंसप्रवेकैरिव वाह्यमानं
 श्रिया युतं खे सुकृतं विमानम् ॥ ७ ॥
 यथा नगायं बज्रधातुचित्रं
 यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् ।
 ददर्श युक्तीकृतचारुमेघ-
 चित्रं विमानं बज्ररत्नचित्रम् ॥ ८ ॥
 मही कृता पर्वतराजिपूर्णा
 शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ।

प्रकीर्णं पातितम् । रत्नकीर्णं रत्नपूर्णम् । रजसा पुष्प-
 रजसा ॥ ६ ॥

नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः । इवश्चार्थे । तडिङ्गिरमर्च्यमानं युष्म-
 त्मानमम्भोधरं मेघमिव । हंसश्रेष्ठैर्वाह्यमानमूह्यमानं विमान-
 मिव ॥ ७ ॥

नानावर्णैर्युक्तोऽपि तद्युक्तः कृतो युक्तीकृतः स चासौ चारुमेघश्च
 तद्वद्विचित्रं विमानं युष्मत्कालम् ॥ ८ ॥

वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः
 पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ॥ ९ ॥
 कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि
 तथा सुपुष्पा अपि पुष्करिण्यः ।
 पुनश्च पद्मानि सकेसराणि
 वनानि चित्राणि सरोवराणि ॥ १० ॥
 पुष्पाङ्गयं नाम विराजमानं
 रत्नप्रभाभिश्च विघूर्णमानम् ।
 वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं
 महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ ११ ॥
 कृताश्च वैदूर्यमया विहङ्गा
 रूष्यप्रवालिश्च तथा विहङ्गाः ।

यत्र पुष्पके मही अनेकजनानामाधारस्थानं पर्वतराज्यापूर्णम् ।
 पर्वतादयश्चात्र मणिस्वर्गादिनिर्मिताः नत्विदं चित्ररूपमिति भासि-
 तयम् । अनन्तवानरसेनाया निर्बाधं तत्रावस्थानस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
 किञ्च स्वामीच्छानुसारेण सङ्घोचविकासौ तस्य वक्ष्यति । स्वेच्छया हनु-
 मद्देहवत् । वितानं समूहः । एकावली अत्राबुङ्गारः ॥ ९ ॥

कृतानि अस्य यथेत्यादि शेषः ॥ १० ॥

पुष्पाङ्गयं नाम ददर्शैतन्मयः । वेश्मोत्तमानां देववेश्मभूतविमानानां
 मध्ये उच्चमानं सौभाग्यपरमकायां प्राप्तम् ॥ ११ ॥

चित्राक्षं नानावसुभिर्भुजङ्गा
 जात्यातुररूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥ १२ ॥
 प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः
 सलीलमावर्जितजिह्वपक्षाः ।
 कामस्य माक्षादिव भान्ति पक्षाः
 कृता विहङ्गाः सुमुखाः सुपक्षाः ॥ १३ ॥
 नियुज्यमानाश्च गजाः सहस्ताः
 सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः ।
 बभूव देवी च कृता सहस्ता
 लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता ॥ १४ ॥

कृताश्चति । तत्र विमाने इति शेषः । नानावसुभिः रूप्यस्त्राद्यैः ।
 जात्यातुररूपा जातितुरङ्गसदृशाः तुरङ्गविशेषणश्चेत् ॥ १२ ॥

प्रवालजाम्बूनदकृतानि पुष्पाणि पक्षेषु येषाम् । आवर्जिताः सङ्कु-
 चिता जिह्वा वक्त्राः पक्षा येषां ते । साक्षात् कामस्य पक्षा इव येषां
 पक्षा भान्ति । तदुद्दीपकत्वान्तादृशा उच्यमानगुणा विहङ्गास्तत्र
 कृताः ॥ १३ ॥

नियुज्यमानाः व्याघ्रिग्रमाणाः वक्ष्यमाणाया लक्ष्म्या अभिषेके इति
 शेषः । हस्तः शुण्डा । पद्माकरविहारिगजाकारनिर्माणात् सकेसरत्व-
 मुत्पलपत्रहस्तत्वञ्च तेषां तादृशा गजास्तत्र कृता बभूवुरिति शेषः ।
 पद्मिनि पद्मवत् सरसि ॥ १४ ॥

इतीव तद् गृहमभिगम्य शोभमानं
 सविस्मयो नगमिव चारुकन्दरम् ।
 पुनश्च तत्परमसुगन्धिसुन्दरं
 हिमात्यये नगमित्र चारुकन्दरम् ॥ १५ ॥
 ततः स तां कपिरभिपत्य पूजितां
 चरन् पुरीं दशमुखबाहुपालिताम् ।
 अदृश्य तां जनकसुतां सपूजितां
 सुदुःखितां पतिगुणवेगनिर्जिताम् ॥ १६ ॥
 ततस्तदा बह्वविधभावितात्मनः
 कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः ।

इतीव एवं प्रकारं चारुकन्दरं चारुगुहं नगमिव पर्वतमिव चारु-
 दर्शनं तत् गृहमभिगम्य सविस्मयो बभूव इति शेषः । हिमात्यये
 वसन्ते परमसुगन्धि चारुकन्दरं नगमिव बह्वविधं कन्दरोत्तम
 कोटरः । पुनश्चाभिगम्य सविस्मयोभूदिति शेषः । परिच्छेदानवगमा-
 दिति भावः ॥ १५ ॥

अभिपत्याभिपत्य चरन् सञ्चरन् । पतिगुणवेगनिर्जितां पतिगुण-
 वेगेन पतिगुणान्तरन्तरध्यानेन निर्जितां निर्जितदुःखां अदृश्यं अदृष्ट्वा
 दुःखिनोभूदिति शेषः । आर्षो ल्यप् ॥ १६ ॥

बह्वविधभावितात्मनः नानाप्रकारेण सर्वजगत्पूजितसंभावस्य ।
 स्वभाववाची आत्मशब्दः । कृतात्मनः शिष्टितान्ताकरेण्यस्य सुव-

अपश्यतो भवदतिदुःखितं मनः

सचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

त्मनः शोभननीतिमार्गवर्तिनः सचक्षुषः श्रुतिस्रुतिन्यायरूपचक्षुःसहि-
तस्य ॥ १७ ॥

इति श्रीरामाभिराम श्रीरामौये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

स तस्य मध्ये भवनस्य मंस्थितो
महद्दिमानं मणिरत्नचित्रम् ।
प्रतप्तजाम्बूनदजालकचित्रं
ददर्श धीमान् पवनात्मजः कपिः ॥ १ ॥
तदप्रमेयप्रतिकारकचित्रं
कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा ।
दिवं गते वायुपथे प्रतिष्ठितं
व्यराजतादित्यपथस्य लक्ष्म तत ॥ २ ॥

अथ विशिष्यपुष्पकं वर्णयितुमाह,—स इति । मणिरत्नैर्मणिभ्रमे-
स्त्रिचितम् । प्रतप्तजाम्बूनदजालानां तन्मयगवाक्षाणां कचित्रं कृतिर्यस्मिन्
तत्तस्य भवनस्य रावणगृहस्य मध्ये महद्दिमानं पुष्पकं ददर्श ॥ १ ॥

अप्रमेयप्रतिकारकचित्रम् । अप्रमेयैरपरिच्छेद्यसौन्दर्यादिभिः प्रति-
कारैः प्रतिमादिभिः कचित्रं निवृत्तचित्रशोभम् । पाठान्तरन्वसाद्य-
दायिकमिति कतकः । विश्वकर्मणा च स्वयं साध्विति कृतं मन्निर्मितेषु
इदमतिसाध्वित्वनुमोदितमित्यर्थः । दिवमाकाशं गते वायुपथे प्रति-
ष्ठितम् । वायुपथस्यैवादित्यपथत्वात्तस्य चित्रभूतम् ॥ २ ॥

न तत्र किञ्चिन्न कृतं प्रयत्नतो
 न तत्र किञ्चिन्न महार्घरत्नवत् ।
 न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि
 न तत्र किञ्चिन्न महाविशेषवत् ॥ ३ ॥
 तपःसमाधानपराक्रमाजितं
 मनःसमाधानविचारचारिणम् ।
 अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं
 ततस्तत्तन्मुल्यविशेषनिर्मितम् ॥ ४ ॥
 मनः समाधाय तु शीघ्रगामिनं
 दुरासदं मारुततुल्यगामिनम् ।
 महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्धिनां
 यश्चस्त्रिनामग्रमुदामिवालयम् ॥ ५ ॥

तत्र तादृशं किञ्चिन्न यत्प्रयत्नतो न कृतम् । अपितु सर्वं प्रयत्न-
 कृतमेवेत्यर्थः । यदवयवजातं महार्घरत्नवन्न बद्धमूल्यरत्नवन्न तादृशं
 किञ्चिदपि तत्र न ये विशेषा रचनाविशेषान्त्र नियताः प्रतिष्ठितास्ते
 सुरेषु सुरविमानेष्वपि न । महाविशेषो गुणाधिक्यम् ॥ ३ ॥

तपसा उपवासादिना समाधानेन भगवति चित्तसमाधानेन लब्धो
 यः पराक्रमस्तेन रावणाजितम् । मनःसमाधानेन यत्र विचारो गमनस्य
 तत्र सञ्चरणशीलं मनःसङ्कल्पितदेशगमनशीलम् । संस्थानविशेषा
 रचनाविशेषाः । ततस्तत्तन्मुल्यविशेषादाहृतेन तुल्येन दिव्यविमाननिर्माणो-
 पितेन विशेषेण विशिष्टपदार्थेन निर्मितम् ॥ ४ ॥

विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं
 विचित्रकूटं बज्रकूटमण्डितम् ।
 मनोऽभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं
 विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा ॥ ६ ॥
 वर्हन्ति यत् कुण्डलघ्नोभितानना
 महाघ्नना व्योमचरा निशाचराः ।
 विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना
 महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ॥ ७ ॥

मनः समाधाय स्वामिमनोनुबध्य तु शीघ्रगामित्वादिधर्मकम् ।
 दुरासदं पापिभिरिति शेषः । दुरावरमिति पाठे शत्रुभिर्दुर्निवार-
 मित्यर्थः महर्द्धिनाम् । दीर्घाभावश्चान्दसः । एवं तुल्यगामिनमित्यत्र
 पुंस्त्वं विमानशब्देऽऽर्द्धं चादिवा । अग्यमुदां महासुखानां पुण्यकृता-
 मेवालयम् आस्पदम् । इव शब्द एवार्थः । अथ तस्याचेतनत्वेऽपि
 तदभिमानिदेवतायाश्चित्तज्ञत्वादि बोध्यम् ॥ ५ ॥

विशेषं गतिविशेषमालम्ब्य विशेषे व्योमलक्षणदेशविशेषे संस्थि-
 तम् । विचित्राद्यामाख्यवस्तूनां कूटं समवायभूतम् । बज्रभिः कूटैः
 शालाभिर्मण्डितम् । गिरेर्विचित्रावान्तरशृङ्गवच्छिखरमिव ॥ ६ ॥

उच्यमानविशेषणा भूतगणा यद्वहन्ति तद्विमानं तत्र दद-
 श्तेत्यन्वयः । विवृत्तानि विघूर्णानि विध्वस्तानि व्यक्तनिर्घाति
 विशालानि लोचनानि येषाम् । निशाचराः निशाख्यहरविशेषं
 चरन्ति ते ॥ ७ ॥

वसन्तपुष्पीत्करचारुदर्शनं
 वसन्तमासादपि चारुदर्शनम् ।
 मपुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं
 ददर्श तद्धानरवीरसत्तमः ॥ ८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

वसन्तपुष्पीत्करचारुदर्शनं वसन्तकालिकपुष्पसमूहेन चारुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विमलमायतम् ।

इदं भवनश्रेष्ठं हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १ ॥

अर्द्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं महत् ।

भवनं राक्षसेन्द्रस्य बज्रप्रासादसङ्कुलम् ॥ २ ॥

मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायतलोचनाम् ।

सर्वतः परिचक्राम हनूमानरिसृदनः ॥ ३ ॥

उत्तमं राक्षसावासं हनूमानवलोकयन् ।

आसमादाय लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ४ ॥

चतुर्विषाणैर्द्विरद्वैस्त्रिविषाणैस्तथैव च ।

परिच्छिन्नमसम्बाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः ॥ ५ ॥

तस्येति । आलयवरिष्ठस्य कङ्कामध्यवर्तिनो गृहसमूहवतो महा-
गृहस्य ॥ १ ॥

अर्द्धयोजनविस्तीर्णं तिर्थकप्रमाणम् ॥ २ ॥ ३ ॥

आवासं बज्रराक्षससाधारणं वासस्थानम् । राक्षसेन्द्रनिवेशनं
तन्मात्रवासस्थानम् ॥ ४ ॥

परिच्छिन्नं युक्तम् इदं प्रागजादिसत्त्वेऽपि असम्बाधत्वेनातिविस्तृतत्वं
सूचते ॥ ५ ॥

राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् ।
 आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम् ॥ ६ ॥
 तन्मक्रमकराकीर्णं तिमिगिलक्षपाकुलम् ।
 वायुवेगसमाधूतं पन्नगैरिव सागरम् ॥ ७ ॥
 या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चन्द्रे हरिवाहने ।
 सा रावणगृहे रम्या नित्यमेवानपायिनी ॥ ८ ॥
 या च राज्ञः कुबेरस्य धमस्य वरुणस्य च ।
 तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रचोगृहेष्विह ॥ ९ ॥
 तस्य हर्म्यस्य मध्यस्यं वेष्टनान्यसुनिर्मितम् ।
 बद्धनिर्यूहसंयुक्तं ददर्श पत्रनात्मजः ॥ १० ॥
 मङ्गलार्थे कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा ।
 विमानं पुष्यकं नाम सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ११ ॥

राक्षसीभिः राक्षसजातिजाभिः पत्नीभिरावृतम् । तथा विक्रम्या
 हृताभी राजकन्याभिश्चावृतम् ॥ ६ ॥
 पन्नगैर्युतं सागरमिव तत् पश्यति स्म ॥ ७ ॥
 लक्ष्मीः शोभा रावणगृहे लङ्कायाम् ॥ ८ ॥
 ऋद्धिरैश्वर्यं तद्विशिष्टा ततोऽप्यधिका ॥ ९ ॥
 तस्य हर्म्यस्य अर्द्धयोजनविक्षीर्णत्वादिभ्रमणः वेष्टन सस्त्रीकप्रयनगृह-
 मिति कतकः । वेष्टनपुष्यकाख्यमिति तीर्थः । अत्र तीर्थव्याख्या न्यायसी ।
 निर्युहो मङ्गलवारणः ॥ १० ॥

परिण तपसा लेभे यत् कुवेरः पितामहात् ।

कुवेरमोजसा जित्वा लेभे तद्वाचशेखरः ॥ १२ ॥

इंद्रहामृगसमायुक्तैः कार्तस्वरहरणमथैः ।

सुकतेराजितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च त्रिधा ॥ १३ ॥

मेरुमन्दरसङ्काशैरुल्लिखद्भिरिवास्वरम् ।

कूटागारैः शुभागारैः सर्वतः समलङ्कृतम् ॥ १४ ॥

ज्वलनार्कप्रतीकाशैः सुकृतं विश्वकर्मणा ।

हेमसोपानयुक्तञ्च चारुप्रवरवेदिकम् ॥ १५ ॥

जालवातायनैयुक्तं काञ्चनैः स्फाटिकैरपि ।

इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम् ॥ १६ ॥

विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः ।

निस्तुलाभिश्च सुक्ताभिल्लेनाभिविराजितम् ॥ १७ ॥

यनर्हनुमदारोहणशेषतया पृथक् वर्णयति ब्रह्मगोऽर्थे इति ! भग-
वतो लीलाफलकमित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

कार्तस्वरहरणमथै स्वर्णजातिविशेषै रूष्यस्वर्ण इति कश्चित्
इंद्रहामृगो लकस्तत्प्रतिमायुक्तैः ॥ १३ ॥

कूटागारैर्गुप्तसम्पत्प्रदैः शुभागारैर्विहारयोग्यप्रदैः ॥ १४ ॥

चार्यैः सुन्दराः पवराः श्रेया वेदिका युष्मिन्स्तत् ॥ १५ ॥

जालवातायनयोः काञ्चनकार्तस्वरयोर्मध्वासवयोश्च कश्चिद्देवं परि-
कथ्य निर्वाहः । एवं इन्द्रनीलमहानीलयोऽपि ॥ १६ ॥

चन्दनेन च रत्नेन तपनीयनिभेन च ।

सुपुष्पगन्धिना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ १८ ॥

विमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह महाकपिः ।

तत्रस्थः सर्वतो गन्धं पानभक्ष्यान्ममभवम् ॥ १९ ॥

दिव्यं सम्मूर्च्छितं जिघ्रन् रूपवन्तमिवानिलम् ।

सगन्धस्तं महासत्वं बन्धुर्वन्धुमिवोत्तमम् ॥ २० ॥

इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः ।

ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शिवाम् ॥ २१ ॥

निस्तलाभिर्वत्तुलाभिर्निरूपमाभिर्वा तलेन कुट्टिमप्रदेशेन ॥ १७ ॥

व्यादित्यतरुणोपमं तरुणादित्यसदृशम् ॥ १८ ॥

तत्रस्थः पुष्पकविमानस्थः ॥ १९ ॥

संमूर्च्छितं व्याप्तं गन्धवहमलिनमपि तद्गन्धेन रूपवन्तमिव गन्ध-
द्रव्यरूपमिव । तदायुसम्बन्धात् सगन्धः स्वयं महासत्वम् उत्तमं बन्धुं
बन्धुरिव जिघ्रन्नभूत् । गन्धापरोक्ष्यात्तदहवायुरप्यपरोक्ष इवा-
भूत् ॥ २० ॥

यत्र स रावणस्तत्र स्थाने । इत एहीत्युवाचेव उक्तगुणवायुः कर्ता ।
दिव्यगन्धेन रावणप्रयनगृहं ज्ञातवानित्यर्थः । ततस्तस्मात् पुष्पकादेवबद्ध
गन्धानुभितां तां रावणप्रयनशालां प्रस्थितस्तां शालां ददर्श । यत्तु
पुष्पकस्यैव सा शाला तत इत्यस्य तदनन्तरमित्यर्थः इति तच्चिन्त्यम् ।
प्रस्थित इति पदस्वारस्यात् । अर्द्धधोजनविस्तीर्णमित्यादिना मूलाक्षय-
प्रदर्शनोपक्रमाच्च । मूलाक्षयं दृष्ट्वा तद्वह्निःस्पर्शं पुष्पकमन्विष्यत्तत्स्थ एव

रावणस्य महाकान्तां कान्तामिव वरस्त्रियम् ।
 मणिसोपानविकृतां हेमजालविराजिताम् ॥ २२ ॥
 स्फाटिकैरावृततलां दन्तान्तरितरूपिकाम् ।
 सुक्तावज्रप्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि ॥ २३ ॥
 विभूषितां मणिस्तम्भैः सुवज्रस्तम्भभूषिताम् ।
 समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समन्तात् सुविभूषितैः ॥ २४ ॥
 स्तम्भैः पद्मैरिवात्युच्चैर्दिवं मम्प्रस्थितामिव ।
 महत्या कुथयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणांकया ॥ २५ ॥
 पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहशालिनीम् ।

रावणश्चयनगृहं तत् गृहवर्त्यनुमाय पुष्पकादवदच्छ तं प्रतिस्थितस्थां
 ददर्शेत्येव न्याय्यमिति कतकः । यत्त्वित्यादिनोक्ता व्याख्यैव युक्तेति मम
 भाति । अथतीर्यविमानाच्च हनुमान् मारुतात्मज इत्यग्रे उपसं-
 हारात् ॥ २१ ॥

महाकान्ताम् अतिरमणीयामित्यर्थकं भ्राताविशेषणम् । कान्तां
 कमनीयां तां भ्रातामेव विशनष्टि मणीत्यादिना । अयः सङ्गमनी-
 मिवेत्यन्तेन मणिकृतसोपानानि विशेषेण कृतानि यस्याम् ॥ २२ ॥

तलां कुट्टिमभूः । दन्तान्तरितरूपिकामिति दन्तैरन्तरितानि मध्ये
 मध्ये निर्मितानि रूपाणि यस्यां सा । चामीकरैरपि अन्तरितरूपिका-
 मित्यनुकथः ॥ २३ ॥

वज्रत्वबोधनाय पुनस्तम्भानुवादः । वज्रत्वञ्च विपुलत्वं समन्तात्
 सुविभूषितैः रत्नादिभिरिति शेषः ॥ २४ ॥

नादितां मत्तविहर्गैर्दिव्यगन्धाधिवासिताम् ॥ २६ ॥

परार्थास्तरणोपेतां रक्षोधिपनिषेविताम् ।

धूमामगुरुधूपेन विमलां हंसपाण्डुराम् ॥ २७ ॥

पत्रपुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम् ।

मनसो मोदजननीं वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् ॥ २८ ॥

तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः सञ्जननीमिव ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैस्तु पञ्चपञ्चभिरुत्तमैः ॥ २९ ॥

तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता ।

स्वर्गाऽयं देवलोकोऽयमिन्द्रस्यापि पुरी भवेत् ॥ ३० ॥

अत्युच्चैः पद्मैरिवात्युच्चैः स्तम्भैर्दिवं संप्रस्थितामिवेत्युत्प्रेक्षात् । कुथया
विभ्राज्जविचित्रकम्बलास्तरणेन पृथिवीलक्ष्यां चतुरस्रत्वम् ॥ २५ ॥

सराद्भ्रष्टहृद्भालिनीमिति पृथिवीविशेषणम् ॥ २६ ॥

हंसपाण्डुरां हंसवत् पाण्डुराम् ॥ २७ ॥

कल्माषी शबलवर्णा वसिष्ठगीः अनेन सर्वानन्ददायित्वं रिपूनाम-
पृथक् सर्वमनोरथपूरणत्वञ्च सूच्यते । वर्णस्य देहकान्तेः प्रसाधिनीं
सम्पादिकाम् ॥ २८ ॥

तां शालां ददर्शेति पूर्वेषु सम्बन्धः । पञ्चभिरिन्द्रियार्थैः शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धैः पञ्चेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक् चक्षुरसनघ्राणानि । तर्पयामास
हनुमत इति शेषः । रावणपालिता शालेति शेषः । स्वर्गः ज्योतिष्टो-
मादिकफलभोगभूमिः । देवलोको वायुवह्यादिलोकः । इन्द्रस्य पुरी
अमरावती ॥ २९ । ३० ॥

सिद्धिर्वैद्यं परा हि स्यादियमन्यत मारुतिः ॥ ३१ ॥

प्रधायत इवापश्यत् प्रदीपांस्तत्र काञ्चनान् ।

धूर्त्तानिव महाधूर्त्तैर्देवनेन पराजितान् ॥ ३२ ॥

दीपानाञ्च प्रकाशिन तेजसा रावणस्य च ।

अर्चिभिर्भूषणानाञ्च प्रदीपित्यभ्यमन्यत ॥ ३३ ॥

ततोऽपश्यत् कुथासीनं नानावर्णाभ्ररत्नजम् ।

सहस्रं वरनारोणां नानाविषविभूषितम् ॥ ३४ ॥

परिवृत्तेऽर्धरात्रे तु पाननिद्रावशं गतम् ।

क्रीडित्वोपरतं रात्रौ प्रसप्तं बलवत्तदा ॥ ३५ ॥

तत् प्रसप्तं विरुहचे निःशब्दान्तरभूषितम् ।

निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ॥ ३६ ॥

परा गान्धर्वीसिद्धिः तन्माद्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

प्रधायतो ध्याननिष्ठान् । धूर्त्ताच्चदेवनः तत्रातिसमर्थो महाधूर्त्तः ।
महाधूर्त्तेन देवनेन पराजितो हि धूर्त्तं धननाशात् ध्यायन्निवास्ते ।
काञ्चनान् दीपान् काञ्चनदीपस्तम्भस्यदीपान् विपुलदीपाये क्षुद्रदीपप्रभा
इव रावणतेजोऽभिभूतानपश्यदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्रदीपा अग्निज्वाला ज्वालिता अग्नेनाग्निमोग्निदाहः सूषितः ॥ ३३ ॥

कुथासीनम् आस्तीर्णकुथायां शयानम् ॥ ३४ ॥

बलवत् प्रसप्तमपश्यदित्यनुकर्मणः ॥ ३५ ॥

तत्प्रसप्तं प्रसप्तजनं रावणग्रहं निःशब्दान्तरं निर्गतस्य अशब्द-
नेदर्नपुरसिद्धिन्त्यादिभिर्भूषितम् ॥ ३६ ॥

तासां संवृतदान्तानि मीक्षिताक्षीणि माहृतिः ।
 अपश्यत्पद्मगन्धीनि वदनानि सुयोषिताम् ॥ ३० ॥
 प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भ्रुत्वा क्षपाक्षये ।
 पुनःसंवृतपत्राणि रात्राविव बभ्रुस्तदा ॥ ३८ ॥
 इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तपट्पदाः ।
 अम्बुजानीव फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः ॥ ३९ ॥
 इति वाऽमन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः ।
 मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ॥ ४० ॥
 सा तस्य शूशुभे शान्ता ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता ।
 शरदीव प्रमन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता ॥ ४१ ॥
 स च ताभिः परिवृतः शूशुभे राक्षसाधिपः ।
 यथा चण्डुपतिः श्रीमांस्ताराभिरिव संवृतः ॥ ४२ ॥

निद्रितत्वात्संवृतानि संवृतपद्माणि तादृशानि च तानि दान्तादि
 म्लानानि मीक्षिताक्षीणि अतिसंवृतपद्माणि । स्वर्गदेवलोकादेरिव
 संवृतमीक्षितयोरपि भेदो बोध्यः । यद्वा संवृतदान्तानीत्यस्यैव व्या-
 ख्यानं निमीक्षिताक्षीणीति । यद्वासंवृतत्वमोक्षयोः ॥ ३७ ॥

क्षपाक्षये पद्मानोव प्रबुद्धानि भ्रुत्वा पुनः रात्रौ संवृतपद्माणि
 पद्मानोव बभ्रुवुरित्यन्वयः ॥ ३८ ॥

मुखानि दृष्ट्वा हनुमतेजातां सम्भावनामाह,—इमानीति । फुल्लानि
 प्रार्थयन्तीत्यन्वयः । नियतं नित्यम् ॥ ३९ ॥

उपपत्त्या युक्त्या । सलिलोद्भवैः पद्मैः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

याश्चप्रवर्त्तेऽवरात्ताराः पुण्यशेषसमावृताः ।
 इमाह्लाः सङ्गताः कृतस्त्रा इति मेने हरिस्तदा ॥ ४२ ॥
 ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिवाम् ।
 प्रभावर्यप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ॥ ४४ ॥
 व्यावृत्तकचपीनसक् प्रकीर्णवरभूषणाः ।
 पानव्यायामकालेषु निद्रोपहतचेतमः ॥ ४५ ॥
 व्यावृत्ततिलकाः काश्चित् काश्चिदुद्भ्रान्तनूपुराः ।
 पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित्परमयोषितः ॥ ४६ ॥
 मुक्ताहारवृताश्चान्याः काश्चित्प्रसक्तवाससः ।
 व्याविष्टरश्मनादामाः किशोर्य इव वाहिताः ॥ ४७ ॥

पुण्यशेषसमावृतास्तद्युक्ताः सङ्गताः एकदेशमिलिताः । अनेन
 सान्दर्भ्यात्युक्तिरूपोत्पत्त्यलङ्कारः ॥ ४२ ॥

तदेवाह,—ताराणामिति । प्रभा देशकान्तिः वर्णा रूपम् ।
 प्रसादस्त्रैज्ज्वल्यम् ॥ ४४ ॥

व्यावृत्ताः, कक्षाः पीनखञ्जश्च यासान्ताश्च । प्रकीर्णानि इतस्ततः
 स्रष्टानि वरभूषणानि यासान्ताः । पानव्यायामकालेषु पानानन्तर-
 कालिकगानन्तरत्यादिक्रीडाकालेषु उक्तगुणाः अतएव श्रमाग्निद्रोप-
 हतचेतसः ॥ ४५ ॥

उक्तं भूषणप्रकिरणमेव प्रपद्यति । व्यावृत्तेति । उद्भ्रान्ताः स्व-
 स्थानात् स्रष्ट्वानि नूपुरा यासान्ताः । पार्श्वे एकस्मिन् गलिता विशस्ता-
 हारा यासान्ताः ॥ ४६ ॥

अकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः ।

गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ॥ ४८ ॥

चन्द्रांशुकिरणाभाञ्च हाराः कार्वाणदुग्गताः ।

हंसा इव बभुः सुप्तास्ननमध्येषु योषिताम् ॥ ४९ ॥

अपरासाञ्च वैदूर्याः कादम्बा इव पक्षिणः ।

हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ॥ ५० ॥

हंसकारण्डवोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ।

आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनरिव ॥ ५१ ॥

मुक्ताहारैर्दृताः किन्नमुक्ताहाराः । व्याविद्धं विच्छिन्नं रश्मनादाम-
काक्षीगुणो यासान्ताः । एवम्भूषणबन्धराहित्येन शयने उपमा ।
वाहिताः किशोर्य इव कृतभारवहनाः श्रान्ताः किशोर्या वड्वा
यथा अश्वअमापनयनाय लुगठनेन व्यत्यस्तपल्लयनबन्धाः शेरते
तद्वत् ॥ ४७ ॥

अकुण्डलधराः कुण्डलधरारहिताः गलितकुण्डला इति यावत् ।
विच्छिन्ना आमृदिताश्च स्रजो यासान्ताः अत्र रेजुरित्वनुकर्षः ॥ ४८ ॥

अंशवः प्रभाः किरणास्तदाधराः अंशवः सूर्यारश्मय किरणाः
स्फुरारश्मय इत्यन्ये । वैपरीत्येन स्थिताः हाराः मुक्ताहाराः ॥ ४९ ॥

वैदूर्याः वैदूर्यमणिमालाः । कादम्बाः कलहंसाः । अत्र का-
म्बेन कारण्डवपदवाचो जलकाक उच्यते । अन्यथा वैदूर्योपमानत्वम-
सङ्गतं स्यात् । हेमसूत्राणि च अत्रापि स्ननमध्येद्रतानीत्वनुकर्षः ।
चक्रवाकाणां पीतत्वसादृश्यादुपमानत्वम् ॥ ५० ॥

किङ्किणीजालसङ्काशास्ता हेमविपुलाम्बुजाः ।

भावयाहा यज्ञक्षीराः सुप्ता नद्य इवावभुः ॥ ५२ ॥

मृदुखङ्गेषु कासाञ्चित्कुचापेषु च संस्थिताः ।

वभूर्भूषणानीव शुभा भूषणराजयः ॥ ५३ ॥

अशुकान्ताश्च कासाञ्चिन्मुखमारुतकम्पिताः ।

उपर्युपरि वक्त्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः ॥ ५४ ॥

ताः पताका इवोद्भूताः पद्मीनां रुचिरप्रभाः ।

नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे ॥ ५५ ॥

स्त्रीषु नानावर्णभूषणानि हंसादिस्थानीयानि । स्त्रीकटोपुरी-
भागो जघनम् ॥ ५१ ॥

किङ्किणीजालसङ्काशाः तद्वन्मुकुलितनयनाः । तत्स्थाने च नद्यां
मुकुलितकुमुदानि हेमविपुलाम्बुजत्वेन वक्त्रनिगमणं उपमाने तु न निग-
रणम् । किङ्किणीजालसम्बन्धा इति पाठे किङ्किणीजालसम्बाधत्वमुभय-
त्रापि स्पष्टमेव शब्दवचसाधर्मात् । किङ्किणीशब्देन सहरीणामप्युक्तेः ।
भावा विलासा एव स्वामिकसुरतभाषो वा ग्राहो यासान्ताः यशोऽति-
गुणवचकृतयश्च एव तीरं यासान्ताः । यशः शब्देन लक्षणया कान्ति-
रित्यन्ते । सुप्ता नार्थो नद्य इव वभुः ॥ ५२ ॥

भूषणराजयः विमर्दजनितरेखाः । भूषणराजय इति पाठोऽप्यय-
मेवार्थो लक्षणादिना बोध्यः ॥ ५३ ॥

वक्त्राणामुपर्युपरित्यन्वयः ॥ ५४ ॥

व्याधूयमानमंशुकान्तमन्त्रेच्छते । ता इति विधेयमपेक्ष्य स्त्रीलिङ्ग-

ववल्गुश्चात्र कासाञ्चित्कुण्डलानि शुभार्चिषाम् ।

मुखमारुतसङ्गमैर्मन्दं मन्दञ्च योषिताम् ॥ ५६ ॥

शर्करासवगन्धः स प्रकृत्या सुरभिः सुखः ।

तासां वदननिःश्वासः सिधेवे रावणं तदा ॥ ५७ ॥

रावणाननशङ्काञ्च काञ्चिद्रावणयोषितः ।

मुखानि च सपत्नीनां उपाजिघ्रन् पुनः पुनः ॥ ५८ ॥

अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः ।

अस्वतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरन्तदा ॥ ५९ ॥

निर्देशः पत्नीनाम् अर्थाद्रावणस्य । अनेकवर्षावत्सुवर्षात्तन्तुनिर्मितवास-
सां यताका इवेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥

शुभार्चिषां कासाञ्चियोषितां कुण्डलानि मुखमारुतसङ्गमैः मुख-
मारुतसंसर्गकृतचलनैर्मन्दं मन्दं ववल्गुः । तेन कुण्डलानामतिलघुता
तेन तासां सौकुमार्यातिशयो व्यञ्ज्यः ॥ ५६ ॥

शर्करासवः आसवविशेषस्तद्योगात्तद्वन्धः प्रकृत्या च सुरभिरतएव
सुखस्त्रासां वदननिःश्वासो रावणं सिधेवे । यद्वा प्रकृत्या असुरभिरपि
वायुरिति शेषः । तासां वदननिःश्वासस्तद्युक्तः अर्घ्यं आद्यजन्तम् । अत
एव शर्करासवगन्धो रावणं सिधेवे ॥ ५७ ॥

रावणाननशङ्काः मदनद्रोभयजचित्तवैवश्यात् । सपत्नीनाञ्च स-
पत्नीनामपि मुखान्युपाजिघ्रन् ॥ ५८ ॥

ननु सपत्नीभिः कृतं मुखाघ्राणं ताः कथं सहन्तेत्यत आह,—
अत्यर्थमिति । अथासक्तेरेवास्वतन्त्राः मदपारवश्याच्च तथाभूताः वर-

बाहू उपनिधायान्याः पारिहार्यविभूषिताः ।

अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिथिर ॥ ६० ॥

अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः कार्चित्पुनर्भुजम् ।

अपरा त्वंकमन्यस्यास्तस्यास्वाप्यपरा कुचौ ॥ ६१ ॥

ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः ।

परस्परान्विष्टाङ्गो मदस्त्रेहवशानुगाः ॥ ६२ ॥

अन्योन्यस्याङ्गसंस्पर्शात् प्रीयमाणाः सुमध्यमाः ।

एकीकृतभुजाः सर्वाः सुषुपुस्तत्र योषितः ॥ ६३ ॥

अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमालायथिता हि मा ।

मालेव यथिता सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ॥ ६४ ॥

स्त्रियः सपत्नीभिराघ्रातमुखा अपि सपत्नीनां प्रियमेवाचरन् । ता
अपि तासां मुखानि रावणमुखशङ्खोपाजिघ्रन्निवर्तः ॥ ५८ ॥

पारिहार्या वलयः । उपनिधाय उपधानं कृत्वा अंशुकानि च
उपनिधायैत्वनुर्कषः ॥ ६० ॥

अन्येयादि स्त्रोकादये शिथिर इति पदं यथायोगं वचनविपरिष्ठा-
मेन योज्यम् । उपनिधायेति पदञ्च ॥ ६१ ॥

स्त्रोत्रेण रावणोयः ॥ ६२ ॥

एकीकृतभुजाः परस्परसम्बद्धभुजाः ॥ ६३ ॥

अतएवाह,---अन्योऽन्येति । माला पुष्पमाला उपमेये मत्तषट्-
पदस्थानीयाः कचभारानेत्रदन्धानि च ॥ ६४ ॥

लतानां माधवे मांसि फुल्लानां वायुसेवनात् ।
 अन्योन्यमालाग्रथिनं संसक्तकुसुमोच्चयम् ॥ ६५ ॥
 प्रतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् ।
 आसीद्दर्शमिवोद्धृतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ॥ ६६ ॥
 उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा ।
 विवेकं शक्यमाधातुं भूषणाङ्गाम्बररत्नजाम् ॥ ६७ ॥
 रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः ।
 ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः प्रेक्ष्यन्तोनिमिषा इव ॥ ६८ ॥

लतानां वनमिवेत्यन्वयः । अन्योन्यसम्बन्धेन मालाकारेण ग्रथित-
 मिव ॥ ६५ ॥

प्रतिवेष्टिता वृक्षाणां नायकानाञ्च शोभनाः स्कन्धा येन तत् ।
 अन्योन्यं धावन्ती.ये भ्रमरास्तैराकुलम् । स्त्रीणामपि पद्मिनीत्वात्
 भ्रमराकुलत्वम् । केशपाशनेत्रादयो वा तासु भ्रमराः । स्त्रीवनं स्त्री-
 समूहः ॥ ६६ ॥

— तासां योषितामुचितेषु स्थानेषु । सुव्यक्तं प्रतिष्ठितानामपि भूष-
 णाङ्गाम्बररत्नानां विवेकमाधातुं कर्तुं न शक्यम् । अपरिमितत्वात्
 भूषणभूषणयोरैकरूप्यात् । परस्परसङ्कथितत्वेन सुप्तत्वाच्च इमानि
 अस्या भूषणानि इमान्यन्यस्या इति विवेकः कर्तुमशक्य इति भ्रान्ति-
 मानलङ्कारोऽत्र व्यञ्जः ॥ ६७ ॥

सुखसंविष्टे सुखसुप्ते काञ्चनाः काञ्चनस्तम्भाः दीपाः दीपस्थाभि-

राजर्षिविप्रदैत्यानां गन्धर्वाणाञ्च योषितः ।

रक्षमाञ्जामवन् कन्यास्तस्य कामवशङ्कताः ॥ ६६ ॥

युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हृताः स्त्रियः ।

समदा मद्नेनैव मोहिताः काञ्चिदागताः ॥ ७० ॥

न तत्र काञ्चित्प्रमदाः प्रसङ्ग

वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ।

न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा

विना वराहं जनकात्मजान्तु ॥ ७१ ॥

गुरुषुः कर्तारः । स्त्रियः कर्म । अनेन रावणे जायति तेषामपि
तदर्शने भयं सूचितम् ॥ ६८ ॥

राजर्षयो विप्रदैत्याश्च । अस्य ब्रह्मराक्षसत्वात् अस्ति विप्रकन्या-
विवाहेऽधिकारः । कामवशङ्कताः सत्यस्तस्य योषितोऽभवन् । अनेन
तासामघनुरागः सूचितः ॥ ६६ ॥

अस्य बज्रह्योप्राप्तिर्वशात् स्वारस्याच्चेत्याह । युद्धेत्यादि । सर्वा
इति बाहुल्याऽभिप्रायम् । आसां हरणे एतद्बन्धुभिर्युद्धं भविष्यतीति ।
युद्धकामेना पूर्वं हृताः । काञ्चित्प्रमदास्तु गण्यो मदनमोहिताः स्वय-
मेवेनं हृतवत्यः ॥ ७० ॥

अस्यैव विवरणं न तत्र काञ्चिदिति । वीर्योपपन्नेनापि तेन तत्र
तासु मध्ये काञ्चित्प्रमदाः प्रसङ्ग न हृताः किन्तु गुणेन निरतिशयैश्वर्य-
वीर्यसौन्दर्यादिगुणेन हृत एव लब्धाः । तत्र लब्धायां मन्थकामा च

न चाकुलीना न च हीनरूपा
 नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता ।
 भार्याऽभवत्तस्य न हीनसत्त्वा
 न चापि कान्तस्य न कामनीया ॥ ७२ ॥
 बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य
 यदीदृशी राघवधर्मपत्नी ।
 इमा महाराजसराजभार्याः
 सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥ ७३ ॥
 पुनश्च मोचिन्त्यदानरूपो
 भ्रवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ।

नाहता अन्यपर्या च नाहता । कथमेवं प्रत्यक्षापलापस्तत्राह,—विनेति ।
 वरार्हाः श्रेष्ठरामाहाम् ॥ ७१ ॥

उपचारः उत्तमान्तरभूषणमालादिः कान्तस्य रावणस्य कामनीया
 मनासा न तादृशी च न ॥ ७२ ॥

अथ सोताप्येतत्स्युन्तर्गता नवेति विकस्याद्ये रावणस्य भद्रमेवेति
 बुद्धिर्हनुमते जातेत्याह,—बभूवेति । साधुबुद्धेर्हरीश्वरस्येति बुद्धि-
 र्बभूव । इमा महाराजसराजभार्याः यथा तद्भुक्ताः राघवधर्मपत्न्यपि
 ईदृशी एतदन्तर्गता एतद्भुक्ता च यदि स्यात् तदाटस्य रावणस्य सुजातं
 भद्रमेव भवति । रावणमुक्तेति मया निवेदिते सति सीतायां मृताया-
 मिव राघवस्योपेक्षणाद्रावणवधयत्नाप्रसङ्गेरिति भावः ॥ ७३ ॥

यदीत्यनेन सूचितमस्य पक्षस्यात्यन्तासम्भावितत्वमाह,—पुनश्चेति ।

अथाथमस्यां कृतवान्महात्मा

लङ्केश्वरः कष्टमनार्थ्यकर्म ॥ ७४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

पदान्तरञ्च सोऽचिन्तयद्विचारेण निश्चितवानित्यर्थः । चिन्ताप्रकारः
हि प्रसिद्धमेतत् । यत्कीता देवी गुणतः पातिव्रत्यादिगुणैर्विश्रियता ।
अथ यत इत्यर्थे । यतो महात्मा महाबलो लङ्केश्वरः निरवधिकैश्वर्य्य-
वैशिष्ट्यमनेन सूचितम् । इदृशोऽस्यां जानक्याम् अनार्थ्यकर्मापहरण-
रूपं कर्म आक्षरूपः परिग्रहीतमायारूपः सन् कष्टं सक्लेशं यथा भवति
तथा कृतवान् । यद्येषा श्रेष्ठ्यादौ सरागा स्यात् तदा खरसत एव
नयनं स्यात् । न च तदस्ति अस्माभिः तद्विक्रोशनादेव रावणेन क्लेश-
पूर्वं नयनस्य चानुभवादित्याशयः । आक्षरूप इति पाठे आक्षं सञ्जातं
रूपं यस्येत्यर्थं हनुमद्विशेषणम् । आन्तरं पीडा सूक्ष्मरूप इत्यर्थः ॥७४॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

दशमः सर्गः

—०००—

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् ।
 अवेक्षमाणो हनुमान् ददर्श शयनासनम् ॥ १ ॥
 दान्तकाञ्चनचित्राङ्गवैदूर्यैश्च वरासनैः ।
 महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २ ॥
 तस्य चैकतमे देशे दिव्यमाल्योपशोभितम् ।
 ददर्श पाण्डुरं कृत्रं ताराधिपतिसन्निभम् ॥ ३ ॥
 जातरूपपरिचिप्रं चित्रभानोः समप्रभम् ।
 अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम् ॥ ४ ॥

तत्र शालायां दिव्योपमं दिविभवेन स्वर्गवर्तिपदार्थनैवोपमा यस्य
 तत् शयनस्यासनं पल्यङ्गप्रतिष्ठापनवेदिका । अवेक्षमाणः इतस्ततः
 पश्यन् ॥ १ ॥

—सस्यैव वर्णनं दान्तेत्यादि । गजदन्तमयानि स्वर्गमयानि च चित्राणि
 चित्रयुतानि अङ्गानि पादादिरूपाणि येषान्तैर्महार्हास्तरणोपेतैः बङ्ग-
 मूल्यास्तरणयुक्तैः । वैदूर्यैश्चिपलक्ष्मम् । वैदूर्यपद्मरागादिनिर्मितै-
 र्वरासनैः स्त्रीशयनपल्यङ्गैर्महाधनैर्बङ्गमूलैरुपपन्नम् ॥ २ ॥ ३ ॥

परमासनं, पल्यङ्गं तस्यैकदेशे ददर्श । अशोकपुष्पमालायुक्तम् ।
 यदा यत्प्रनिधाने शोकाभावस्तादृशमालायुक्तम् । चित्रभानुरभिः ॥ ४ ॥

बालव्यजनहस्तभिर्वीज्यमानं समन्ततः ।
 गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपितम् ॥ ५ ॥
 परमाक्षरणास्त्रीर्णमाविकाजिनसंवृतम् ।
 दामभिर्वरमाल्यानां समन्तादुपशोभितम् ॥ ६ ॥
 तस्मिन् जीमूतसङ्काशं प्रदीप्तोज्ज्वलकुण्डलम् ।
 लोहिताक्षं महाबाहुं महारजतवामसम् ॥ ७ ॥
 लोहितेनासुलिप्राङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना ।
 सन्धारकमित्राकाशे तोयदं सतडिङ्गणम् ॥ ८ ॥
 वृतमाभरणैर्दिव्यैः सरूपं कामरूपिणम् ।
 स वृक्षवनगुल्माद्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम् ॥ ९ ॥
 क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम् ।
 प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम् ॥ १० ॥

बालव्यजनं चामरम् । ननु सम्भोगगृहे तत्रापि निद्रावस्थ कथं
 बालव्यजनवीजनं कथञ्च हनूमतस्ताभिरदर्शनमिति चेन्न । यन्मनिर्मित-
 स्त्रीप्रतिमादिभिः तत्रापि तत्सम्भवात् ॥ ५ ॥

आविकाजिनं ऊर्जाशुचर्म । तद्वि परममृदुलं तेन संवृतं संवृत-
 पथ्यन्तप्रदेशम् । मास्यं युध्यम् ॥ ६ ॥

तस्मिन् प्रसुप्तमिति शेषः । महारजतं स्वर्णं तत्तन्तु निर्मितवासो
 धारिकम् ॥ ७ ॥

रात्रस्य तद्वित्स्वामीयं सौवर्णं वासः ॥ ८ ॥

पीत्वाप्युपरतञ्चापिं ददर्श स महाकपिः ।

भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ॥ ११ ॥

निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरोत्तमः ।

आसाद्य परमोद्दिग्गः सोपासर्पत्सुभीतवत् ॥ १२ ॥

अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।

लीवं राक्षमशादूर्लं प्रेक्षते स्म महाकपिः ॥ १३ ॥

शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनं शुभम् ।

गन्धहस्तिनिर्षविष्टं यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १४ ॥

काञ्चनाङ्गदसन्नद्धौ ददर्श स महात्मनः ।

विचिन्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥

स वृक्षवनगुह्याद्यं पुष्पसहितवृक्षवनगुह्याद्यं मन्दरमिव स्थितम् ।

बाहवो यस्य वृक्षाः नासादयो गुह्याः ॥ ६ ॥ १० ॥

पीत्वाप्युपरतम् । अपिना क्रीडित्वाप्युपरतम् ॥ ११ ॥

यथा नागं गजमिव निःश्वसन्तं रावणम् । आसाद्य प्राप्य परमो-

द्दिग्गः । अयं पापी देवीं हृतवानित्येतत्समीपेवस्थानमनुचितमिति
-स्त्वित्तोपासर्पत् सुभीतवत् सुभीतो यथा भयभीतोः पिशाचादि-
संमुखे स्थातुमशक्तोऽपसर्पति तद्वत् ॥ १२ ॥

आरोहणं सोपानं वेदिकान्तरं सोपानवेदिकान्तरं सोपानपर्व-
मध्यम् ॥ १३ ॥

यस्य गन्धेनान्ये गजाः पलाशस्ये सगन्धगजः मत्तगजेन नितरां संवि-
ष्टम् अपिष्ठितं महत्प्रस्रवणमिव ॥ १४ ॥

ऐरावतविषाणाघैरापीडनकृतप्रणौ ।
 वज्रोत्थितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिचरौ ॥ १६ ॥
 पीनौ समसुजातांसौ सङ्गतौ बलमयतौ ।
 सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ स्वङ्गुलीयकलक्षितौ ॥ १७ ॥
 संवृतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ ।
 विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पद्मशीर्षात्रिवोरगौ ॥ १८ ॥
 शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना ।
 चन्दनेन परार्धेन खनुलिप्तौ खलङ्कृतौ ॥ १९ ॥
 उत्तमस्त्रीविमृदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ ।
 यक्ष्यन्नगगन्धर्वदेवदानवराविणौ ॥ २० ॥
 ददर्श स कपिलस्य बाहू शयनमस्थितौ ।
 मन्दरस्यान्तर सुप्तौ महाह्री रुषिताविव ॥ २१ ॥

महात्मनः महाशरीरस्य । विक्षिप्तौ प्रसारितौ ॥ १५ ॥
 व्यापीडने युद्धे कृतप्रणौ कृतप्रणकिणौ वर्धयोत्थितौ क्षतौ
 पीनांसौ यथोक्तौ । वज्रचक्रयोरप्यसाध्यमृत्युरिति भावः ॥ १६ ॥
 समौ सुजातौ चांसौ सङ्गतौ वृद्धसन्धिवन्धौ स्वङ्गुलीयकलक्षितौ
 शोभनाङ्गुलीयकभूषितौ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 शशस्य क्षतजं रक्तमतिजोहितवर्णम् ॥ १९ ॥
 उत्तमस्त्रीणां विमृदितं विमर्दनमङ्गिकुनादि यथोक्तौ ॥ २० ॥
 ददर्श अन्तरेण ददर्श नातः पुनर्दक्षिणः । महाह्री महासर्पौ ।

ताभ्यां सपरिपूर्णाभ्यामुभाभ्यां राक्षसेश्वरः ।

शुश्रुभेऽचलसङ्घातः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २२ ॥

शूतपुत्रागसुरभिर्बकुलोत्तममंथुतः ।

मृष्टाक्षरससंयुक्तः पानगन्धपुरःसरः ॥ २३ ॥

तस्य राक्षसराजस्य निश्चक्राम महामुखात् ।

शयानस्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम् ॥ २४ ॥

मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजता ।

मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम् ॥ २५ ॥

रंक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना ।

पीनायतत्रिशालेन वक्षसाभिविराजता ॥ २६ ॥

पाण्डुरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजक्षणम् ।

अत्र द्विभुजत्वकथनात् युद्धादिकाले एव विंशतिभुजत्वं दशश्रीर्ष-
त्वञ्चेति बोध्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

बकुलोत्तमसंथुतः उत्तमबकुलगन्धयुतः अयं पुरुषविशेषश्वासधर्म
इति कृतकः । शूतादिसुरभिस्त्वक्तु तद्दिग्धवासितवस्तसेवनात् । मृष्टाक्ष-
रससंयुक्तः सङ्घसोत्तमाङ्गगन्धोपेतः पानं मधु राक्षसत्वादेव वामाक्षरेण
पूजाकरण्यात् मधुपानम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

अपावृत्तेन निद्रावशात्पर्यस्तेन विराजता मुकुटेन उपलक्षितमिति
श्लेषः ॥ २५ ॥

शोभिना हारेण शोभनहारवता वक्षसोपलक्षितमिति श्लेषः ॥ २६ ॥

महार्हेण सुसंवीतं पीतेनोत्तरवाससा ॥ २७ ॥

माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं भुजङ्गवत् ।

गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ २८ ॥

चतुर्भिः काञ्चनैर्दीपैदीप्यमानं चतुर्दिशम् ।

प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २९ ॥

पादमूलगताश्चापि ददर्श सुमहात्मनः ।

पत्नीः स प्रियभार्य्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥

शशिप्रकाशवदना वरकुण्डलभूषणाः ।

अस्त्रानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१ ॥

शृत्यवादिचक्रुश्चला राक्षसेन्द्रभुजाङ्गगाः ।

वराभरणधारिण्यो निषला दृष्ट्वा कपिः ॥ ३२ ॥

अपविद्धेन पथ्यस्तेन पाण्डुरेण क्षौमेण परिधानीयेन कटेरधः
संवीतं पीतेनोत्तरीयेण सुसंवीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥

तोयान्ते तोयमध्ये ॥ २८ ॥

काञ्चनैः काञ्चनस्तम्भैः चतुर्दिशं चतुर्दिक्षु दीप्यमानम् । अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया । विद्युत्कृतैरिवेति पाठे पुंस्त्वमार्घम् ॥ २९ ॥ —

उल्लग्नं रावणं ददर्श पादमूलगास्त्यलीश्व ददर्श । रक्षः पते-
र्गृह इत्युत्तरान्वयि ॥ ३० ॥

अस्त्रानमाल्याभरणा देवकन्या इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

राक्षसेन्द्रभुजावपञ्च गच्छन्ति ताः । यथा प्रिया इति यावत् ।
धारिण्यः धारिणीः । निषलाः शयिताः ॥ ३२ ॥

वच्चवेदूर्यगर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम् ।

दर्शुं तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च ॥ ३३ ॥

तासां चन्द्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः ।

विराजत विमानं तन्नभसारागणैरिव ॥ ३४ ॥

मदव्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः ।

तेषु तेध्वकाशेषु प्रसृप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५ ॥

अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्यशालिनी ।

विन्यस्ताशुभमर्वाङ्गी प्रसृप्ता वरवर्णिनी ॥ ३६ ॥

काचिद्दीपां परिध्वज्य प्रसृप्ता संप्रकाशते ।

महानदीप्रकीर्णैव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३७ ॥

अन्या कक्षगतेनैव मङ्गुकेनासितेक्षणा ।

प्रसृप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३८ ॥

बाहूपधानत्वादङ्गदानामपि श्रवणान्ते दर्शनं बोध्यम् ॥ ३३ ॥

विमानं मङ्गकविशेषः पुष्पकमित्यन्ते । विराजत श्वराजत ॥ ३४ ॥

मदव्यायामेन रतिजेन ॥ ३५ ॥

कोमलैः अक्षकण्ठैः अङ्गहारैः अङ्गविद्येपैः नृत्यशालिनीति वासना-
बलेन नृत्याभिनयोपेततया सुप्रवतीत्यर्थः । विशेषेण न्यस्तं, शुभं येषु
धात्रा तादृशानि सर्वाण्यङ्गदानि यस्याः ॥ ३६ ॥

महानदीप्रकीर्णा महानद्यां प्रकीर्णपुष्पपत्रा दैवात्सङ्गतं पोतं श्व-
माश्रिता नलिनी पद्मिनीव पोतस्त्वानेऽथ वीजा ॥ ३७ ॥

मङ्गुके वाद्यभेदः ॥ ३८ ॥

पटहञ्चारुसर्वाङ्गी न्यस्य श्रेते शुभसूनी ।
 चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव कामिनी ॥ ३९ ॥
 काचिद्वीणां परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना ।
 वरं प्रियतमं गृह्य सकामेव हि कामिनी ॥ ४० ॥
 विपक्षीं परिगृह्यान्या नियता वृत्यशालिनी ।
 निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी ॥ ४१ ॥
 अन्या कनकमङ्गाशैर्दृपीनैर्मनोरमैः ।
 मृदङ्गं परिविध्याङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ॥ ४२ ॥
 भुजपाशान्तरस्येन कक्षगेन कृशोदरी ।
 पणवेन सहानिन्द्या सुप्ता मदकृतश्रमा ॥ ४३ ॥
 डिण्डिमं परिगृह्यान्या तथैवासक्रुडिण्डिमा ।
 प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगृह्येव भामिनी ॥ ४४ ॥
 काचिदाडम्बरं नारी भुजसम्भोगपीडितम् ।
 कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता ॥ ४५ ॥
 कलशीमपविध्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी ।

न्यस्य आलिङ्ग्ये त्यर्थः ॥ ३९ ॥

काचिदिति ॥ ४० ॥

विपक्षी वीणाविशेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ :

मदकृतश्रमा मदवती । अर्श आद्यच् । वादनेन कृतश्रमा च ॥ ४३ ॥

डिण्डिमं परिगृह्य आलिङ्ग्य आसक्तडिण्डिमा पृष्ठदेशसम्बद्धान्य-
 डिण्डिमा । तद्वत् रमणं वत्सं पञ्च परिगृह्य प्रसुप्तेव ॥ ४४ ॥

वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४६ ॥
 पाणिभ्याश्च कुक्षौ काचिसुवर्णकलशोपमौ ।
 उपशुद्धाबला सप्ता निद्राबलमुपागता ॥ ४७ ॥
 अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ।
 अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं निद्रावशमुपागता ॥ ४८ ॥
 आतोद्यानि विचित्राणि परिध्वज्य वरस्त्रियः ।
 निपीड्य च कुक्षैः सप्ताः कामिन्यः कामुकानिव ॥ ४९ ॥
 तामामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे ।
 ददर्श रूपसम्पन्नामथ तां स कपिः स्त्रियम् ॥ ५० ॥
 मुक्तामणिममायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् ।
 विभूषयन्तीमिव च स्वप्रिया भवनोत्तमम् ॥ ५१ ॥
 गौरीं कनकवर्णाभामिष्टामन्तःपुरेश्वरीम् ।
 कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ॥ ५२ ॥

आडम्बरं वाद्यभेदः । भुजसम्भोगेन भुजास्नेहेन पीडितम् आ-
 श्लिष्टं कृत्वा ॥ ४५ ॥

कलशौ जलसंभ्रतामपविध्य पर्यस्य स्वपर्यस्तकलशोदकार्द्रशरीरा
 नारी वसन्ते परिमार्जिता ग्लानिपरिहाराय कृतजल्मेका पुष्पशबला
 शबलपुष्पमालेव भाति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

आतोद्यानि वाद्यानि ॥ ४९ ॥

अथ प्रधानमहिषीदर्शनं तासामिति । एकान्तविन्यस्ते तासां शय-
 नात् पृथग्विन्यस्ते । तां स्त्रियं वक्ष्यमाद्यगणां स्त्रियम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः ।

तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसम्पदा ।

हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरिचूषपः ॥ ६३ ॥

आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं

ननन्द चिक्रीड जगौ जगाम ।

सम्भानरोहन्निपपात भूमौ

निदर्शयन् स्त्रां प्रकृतिं कपीनाम् ॥ ६४ ॥

इत्यार्षे रामायणे बाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

गौरीं पीतामतएव कनकवर्णाभाम् इष्टां रावणस्यातिप्रियाम्
अन्तःपुरस्त्रीयामीश्वरीं कपिर्मन्त्रोदरीं ददर्शत्वन्वयः ॥ ५२ ॥

तर्कयामास सम्भावयामास । पृथगेकान्ते परममष्टे अतिरूपाया
दर्शनात् प्रायेख्येयं सीतेति सम्भावना हनूमतः । तदेवाह,—रूपयौवन-
सम्पदा नस्त्रौचित्यालोचनं कृतवानिति भाषः । हर्षो मुखविकासादिः
आनन्दो मानसः ॥ ५३ ॥

आनन्दं कार्यद्वाराह । आस्फोटयामासेति । आस्फोट पुच्छं चम्ब-
नादिजातिधर्मः । जगामसम्भान्निव्यनुकर्षः । सर्वा अप्येतास्त्रेष्टा उपांश्रिति
बोधम् । एवं चेष्टायां हेतुः स्त्रां कपीनां प्रकृतिं निदर्शयन्निति ॥ ५४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ०

एकादशः सर्गः ।

—०—

अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ।

जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः ॥ १ ॥

न रामेण वियुक्ता सा स्वप्नमर्हति भामिनी ।

न भोक्तुं नाप्यलङ्कृतुं न पानमुपसेवितुम् ॥ २ ॥

नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् ।

न हि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि ॥ ३ ॥

अन्येयमिति निश्चित्य भूयस्तत्र चचार सः ।

पानभूमौ हरिश्रेष्ठः सीतासन्दर्शनोत्सुकः ॥ ४ ॥

अवधूय च तां बुद्धिं सीता सम्भावनयाप्रवृत्तां कापेयविषयां बुद्धिम्
अवधूय त्वक्त्वा अवस्थितः स्थिरतास्वभावे प्रतिष्ठितः सीतां प्रति तद्विषया-
मितराङ्गनां चिन्तां पूर्वचिन्ताविषटिकां जगाम ॥ १ ॥

तामेव चिन्तामभिनयति । न रामेणेति ॥ २ ॥

अन्यं नरं पुरुषमुपस्थातुमङ्गीकर्तुं नार्हति नाध्यवस्यति । तत्र हेतु-
र्न हि रामेति ॥ ३ ॥

यदेवमंतोऽन्येयमनुभूतेति निश्चित्य तत्र ऽऽहे पानभूमौ पानशा-
लायां चचार पानः सम्यगन्वेशकायेति शेषः ॥ ४ ॥

क्रीडितेनापराः क्लान्ता गीतन च तथापराः ।

वृत्त्येन चापराः क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा ॥ ५ ॥

मुरजेषु मृदङ्गेषु चेलिकासु च संस्थिताः ।

तथाक्षरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥ ६ ॥

अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः ।

रूपसंलापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा ॥ ७ ॥

देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना ।

रताधिकेन संयुक्तां ददर्श हरियूथपः ॥ ८ ॥

अन्यत्रापि वरस्त्रीणां रूपसंलापशायिनाम् ।

अथ पानभूमौ दर्शनप्रकारः क्रीडितेनेति । क्रीडितेनाद्यादिक्रीडया क्लान्ताः सत्यस्तथैव निद्रिता इति शेषः । विप्रहताः अति निद्रिताः स्त्रियो ददर्शति शेषः ॥ ५ ॥

मुरजेषु मृदङ्गेषु चेलिकासु चेलिका वाद्यविशेष इत्याहुः । तेषु प्रसक्ता एव संस्थिताः स्थिता एव निद्रिताः संविष्टाः सुप्ता ददर्शति शेषः । आकर्षा वा ॥ ६ ॥

रूपसंलापशीलेन निद्रोद्भवप्रशान्तस्यास्तस्यारूपविषयो यः संलापो वर्णनं तच्छीलेन । युक्तं यथा भवति तथा गीतार्थस्य भाषणाशीलेन ॥ ७ ॥

देशकालाभियुक्तेन तद्विषयपरिज्ञानकुशलेन । युक्तवाक्यस्य देशकालोचितवाक्यस्याभिधानशीलेन । एतत्सर्वं निद्रोद्भवप्रशान्तैश्च बोध्यम् । रताधिकेन उत्तमक्रीडावता संयुक्तां पानभूमिं ददर्श ॥ ८ ॥

सहस्रं युवतीनान्तु प्रसुप्तं स ददर्श ह ॥ ९ ॥
 देशकालाभियुक्तन्तु युक्तवाक्याभिधायि तत् ।
 रताविरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः ॥ १० ॥
 तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः ।
 गोष्ठे महति मुख्यानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ११ ॥
 स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम् ।
 करेणुभिर्यथाऽरण्ये परिकीर्णा महाद्विपः ॥ १२ ॥
 सर्वकामैरुपेताञ्च पानभूमिं महात्मनः ।
 ददर्श कपिशार्दूलस्तस्य रक्षपतेर्गृहे ॥ १३ ॥
 मृगाणां महिषाणाञ्च वराहाणाञ्च भागशः ।

अन्यत्रापीत्यादि श्लोकद्वयं नव्याः प्रमादान्न पठन्ति । अन्यत्रापि
 पानभूमिन्ने रावणशयनगृहे बहिःस्थां पानभूमिं दृष्ट्वा पुनरभ्यन्तरे
 शयनस्थाने आगत्यान्वेषणम् । रूपविषयो यः संलापो वर्णनं तत्पूर्वं
 शयनानां युवतीनां वरस्त्रीणां सहस्रमुच्यमानगुणं ददर्श ॥ ९ ॥

तत्पूर्वं दृष्टं रताविरतसंसुप्तं रतान्तेऽविरतसुप्तं गाढसुप्तम् ॥ १० ॥

तासां मध्ये इति ॥ ११ ॥

स इति ॥ १२ ॥

सस्त्रीकरावणगृहे पुनः सम्यगन्विष्य पुनर्बहिः पानभूमिसागत्य-
 विचिन्वति सर्वकामैरिति । पूर्वं नृत्यादियुक्ततत्स्वस्त्रीमाषदर्शनं
 इदानीं तस्याः सर्वकामोपेतत्वदर्शनम् ॥ १३ ॥

तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः ॥ १४ ॥

रौक्ष्येषु च विशालेषु भाजनेष्वप्यभक्षितान् ।

ददर्श कपिशार्कूलो मयूरान् कुक्कुटांस्तथा ॥ १५ ॥

वराहवाघ्रीणसकान् दधिषीवर्चलायतान् ।

शल्यान् मृगमयूरान्श्च हनूमानन्ववैक्षत ॥ १६ ॥

ककलान् विविधांश्छागान् शशकानर्कभक्षितान् ।

महिषानेकशल्यांश्च क्लृदांश्च हतनिष्ठितान् ॥ १७ ॥

लेह्यानुच्चावचान् पेयान् भोज्यानुच्चावचानि च ।

तथास्त्रलवणोत्तमैर्वि विधै रागखाण्डवैः ॥ १८ ॥

तदेव प्रपश्यति । मृगाणामिति ॥ १४ ॥ १५ ॥

पुनः पुनवराहादिमृगादिकथनं वञ्जस्थलवर्तितया भूयस्त्वप्रका-
शनाय । वाघ्रीणसः पक्षिविशेषः । कृष्णग्रीवो रक्तशिरः श्वेतपक्षो
विहङ्गमः । सर्वे वाघ्रीणसः प्रोक्त इति विष्णुधर्मोक्तेः । छागविशेषो वा ।
त्रिःपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धप्रजापतिम् । वाघ्रीणसश्च तं प्राञ्जयान्-
त्रिकाः श्राद्धकर्मणीति स्मृतेः । मुखकर्मो च पानसमये जलं स्पृशन्ति
यस्य सः त्रिःपिबः । वाघ्रीणसः खड्गमृग इति हृत्पायुध + दध्ना
सौवर्चलेन लवणविशेषेण च श्रायुतान् संस्क्रुतान् ॥ १६ ॥

ककलककरो समौ पक्षिविशेषवाचकौ । एकशल्या मतस्यविशेषाः
हतनिष्ठितान् हतं निष्ठितं निष्ठानं पाकौ येषां तान् ॥ १७ ॥

अस्त्ररसो लवणरसश्च उत्तमोष्णिक्काजाद्यपरिहारकर्ता येषु भक्ष्य-
माणेषु तैः रागखाण्डवैः । सीता मध्यादिमधुरो द्राक्षादादिमजो रसः ।

महानूपुरकेयूरैरपविष्टैर्महाधनैः ।
 पानभाजनविचित्रैः फलैश्च विविधैरपि ॥ १८ ॥
 कृतपुष्पोपहारा भ्रूरधिकां पुष्यति त्रिषम् ।
 तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुस्निष्टशयनासनैः ॥ २० ॥
 पानभूमिर्विना वङ्गिं प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते ।
 बङ्गप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ॥ २१ ॥
 मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक् ।
 दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि ॥ २२ ॥
 शर्करासवमाध्वीकाः पुष्पासवफलासवाः ।
 वासस्र्णैश्च विविधैर्मृष्टासैस्तैः पृथक् पृथक् ॥ २३ ॥

विरलश्चेत्कृते रागः सान्द्रश्चेत् खगडवः स्मृतः इत्युक्तैः । केशरादिभिः
 कृतवर्षाः घडुसोपेताः पूपापारागखाण्डवा इत्यन्ये ॥ १८ ॥

महाधनैर्बङ्गमूल्यैः ॥ १८ ॥

सुस्निष्टैः सुकृतसन्धिवन्धैः ॥ २० ॥

उत्तैः सौत्वर्गरत्नमयशयनासनैः पानभूमिः प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते । बङ्ग-
 प्रकारैः बङ्गपादानभेदैरतएव विविधैर्विविधैरसवद्भिः वरसंस्कारेण
 षष्ठसंस्कारकत्रययोगेन संस्कृतैः ॥ २१ ॥

कुशलसंयुक्तैर्निपुणपाचकापक्षैर्मांसैः सहोच्यमानगुणाः सुरा ददर्श ।
 तत्र दिव्याः सुराः वृक्षेभ्यः कदम्बादिभ्यः कृतः प्रादुर्भूताः । कृतसुराः
 शौण्डिकैवत्यादिताः ॥ २२ ॥

सन्तता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च वज्रमंस्थितैः ।
 हिरण्मयैश्च कलशैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि ॥ २४ ॥
 जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंस्कृता ।
 राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च ॥ २५ ॥
 पानश्रेष्ठां तथा भूमिं कपिस्तत्र ददर्श ह ।
 सोऽपश्यच्छातकुम्भानि सीधोर्मणिमयानि च ॥ २६ ॥
 तानि तानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः ।
 क्वचिदूर्ध्वावशेषाणि क्वचित् पीतान्यशेषतः ॥ २७ ॥
 क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह ।
 क्वचिद्भक्ष्यांश्च विविधान् क्वचित् पानं विभागतः ॥ २८ ॥

कृतसुरावान्तरभेदानाह—शर्करासवेत्यादि । शर्करोपादानकः खा-
 सवः शर्करासवः । मधुपादानो माध्वीकः द्राक्षापादानक इत्यन्ये ।
 मधूकपुष्यादिजः पुष्यासवः खजूरफलादिजः फलासवः वासचूर्णैः सुगन्ध-
 द्रव्यचूर्णैः मृष्टा अधिवासिताः दृष्टा इति शेषः ॥ २३ ॥

अथ भूमिवर्णनं वज्रेषु देशेषु संस्थितैर्माल्यैः सन्तता शशाङ्गा भूमिः
 शुशुभे उच्यमानविशेषणैः करकैर्वटैश्च सन्तता ॥ २४ ॥

राजतादिषु कुम्भेषु ॥ २५ ॥

पानश्रेष्ठां सम्भृतप्रशस्तपानां सीधोर्मण्यस्य भाजनानीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

भाजनानि पानभाजनानि अर्द्धावशेषाणि अर्द्धावशिष्टपानानि
 पीतानि पीतासवानि ॥ २७ ॥

कचिदङ्घ्रिविभेषाणि पश्यन् वै विचचार ह ।
 श्रयमान्यत्र नारीणां शून्यानि बद्धधा पुनः ।
 परस्परं समाश्लिष्य कश्चित् सुप्ता वराङ्गनाः ॥ २९ ॥
 काश्चिच्च वस्त्रमन्यस्ता अपहृत्योपगुह्य च ।
 उपगम्याबला सुप्ता निद्राबलपराजिता ॥ ३० ॥
 तासामुच्छ्वासव्रतेन वस्त्रं माल्यध्वं गात्रजम् ।
 नात्यर्थं स्यन्दते चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिमम् ॥ ३१ ॥
 चन्दनस्य च शीतस्य सीधोर्मधुरसस्य च ।
 विविधस्य च माल्यस्य पुष्पस्य विविधस्य च ॥ ३२ ॥

नैव प्रपीतानि पूर्णासवान्येव पानानि पानभाजनानि विभागतः
 विभागेन पानं ददर्श इदममुकमिदममुकमिति विभज्य ददश-
 त्वर्थः ॥ २८ ॥

शून्यानि पतिशून्यानि अतएव परस्परं समाश्लिष्येति ॥ २९ ॥
 अपहृत्य बलादृहीत्वोपगुह्य प्राहृत्य उपगम्य तच्छयनस्थानं प्राप्य ।
 तासामुच्छ्वासविचचारंति सम्बन्धः ॥ ३० ॥

गात्रजं गात्रस्थम् ॥ ३१ ॥

अर्थं पानभूमितोऽपि बहिरागत्य तत्र स्थिते पुष्पके प्रवृत्तिकाल
 इव निर्गमकालोऽपि बद्धगन्धो वायुरन्यस्त्रियस्वानुभूता इत्याह,—
 चन्दनस्य चैत्यादि । पानभूम्यादिकमपि पुष्पकस्थमेवेत्यन्ये । सीधु
 मयम् ॥ ३२ ॥

बद्धधा मारुतस्तस्मिन् गन्धं विविधमुद्बहन ।
 स्नानानां चन्दनानाम्बु धूपानाम्बुव मूर्च्छितः ॥ ३३ ॥
 प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा ।
 श्यामावदातास्तत्रान्याः काञ्चित् कृष्णा वराङ्गनाः ॥ ३४ ॥
 काञ्चित् काञ्चनवर्णाङ्गः प्रमदा रक्षसालये ।
 तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्च्छितम् ॥ ३५ ॥
 पद्मिनीनां प्रसृप्तानां रूपमासीद्यथैव हि ।
 एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः ॥ ३६ ॥
 ददर्श स महातेजा न ददर्श च जानकीम् ॥ ३७ ॥
 निरीक्षमाणश्च ततस्ताः स्त्रियः स महाकपिः ।
 जगाम महतीं शङ्कां धमसाध्वसशङ्कितः ॥ ३८ ॥

स्नानानां चन्दनानामिति पाठे स्नानार्हचन्दनानामित्यर्थः । विविधं
 गन्धमुद्बहन प्रववौ । अतएव सुरभिर्गन्धो विमाने मूर्च्छितो
 व्याप्तः ॥ ३३ ॥

तत्रान्याः बहिःप्रतिष्ठितपुष्पके इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

राक्षसालये नान्तरमध्यबहिःकक्षोपलक्षिते सर्वत्र । निद्रावश-
 त्वात् मदनेन तद्धेतुकरत्वाद्धर्मूर्च्छितं ज्ञानं तासां रूपं प्रसृप्तानां
 रात्रौ मुकुलितानां पद्मिनीनां नलिनीनां यथारूपं तथैवासीत् । एवं
 प्रकारेण ददर्श ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ततो निरीक्षमाणान्तरम् । नेक्षेत नग्रां परस्त्रियमिति शास्त्रस्मरणा-

परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ।
 इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ३९ ॥
 न हि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ।
 अथक्वाच मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥ ४० ॥
 तस्य प्रादुरभूचिन्ता पुनरन्या मनस्विनः ।
 निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ४१ ॥
 कामं दृष्ट्वा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ।
 न तु मे मनसा किञ्चिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४२ ॥

दिति श्लेषः । तदेवाह,—धर्मति । धर्मलोपनिमित्तं यत्साध्वसम्भयं
 तेन शृङ्खितो भीत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

धर्मलोपं दर्शयति । परदारावरोधस्य । दारशब्दः स्त्रीसामान्य-
 वाची । अवरोधशब्दः स्वधर्मयुक्तकुलस्त्रीवाची । प्रसुप्तस्य अनेन
 नम्रप्रायत्वं सूचितम् । तत्समये वसमानां विपर्यासात् ॥ ३९ ॥

मे दृष्टिः परदाराणामद्य यावद्विषयवर्तिनी न । किञ्च परदारपरि-
 ग्रहस्तद्वान् प्रतिपादो रावणस्य दृष्टः । तादृशदर्शनमपि धर्मलोपका-
 रीति भावः ॥ ४० ॥

अथ पुनर्विचारेण तदलोपबुद्धिरप्युत्पन्नेत्याह,—तस्येति । अन्या
 चिन्ता पूर्वचिन्ताविरोधिनी । निश्चिते प्रमाणप्रतिपन्ने एकान्ते सि-
 द्धान्ते तद्विषयज्ञाने चित्तं यस्य सः । अतएव सा चिन्ता कार्यनिश्चय-
 दर्शिनी कर्तव्याकर्तव्यनिर्णयसमर्था ॥ ४१ ॥

मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्त्तने ।

शुभाशुभास्वस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ ४३ ॥

नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ।

स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा सम्परिमार्गणे ॥ ४४ ॥

यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत् परिमार्गते ।

न शक्यं प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितम् ॥ ४५ ॥

तदिदं मार्गितं तावत् शुद्धेन मनसा मया ।

रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ ४६ ॥

तां चिन्तामभिनयति । काममिति । विश्वस्ता इतरालोकम-
शङ्कारहिता । वैकृत्यं विकारः । स्वार्थं यत्न । नोपपद्यते न
प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

ततः किं तत्राह,—मनोहीति । शुभाशुभास्वस्थासु पुण्यपापकर्मसु
इन्द्रियाणां प्रवर्त्तने मनोहेतुः मनसोऽसत्सदर्थरागदेषतः इन्द्रियप्रवृत्तिर्हि
पापाय । इयन्तु मम प्रवृत्तिर्न पापाय यतस्तन्मे मनः सुखु व्यवस्थितं
परदारेषु न रागवत् पुण्यपापस्वस्थायाश्च स्वचित्तमेव साक्षीति
भावः ॥ ४३ ॥

किञ्च राजाज्ञानुष्ठानरूपसेवकीयपरमधर्मानुष्ठानपपत्वापि न दोष
इत्याह,—नान्यत्रेति । तत्र हेतुः स्त्रियो हीति । सदा सम्परिमार्गणे
मार्गगव्यवहारे लोकेरिति शेषः ॥ ४४ ॥

सजातीयेष्वेव मार्गकं प्रसिद्धमित्याह,—यस्येति । सत्त्वस्य प्राणिनः

देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्यवान् ।

अवेक्षमाणो हनुमान् नैवापश्यत् जानकीम् ॥ ४७ ॥

तामपश्यन् कपिसत्त्वं पश्यन्वान्या वरस्त्रियः ।

अपक्रम्य तदा वीरः प्रस्थात्सुप्रचक्रमे ॥ ४८ ॥

स भूयः सर्वतः श्रीमान् मारुतिर्यत्नमाश्रितः ।

आपानभूमिमुत्सृज्य तां विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

या योनिः या समानजातिः परिमार्गते लोक इति श्लेषः । तत्रैवोप-
पत्तिमाह,—न शक्यमिति । एतेन रावणदर्शनजोऽपि दोषः परि-
हृतः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अपक्रम्य रावणान्तःपुरबहिःकक्षात् इति श्लेषः ॥ ४८ ॥

तां सीतामन्यत्र विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो
ललागृहांश्चित्रगृहान्निशागृहान् ।
जगाम सीतां प्रतिदर्शनोत्सुको
न चैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् ॥ १ ॥
स चिन्तयामास ततो महाकपिः
प्रियामपश्यन् रघुनन्दनस्य ताम् ।
भ्रुवं न सीता भ्रियते यथा न मे
विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २ ॥
सा रक्षमाना प्रवरेण बाला
स्वमीलसंरक्षणतत्परा मती ।

अथ बङ्गदुःखचिन्ताकुलोऽन्विष्टमेव पुनः पुनरन्वेषयतिस्मेत्याह,—
स तस्येति । तस्य भवनस्य रावणभवनस्य, निशागृहाः शक्तिनिवास-
गृहाः तान् विचेतुं जगाम ॥ १ ॥

न भ्रियते न जीवति स्म । भ्रुवं नु सीता भ्रियत इति कश्चित् पाठः ।
तत्र हेतुर्यथेति यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अनेन नूर्न प्रतिदुष्टकर्मणा
 हता भवेदार्यपथे परे स्थिता ॥ ३ ॥
 विरूपरूपा विकृता विवर्चसो
 महानना दीर्घविरूपदर्शनाः ।
 समीक्ष्य ता राक्षसराजयोषितो
 भयाद्दिनष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥ ४ ॥
 सीतामद्भृष्टा ह्यनवाप्य पौरुषं
 विहृत्य कालं मह वानरैश्चरम् ।
 न मेऽस्ति सुयीवममीपगा गतिः
 सुतीक्ष्णदण्डो बलवाञ्च वानरः ॥ ५ ॥
 दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्ट्वा राक्षसयोषितः ।
 न सीता दृश्यते माध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६ ॥

स्वशीलं पतिव्रतं प्रतिदुष्टकर्मणा प्रति इष्टं दुष्टं कर्म यस्य तेन
 सकलसज्जनानर्थकारिणोत्थं । आर्यपथे आर्याणां पतिव्रतानां
 मार्गं ॥ ३ ॥

रावणस्यानुदामात् स्त्रीवधदोषाद्वा तदधेटप्रवृत्तावपि स्वयमेव
 भयान्नष्टेत्याह,—विरूपेति । दीर्घाणि विरूपाणि दर्शनानि यासां
 ताः । दीर्घपदेन कर्मधारया वा । राक्षसराजयोषितः तदाज्ञा-
 करिणीः ॥ ४ ॥

पौरुषं समुद्रजम्बवक्ष्यपरारक्षससाध्यं प्रयोजनम् । कालं विहृत्य

किं तु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति सङ्गताः ।
 गत्वा तत्र त्वया वीर ! किं कृतं तद्ददस्व नः ॥ ७ ॥
 अट्टप्रा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनातात्मजाम् ।
 भ्रुवं प्रायमुपासिष्ये कालस्य व्यतिवर्त्तने ॥ ८ ॥
 किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानङ्गदम्भः मः ।
 गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥ ९ ॥
 अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् ।
 भूयस्तत्र विचेष्यामि न यत्र त्रिचयः कृतः ॥ १० ॥
 अनिर्वेदो हि मततं सर्वार्थेषु प्रवर्त्तकः ।

सुग्रीवकृतं कालमतिक्रम्य सुग्रीवसमीपं गम्यते यया सा गतिर्मार्गो
 नास्ति तत्र हेतुः सुतोक्ष्योति ॥ ५ ॥ ६ ॥

अस्तु सुग्रीवसमीपगमनवार्त्ता अङ्गदादिसमीपगमनमपि दुर्लभ-
 मित्याह,—किं न्विति । किम् वक्ष्यन्तीति चिन्तां कृत्वा पुनर्विचार्य
 यदत्तव्यं तत् स्वयमेवानुवदति । गत्वेत्यादि । वदस्व इति वक्ष्यन्ती-
 त्वर्थः ॥ ७ ॥

किं प्रवक्ष्यामि तान् प्रतीति श्लेषः । न किमपीत्यर्थः । यदेवमते
 भ्रुवमिति । कालस्य सुग्रीवकल्पितस्य व्यतिवर्त्तने अतिक्रमे ॥ ८ ॥

किं वा वक्ष्यति मां धिक्कारिष्यतीत्यर्थः । समागतं मिलिता अन्ये
 वानराश्च धिक्कारिष्यन्ति ॥ ९ ॥

एवं क्षणमात्रं निर्विद्य पुनश्चत्वाहमवलम्बन्प्राह,—अनिर्वेद इति ।
 निर्वेदः करुणग्रामस्य प्रवृत्तिवैमुख्यं तदभाव उत्साहः ॥ १० ॥

करोति सफलं जनोंः कर्म यच्च करोति सः ॥ ११ ॥

तस्मादनिर्वेदकरं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ।

अदृष्टांश्च विचेयामि देवान् रावणपालितान् ॥ १२ ॥

आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ।

चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च ॥ १३ ॥

निष्कुटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः ।

इति सञ्चिन्ध भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥

भूमीगृहांश्चैत्वगृहान् गृह्णातिगृहकानपि ।

उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन् गच्छन् पुनः क्वचित् ॥ १५ ॥

अपवृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघट्टयन् ।

प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्निव ॥ १६ ॥

यत् कर्म स करोति तत् कर्म सफलं करोति ॥ ११ ॥

अनिर्वेदकरम् उत्साहजननं यत्नं चित्तस्थैर्यं चेष्टे करोमि ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥

निष्कुटान्तररथ्याः गृहा राममध्यगता बोधिः । विमानानि पुष्पका-
दीनि ॥ १४ ॥

भूमीगृहान् भूविलगृहान् गृह्णातिगृहकाः गृहोपरि गृहा इति
कतकः । गृहानतीत्यागतदूरे खैरविहाराथं निर्मितगृहा इति तीर्थः ।
विचेतुमुपचक्रमे इत्यनुकर्षः । उत्पतन्नुत्पतमाहृद्विपतनमवरोहः ॥ १५ ॥

निष्पतनं निष्क्रमणम् । अवघट्टनं संवरणम् ॥ १६ ॥

सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः ।
 चतुरङ्गुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते ।
 रावणान्तःपुरे तस्मिन् यं कपिर्न जगाम सः ॥ १७ ॥
 प्राकारान्तरवीथ्यश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः ।
 श्वभ्राश्च पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८ ॥
 राक्षसो विविधाकारा विरूपा विहृतास्तथा ।
 दृष्ट्वा हनुमत्स तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ १९ ॥
 रूपेणाप्रतिमा लोके परा विद्याधरस्त्रियः ।
 दृष्ट्वा हनुमता तत्र न तु राघवनन्दिनी ॥ २० ॥
 नागकन्या वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
 दृष्ट्वा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ २१ ॥
 प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलात् धृता ।
 दृष्ट्वा हनुमता तत्र न सा जनकनन्दिनी ॥ २२ ॥
 मोऽपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः ।
 विषसाद् महाबाहुर्हनुमान् मारुतात्मजः ॥ २३ ॥

यं स कपिर्न जगाम स तादृशश्चतुरङ्गुलमात्रोऽप्यवकाशो न
 विद्यते ॥ १७ ॥

प्राकारान्तरवीथ्यः प्राकारमध्यवर्तिर्मन्त्रिकुमारादिदृष्टवीथ्यः । चैत्य-
 श्वनुप्यवर्तिवृक्षः श्वभ्राः गर्त्ताः ॥ १८ ॥ १९ ॥

राघवनन्दिनी रामप्रिया ॥ २१ ॥

उद्योगं वानरेन्द्राणां भ्रवनं सागरस्य च ।

व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागतः ॥ २४ ॥

अवतीर्थ्य विमानाद्य हनूमान् मारुतात्मजः ।

चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

प्रमथ्य नागकन्याः बलाद्भृता इत्यनेन वन्दीकृतानां ग्रहणम् । पूर्वन्तू-
ढानां नागकन्यानां ग्रहणमतो न पुनरुक्तिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अवतीर्थ्य विमानाच्चेति पुनरारुह्यावरुह्य चेत्यर्थः । विमाने एवैतत्
सर्वदर्शनमिति तत्त्वम् ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामि श्रीरामोये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

—००००—

विमानात्तु स संक्रम्य प्राकारं हरियूथपः ।
हनूमान् वेगवानासीद्यथा विद्युद्हनान्तरे ॥ १ ॥
संपरिक्रम्य हनुमान् रावणस्य निवेशनान् ।
अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः ॥ २ ॥
भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् ।
न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम् ॥ ३ ॥
पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा ।
नद्योऽनूपवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ॥ ४ ॥
लोलिता वसुधा सर्वा न च पश्याम जानकीम् ।
इह सम्पातिना सीता रावणस्य निवेशने ।
आख्याता गृध्रराजेन न च सा दृश्यते तु किम् ॥ ५ ॥

वेगवान् हनुमान् विमानात् प्राकारं संक्रम्य घनान्तरे यथा विद्युत्
सशोभा आसीत्तथासीत् । प्राकारस्थेन्द्रनीलकृतत्वमनेन ध्वन्यते ॥ १ ॥

रावणस्य निवेशनान् गृहान् संपरिक्रम्य पुनः परिक्रमणेन दृष्ट्वा
जानकीं दृष्ट्वा अब्रवीत् । आत्मनैवेति बोध्यम् ॥ २ ॥

भूयिष्ठं लोलिता वङ्गशोऽन्विता ॥ ३ ॥ ४ ॥

किं तु सीताऽथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा ।
 उपतिष्ठेत विवशा रावणेन हता बलात् ॥ ६ ॥
 क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः ।
 विभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥ ७ ॥
 अथवा ह्रियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते ।
 मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८ ॥
 रावणस्योत्सवेन भुजाभ्यां पीडितेन च ।
 तथा मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्यया ॥ ९ ॥

नन्दनपुत्रव्यिप्रमाणादभावनिश्चय एवास्त्वत् आह,—रावणनिवेशने
 एवाख्याता तद्वचस्य प्रमाणं दृश्यते तु न किमिदमिति ॥ ५ ॥

ऋजुप्रकारं चिन्तयति किन्त्विति । पूर्वदृष्टां मन्दोदरीं सौन्दर्यादि-
 गुणैः पुनः सीतात्वेन सम्भाव्य तन्निरासकवाक्यं रावणेन बलात् हता
 विवशा सती सीता उपतिष्ठेत रावणमिति श्लेषः । रावणं दुष्टचारिण-
 मिति पाठे तु यथा श्रुतमेव । इदं किन्तु कुत्सितन्तु यतः सा मैथिली सा
 सीता लाङ्गलपद्भितजत्विनायोनिजा वैदेही जगत्प्रशस्तविदेहवंशसम्बद्धा
 जनकात्मजा ऋष्यावित्पुत्री ॥ ६ ॥

तर्ह्यदर्शनं कुतस्तत्र हेतून्नुत्पद्यते । क्षिप्रमिति । एते पक्षा दुः-
 खातिशयात् सम्पातिवचनविस्मरश्चमूलकाः । विभ्यतः करात् भ्येति
 श्लेषः । रामबाणानाम् आघातादिति श्लेषः । श्लेषे षष्ठी वा ॥ ७ ॥

रामपदोक्तं तथा भयायोगात् पक्षान्तरमथवेति हृदयं पतितं मन
 उत्क्रान्तं मन उत्क्रमणस्यैव मरणत्वात् ॥ ८ ॥

उपय्येपरि सा नूनं सागरं क्रमतस्तादा ।

विचेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १० ॥

अहो बुद्धेण चानेन रक्षन्ती शीलमात्मनः ।

अबन्धुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११ ॥

अथवा रक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा ।

अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति ॥ १२ ॥

समूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।

रामस्य ध्यायती वक्त्रं पञ्चत्वं कृपणा गता ॥ १३ ॥

हा ! रामलक्षणेत्येव हा ! अयोध्येति च भामिनी ।

विलप्य बज्र वैदेही म्यस्तदेहा भविष्यति ॥ १४ ॥

अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेष्टने ।

पीडितेन पीडनेन ॥ ९ ॥

विचेष्टमाना विलुठन्ती ॥ १० ॥

ननु सर्वमेतदसम्भावितं रावणेन सर्वापायरहितं हरणस्येषत्करत्वा-
दतः पक्षान्तरमाह,—अहो इति । अथवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु बज्रभक्ष्यसामग्रीमत्त्वादनुरागवत्त्वाच्च तेन भक्ष्यमसम्भावित-
मत आह,—अथवेति । सापत्न्यदुःखादिति भावः ॥ १२ ॥

एतदुत्तरं श्लोकद्वयं सम्यूर्णचन्द्रेत्यादि प्रक्षिप्रमिति कतकः ॥ १३ ॥

ननु सपत्नीभिरप्यशक्यं भक्ष्यं रावणेन स्वभोगार्थमानीतत्वादत
आह,—अथवेति ॥ १४ ॥

भृशं लालयते बालां पञ्जरस्थेव सारिका ॥ १५ ॥

जनकस्य कुले जातां रामपत्नीं सुमध्यमा ।

कथमुत्पलपत्राचीं रावणस्य व्रशं व्रजेत ॥ १६ ॥

विनष्टा वा प्रनष्टा वा मृता वा जनकात्मजा ।

रामस्य प्रियभार्य्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १७ ॥

निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने ।

कथं तु खलु कर्त्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ १८ ॥

निहिता गुप्ततया स्थापिता इति मन्थे । नाद्यमपि पक्षो युक्त इत्याह,—एवमपि सा बाला पञ्जरस्था सारिकेव भृशं मुहुर्मुहुः रामेति लालयते न च तत दृश्यते इति भावः ॥ १५ ॥

ननु तर्हि रावणसमीप एव भवेत् सम्पातिवचनप्रामाण्यात् । मया तु सम्यक् नान्विष्टमित्याशङ्क्याह,—जनकस्येति । तस्मादेतदप्ययुक्तमिति भावः ॥ १६ ॥

मन्वनेन विचारेणाजं यथानुभूतं निवेद्यतां तत्राह,—विनष्टेति । अस्य क्वचिद्वर्त्तत इति श्रेयः । यश्च अदर्शन इति धात्वनुसाराददृष्टा सती क्वचिदस्तीति वक्तुमशक्यमक्षमम्, सर्वतोऽन्विष्टत्वात् । प्रनष्टा प्रगतं नष्टमदर्शनं यस्याः सा दृष्टेत्वर्थः, एतदपि न वक्तुं क्षमं स्वयमदृष्टत्वात् । एवं मृतेत्यपि, वक्तुं न शक्यं, तत्साधकदृष्टारप्रमाणाभावात् । तस्मात्प्रामस्याये किमपि वक्तुं न शक्यम् । दृश्यदेशे माषयाटदर्शनं विनाशः । अदृश्यदेशेऽवस्थापनं प्रणाश इति तु तीर्थः ॥ १७ ॥

तदेव स्पष्टयति । निवेद्यमाने इति । न दृष्टेति निवेद्यमाने दोषो

अस्मिन्नेवं गते कार्ये प्राप्तकालं क्षमञ्च किम् ।
 भवेदिति मतिं भूयो हनुमान् प्रविचारयन् ॥ १९ ॥
 यदि सीतामदृष्ट्वाऽहं वानरेन्द्रपुरीमितः ।
 गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ २० ॥
 ममेदं लङ्घनं व्यथं सागरस्य भविष्यति ।
 प्रपेशश्चैव लङ्काया राक्षसानाञ्च दर्शनम् ॥ २१ ॥
 किं वा वक्ष्यति सुशोभो हरयो वापि सङ्गताः ।
 किञ्चिन्वाभनुसम्प्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २२ ॥
 गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परुषं वचः ।
 न दृष्टेति मया सीता ततस्त्वक्ष्यति जीवितम् ॥ २३ ॥
 परुषं दारुणं तीक्ष्णं क्रूरमिन्द्रियतापनम् ।

वक्ष्यमाणा रामप्राप्तत्वाग्रहणः । अग्निवेदने स्नाप्रिवचनानुरूपो दोषः ।
 तस्मान्निवेदानि वेदनरूपमुभयमपि विषमं दुरनुष्ठेयं प्रतिभाति ॥ १८ ॥

एतदनन्तरं कविवाक्यमस्मिन्निति । कार्ये एवं गते सति दुर्निरूपे
 सतीत्यर्थः । प्राप्तकालं काञ्चित् किं क्षमं किं वक्तुं युक्तं भवेदिति
 भूयो मतिं तद्विषयं पक्षं विचारयन्नभूत् इति शेषः ॥ १९ ॥

विचारमेव प्रपञ्चयति । यदीति । को भविष्यति न कोऽपी-
 त्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

वक्ष्यति असाध्यं वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

न दृष्टेत्प्रियं यदि वक्ष्यामि । ततस्तस्त्वक्ष्यामन्तरम् ॥ २३ ॥

सीतानिमित्तं दुर्वाङ्घ्रं श्रुत्वा स न भविष्यति ॥ २४ ॥
 तन्तु-हस्तगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् ।
 भद्राशुरक्तमेधावी न भविष्यति लक्षणः ॥ २५ ॥
 विनष्टौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोऽपि नरिष्यति ।
 भरतश्च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ २६ ॥
 पुत्रान् मृतान् समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः ।
 कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥ २७ ॥
 शतशः सत्यसन्धश्च सुयीवः स्रवगाधिपः ।
 रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यज्यति जीवितम् ॥ २८ ॥
 दुर्मना व्यथिता दीमा निरानन्दा तपस्विनी ।
 पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यज्यति जीवितम् ॥ २९ ॥
 वालिजेन तु दुःखेन पीडिता शोककर्षिता ।
 पञ्चत्वमागता राक्ष्सी ताराऽपि न भविष्यति ॥ ३० ॥
 मातापिचोर्विनाशिन सुयीवव्यसनेन च ।

पदधं कर्णकैठोरम् अतएव दास्यं भयङ्करं तीक्ष्णमसह्यं क्रूरमुग्रम्
 इन्द्रियाणां तापनं सन्तापकं सीतानिमित्तं सीताविषयम् । स रामः
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ।

ततः दिवस्यरामदर्शनात् ॥ २८ ॥ २९ ॥

वालिजेन वालिमरुजनेन पञ्चत्वमागता पञ्चत्वं प्राप्तुं निश्चय-
 वती ॥ ३० ॥

कुमारोऽप्यङ्गदसस्माद्विजह्वयति जीवितम् ॥ ३१ ॥
 भर्तृजेन तु दुःखेन अभिभूता वनौकसः ।
 शिरांस्यभिहनियन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च ॥ ३२ ॥
 सान्त्वेनामुप्रदानेन मानेन च यश्चस्त्रिणा ।
 लालिताः कपिनाथेन प्राणांस्यह्यन्ति वानराः ॥ ३३ ॥
 न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः ।
 क्रीडामनुभवियन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ३४ ॥
 सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यमनपीडिताः ।
 शैलाद्येभ्यः पतियन्ति समेषु विषमेषु च ॥ ३५ ॥
 विषमुद्धन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा ।
 उपवासमथो शस्त्रं प्रचरियन्ति वानराः ॥ ३६ ॥
 घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भवियति ।
 इच्छाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३७ ॥
 सोऽहं नैव गमिष्यामि किञ्चिन्धां नगरीमितः ।
 न हि शक्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विन्धु ॥ ३८ ॥

तस्मात्तदनन्तरम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यश्चस्त्रिणा कपिनाथेन सान्त्वादिभिर्नाल्लिताः प्राणांस्यह्यन्ति ॥ ३३ ॥

निरोधेषु गुहादिसंरुतदेशेषु ॥ ३४ ॥

सपुत्रदारा इत्यादेः कपिकुञ्जरा इति विशेष्यम् ॥ ३५ ॥

शस्त्रं शस्त्राघातं प्रचरियन्ति करियन्ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मय्यगच्छति चेहस्त्रे धर्मात्मा नौ महारथौ ।
 आश्रया तौ धरिष्येते वानराश्च तरस्त्रिनः ॥ ३९ ॥
 हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः ।
 वानप्रस्थो भविष्यामि अष्टद्वार जनकात्मजाम् ॥ ४० ॥
 सागरानूपजे देशे बहूमूलफलोदके ।
 चितिं कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ४१ ॥
 उपविष्टस्य वा सम्यक् लिङ्गिनं साधयिष्यतः ।
 शरीरं भर्त्सयिष्यान्ति वायसाः श्यापदानं च ॥ ४२ ॥
 इदमप्युषिभिर्दृष्टं निर्य्याणमिति मे मतिः ।
 सुम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत् पश्यामि जानकीम् ॥ ४३ ॥

अगच्छति गमनरहितैः । आश्रया सीतारत्नान्तश्रवणप्रत्याश्रया
 धरिष्येते प्राणानिति, शेषः ॥ ३९ ॥

हस्तादानः हस्तपतितफलादिद्याहस्तद्वेजीति यावत् । एवं मुखा-
 दानो मुखपतितभोजी । नियतो नियतेन्द्रियः वृक्षमूलिको वृक्षमूल-
 निवासो ॥ ४० ॥

अरणीसुतममिम् ॥ ४१ ॥

उपविष्टस्य प्रायमुपविष्टस्य । लिङ्गिनं प्राणलिङ्गिनं लिङ्गशरीर-
 वन्तं वा । आत्मानं साधयिष्यतः शरीरेण वियोजयिष्यतः । लिङ्गिनी-
 मिति पाठे प्राणलिङ्गिनीश्चित्तैतन्न्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इदं वक्ष्यामि अश्रुः अप इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी ।

प्रभग्ना चिररात्राय मम सीतामपश्यतः ॥ ४४ ॥

तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः ।

नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वाचितेक्षणां ॥ ४५ ॥

यदि तु प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम् ।

अङ्गदः संहितः सर्वैर्वीनरैर्न भविष्यति ॥ ४६ ॥

विनाशे बहवो दोषा जीवन् प्राप्नोति भद्रकम् ।

तस्मात् प्राणान् धरिष्यामि भ्रुवो जीवति सङ्गमः ॥ ४७ ॥

सीतामपश्यतो मम यशस्विनी यशःसम्पादिका मृतस्य ख्यातिर्यशः ।
सुजातमूला सुजातकारणवती कीर्तिरूपा माला जोवतः सा कीर्तिः
चिररात्रायेत्यर्थं चिरायेत्यर्थः । चिराय भग्ना । ध्यात्यन्तिककथं
गतेत्यर्थः । तीर्थस्तु चिररात्रीयं ममेति पाठं प्रकथ्य सीताम्बेवशोप-
युक्तत्वेन शोभनमूला सीताम्बेवशसौकार्थ्यापादकचन्द्रिकाया सुभगा
सीताम्बेवशसहकारिणीति सर्वैः क्रियमाणा कीर्तिरेव माला यस्याः सेयं
चिररात्री चिरकालविशिष्टा दीर्घा रात्रिः स्वस्य जङ्गाप्रवेशरात्रिः
प्रभग्ना निष्कला जाता इत्यर्थः । अनेन रामकार्यसहकारिणी सेष्कृत्वा
राशिरप्यात्मानं वद्धितवतीति सूच्यत इत्याह ॥ ४४ ॥

तापसः अटाकावायादिचिह्नो जतिः ॥ ४५ ॥

षट्पदा गमने निश्चितमासन्नं दोषमाह,—यदिर्त्नति । न भवि-
ष्यति ॥ ४६ ॥

एवमगमने निश्चिते मरणजीवितयोः किं श्रेयस्तवाह,—विनाश

एवं बद्धविधं दुःखं मनसा धारयन् बद्ध ।
 नाथ्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ४८ ॥
 ततो विक्रममासाद्य धैर्यवान् कपिकुञ्जरः ।
 रावणं वा बध्निष्यामि दृश्यीवं महाबलम् ॥ ४९ ॥
 काममस्तु हता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ॥ ५० ॥
 अथर्वेनं समुत्क्षिप्य उपर्यपरि सागरम् ।
 रामाथोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ५१ ॥

इति । दोषाः बहवः प्रागुक्ताः क्षिरं मदगमने सीताविनाशनिश्चयेन
 रामादर्यो न स्युरेव आत्मघातादयच्च । जीवंस्तु ममात्मा भद्रकं
 प्राप्नोति । वक्ष्यमाणानाविधोपायाश्रयणेन तस्मात् प्राणान् धरि-
 ष्यामि । यतो मयि जीवति सति सङ्गमः सुखसङ्गमो रामादीनां भुवः
 सम्भावित इत्यर्थः । काव्यनिष्क्रमणकारः । तीर्थस्थत्र जीवितसङ्गम
 इति पाठं कल्पयामासु ॥ ४७ ॥

इतःपरं कविवाक्यम् । एवमित्यादि ॥ ४८ ॥

कपिकुञ्जर इत्यस्य इति चिन्तयामासेति शेषः भ्रुवो जीवति सङ्गम
 इत्युक्तेराश्रयं हनूमानाह,—रावणं वेति ॥ ४९ ॥

ननु रावणबधेन किं साधितं स्यात्तत्राह,—प्रत्याचीर्णं वैरनिर्घातनं
 कृतं भविष्यतीत्यर्थः । एवं कृत्वा गमने सर्वेषां सुखमित्याश्रयः ॥ ५० ॥

ननु मया हत इतीदं वचोऽविश्वसनीयं स्यात् सीताऽलाभेन राम-
 दुःखानिर्दृष्टिश्चेत्यतः पदान्तरमथवेति । एवं सति तस्माभोऽपि सम्भा-
 व्यत इत्याश्रयः ॥ ५१ ॥

इति चिन्तासमापन्नः सीतामनधिगम्य ताम् ।
 ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः ॥ ५२ ॥
 यावत् सीतां न पश्यामि रामपत्नीं यन्नस्त्रिणीम् ।
 तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः ॥ ५३ ॥
 सम्पातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयास्यहम् ।
 अपश्यन् राघवो भार्यां निर्देहेत् सर्ववानरान् ॥ ५४ ॥
 इहैव नियताहारो वक्ष्यामि नियतेन्द्रियः ।
 न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५५ ॥
 अशोकवर्निका चापि महतीयं महाद्रुमा ।
 इमामधिगमिष्यामि नहीयं विचिता मया ॥ ५६ ॥

रावणस्य बन्धानयमेऽपि सीतां राक्षसा हन्युरिति तदलाभ एवेत्यतः
 शोकपरीतः पदान्तरं चिन्तयामास । यावत् सीतामिति । वर्तमान-
 समीपे लट् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

नन्वत्रास्थिर्निश्चये पुनःपुनरन्वेषणं सफलं स्यादत आह,—
 सम्पातिवचनादिति । तद्वचनविश्वासादेवेत्यर्थः । तत्तु तत्पक्षप्ररोहा-
 न्निश्चितं प्रमाणम् । न तु तद्वचनविश्वासादेव । रामं प्रति सीताप्राप्ती-
 त्युक्त्वा शीघ्रं स एवाचानेयः । किमनेन कालविकल्पेनेत्युक्त्वाह,—रामं
 यदीति । रावणे हतेऽपि मयेव स्थन्विष्यमाणा न दृश्येत रामेणापि ।
 तददर्शने रामः सर्ववानरनाशं करिष्यतीति भावः ॥ ५४ ॥

तस्मादिहैव नियताहारो वक्ष्यामि । विनश्येयुः सीतामदृष्ट्वा
 मद्रुमनान्तरमिति भावः ॥ ५५ ॥

वसुन रुद्रांस्तथादित्यानश्विनौ मरुतोऽपि च ।
 नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्द्धनः ॥ ५७ ॥
 जित्वा तु राक्षसान् देवीमिच्छाकुकुलान्दिनीम् ।
 सम्प्रदास्यामि रामाय सिद्धीमिव तपस्विने ॥ ५८ ॥
 स सुहूर्त्तमिव ध्यात्वा चिन्ताविप्रथितेन्द्रियः ।
 उदतिष्ठन् महाबाहूर्हनुमान् मारुतात्मजः ॥ ५९ ॥

नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय
 देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।
 नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो
 नमोस्तु चन्द्राग्निमरुद्गणेभ्यः ॥ ६० ॥

एवं चिन्ताकुलोऽनन्यथं देशं दृष्ट्वा सम्पातिवचनात्तत्र सीता-
 स्थितिं निश्चिन्वान आहाशोकेति ॥ ५६ ॥

तत्राप्यप्राप्तिशङ्कया तद्दर्शनप्रतिबन्धकदुरितक्षयाय देवानुकूल्यं
 सम्प्रादयति । वसुनिति । चात् रामादीन् ॥ ५७ ॥

तपस्विने सिद्धीमिव तपःफलमिव तपःप्रसन्ना देवतेति शेषः ॥ ५८ ॥

चिन्तया विप्रथितानि सम्बद्धानि आकुलानि इन्द्रियाणि यस्य
 सः ॥ ५९ ॥

प्रतिज्ञातं नमस्कारमनुतिष्ठति । नमोस्तु रामायेति । अनेन
 रामस्य भगवदवतारत्वं सूचितम् । रुद्रादिनमस्कारेण विराजो भग-
 वतो मतिः ॥ ६० ॥

स तेभ्यस्तु नमस्कृत्वा सुग्रीवाय च महतिः ।

दिशः सर्वाः समासोक्य सोऽशोकवनिकां गतः ॥ ६१ ॥

स गत्वा मलया पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् ।

उत्तरं चिन्तयामास बानरो मारुतात्मजः ॥ ६२ ॥

भ्रुवन्तु रक्षोवज्रला भविष्यति वनाकुला ।

अशोकवनिका पुण्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६३ ॥

रक्षिणश्चात्रं विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् ।

भगवानपि विश्वात्मा नातिदोभं प्रवायति ॥ ६४ ॥

सङ्घतोऽयं मयात्मा च रामार्थं रावणस्य च ।

सिद्धिं दिशन्तु मे सर्वे देवाः सर्षिगणास्त्रिह ॥ ६५ ॥

स्वामित्वात् सूर्यांशत्वाच्च सुग्रीवमतिः । अशोकवनिकां गतः
मनसेति शेषः । अशोकवनिकां प्रतीति पाठे मत इत्यध्याहारः ॥ ६१ ॥

उत्तरं गमनोत्तरकर्तव्यत्वम् ॥ ६२ ॥

चिन्ताहेतुं दर्शयति । भ्रुवमिति । वनाकुला ज्ञाननादता
संस्काराः खननसेकादिरूपवृद्धसंस्काराः । अत्र भ्रुवं रक्षोवज्रजे-
त्युल्लेखया चन्द्रास्तः सूचिवः । अन्यथा तत्रकाशेन निश्चय एव
स्यात् ॥ ६३ ॥

अत्राशोकवनिकायां विहिताः नियुक्ताः । निश्वात्मा वायुः ॥ ६४ ॥

मया आत्मा शरीरमित्यर्थः । रावणस्य अर्थे इत्यनुकर्षः । रावण-
कर्तृकदर्शनपरिहारायेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् देवाश्चैव तपस्विनः ।
 सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुभूतश्च वज्रभृत ॥ ६६ ॥
 वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च ।
 अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः सर्वे एव च ॥ ६७ ॥
 सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानाञ्चैव यः प्रभुः ।
 दास्यन्ति मम ये चान्येऽप्यदृष्टाः पथिगोचराः ॥ ६८ ॥

तदुत्सम्पाण्डुरदन्तमव्रणं
 शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम् ।
 द्रुक्ष्ये कदार्यावदनं कदाम्बहं
 प्रसन्नताराधिपतुल्यवर्चसम् ॥ ६९ ॥

पुनः सर्वात्मना कार्यसिद्धये स्मरति । ब्रह्मेत्यादि । देवा भगवद-
 वयवदेवाः । तानेव दर्शयति । अग्निश्चेत्यादि । सिद्धिं दिशन्वि-
 त्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

भूतानां प्रभुः प्रजापतिः दास्यन्ति तेषामप्यस्यार्थस्मृत्त्यादिति
 भावः । पूर्वे प्रार्थना इदानीं तु तन्निश्चयः । पथिगोचरा अदृष्टा अपि
 पथि मार्गे गोचरत्वेन सिद्धिदत्त्वेन शास्त्रेऽदृष्टाः अनुज्ञाः अग्निना
 दृष्टाश्च ये तेषु सिद्धिं दास्यन्ति ॥ ६८ ॥

उच्छ्रितां नासा यस्मिंस्तत् पाण्डुरं वियोगवशात् अत्रगमन-
 वद्यम् ॥ ६९ ॥

सुद्रेण हीनेन वृषंसमूर्त्तिना
 सुदारुणालङ्कृतवेषधारिणा ।
 बलाभिभृता ज्वला तपस्विनी
 कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ॥ ७० ॥

इत्यार्षे रामायणे बाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

सुदारुणेऽप्यलङ्कृतवेषधारी विश्वसनीयवेषधारी तेन ॥ ७० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

- स सुहृत्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् ।
 अवन्युतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेक्षणः ॥ १ ॥
 स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकप्रिः ।
 पुष्पितायान् वसन्तादौ ददर्श विविधान् द्रुमान् ॥ २ ॥
 • सालानशोकान् भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् ।
 उद्दालकान् नागवृक्षांश्चूतान् कपिमुखानपि ॥ ३ ॥
 तथास्रवणसम्पन्नान् लताशतसमन्वितान् ।
 व्यामुक्त इव नाराचः पुत्रुवे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४ ॥

ध्यात्वा उत्सृज्यं निश्चित्य तां सीतां मनसाऽधिगम्य ध्यात्वा तस्य
 रावणस्य वेक्षणः वेक्षणप्राकारात् । प्राकारं वनप्राकारम् अवन्युतः
 उत्सृज्यनेन प्राप्तः ॥ १ ॥

संहृष्टसर्वाङ्गः पुलकितसर्वाङ्गः । वसन्तादौ वसन्तादिसर्वर्तुषु
 समिहितैः पुष्पैः पुष्पितायान् ॥ २ ॥

• भव्यां न्युक्तफलान् । उद्दालक्य वृक्षविशेषाः । नागवृक्षान् नाग-
 केशरवृक्षान् कपिमुखान् कपिमुखाकारफलवतः । चूतविशेषख-
 मेसत् ॥ ३ ॥

व्यामुक्तः रामेणेति शेषः ॥ ४ ॥

स प्रविश्य विचित्रान्तां विहगैरभिनादिताम् ।
 राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥ ५ ॥
 विहगैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ।
 उदितादित्यसङ्काशां ददर्श हनुमान् बली ॥ ६ ॥
 वृतेर्नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलोपगैः ।
 कोकिलैर्भङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७ ॥
 प्रहृष्टमनुजां काले मृगपक्षिमदाकुलाम् ।
 मत्तवर्हिणसङ्घुष्टां नानादिजगणायुताम् ॥ ८ ॥
 मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।
 सुखप्रसुप्तान् विहगान् बोधयामास वानरः ॥ ९ ॥
 उत्पतद्भिर्दिजगणैः पञ्चर्वातैः समाहताः ।

विचित्रान्तां विचित्रपर्यन्ताम् । राजतैः राजतादिसंस्कृतैस्तद-
 र्थैर्वा ॥ ५ ॥

चित्रकाननां चित्रद्रुमखण्डाम् । उदितादित्यसङ्काशां पुष्पैरिति
 शेषः ॥ ६ ॥

पुष्पोपगफलोपगैः पुष्पफलयुतैः ॥ ७ ॥

काले सर्वस्मिन्नपि । प्रहृष्टमनुजां मुखविकासादिलिङ्गकहर्षव-
 प्पनां मृगादीन् मदेनाकुलयति ताम् । प्रहृष्टमनुजे काले इति पदद्वये
 सप्तम्यन्तपाठे तादृक्काले वसन्तप्राग्भवे तत्प्रसिद्धि काले इत्यर्थः ॥ ८ ॥

बोधयामास आखाचक्रमखेनेति भावः ॥ ९ ॥

अनेकवर्णा विविधा मुमुचुः पुष्पदृष्टयः ॥ १० ॥

पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनूमान् मारुतात्मजः ।

अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११ ॥

दिग्गः सर्वाभिधावन्तं वृक्षखण्डगतं कपिम् ।

दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे ॥ १२ ॥

वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः ।

रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥ १३ ॥

तरखिना ते तरवस्तरसा वज्रकम्पिताः ।

कुसुमानि निश्चिन्नाणि ससृजुः कपिना तदा ॥ १४ ॥

निर्धूतपत्रत्रिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः ।

निश्चिन्नवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः ॥ १५ ॥

हनूमत्स वेगवता कम्पितास्तो नगोत्तमाः ।

पुष्पपत्रफलान्याशु मुमुचुः फलशालिनः ॥ १६ ॥

पक्षैश्चतुर्द्विरित्यन्वयः । समाहताः वृक्षा इति शेषः । पुष्पदृष्टयः
पुष्पदृष्टीः ॥ १० ॥ ११ ॥

सर्वाभिधावन्तमिति सन्धिरार्थः । वसन्त इति मेनिरे इति अन्य-
स्येह वनेऽशोकप्रवेशत्वादसन्त इव वृक्षसञ्चारोचितं कारुण्यमास्याय
चरतीति मेनिरे इत्यर्थः । एतेन वृक्ष्यां तस्मिन्विमतिनिवृत्तिरीश्वरा-
नुग्रहादिति सूचितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

वज्रप्रकारं कम्पिताः ॥ १४ ॥

विहङ्गसङ्गैर्हीनास्ते स्तन्वमात्राश्रया द्रुमाः ।
 बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेन विनिर्धुताः ॥ १७ ॥
 विधूतकेशी, युवतिर्यथा मृदितवर्णका ।
 निपीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तश्च विचिता ॥ १८ ॥
 तथा लाङ्गलहसैस्तु चरणाभ्याश्च मर्दिता ।
 तथैवाश्लोकवनिका प्रभयवनपादपा ॥ १९ ॥
 महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः ।
 यथा प्रवृषि वेगेन मेघजालानि मारुतः ॥ २० ॥
 स तत्र मणिभ्रमीश्च राजतीश्च मनोत्तमाः ।
 तथा काञ्चनभ्रमीश्च विचरन् ददृशे कपिः ॥ २१ ॥
 वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ।
 महाहैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्तस्ततः ॥ २२ ॥

निर्धूतपत्राणि शिखराण्यग्राणि च येषां ते । धूर्ता अक्ष-
 धूर्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥

स्तन्वमात्रस्याश्रयाः ननु पृथ्वादीनाम् । अतएवागमाः असेवाः
 मारुतेन तत्पुत्रेण हनूमता विनिर्धुता इति ऋक्सः आर्घ इति कतकस्त
 वृथा ऋक्सस्यापि धुञः सत्वात् ॥ १७ ॥

वर्णको विजेपनं निपीतः शुभदन्तयुक्तः ओष्ठो यस्याः सा ॥ १८ ॥

लाङ्गलहसैरित्यत्रैकवत्त्वाभाव आर्घः ॥ १९ ॥

दामानि जातानि ॥ २० ॥ २१ ॥

मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः ।
 काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ २३ ॥
 बुद्धपद्मोत्पलवनाञ्चक्रवाकोपशोभिताः ।
 नत्पूहृतसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ २४ ॥
 दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्धिश्च समन्ततः ।
 अमृतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपमंस्कृताः ॥ २५ ॥
 लताशतैरवतताः सन्तानकुसुमावृताः ।
 नानागुल्मावृतवनाः करवीरकृतान्तराः ॥ २६ ॥
 ततोऽम्बुधरसङ्काशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ।
 विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥ २७ ॥
 शिलागृहैरवततं नानावृक्षसमावृतम् ।

उच्यमानविशिष्टा वापीर्ददर्श । श्लोकपञ्चकमेकवाक्यम् ॥ २२ ॥

मुक्ताप्रवालरूपा एव सिकता यासाम् । आन्तरकुट्टिमाः अभ्य-
न्तरनिबद्धभूमियुताः ॥ २३ ॥

नत्पूहेदात्पूहः ॥ २४ ॥

द्रुमयुक्ताभिः तीरद्रुमयुक्ताभिः वापीनां सरिदुपस्कृतत्वं नित्यं
मूर्खजलत्वाय ॥ २५ ॥

सन्तानः कल्पवृक्षः गुल्मावृतवनाः वनं जलं करवीरैः कृतमन्तरं
गवाक्षस्थानीयं यासां ताः ॥ २६ ॥

ततो वापीदर्शनानन्तरम् ॥ २७ ॥

ददर्श कपिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् ॥ २८ ॥

ददर्श च नगान्तस्मान्नदीं निपतितां कपिः ।

अङ्गादिव स्मुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥ २९ ॥

जलेन पतितायैश्च पादपैरुपशोभिताम् ।

वार्थ्यमाणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः ॥ ३० ॥

पुनरावृत्ततोयाश्च ददर्श स महाकपिः ।

प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१ ॥

तस्यादूरात् स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः ।

ददर्श कपिशार्दूलो हनूमान् नाहतात्मजः ॥ ३२ ॥

जगति लोके रम्यं सुन्दरवस्तुभ्योऽपि परमसुन्दरम् । तीर्थस्तु जगती
पर्वतमित्यर्थः ऋक्ष आर्षः मृत्पर्वतमिति यावदिति थाचक्षाण उपेक्ष्य
एव ॥ २८ ॥

निपतितां निःसृताम् । समुत्पत्य कोपादुत्थाय पतितां भूमिशयि-
ताम् ॥ २९ ॥

जलेन पतितायैः पादपैः घंरिजाह्वशादभ्रःप्रकृतशाखाद्वारेण
जलनिपतितायत्वं वृक्षाणां जूलात् पातेन वा प्रियं प्रति क्रुद्धां
प्रियसमीपादन्यत्र जिगमिषु प्रियबन्धुभिः सखीभिवार्थ्यमाणां प्रमदा-
मिव ॥ ३० ॥

अतएव कान्तस्य प्रसन्नां पुनरुपस्थितां कान्तामिव पुनरावृत्ततोयां
वृक्षाग्रप्रतिघातात् परावृत्तजलां ददर्श ॥ ३१ ॥

कृत्रिमां दीर्घिकाश्चापि पूर्णां शीतेन वारिणा ।
 मण्डिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३ ॥
 विविधैर्मृगसङ्घैश्च त्रिचित्रां चित्रकाननाम् ।
 प्रामादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ ३४ ॥
 काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलङ्कृताम् ।
 ये केचित् पादपाश्र्वाश्च पुष्पोपगफलोपगाः ॥ ३५ ॥
 सच्छत्राः सवितदीकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ।
 लताप्रतानैर्वज्रभिः पर्णैश्च वज्रभिर्वृताम् ॥ ३६ ॥
 काञ्चनीं शिंशुपामेकां ददर्श म महाकापिः ।
 वृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ॥ ३७ ॥
 सोऽपश्यत् भूमिभागांश्च नगप्रस्रवणानि च ।
 सुवर्णवृक्षानपरान् ददर्श त्रिस्त्रिसन्निभान् ॥ ३८ ॥

तस्य पर्वतस्य पद्मिन्यः पद्मिनीः अकृत्रिमदीर्घिकाः ॥ ३२ ॥
 उच्यमानविशेषां कृत्रिमां दीर्घिकामपि ददर्श । सिकतशोभिता-
 मिष्वत्र ऋक्ष आर्षः ॥ ३३ ॥

प्रामादैरित्येत्य युतामिति शेषः ॥ ३४ ॥
 ये केचित्तत्र वृक्षास्ते सर्वेऽपि पुष्पफलोभययुता एवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥
 सच्छत्राः कृत्राकारसंस्थानवन्तः । तेन शीतलच्छायत्वं सूचितम् ।
 सवितदीकाः सवेदिकाः । सौवर्णवेदिकाः । राजतादिमहावेदिका-
 परिहृतसौवर्णवेदिका इत्यर्थः । लतेत्यर्द्धमुत्तरान्वयि ॥ ३६ ॥

तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव महाकपिः ।
 अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोऽस्मीति सर्वतः ॥ ३९ ॥
 तान् काञ्चनान् वृक्षगणान् मारुतेन प्रकम्पितान् ।
 किङ्किणीशतनिर्घोषान् दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ४० ॥
 सुपुष्पितायान् रुचिरांस्तरुणाङ्गरपल्लवान् ।
 तामारुह्य महावेगः शिंशपां पर्णसंवृताम् ॥ ४१ ॥
 इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम् ।
 इतश्चेतश्च दुःखार्त्तां सम्पतन्तीं यदृच्छया ॥ ४२ ॥
 अशोकवनिका चैयं दृढं रम्या दुरात्मनः ।

एकां मुख्यां वृक्षान्तरसम्बन्धरहिताञ्च । काञ्चनीं तदद्यां शिंश-
 पाम् । पिच्छलागुरुशिंशपा इति कोशः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मेरोः प्रभया दिवाकर इव । तेषां द्रुमाणां प्रभया काञ्चनोऽस्मी-
 त्यमन्यत । काञ्चनवर्णमात्मशरीरं वीक्षतेस्मेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तान् काञ्चनानिति । किङ्किण्यस्तेषु फलादिवत् सहजाः । अतएव
 विस्मयमागमत् ॥ ४० ॥

तेषां तद्वधर्ममप्याह,—सुपुष्पितायानिति । तरुणाः कोमलाः अङ्गराः
 पल्लवाश्च येषां तान् दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्त इत्यन्वयः । तं यस्याः पर्यन्त-
 वृक्षा एवभूतास्तामारुह्य चिन्तयामासेति शेषः ॥ ४१ ॥

इत इति । आगतामिति शेषः । तदेव स्पष्टयति इतश्चेत-
 श्चेति ॥ ४२ ॥

चन्दनैश्चम्यकैश्चापि बकुलैश्च विभूषिता ॥ ४३ ॥

इयञ्च नलिनी रम्या द्विजसङ्घनिषेविता ।

दूमां सा राजमहिषी नूनमेथ्यति जानकी ॥ ४४ ॥

साऽरामा राजमहिषी राघवस्य प्रिया सदा ।

वनसञ्चारकुशला ध्रुवमेथ्यति जानकी ॥ ४५ ॥

अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणः ।

वनमेथ्यति साऽद्येह रामचिन्तासुकर्णिता ॥ ४६ ॥

रामशोकाभिसन्तप्ता सा देवी वामलोचना ।

वनवासरता नित्यमेथ्यते वनचारिणी ॥ ४७ ॥

वमे चराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा ।

रम्येयमशोकवनिका दुरात्मनो रावणस्यैव दृढं ध्रुवं राक्षसा-
न्तरस्यैवविधतदसम्भवात् ॥ ४३ ॥

नलिनी चेयं रम्या सा च राजमहिषीत्वाद्रम्यप्रिया अतएवमां
नलिनीं नूनमेथ्यति ॥ ४४ ॥

अरामा रामविद्युक्ता । राजमहिषीत्वादेव उद्यानवनसञ्चार-
कुशला ॥ ४५ ॥

अयमेवार्थ आदरेण बुद्धिस्यैर्यार्थं त्रिरावर्त्यते अथवेति सर्वथेत्यर्थः ।
नतु पक्षान्तरमिदं तत्त्वासम्भवात् ॥ ४६ ॥

अशोकवनिकान्तःशिंशपाप्रदेशे सीताया आगमने हितन्तर-
मुन्नयति ॥ ४७ ॥

रामस्य दक्षिता चार्या जनकस्य सुता सती ॥ ४८ ॥

सन्ध्याकालमनाः श्यामा भ्रुवमेथ्यति जानकी ।

नदीञ्चेमां शुभजलां सन्ध्यार्थे वरवर्षिणी ॥ ४९ ॥

तस्याश्चाप्यनुरूपेयमश्लोकवनिता शुभा ।

शुभायाः पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य सम्मता ॥ ५० ॥

यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना ।

आगमिष्यति साऽवश्यमिमां शीतजलां नदीम् ॥ ५१ ॥

एवन्तु मत्वा हनुमान महात्मा

प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम् ।

वनेचराणामिति । शृगपद्यादीनामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

सन्ध्या दिनरात्र्योः सन्धिरूपानुष्ठानकालो यस्य कर्मशक्त्यत्र मनो
यस्याः सा । तथा सन्ध्यार्थे सन्ध्याकालक्रियमाणस्नानार्थं पूर्ववदेवा-
चापि उक्तस्यैवार्थस्यावृत्तिः । रात्रिष्वेव हनुमतोऽस्य वचसः प्रवृत्तेः
सन्ध्याशब्देनात्र प्रातःकालो विवक्षितः । तत्र कर्त्तव्यस्नानादौ चास्त्येव
स्त्रीणामप्यधिकार इति कथं स्त्रीणां सन्ध्यावन्दनमिति परास्तं वेदि-
तथम् । किञ्च सम्यक् भगवत्ध्यानस्यैव सन्ध्यापदार्थत्वेनास्त्येव तत्र
स्त्रिया अधिकारः । गायत्रीमन्त्रेण तदर्थं स्नानपूर्वकध्याने तु द्विज-
स्यैवाधिकार इत्यन्यत् ॥ ४९ ॥

या रामस्य पत्नी सम्मता च पतिव्रतेति सर्वजनस्य । तस्याः शुभायाः
इयं नदी अश्लोकवनिता च अनुरूपा योग्या ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं

सुपुष्पिते पर्वणघने निलीनः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

प्रतीक्षमाणः सीता आगमनमिति शेषः । अवेक्षमाण इतस्ततोऽव-
लोकयन् । पर्वणघने सुपुष्पिते शिंशुपावृक्षे निलीनः सन् सर्वं वनं ददर्श-
त्यन्वयः ॥ ५२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

०२००

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् ।
 अवेक्षमाणश्च महीं सर्वान्तामन्ववैक्षत ॥ १ ॥
 सन्तानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् ।
 दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलङ्किताम् ॥ २ ॥
 तां स नन्दनसङ्काशां मृगपक्षिभिरावृताम् ।
 हर्म्यप्रासादसम्बाधां कोकिलाकुलनिःस्वनाम् ॥ ३ ॥
 काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् ।
 बङ्गासनकुथोपेतां बज्रभूमिमृहायुताम् ॥ ४ ॥

वीक्षमाण इत्यन्ततोऽवलोकयन् । तत्रस्थः शिंशपास्थः । मार्गमाखः
 मैथिलीहेतुनाऽधोदृष्ट्वा महींमवेक्षमाणः सर्वां ताम् अशोकवनिकामन्व-
 वैक्षत ॥ १ ॥

तां विशिनष्टि । सन्तानकलताभिः सहितैः पादपैरित्यर्थः ॥ २ ॥

तां स ददर्शत्यन्वयः । नन्दनसङ्काशां तदसन्दनद्राक्षाद्यनेकोपादेय-
 वस्तुमतीम् ॥ ३ ॥

बङ्गासनैः कुथैरास्तरथैश्चोपेताम् । उपर्युपरि भूमियुक्ता मृहा
 बज्रभूमिमृहाः । ४ ॥

सर्वन्तुकुसुमैरस्यैः फलवद्भिश्च पादपैः ।

पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्यादयप्रभाम् ॥ ५ ॥

प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः स्मृदैश्चत ।

निष्यञ्चशाखां विहगेः क्रियमाणामिवासक्त ॥ ६ ॥

विनिष्यतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्यावतंसकैः ।

समूलपुष्परचितैरशोकैः शोकनाशनैः ॥ ७ ॥

पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् ।

कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ॥ ८ ॥

स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः ।

पुम्नागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा ॥ ९ ॥

विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः ।

शातकुम्भनिभाः केचित् केचिदग्निशिखप्रभाः ॥ १० ॥

सर्वन्तुषु कुसुमानि येषां तैः पादपैर्युक्तां सूर्यादयप्रभाम् उद्यत्
सूर्यसमकान्तिम् ॥ ५ ॥

तत्रस्थः शिंशपास्थो मारुतिरशोकपुष्पैः प्रदीप्तामिवोदैश्चतेत्सु-
प्रेक्षा । असक्तच्छेतशो विनिष्यतद्भिश्चित्रैः पुष्याख्यवतंसवत्प्रतीयमानानि
येषां तैर्विहगैर्निविडशाखामपि निष्यञ्चशाखां क्रियमाणां बह्वपक्षिपक्ष-
प्रिहितपर्शतया पञ्चरहितशाखामिवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तथा उच्चमानविशेषवदशोकैः पुष्पभारेण पुष्पसमूहेन जनिताति-
भारैरतएवातिभारवशादतिप्रङ्गशाखतया भूमिं स्पृशद्भिः कर्णिकारैः
किंशुकैश्च युतः स देशस्तेषां प्रभया प्रदीप्त इव ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

नीलाञ्जननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः ।
 नन्दनं विबुधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा ॥ ११ ॥
 अतिवृत्तमिवाचिन्धं दिव्यं रम्यत्रियायुतम् ।
 द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् ॥ १२ ॥
 पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा ।
 सर्वत्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः ॥ १३ ॥
 नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणद्विजैः ।
 अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोहरम् ॥ १४ ॥
 शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् ।
 अशोकवनिकायान्तु तस्यां वानरपुङ्गवः ॥ १५ ॥
 स ददर्शाविद्वुरस्यं चैत्यप्रासादमूर्जितम् ।

नीलाञ्जननिभा इति । एवमुक्त्याऽशोकानामनेकवर्णपुष्पवत्त्वं सूचि-
 तम् । विबुधोद्यानं नन्दनं यथा नन्दनम् आञ्जादकं चैत्ररथं कुबेरवनं
 यथा चित्रं तद्वचिचम् ॥ ११ ॥

तदुभयमप्यतिवृत्तमिव अतिरुम्भेऽवस्थितं पुष्परत्नज्योतिर्गणैरायु-
 तम् ॥ १२ ॥

पुष्परूपैः रत्नशतैः ॥ १३ ॥

मृगादिभिः स्त्रीयैर्नानाविधैः शब्दै रम्यं कृतम् । एवं विशेषशकम्
 उद्यानमशोकवनिकान्तर्गतं ददर्शेत्यनुकर्षः ॥ १४ ॥

शैलेन्द्रो हिमवान् तस्यां पूर्ववर्णितायाम् ॥ १५ ॥

मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम् ॥ १६ ॥

प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ।

मुष्णन्तमिव चक्षूषि द्योतमानमिव त्रियथा ॥ १७ ॥

निर्मलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवाब्जरम् ।

ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ १८ ॥

उपवासकृशां दीनां निःशसन्तीं पुनः पुनः ।

ददर्श शुक्लपद्मादौ चन्द्रेखामिवामलाम् ॥ १९ ॥

मन्दप्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ।

पिनङ्गां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ २० ॥

पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा ।

सपङ्कामनलङ्कारां विपद्गामिव पद्मिनीम् ॥ २१ ॥

चैतन् ननु लाकारत्वात् बुधायतनमिव प्रासादं स्तम्भसहस्रेणाधार-
भूतेन स्थितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवत्वात् । ततस्तद्दर्शनानन्तरम् । मलिनवासः-
संवीतत्वादिविशेषणवर्तो सीतां दूरादेव तन्मूलस्थां ददर्शत्वानु-
कथः ॥ १८ ॥ १९ ॥

मन्दप्रख्यायमानेन इदमिदमिति इदं तदिति वा कथञ्चिद्दृश्यमानेन
रूपेण स्वरूपेणोपलक्षिताम् ॥ २० ॥

क्लिष्टेन जीर्णेन प्रांशुप्रास्तरणेन वा क्लिष्टेन सपङ्गां मलवच्छ-
रीरांम् । पद्मिनी लक्ष्मीर्जिता च ॥ २१ ॥

पीडितां दुःखसन्तप्तं परिक्षीणां तपस्विनीम् ।
 ग्रहेणाङ्गारकेषु पीडितामिव रोहिणीम् ॥ २२ ॥
 अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनश्चनेन च ।
 शोकध्यानपरां दीनां नित्यदुःखपरायणाम् ॥ २३ ॥
 प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ।
 स्वगणेन मृगो ह्रीनां श्वगणेनावृतामिव ॥ २४ ॥
 नीलनागाभया वेष्ट्या जघनं गतयैकया ।
 नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २५ ॥
 सुखार्हां दुःखसन्तप्तं व्यसनानामकोविदाम् ।
 तां विलोक्य विशालाचीमधिकं मलिनां कृशाम् ॥ २६ ॥
 तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ।

अङ्गारकेशेव तत्तुल्येन ग्रहेण केतुना पीडितां रोहिणी-
 मिव ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रियं जनं रामलक्ष्मणरूपं जगम् । श्वगणेन श्रुतां गणनेन ॥ २४ ॥

जघनं एलुभागं तं प्राप्तयैकया हरणदिनकृतैकसंस्कारवत्त्वा यद्वा
 पुरोभागीयवेष्टीद्वयराहित्येन एलुलम्बयैकया वेष्ट्या नीलनागाभया
 नीलसर्पतुल्यया वेष्ट्योपलक्षिताम् । अनेन तत्स्पर्शान्यस्य मरण-
 मेवेति सूचितम् । मेघापाये नीलया वनराज्योपलक्षितां महीमिव
 स्थिताम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

द्वियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ॥ २७ ॥
 यथारूपा हि दृष्टा सा तथा रूपेयमङ्गना ।
 पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूश्चारुवृत्तपयोधराम् ॥ २८ ॥
 कुर्वन्ती प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ।
 तां नीलकण्ठीं विम्बोष्ठो सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् ॥ २९ ॥
 सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ।
 दृष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ ३० ॥
 भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् ।
 निःश्यासवज्रलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव ॥ ३१ ॥

उपपादिभिः सीतात्वनिश्चयोपपादनसमर्थैः । तत्कारणं प्रत्यभिज्ञान-
 माह,—द्वियमाणेति । यथारूपा दृष्टा यादृशवेधवर्णादिमती अनुभूता
 यथारूपेयम् । भेदे हि प्रत्यभिज्ञानमनुपपन्नमिति भावः ॥ २७ ॥

पूर्णचन्द्राननत्वादिगुणवतीं निरीक्ष्य तस्य बुद्धिः सन्दिदिष्टे इत्यल-
 च्छिप्रत् स्त्रीकेनान्वयः । सुभ्रूं सुभ्रुवम् ॥ २८ ॥

सर्वा दिशो वितिमिराः कुर्वन्तीम् । नीलकण्ठीं सौभाग्यसूचकेन्द्र-
 नीलमणिमयकण्ठस्थभ्रूवर्णप्रभया तद्वर्णकण्ठाम् । सुप्रतिष्ठितां सुप्रति-
 स्थितसर्वावधवसंस्थानाम् ॥ २९ ॥

चन्द्रप्रभासादृश्यं सर्वानन्दकरत्वेन ॥ ३० ॥

नियतां भूशयनादिरूपनियमवतीम् । तापसीमिव भूमावासीनाम् ।
 भुजगेन्द्रवधुंसादृश्यं दुष्प्रपथ्यत्वेन रक्षःकुलनाशकत्वेन च ॥ ३१ ॥

शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् ।
 संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ ३२ ॥
 तां स्मृतीमिव सन्दिग्धां ऋद्धिं निपतितामिव ।
 विहतामिव च अङ्घ्रामाशां प्रतिहतामिव ॥ ३३ ॥
 सोपसर्गां यथा सिद्धिं बद्धिं सकलुषामिव ।
 अभूतेनापवादेन कीर्त्तिं निपतितामिव ॥ ३४ ॥
 रामोपरोधव्यथितां रत्नोत्तमनिपीडिताम् ।
 अबलां मृगशावाचीं वीक्ष्यमाणान्ततस्ततः ॥ ३५ ॥
 बाष्पाब्जुपरिपूर्णेन कृष्णवक्त्राक्षिपक्ष्मणा ।
 वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥ ३६ ॥
 मलपङ्कधरां दीनां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।

न राजतीम् अराजतीं विभावसोः शिखामिव पातिप्रत्यतेजसा
 ज्वलन्तोम् ॥ ३२ ॥

स्मृतीमिवेति दीर्घं आर्षः । सन्दिग्धामर्थसन्देहवतीम् । ऋद्धि-
 मैश्वर्ये निपतितामन्यायबशादिति भावः । विहतां नास्तिकबुद्धेति
 भावः । प्रतिहतां स्वविषयात्ताभादिति भावः ॥ ३३ ॥

सोपसर्गां सविघ्नां सकलुषां रागद्वेषादिकालुष्यवतीम् । अभूते-
 नापवादेन केवलमारोपितेन कलत्रेण ॥ ३४ ॥

रामोपरोधः रामसेवाप्रतिबन्धः ॥ ३५ ॥

कृष्णानि वक्त्राणि च अक्षिपक्ष्माणि यत्र तेन ॥ ३६ ॥

प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम् ॥ ३७ ॥
 तस्य सन्दिदिहे बुद्धिस्तथा सीतां निरीक्ष्य च ।
 आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशियित्तामिव ॥ ३८ ॥
 दुःखेन बुबुधे सीतां हनूमाननलङ्कताम् ।
 संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ॥ ३९ ॥
 तां समीक्ष्य विश्वासात्तो राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।
 तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादयन् ॥ ४० ॥
 वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोन्वकीर्त्तयत् ।
 तान्याभरणजालानि गात्रशोभीन्यलक्षयत् ॥ ४१ ॥

संस्कारस्नानराहित्यानूलपङ्कधरत्वम् । त्वगादिमलरूपः पङ्कः ।
 नक्षत्रराजस्यन्द्रः ॥ ३७ ॥

सन्दिदिहे प्रत्यभिज्ञाबाधकत्वात् कार्श्यमालिन्यादितिरोहितरूप-
 त्वात् सन्देहः । आम्नायोऽभ्यासः ॥ ३८ ॥

बाधकस्याकिञ्चित्करत्वमाह,—दुःखेनेति । दुःखबोधत्वे हेतुरजल-
 प्रतामिति । संस्कारेणेति । स्नानानुक्षेपनादिरङ्गसंस्कारः वाचो व्या-
 करणज्ञानादिजः संस्कारः देव्या अर्थान्तरगतत्वं देशान्तरगतत्वं वाचस्तु
 विवक्षितार्थादन्यार्थबोधकत्वं वाचोर्था यथा व्याकरणशास्त्राभ्यासदुःखेन
 व्युत्पत्तिं सम्पाद्य बुध्यते तद्वत् सीतां कथेन बुबुधे ॥ ३९ ॥

कारणैरुपपादयन् सीतानिश्चयहेतुभिरुपपत्तिमन्तं सम्पादयन् ॥ ४० ॥

इदानीं सीतात्वोपपादकमाह,—वैदेह्या इति । तदा स्वप्रस्नान-
 समये । गात्रशोभीनीति पाठः कतकसम्मतः । येष्वङ्गेषु यान्याभरण-

सुकृतौ कर्णवेष्टौ च श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ ।

मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ॥ ४२ ॥

श्यामाणि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति च ।

तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्त्तयत् ॥ ४३ ॥

तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये ।

यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न संशयः ॥ ४४ ॥

जालान्यक्तीर्त्तयत् तान्याभरणजालानि तत्तद्वाप्रशोभीन्यलक्षयदिति प्रत्यभिज्ञापामाख्यं सिद्धम् । तीर्थस्तु शाखाप्रोभीनीति पाठं प्रकल्प्य रामविस्मेषसमये भूषणधारणस्यानुचितत्वाद्देह्याभूषणानि स्वाङ्गेभ्य उन्मुच्य शाखायां न्यस्तानीति गम्यत इति व्याचक्ष्वौ । तत्तु उत्तर-स्त्रोक्तयोर्हस्तेष्विति तथा श्यामानि चिरयुक्तत्वादिति पदस्वरसविरुद्धम् । किञ्चैवं तदङ्गे रामोक्ताभरणाभावादसीतात्वमेव स्यात् ॥ ४१ ॥

अथ कस्मिन् गात्रे किमाभरणं दृश्यते तत्राह,—सुकृतौ निर्मितौ कर्णवेष्टौ कुण्डले । श्वदंष्ट्रौ कर्णाभरणविशेषौ चिकर्षकापरनामानौ सुसंस्थितौ कर्णरूपाङ्गे सुप्रतिष्ठितौ उपलक्षये इति शेषः । हस्तेषु हस्तावयवेषु च यानि मणिविद्रुमचित्राण्याभरणानि रामोक्ताङ्गानि तथैव सुस्थितानि उपलक्षये ॥ ४२ ॥

चिरयुक्तत्वात् । चिरकालमसंस्कृतदेहस्थितत्वेनासंस्कृतत्वात् श्यामा-
न्यपि श्यामवर्णान्यपि तथा संस्थानवन्ति रामोक्तिसन्निवेशवन्ति ।
यानि रामोन्वकीर्त्तयत् । तान्येवैतानीति मन्ये ॥ ४३ ॥

इतोऽप्येवमित्याह,—तत्रेति । रामोपदिष्टेषु यान्याभरणानि अव-
हीनानि पतितानि ऋष्यमूकादावित्यर्थः ॥ ४४ ॥

पीतं कनकपट्टाभं सुसूतं तद्वसनं शुभम् ।
 उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं प्रवङ्गमैः ॥ ४५ ॥
 भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले ।
 अन्धैवापत्रिङ्गानि खनवन्ति महान्ति च ॥ ४६ ॥
 इदं चिरगृहीतत्वात् वसनं क्लिष्टवत्तरम् ।
 तथाप्यनूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत् ॥ ४७ ॥
 इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया ।
 प्रणष्ट्यापि सती यस्य मनसो न प्रणश्यति ॥ ४८ ॥
 इयं सा यत् कृते रामश्चतुर्भिरिह तप्यते ।
 कारुण्येनावृष्टस्येन श्लोकेन मद्नेन च ॥ ४९ ॥

कानि व्यक्तानीति त्वयावगतानि तच्चाह,—पीतमिति । कनक-
 पट्टाभत्वेन स्वर्गतन्तुमात्रनिष्यन्नत्वं तस्य सूच्यते नागासक्तं दृष्ट्वा-
 सक्तम् ॥ ४५ ॥

ऋष्यमूके वस्त्रभूषणत्यागोऽप्यनयैव कृत इत्याह,—अन्धैवेति ॥ ४६ ॥

इदं वसनम् अन्तरीयवस्त्रमित्यर्थः । चिरघृतत्वात् क्लिष्टवत्तरं
 शयनादिना मृदितं तथापि तद्वर्णं सपीता रामः अनूनमप्रच्युतम् ।
 क्लीबत्वमावर्षम् । अर्द्धांशांदिवां वर्णशब्दः । तथा श्रीमच्छोभावद्यथे-
 तरत् अस्मद्गृहीतमुत्तरीयमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवं जातनिश्चय आह,—इयमिति । प्रणष्टा दर्शनप्राप्तापि यस्य
 रामस्य मनसस्तु न प्रणश्यति नादृष्टा भवति । नित्यं सन्निहिता भवती-
 त्यर्थः ॥ ४८ ॥

स्त्रीप्रणष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यावृशंस्यतः ।

पत्नी नष्टेति श्लोकेन प्रियेति मदनैव च ॥ ५० ॥

तस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्टवम् ।

रामस्य च यथा रूपं तस्येयमधितेक्षणा ॥ ५१ ॥

अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ।

तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्त्तमपि जीवति ॥ ५२ ॥

सा इयमेव । के चत्वारस्तत्राह,—कारुण्येनेति । परितापहेतु-
कारुण्यादि स्वयमेव दर्शयति ॥ ४९ ॥

स्त्रीति । प्रणष्टा परेण पीडिता मया च सती सा न रक्षिता ।
आपदि स्त्रियो रक्ष्याः इत्युक्तेस्तदकरणकृतकारुण्यात् परितापः । वनं
प्रस्थितमपि मामाश्रिता सा च न रक्षितेति आनृशंस्यतः । आश्रित-
संरक्षणसभावत्वेन तदकरणात् परितापः । पत्नी सर्वधर्मसाधनभूता
नष्टेति धर्मनाशचिन्ताश्लोकेन परितापः । प्रियेति परमरूपलावण्या-
दिमती परमसुखसाधनभूता नष्टेति पूर्वसम्भोगादिस्मरणजमदनेन सर्व-
सिद्धसर्वेन्द्रियपरितापः ॥ ५० ॥

अस्या यथा रूपादि तथा, रामस्य यथा रामस्य रूपादि तथा
अस्या अपि अतः सोऽस्या योग्यः । इयञ्च तस्य योग्यत्वार्थः । अनेनो-
भयोरन्योऽन्यमानुरूप्यं दर्शितम् ॥ ५१ ॥

अथान्योऽन्यानुरागमाह,—अस्या देव्या इति । येनास्ताश्चित्तं रामे
सक्तं तस्य चास्यां तेनेयं स च जीवति चित्तसन्निधानेन वियोगा-
भावादिति भावः । मुहूर्त्तमपि इत्यस्यान्यथेत्यादिः न जीवेदिति च
शेषः ॥ ५२ ॥

दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभुः ।

धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥

एवं सीतां तथा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसम्भवः ।

जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुः ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

दुस्करमिति । अत्र तेनेति वर्तते तेन चित्तसन्निधानेन दुष्करं किं कृतवान् तत्राह,—धारयतीति वर्तमानसामीप्ये कृत् धारयत्यर्थः ॥ ५३ ॥

सीतामेवमेवं गुणां तथा मलिनवासःसंवीतत्वोपवासलक्षत्वशोक-
ध्यानपरायणत्वादिपातिप्रत्यधर्मवतीं दृष्ट्वा हृष्टः सन् रामं सम्भार-
स्मृतञ्च तं प्रशशंस । एवं पातिप्रत्यगुणवत् पत्नीलाभेन भाग्योत्तरो
रामः । ईदृश्या वियोगेनेदृशी पीडा ईदृशी प्राप्तये उद्यमश्चाचित
एवेति । चात् सीताञ्च प्रशशंस । बलवता भयेन प्रभुणा हृतापि
या एवं पातिप्रत्या तदुधैव सर्वोत्तमेत्वेवं प्रशशंस ॥ ५४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः ।

गुणाभिरामं रामञ्च पुनश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ १ ॥

स मुहुर्त्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः ।

सीतामाश्रित्य तेजस्वी हनूमान विललाप ह ॥ २ ॥

मान्या गुरुविनीतस्य लक्षणस्य गुरुप्रिया ।

यदि सीता हि दुःखार्त्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥

सीतां प्रशस्य प्रशंसा च प्रागुक्तरूपा । चिन्तापरः सीताविषय-
दुःखेनेति भावः ॥ १ ॥

सीतामाश्रित्य सीतामुद्दिश्य ॥ २ ॥

गुरुभिर्विनीतस्य शिक्षितस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया गुरोः रामस्य
पत्नीत्वात् । तद्देव परमोपास्यत्वेनाभीष्टा सीता अयोनिजा निःसीम-
पातित्रत्या रामपत्न्यपि यदि दुःखार्त्ता दुःखपीडिता तर्हि कालो हि
दुरतिक्रम इति हि निश्चितमित्यर्थः । दुःखोपार्थघट्टकत्वादिति भावः
ननु न दुःखं सुखं वा कालमात्रजन्यम् । कर्मानुष्ठानवैफल्यपर्यन्तम् ।
तत् सापेक्षकालजन्यत्वेऽपि ईश्वरावत्परसीतारामयोः कर्माभावात्
कथं दुःखमिति चेन्न । वस्तुतस्तु तयोर्दुःखाभावेऽपि लोकानुग्रहाय
गृहीतमनुष्यदेहयोस्तेषां मनुष्यत्वाभावबुद्धिप्रतिबन्धाय नटवत्थयवहार-

रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः ।
 नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदागमे ॥ ४ ॥
 तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणां ।
 राघवोऽर्हति वैदेहीं तच्चेयमसितेक्षणा ॥ ५ ॥
 तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव त्रियम् ।
 जगाम मनसा रामं वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

मभिनयतोः सुखदुःखादिकालिकमुखविकासाद्यभिनयेन तन्मायामोहित-
 स्यैव देवांशस्य हनूमतोऽभिनोतकार्यदर्शनेन तत्कारणानुमानात्
 दुःखान्ताद्याद्युक्तेः सामञ्जस्यात् । यथा च परेणोद्बोधनं विना हनूमतः
 स्वजनपराक्रमांघ्रे मोहस्तथाऽनयोर्भगवत्स्वरूपत्वे इदानीं तस्य मोह
 इति वक्तुं शक्यत्वात् पश्चात् भगवदिच्छयैव तस्य तयोः स्वरूपज्ञानेऽपि
 न किञ्चिदप्ययम् ॥ ३ ॥

नन्वेवंविधदुःखातिशये जीवनहानिरेवस्यादत् आह,—रामस्येति ।
 मलक्ष्मणो राम श्वंविधे दुर्गे स्थितामपि मां विद्यास्त्रैः समुद्रमपि
 येन केनाप्युपायेनेहोक्तं प्रागत्याज्यास्यतीति । तस्य व्यवसायज्ञा परा-
 क्रमज्ञा सती नात्यन्तं क्षुभ्यते नैराश्रमूलकं प्रागत्यागसम्पादकक्षोभं
 न प्राप्नोतीत्यर्थः । जलदागमे वर्षाकालेऽपि गङ्गा यथा इतर क्षुद्र-
 नदीव दुर्धरवेगं न प्राप्नोति तद्वत् ॥ ४ ॥

तुल्यशीलवयोवृत्तां रामतुल्यस्वभाववयस्चारित्र्याम् । अभिजनः कुलं
 लक्षणं सामुद्रिकोक्तम् । अतएव सीताया रामस्य मुहयान्तरे स्मृतान्तरे
 चाप्युक्तिः स्वभावमूलोति सूचितम् ॥ ५ ॥

अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः ।
 रावणप्रतिमो वीर्य्यं कबन्धश्च निपातितः ॥ ७ ॥
 विराधश्च हतः सख्ये राक्षसो भीमविक्रमः ।
 वने रामेण विक्रम्य महेश्छेषेव शम्बरः ॥ ८ ॥
 चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
 निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ९ ॥
 खरश्च निहतः संख्ये त्रिशिराश्च निपातितः ।
 दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥
 ऐश्वर्य्यं वानराणाञ्च दुर्लभं वालिपालितम् ।
 अस्या निमित्ते सुयीवः प्राप्तवान् लोकविश्रुतः ॥ ११ ॥
 सागरश्च मयाक्रान्तः श्रीमान् नदनदीपतिः ।
 अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरीचेयं निरीक्षिता ॥ १२ ॥

मनसा रामं जगाम । अस्या' स एवानुरूप इति सम्भारोत्तर्यः ।
 नवहेमाभां नवां तदर्थो हेमाभाश्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्या हेतोः सर्वात्मना खसदृश्याः प्रात्यर्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

दूषणान्तरक्षोनिपातश्चैतदासक्त्या शूर्पणखानिरसिमूलत्वादन्वेषण-
 प्रतिबन्धसम्भावनामूलकत्वाच्चैतन्मूल एव । शम्बरोऽथ प्रयुक्तज्ञतादन्य
 एव । महेश्छपदेन तत्सत्यप्रद्युम्ने कक्ष्यां वा ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अस्या निमित्ते सप्तम्यर्थं षष्ठी । अस्यां निमित्तभूतायां सत्त्वा-
 मित्यर्थं इति तीर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्त्तयेत् ।
 अस्याः कृते जगन्नापि युक्तमित्येव मे मतिः ॥ १३ ॥
 राज्यं वा त्रिषु लोकेषुऽसीता वा जनकात्मजा ।
 त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नाम्नुयात् कलाम् ॥ १४ ॥
 इयं सा धर्मशीलस्य जनकस्य महात्मनः ।
 सुता मैथिलराजस्य सीता भर्तृदृढव्रता ॥ १५ ॥
 उत्थिता मेदिनीं भित्वा चेत्ते हलमुखचते ।
 पद्मरेणुनिभैः कीर्णां शुभैः केदारपांसुभिः ॥ १६ ॥
 विक्रान्तस्यार्य्यशीलस्य संयुगेष्वनिवर्त्तिनः ।
 स्रुषादश्रयस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो यशस्विनी ॥ १७ ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः ।

परिवर्त्तयेत् अर्धरात्तरं कुर्यात् संहरेदिति यावत् ॥ १३ ॥

एवं मतेर्युक्त्वमुपपादयति । राज्यश्चेति । त्रैलोक्यराज्यसीता-
 धास्योः कतरत् उत्तुङ्गमिति विचारे आद्यं द्वितीयकोटिशतांशेन
 सादृश्यमपि नार्हतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

आधिक्यमेवोपपादयति इयमिति । अनेन कुलम् । भर्तृदृढव्रतेत्यनेन
 चारिण्यातिशयः । मेदिनीं भित्तेत्यनेनायोनिजतयाऽस्मानुषदिव्यरूपत्वं
 दर्शितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

आर्य्यशीलस्य पूज्यशीलस्य । अनेन महाकुलीनपात्रियद्वयं दर्शित-
 तम् ॥ १७ ॥

इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमागता ॥ १८ ॥
 सर्वान् भोगान् परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता ।
 अचिन्तयित्वा कष्टानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् ॥ १९ ॥
 सन्तुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणापरा ।
 यः परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ॥ २० ॥
 सेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी ।
 सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी ॥ २१ ॥
 इमान्नु शीलसम्पन्नां द्रष्टुमिच्छति राघवः ।
 रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२ ॥
 अस्या नूनं पुनर्लाभात् राघवः प्रीतिमर्थ्यति ।
 राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३ ॥

यच्छ्रेयतयैवं प्राशस्त्यं दर्शितं तस्य कालस्य दुरतिक्रमत्वमाह,—
 इयं सेति राक्षसीवशमागता काष्णप्राबल्यादिति भावः । फलमत
 उपपत्तेरिति व्याससृत्रेणापि काष्णत्वनो भगवतः एष कर्मफलप्रापण-
 सामर्थ्यं दर्शितम् ॥ १८ ॥

भर्तृस्नेहबलात्कृता वनात् प्रवर्तिता ॥ १९ ॥

भर्तृशुश्रूषणापरा । सन्नप्तात् स्वार्थे ङिच्प्रियासंश्रयेति युञ्जु । २० ॥

पूर्ववदेवाह,—सेयमिति यातनां राक्षसीभिः सम्पाद्यमानतीव्र-
 दुःखम् अनर्थानामापदाम् ॥ २१ ॥

शीलसम्पन्नाम् ईदृशदुःखेऽपि चारिष्यप्रथवरहितां प्रमथितां प्रम-
 थितामपि । प्रपा पानीयशाला ॥ २२ ॥ २३ ॥

कामभोगैः परित्यक्तां हीना बन्धुजनेन च ।
 धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी ॥ २४ ॥
 नैषा पश्यति राक्षसो नेमान् पुष्पफलद्रुमान् ।
 एकस्य हृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५ ॥
 भर्ता नाम परं नार्याः शोभनं भूषणादपि ।
 एषा हि रहिता तेन शोभनार्हा न शोभते ॥ २६ ॥
 दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः ।
 धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥ २७ ॥
 इमामसितकेशाङ्गां शतपत्रनिभेक्षणाम् ।
 सुखार्हां दुःखितां ज्ञात्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८ ॥
 क्षितिचमा पुष्करसन्निभेक्षणा

काम्यन्त इति कामाः भुञ्जन्त इति भोगाः सक्चन्दनादयस्तै-
 स्यक्ता । तत्समागमकाङ्क्षिणी इति जीवन्तमानन्दो वर्षशतादपीति
 न्यायेनेति भावः ॥ २४ ॥

राक्षस्यः राक्षस्यैरित्यर्थः । एकस्मिन् लक्ष्ये तिष्ठति तादृशं हृदयं
 यस्याः सा किं तदेकं लक्ष्यं तत्राह,—नूनं राममेवेति ॥ २५ ॥

राममेवेत्यत्र बीजमाह,—भर्ता नामेति । शोभनं शोभा ॥ २६ ॥

यतदेकहृदयत्वज्ञानादेव रामः प्रभुर्यञ्जीवरूपं दुःखेनावसादना-
 भावरूपस्य दुष्करं कुरुते ॥ २७ ॥

ममापि तिर्थगयानेरपि विषयानभिज्ञस्यापि ॥ २८ ॥

धा रक्षिता राघवलक्षणाभ्याम् ।
 सा राक्षसीभिर्विहतेक्षणाभिः
 संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥ २८ ॥
 हिमहतमलिनीव नटश्रीभा
 व्यसनपम्परया निपीड्यमाना ।
 सहस्ररहितेव चक्रवाकी
 जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३० ॥
 अस्या हि पुष्पावनतापत्राखाः
 श्लोकं दृढं वै जनयन्त्यश्लोकाः ।
 हिमव्यपायेन च शीतरश्मि-
 रभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१ ॥

क्षितितुल्या क्षमा यस्याः सा । दृष्टिमात्रेण रावणस्याभङ्गी-
 करणात् । संरक्ष्यते परैरेनपहाराय गोप्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कृपणां श्लोकाम् ॥ ३० ॥

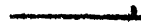
न केवलमश्लोक एव श्लोकजनकश्चन्द्रोऽपीत्याह,—हिमव्यपायेन
 वसन्तसमीपप्राक्कालेनोपलक्षितः । यदा लङ्कायां हिमव्यपायेन शीता-
 भावेनाभ्युत्थितोऽतिप्रकाशतया स्थितः । अतएव नैकसहस्ररश्मिः ।
 अभ्युत्थितः उदयं प्राप्तः । शीतरश्मिश्च श्लोकं जनयति इत्यनु-
 कर्षः ॥ ३१ ॥

इत्येवमथं कपिरन्ववेक्ष्य
 सीतेयमित्थैव तु जातबुद्धिः ।
 संश्रित्य तस्मिन्निषसाद वृक्षे
 बली हरीणांमृषभक्षरस्त्री ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सीतेयमित्थैव इथं सीतेवेति जातबुद्धिस्त्वामेव बुद्धिं संश्रित्य ततः
 पशानुत्थेवचिकीर्षया तस्मिन् शिंशपावृक्षे एव निषसाद । तद्वाचिश्रेष्ठं
 परदिनञ्च स्थित इत्यर्थः । एवञ्च स रावणान्तःपुरा सर्वापि लज्जा याम-
 त्रयेण समुद्रलङ्घनदिनरात्रावेव विचिता । तुर्ये यामेऽशोकवनिजा-
 प्रवेश इति बोध्यम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

ततः कुमुदखण्डाभो निर्मलं निर्मलोदयः ।

प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥

साचिष्यमिव कुर्वन् स प्रभया निर्मलप्रभः ।

चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २ ॥

स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।

शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भमि ॥ ३ ॥

दिदृचमाणो वैदेहीं हनूमान् मारुतात्मजः ।

स ददर्श विदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४ ॥

ततस्तद्दिनापगमोत्तरं कुमुदखण्डं कुमुदसमूहस्तदाभः शैत्येन निर्मलं नभो जगाम । नभसो निर्मलत्वं स्वस्थनीलवर्णत्वम् अतएवाह,—हंसो नीलमुदकमिवेति । नभसो नीलत्वं प्रतीत्वा कविसम्प्रदायेन च बोध्यम् । नभो जगाम किञ्चिन्नभउपरिभागं जगामेत्यर्थः ॥ १ ॥

साचिष्यमिव । सीतादर्शनादौ प्रभया स्वकान्या साचिष्यमिव साहायकमिव । दिवाभागे क्षिप्रैकान्तप्रदेशे स्थितत्वान्निद्रायाकुलत्वात् न सम्यक् राक्षसीनां सीतायाश्च दर्शनं राक्षो चन्द्रोदये सति तु पुनः समीपदेशे आगत्य स्थितस्य सम्यक् सर्वदर्शनम् ॥ २ ॥

शोकभारैर्व्यस्ताम् अधो नीतामिव निमज्जमानामिव ॥ ३ ॥

एकाचीमेककर्णाञ्च कर्णप्रावरणं तथा ।

अकर्णां शङ्कुकर्णाञ्च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥

अतिकायोत्तमाङ्गीञ्च तनुदीर्घशिरोधराम् ।

ध्वस्तकेशीं तथा केशीं केशकम्बलधारिणीम् ॥ ६ ॥

लम्बकर्णललाटाञ्च लम्बोदरपयोधराम् ।

लम्बोष्ठो चिबुकोष्ठीञ्च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७ ॥

द्वखां दीर्घाञ्च कुञ्जाञ्च विकटां वामनां तथा ।

करालां भृगवस्त्राञ्च पिङ्गाचीं विह्वताननाम् ॥ ८ ॥

विह्वताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः ।

कालायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ॥ ९ ॥

वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखाः ।

द्विट्क्षमाद्यः प्रकटतया तां प्रसृमिच्छुः ॥ १० ॥

कर्णप्रावरणमिति विशालकर्णीम् । मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ऊर्ध्व-
मुखनासाम् ॥ ५ ॥

अतिकायोत्तमाङ्गीम् अतिप्रवृद्धोपरिभागदेहवतीम् । तनुदीर्घ-
शिरोधराम् अशूलदीर्घयीवामित्यर्थः । शरीरकेशैः कम्बलधारिणी-
मिव ॥ ६ ॥

चिबुके सम्बद्धः ओष्ठो यस्यास्ताम् ॥ ७ ॥

विकटां वक्रशरीराम् । करालां भृगुरहस्यवर्णाम् ॥ ८ ॥

विह्वतत्वादिगुणाञ्च या राक्षस्यस्तत्र स्थितास्ता ददर्शति वक्ष्यमाणे-
नान्यथः । कूटोत्थस्तारकूटाभः आयुधविशेषः ॥ ९ ॥

गजोद्ग्रहयपादाश्च निखातशिरसोऽपराः ॥ १० ॥

एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यश्कर्णिकाः ।

गोकर्णीर्हस्तिकर्णीश्चाहरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११ ॥

अतिनासाश्च काञ्चिच्च तिर्यक्नासा अनासिकाः ।

गजसन्निभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२ ॥

हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूलिकाः ।

अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३ ॥

अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वाननास्तथा ।

अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सृकरीमुखीः ॥ १४ ॥

हयोद्ग्रखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः ।

शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५ ॥

करालधूस्रकेशिन्यो राक्षसीर्विकृताननाः ।

पिबन्ति सततं पानं सुरामांससदाप्रियाः ॥ १६ ॥

मांसगोणितदिग्धाङ्गीर्मांसगोणितभोजनाः ।

निखातशिरसः कबन्धवदुरःप्रदेशमतशिरसः ॥ १० ॥

हरिकर्णीः सिंहकर्णीः ॥ ११ ॥

गजसन्निभनासाः शुष्कादयोपेतनासाः ॥ १२ ॥

पादचूलिकाः पादे संजग्रा चूडा शिरःकेशा यासां ताः । पादे वा
चूडाकाराः केशा यासां ताः । अतिमात्रम् अतिप्रमात्रम् ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥

ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रौमहर्षणदर्शनाः ॥ १७ ॥

स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् ।

तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ १८ ॥

लक्षयामास लक्ष्मीवान् हनूमान् जनकात्मजाम् ।

निष्प्रभां शोकसन्तप्तं मलसङ्कुलमूर्ध्वजाम् ॥ १९ ॥

क्षीणपुण्यं च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव ।

चारित्र्यपदेशाब्द्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ २० ॥

भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्तृवात्सल्यभूषिताम् ।

राक्षसाधिपसंरुद्धां बन्धुभिश्च विनाहताम् ॥ २१ ॥

विद्युथां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव ।

चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरिवावृताम् ॥ २२ ॥

सुरामांससदाप्रियाः सुरामांसे सदाप्रिये यसां ताः ॥ १६ ॥ १७ ॥

स्कन्धवन्तं प्रशस्तशाखोपशाखावन्तं रुद्धं शिंशपाटक्षम् । परि-
वार्य तन्मूलादीषडूटे आसीनाः स्थितास्तस्याधस्तात्तन्मूलसमीपे
॥ १८ ॥ १९ ॥

दिवक्षुप्रतां भूमौ पतितां तारामिव । चारित्र्यपदेशः पातिप्रत्वज-
कीर्तिः भर्तृदर्शनं दुर्गतं दुर्लभं यस्यास्ताम् ॥ २० ॥

उत्तमभूषणजशोभाहीनामपि भर्तृवात्सल्येन तत्प्रियत्वेन शोभा-
वतीम् । विनाहतां रुद्धिताम् ॥ २१ ॥

पयोदान्ते वर्मान्ते अनेन दुःखस्यात्यत्यावशिशुत्वं सूच्यते ॥ २२ ॥

क्लिष्टरूपा मसंस्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम् ।

स तां भर्तृहिते युक्तामयुक्तां रक्षसां वशे ॥ २३ ॥

अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्नुताम् ।

ताभिः परिवृतां तत्र सयहामिव रोहिणीम् ॥ २४ ॥

ददर्श हनुमांस्तत्र सतामकुसुमामिव ।

सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलङ्कृता ।

मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति च न भाति च ॥ २५ ॥

मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्रिष्टेन भामिनीम् ।

संवृतां मृगशावाचीं ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २६ ॥

तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा ।

रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामक्षितलोचनाम् ॥ २७ ॥

तां दृष्ट्वा हनुमान् सीतां मृगशावनिभक्षणाम् ।

मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणं समन्ततः ॥ २८ ॥

असंस्पर्शाद्भर्तृस्पर्शाभावात् । अतएवायुक्ताम् । वीणावादकवादन-
क्रियारक्षितां वल्लकीं वीणामिव स्थिताम् । अयुक्तां रक्षसां वशे
रक्षोऽधीनत्वेऽप्याग्याम् ॥ २३ ॥

शोकसागरमाप्नुतां तत्र मग्नम् । ताभिः राक्षसीभिः सयहां
क्रूरग्रहाविष्टाम् ॥ २४ ॥

अकुसुमलतासादृश्यमाभरणत्यागात् । वपुषा सख्यपीयसहजसौन्द-
र्येण । कारकदीपकमात्रानङ्कारः समुच्चयस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥

भर्तृतेजसा भर्तृपराक्रमानुसन्धानेनादीनहृदयाम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

दहन्तीमिव निःश्वसैर्दृशान् पल्लवधारिणः ।
 सहातमिव श्लोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् ॥ २९ ॥
 तां क्षामां सुविभक्ताङ्ग्रीं विनाभरणशोभिनीम् ।
 प्रहर्षमनुसं श्लेभे मासृतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३० ॥
 हर्षजानि च सोश्रूण तां दृष्ट्वा मदरेक्षणां ।
 मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१ ॥
 नमस्कृत्वाथ रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ।
 सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान् संवृतोऽभवत् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

दुःखस्य दुःखसागरस्य अत्राधेयेनाधारनिगरखम् ॥ २९ ॥
 क्षामां क्षामां । विनाभरणशोभिनीम् आभरणानुग्रहमनपेक्षैव
 सौन्दर्येण शोभमानाम् ॥ ३० ॥

राघवं नमश्चक्रे इति । भगवतो राघवस्यानुग्रहादेवेयं मया दृष्टेति
 पुनः पुनः कृत्वा नमस्कारः ॥ ३१ ॥

संहृष्टोऽभवत् । राक्षसिनां दर्शनपरिहाराम सुखरूपमवबन्ध्वा
 दृष्टमूलसमीपश्चात्स निष्ठीनोऽभवत् ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् ।
 विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चिच्छेषा निम्नाऽभवत् ॥ १ ॥
 षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् ।
 शुश्राव ब्रह्मघोषान् स विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २ ॥
 अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः ओचमनोहरैः ।
 प्राबोधत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ॥ ३ ॥
 विबुध्य तु महाभागो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
 स्रस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ॥ ४ ॥
 भ्रमं नियुक्तस्तस्याश्च मदनेन मदोत्कटः ।
 न तु तं राक्षसः कामं ज्ञात्वात्मनि गूहितुम् ॥ ५ ॥
 स सर्वाभरणैर्युक्तो विभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् ।

तथेति । किञ्चिच्छेषा अपरव्यामनाशेषा । विचिन्वतस्तस्याः
 स्पष्टदर्शनाय राक्षसो निम्नारूपमवसरमन्वेषयतः ॥ १ ॥

विरात्रे रात्रिविपर्यासे अपररात्र इत्यर्थः । ब्रह्मरक्षसां ब्रह्मवेद-
 क्षत्ररक्षसाम् । तदेव स्पष्टीकृतं षडङ्गेत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥

निम्नारूपदेव स्रस्तमाल्याम्बरधरः ॥ ४ ॥

तां नगैविविधैर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥ ६ ॥
 वृतां पुष्करिणीभिश्च नानामुष्योपशोभिताम् ।
 सदा मत्तैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुतैः ॥ ७ ॥
 ईहासृष्टैश्च विविधैर्वृतां दृष्टिमनोहरैः ।
 वीथीः संप्रेक्षमाणाश्च मणिकाञ्चनतोरणाम् ॥ ८ ॥
 नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम् ।
 अशोकवनिक्वामेव प्राविशत् सन्ततद्रुमाम् ॥ ९ ॥

मृगं नियुक्तः गाढाभिनिवेशितचित्तः । कामं कामवेगम् । ईदृशेषु
 तीर्थस्थान्द्यथा योजनं आगत्येव । रक्षसस्तमोगुणाविष्टस्य भगवन्माया-
 मोहितस्याऽक्तत्येष्वेव प्रवृत्तेः । तथा क्रियमाणं भगवद्भ्यानमपि पापभोगो-
 त्तरं जन्मान्तरे उत्तमफलावेति बोध्यम् । अतएव ऋक्षान्धमेधनाघो-
 राक्षो दानस्तावको ऋद्धमन्त्रः । न युष्मोवाजबन्धवो निमित्तुश्च न मर्त्यः ।
 अवद्यमधि दीधरत् इति । तस्यार्थः वाजमित्यन्न नाम अन्नदानेन ये
 सर्वेषां बन्धवस्तेषां सम्बोधनम् । हे वाजबन्धवः । युष्मे युष्मासु अधि
 सप्तम्यर्थानुवादी अधिः निमित्तुश्च निन्दनेच्छाशीलोऽपि मर्त्यः अवद्यं
 न दीधरत् न आरयति । भगवदनुसन्धानेनैव निष्पापत्वादिति । एवञ्च
 भगवतो निन्दाबद्भभावेन ध्यानमपि नरकभोगोत्तरं जन्मान्तरे उत्तम-
 फलायातएवास्य मरुतोत्तरं चतुर्थचतुर्युग्मां चेदिराजकुले जन्म ।
 चतुर्विंशतिचतुर्बुग्मां रामायंतर इति हरिवंशोक्ते । तावत्पर्यन्तञ्चै-
 तत्पापफलभाग इत्यर्थायात्तमिति बोध्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

वीथीः अशोकवनिकामार्गगमनवीथीः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अङ्गनाः शतमाचक्षुतं ब्रजन्तमनुब्रजन् ।
 महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवगन्धर्वद्योषितः ॥ १० ॥
 दीपिकाः काञ्चनीः काञ्चिञ्जगृह्णन्तश्च योषितः ।
 बालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तामि चापराः ॥ ११ ॥
 काञ्चनैश्चैव भङ्गारैर्जङ्घुः सलिलमग्रतः ।
 मण्डलाया वृषीश्चैव गृह्णान्याः पृष्ठतो ययुः ॥ १२ ॥
 काञ्चिद्ब्रजमयीं पात्रां पूर्णां पानस्य भ्राजतीम् ।
 दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना ॥ १३ ॥
 राजहंसप्रतीकाशं कृत्वा पूर्णशशिप्रभम् ।
 मौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ ॥ १४ ॥
 निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तमस्त्रियः
 अनुजग्मः पतिं वीरं धनं विद्युत्प्रता इव ॥ १५ ॥

अङ्गनाशतमाचक्षुतमिव धारणे इति कतकः । देवादिद्योषिता महेन्द्र-
 मिव पौलस्त्यं रावणम् अनुब्रजन् अडभाव आर्षः ॥ १० ॥

काञ्चनीः काञ्चनदण्डाः बालव्यजनहस्ता इत्यस्यान्वब्रजन्निति शेषः ।
 तालवृन्तानोत्पस्य अगृह्णन्ति । अनेन लङ्गायां हेमन्तशशिरयोर्दपि
 श्रिताभावो ध्वनितः ॥ ११ ॥

भङ्गारैः कलशैः धत्तूरकुसुमसदृशजर्जराण्यैरित्यर्थ इति तीर्थः ।
 मण्डलायावृत्तपर्यन्तावृसीरासनविशेषान् । तपस्त्रिनामिमे वृत्तादिना
 कस्य तु स्वर्णेनेति विशेषः ॥ १२ ॥

व्याविद्धहारकयूराः समामृदितवर्णकाः ।
 समागलितकेवाग्नाः सखेदवदनास्तथा ॥ १६ ॥
 घूर्णन्धौ मदबेषण निद्रया च शुभाननाः ।
 खेदक्लिष्टाङ्गकुसुमाः समाल्याकुलमूर्द्धजाः ॥ १७ ॥
 प्रयान्मं नैर्ष्यतपतिं मार्य्या मदिरलोचनाः ।
 बज्रमानाश्च कामाश्च प्रियभार्य्या तमन्वयुः ॥ १८ ॥
 स च कामपराधीनः पतिस्तासां महाबलः ।
 सीतासकमना मन्दो मन्दाश्चित्गतिर्बभौ ॥ १९ ॥
 ततः काञ्चीनिनादश्च नूपुराणाश्च निःस्वनम् ।
 शूत्राव परमस्त्रीणां कपिर्महितनन्दनः ॥ २० ॥
 तच्चाप्रतिमकुर्वाणमचिन्त्यबलपौरुषम् ।
 द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २१ ॥

पानस्य पूर्यां पानेन पूर्यां शेषे षष्ठी । भाजतीं देदीप्यमानाम् ।
 दक्षिणा अनुकूला ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

व्याविद्धाः ख्यानादोषक्षलिताः । सम्यगामृदितोऽमृदयो वर्धकोऽनु-
 लेपनं यासां ताः ॥ १६ ॥

समाल्याः सपुष्पा आकुणाः मूर्द्धजा यासां ताः ॥ १७ ॥

मदिरलोचनाः मदकरवीक्षणाः बज्रमानाहूर्द्धकबसम्मानात् ।

कामात् स्त्रीयात् ॥ १८ ॥

मन्दो दुर्मतिः मन्दं यथा तथाक्षिता गतिर्यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥

दीपिकाभिरनेकाभिः समन्ताद्भवभक्तिम् ।
 गन्धतैलावसिक्ताभिर्भ्रिषणाणाभिरघ्नः ॥ २२ ॥
 कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्वाताघाप्योक्षणम् ।
 समक्षमिव कन्दर्पमपविद्धशरासनम् ॥ २३ ॥
 मथितामृतफेनाभमरजो वस्त्रमुत्तमम् ।
 सपुष्पमवकर्षन्तं विमुक्तं सक्तमङ्गदे ॥ २४ ॥
 तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पशलाघृतः ।
 समीपमुपसंक्रान्तं विज्ञान्मुपसक्रमे ॥ २५ ॥
 अवेक्षमाणस्तु तदा ददर्श कपिकुञ्जरः ।
 रूपयौवनसम्पन्ना रावणस्य वरस्त्रियः ॥ २६ ॥

द्वारदेशम् अशोकवनिकाप्राकारदेशम् ॥ २१ ॥

दीपिकाभिर्भासितं रात्रिशेषसन्वात् । दादश्यां यामावशिष्टरात्रौ
चन्द्रस्यास्तामनाच्च ॥ २२ ॥

जिह्वादिगुणके ईक्षणे यस्य तम् । समक्षं प्रवृत्तं कन्दर्पमिव
स्थितम् । अपविद्धशरासनं व्यक्तं चोपापम् ॥ २३ ॥

अमृतं पयः मथितपयः फेनवच्छुक्त्वा आभां यस्य तत् । अरजः
धौतं सप्रयं पुष्पमालासहितं विमुक्तं विशिष्टमुक्तावन्तम् । यदा
स्थावात् द्युतम् अङ्गदे सक्तं वस्त्रम् अर्षवकर्षन्तम् अङ्गदादाह्वय्य यथा-
स्थाने स्थापयन्तम् । सपुष्पमवकर्षन्तमित्येव पाठः । तीर्थस्तु एतद्योजना-
शक्त्या सलीलमवकर्षन्तमिति पाठं कल्पयति ॥ २४ ॥

ताभिः परिवृतो राजां सुरूपभिर्महायथाः ।
 तन्मृगद्विजसङ्घे प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २७ ॥
 लीबो विचित्राभरणः शङ्खकर्णो महाबलः ।
 तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ॥ २८ ॥
 वृतः परमनारीभिक्षाराभिरिव चन्द्रमाः ।
 तं ददर्श महातेजासोजोवन्तं महाकपिः ॥ २९ ॥
 रावणोऽयं महाबाहु रिति सञ्चिन्त्य वामरः ।
 सोऽयमेव पुरा श्रेते पुरमध्ये गृहोत्तमे ।
 अवन्युतो महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ॥ ३० ॥
 स तथाऽप्युपतेजाः स निर्द्दतस्तस्य तेजसा ।
 पत्रे गुह्यान्तरे सक्तो मतिमान् संवृतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

पत्रनिटपे निबिडपत्रशाखायां विज्ञातुम् अयममुक इति विशेषेण
 ज्ञातुम् । निध्यातुमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रमदानां क्रीडाहं वनं प्रमदावनम् ॥ २७ ॥

शङ्खकर्णनामा तद्वनरक्षी राक्षसः तेन विश्रवसः पुत्रो राक्षसो
 रावणो दृष्टः । नान्येन केनापि पुरुषेणेत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

यः पुरमध्ये पुरा श्रेते शयितः । सोऽयमेवेत्यन्वय तस्मादा-
 वणोऽयमिति सञ्चिन्त्य अवन्युतः स्वाश्रितशाखायाः अन्तर्दशाखान्तरे
 इति शेषः ॥ ३० ॥

यद्यपि सः समुद्रलङ्घनकर्ता स मारुतात्मजो हनूमान् उपतेजा-

स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहृतसनीम् ।
दिदृक्षुरसितापाङ्गीमुपावर्त्तत रावणः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे बाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

स्तथापि तस्य रावणस्य तेजसा निर्द्धूतः तस्य पुरोवस्थातुमशक्नुवन्
पत्रे पत्रवज्जले अत्रयं व गुह्यान्तरे शाखान्तरे सक्तः स्थितस्तथाप्यस्य
शरीरतथा संवृते गतोऽभवत् । सर्वमायातिरक्कारकमायावत-
स्तस्य दृष्टये मायया अल्पशरीरादिमत्त्वेन स्थातुमशक्त्वादेवं
करणम् ॥ ३२ ॥

उपावर्त्तत समीपं प्राप्तः ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता ।
 रूपयौवनसम्पन्नं भृषणोत्तमभूषितम् ॥ १ ॥
 ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ।
 प्रावेपत वरारोद्धा प्रवति कदली यथा ॥ २ ॥
 ऊरु-वासुदरं क्वाद्य बाहुभ्याञ्च पयोधरौ ।
 उपप्रिया विशालाक्षी रुदती वरवर्णिनी ॥ ३ ॥
 दशयोवस्तु वैदेही रक्षितां राक्षसीगणैः ।
 ददगं दीनां दुःस्वार्त्तां नावं मन्त्रामिवाण्वे ॥ ४ ॥
 असंयताधामासीनां धरण्यां संशितव्रताम् ।
 किञ्चां प्रपत्तितां ह्यभौ शाखाभिव वनस्पतेः ॥ ५ ॥

ततः हनूमतः सुवनानन्तरम् । तस्मिन्नेव काले अपररात्ररूपे आग
 मनकाल एव रावणं दृष्ट्वा ततोऽनन्तरं प्रावेपत ॥ १ ॥ २ ॥
 रुदत्युपविष्टाऽभूतः भीतस्वभावात्तया स्वभावोत्तरत्वात्कारः ॥ ३ ॥
 सन्नां प्राणां प्राणानास्यं जनमिवेत्यर्थः ॥ ४ ॥
 असंयताधाम् । आस्तरणरहितायां संशितव्रतां रावणबधाय
 तीक्ष्णव्रतमिव कुर्वाणाम् ॥ ५ ॥

मलमण्डनदिग्धाङ्गीं मण्डनार्हमण्डनाम् ।

मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ ६ ॥

समीपं राजमिंहस्य रामस्य विदितात्मनः ।

सङ्कल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः ॥ ७ ॥

शुभ्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् ।

दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम् ॥ ८ ॥

चेष्टमानामथाविष्टां पद्मगेन्द्रवधूमिव ।

धूप्यमानां ग्रहेणैव रोहिणीं धूमकेतुना ॥ ९ ॥

वृत्तशीले कुले जातामाचारवति धार्मिके ।

पुनःसंस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले ॥ १० ॥

मलेन मण्डनस्थानेषु दिग्धाङ्गीं रूषिताङ्गीम् । चित्राङ्गीमिति
पठित्वा मलरूपेण मण्डनेन चित्राङ्गीं कर्तुं रामित्यर्थं तीर्थं आह,—
सङ्ग्रासित्वादुचितैव तस्य मलेऽपि मण्डनत्वबुद्धिः । इदृशीं यां ददर्श
सा पङ्कदिग्धा मृणालीव विभाति न विभाति च स्वरूपशोभया विभाति
मलावरसाच्च न विभातीत्यर्थः ॥

सङ्कल्पस्तथिन्तनं तद्रूपान्धसंयुक्तैर्मनोरथैः रामसमीपं यान्ती-
मिव ॥ ७ ॥

अपश्यन्तीं तामिव । ८ ॥

आविष्टां मन्नाद्यवश्याम् । धूप्यमानां सन्तप्यमानाम् । धूमवर्षेण
केतुना ॥ ९ ॥

सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् ।

प्रज्ञामिव परिचीणामाद्यां प्रतिहतामिव ॥ ११ ॥

आयतीमिव विध्वस्तामाद्यां प्रतिहतामिव ।

दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहतामिव ॥ १२ ॥

पौर्णमासीमिव निशां तमोयस्तेन्दुमण्डलाम् ।

पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव ॥ १३ ॥

प्रभामिव तमोध्वस्तामुपचीणामिवापगाम् ।

वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिखामिव ॥ १४ ॥

उत्कृष्टपर्णकमलां विनासितविहङ्गमाम् ।

हृत्तिहतपरामृष्टामाकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १५ ॥

यत्तमाचारः प्रीतिं सत्सुभावस्तद्युते । विहितकर्मानुष्ठानवति च
कुले जातां तादृश एव कुले पुन संस्कारं पाणिग्रहणसंस्कारमापन्ना-
मपि दुष्कुले जातामुत्पन्नां तत्रैव एतत्संस्कारामिव च मलिनां स्थिताम् ।
स्त्रीणां विवाहस्यवापनयनवत् द्वितीयजन्मस्थानत्वादिति भावः ॥ १० ॥

सन्ना चोद्यां विमानिताम् अनादृताम् ॥ ११ ॥

आयती धनादिप्राप्तिः आद्या राज्ञ इति शेषः । दिशं काले
उत्पातकाले । पूजां देवपूजाम् ॥ १२ ॥

पौर्णमासी तत्सम्बन्धिनीम् । तमः राज्ञ ॥ १३ ॥

प्रभां रथिपकाशम् । तमोऽन्यकारः परामृष्टा बद्वेदी विहितपतते-
राजान्ताम् ॥ १४ ॥

उत्कृष्टानि भूटितानि पर्णानि कमलानि यस्याः सा ॥ १५ ॥

पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विश्वावितामिव ।
 परया मृजया हीनां कृष्णपत्रे निंशामिव ॥ १६ ॥
 सुकुमारो सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
 तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १७ ॥
 गृहीतां लाडितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् ।
 निःशसन्तीं सुदुःखार्त्तां गजराजवधूमिव ॥ १८ ॥
 एकया दीघया वेष्ट्या शोभमानामद्यत्नतः ।
 नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ १९ ॥
 उपवामेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च ।
 परिचीणां कृशां दीनामल्पाहारं तपोधनाम् ॥ २० ॥
 आयाचमानां दुःखार्त्तां प्राञ्जलीं देवतामिव ।
 भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ॥ २१ ॥

विश्वावितां रोधोभङ्गादिना अन्यतः प्रापितजलाम् अतएव शुष्कां
 मृजया अङ्गशुद्धा हीनाम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

गृहीतां धृतां पश्चात् स्तम्भे लाडितां बद्धाम् । कश्चित् गृहीता-
 मान्नितामिति पठित्वा आलिताम् आलानितामियर्थमाह ॥ १८ ॥

अद्यत्नत इति । केशसंस्काराभावादद्यत्नतः सिद्धये इति शेषः ॥ १९ ॥

अल्पाहारं जन्तमात्राहाराम् । अस्वार्तया अन्नस्य गृहीतुमशक्य-
 त्वात् । देवराजतः पायसलाभेन तदनपेक्षया च ॥ २० ॥

तपोधनत्वादेव रघुमुख्यस्य सकाशात् दशग्रीवपराभवम् । आयाच-

समीक्ष्यमाणं हृदतीमनिन्दितां
 सुपञ्चतास्रायतशुक्ललोचनाम् ।
 अमुव्रतां राममतीव मैथिलीं
 प्रलोभयामास वधाय रावणः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे बाण्मोकीये सुन्दरकाण्डे
 एकोनविंशः सर्गः ॥ १८ ॥

मानां प्रार्थयन्तीम् । अतएव भावेनान्तरधानेन दवतामिव । श्वार्थे
 इव । संकुलदेवतामेवाद्दिश्य प्राञ्जलिं कृतनमस्काराम् ॥ २१ ॥
 क्रोधेन रोदनेन वा ताम्ने प्रान्ते शुक्ले लोचने यस्यास्ताम् । वधाय
 तावन्मात्रफलकमेव नतु खेष्टफलकमिति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १८ ॥

विंशः सर्गः ।

—

स तां परिवृतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ।

साकारैर्मधुरैर्वाक्चैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १ ॥

मां दृष्ट्वा नागनासोर्ह ! गूहमाना स्तनोदरम् ।

अदर्शनमिवात्मानं भयात्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ २ ॥

कामये त्वां विश्वालाक्षि ! बद्ध मन्यस्व मां प्रिये ! ।

सर्वाङ्गगुणसम्पन्ने ! सर्वलोकमनोहरे ! ॥ ३ ॥

नेह किञ्चिन्मन्त्रा वा राक्षसाः कामरूपिणः ।

व्यपसर्पतु ते सीते ! भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४ ॥

परिवृतां राक्षसीभिरिति शेषः । साकारैः, साभिप्रायैः आकार-
स्विक्रिताकृती । न्यदर्शयतु साभिप्रायमिति शेषः ॥ १ ॥

नागो गजः स्तनोदरं गूहमाना भयादिव । भयादेवात्मानं
स्रष्टोरमदर्शनं नेतुमिच्छसि । तत् किमिति शेषः ॥ २ ॥

नैवं भीतिर्मत्तस्ते युक्तेत्याह,—कामये इत्यादि ॥ ३ ॥

किमिदानीं मदतिरिक्तपुत्रघान्तरजं तव भयम् उत मम स्वर्गं
धर्महानिजम् । नाद्य इत्याह,—नेहेति । मत्तः मदागमनात् समुत्थितं
पुत्रघान्तरागमनसम्भावनाया जातं भयं व्यपसर्पतु । अन्धबामभा-
वात् ॥ ४ ॥

सुधर्मो रक्षसां भीहं । सर्वदेव न संशयः ।

गमनं वा परस्त्रीषां हरणं सख्यमथ वा ॥ ५ ॥

एवञ्चैवमकामां त्वां न च स्पृश्यामि मैथिलि । ।

कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्त्तताम् ॥ ६ ॥

देवि ! नेह भयं कार्यं मयि विश्वविहि प्रिये । ।

प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः श्लोकलाससा ॥ ७ ॥

एकवेणी अधःश्रय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् ।

नम्य इत्याह,—सुधर्म इति * तं सुधर्ममाह,—गमनं वेति ।
आनुकूल्यं सम्पाद्येति शेषः । सख्यमथ वलात्कृत्य एवं सुधर्मत्वान्
मम नाधर्मः । वलात्कारे चास्तन्मत्वात् स्त्रिया अपि न दोष इति
भावः । ५ ॥

एवञ्च एवमपि वलात्कारपक्षे तव मम च दोषाभावेऽपि तस्य
पक्षस्य रसाभाससम्पादकत्वात् । अतएव अकामां अनेन प्रकारेण
मयि कामरहितां त्वां मद्भिन्नेच्छावतीञ्च न च नतु स्पृश्यामि । एवञ्चेत-
दकामां त्वामिति पाठे एतद्रक्षोधर्मत्वम् एवञ्च एवमेव मदुक्तरीतिक-
मेव तथाप्युक्तप्रकारेण त्वामकामां न स्पृश्यामोत्तर्यः । नन्वेवं सति
दुःसहा कामपीडा तव स्यात्तत्राह,—काममिति । कामो मन्मथः यथा-
कामं यथेच्छं कामं तद्विषयेष्वां प्रवर्त्ततां प्रवर्त्तयत्वित्यर्थः । ६ ॥

अतः सर्वथा भयं न कार्यमित्याह,—देवीति । देवि सर्वान्तःपुर-
पूज्ये इह मयि मद्भिन्ने प्रकृत्य सख्यमनं कुद । सम्मानने नयते-
रात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

अस्थानेषुपवासञ्च नैतान्यौपयिकानि ते ॥ ८ ॥

विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरुणि च ।

विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥

महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च ।

गीतं वृत्यञ्च वाद्यञ्च लभ मां प्राप्य मैथिलि ! ॥ १० ॥

स्त्रीरत्नमसि मैत्रं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् ।

मां प्राप्य हि कथं वा स्यात्स्वमनर्हा सुविग्रहे ! ॥ ११ ॥

इदं ते चारुसञ्जातं यौवनं ह्यतिवर्त्तते ।

यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः स्रोतस्विनामिव ॥ १२ ॥

त्वां कृत्वोपरतो मन्ये रूपकर्त्ता स विश्रुतः ।

न हि रूपोपमा ह्यन्या तवास्ति शुभदर्शने ! ॥ १३ ॥

अथःश्रय्या भूषणं नौपयिकानि न पुरुषार्थोपयुक्तानि ॥ ८ ॥

मां प्राप्य विचित्रमाल्यादीनि लभस्वैत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

अनर्हा भूषणानामिति शेषः । सुविग्रह इति सम्बुद्धिः ॥ ११ ॥

अतिवर्त्तते अतिक्रम्य गच्छति । स्रोतस्विनो जलप्रवाहाः । स्रोतः
तेन प्रवहञ्जलम् । अतो भुङ्क्ष्व भोगानिति शेषः ॥ १२ ॥

रूपकर्त्ता दिव्यरूपस्रष्टा । त्वां कृत्वा निर्माय उपरतो दिव्यरूप-
निर्माणादिरत इति मन्ये । उत्प्रेक्षायां हेतुः हि यतः तव रूपोप-
मा नास्ति । यदि पुनः स उत्तमरूपनिर्माणे यतेत न तथापि तवोप-
मेत्याशयः ॥ १३ ॥

त्वां समासाद्य वैदेहि ! रूपयौवनशालिनीम् ।
 कः पुनर्नातिवर्त्तते साक्षादपि पितामहः ॥ १४ ॥
 यद्यत् पश्यामि ते गात्रं शीतांशुमदृशानने ! ।
 तस्मिंस्तस्मिन् पृथुश्रीणि ! चक्षुर्मम निबध्यते ॥ १५ ॥
 भव मैथिलि ! भार्या मे मोक्षमेतं विसर्जय ।
 बङ्गीनामुत्तमस्त्रीणां ममायमहिषी भव ॥ १६ ॥
 लोकेभ्यो यानि रत्नानि सम्प्रमथ्याहृतानि मे ।
 तानि ते भीरु ! सर्वाणि राज्यञ्चैव ददामि ते ॥ १७ ॥
 विजित्य पृथिवीं सर्वां नानांनगरमालिनीम् ।
 जनकाय प्रदास्यामि तत्र हेतोर्विलामिनि ! ॥ १८ ॥
 नेह पश्यामि लोकेऽन्यं यो मे प्रतिबलो भवेत् ।
 पश्य मे सुमहदीर्य्यमप्रतिद्वन्द्वमाह्वे ॥ १९ ॥
 अमलत् संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः ।
 अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्यातुं मम सुराम्बराः ॥ २० ॥

को नातिवर्त्तते क्षुभ्येतेत्यर्थः । कः पुमानतिवर्त्ततेति पाठे काम-
 वशतामतिक्रम्य को वर्त्ततेत्यर्थः ॥ १४ ॥

निबध्यते बद्धं जायते ॥ १५ ॥

मोहं नैतद्वशा भविष्यामीति बुद्धिम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

तव हेतोःस्वतीत्यर्थम् ॥ १८ ॥

प्रतिबलो युद्धे जेता ॥ १९ ॥

इच्छ मां क्रियतामद्य प्रतिकर्म तं वोत्तमम् ।
 सुप्रभान्यवस ज्ञप्तां तवाङ्गे भूषणानि हि ॥ २१ ॥
 साधु पश्यामि ते रूपं सुयुक्तं प्रतिकर्मणा ।
 प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने ! ॥ २२ ॥
 भुञ्ज भोगान् यथाकामं पिब भीरु ! रमस्व च ।
 यथेष्टञ्च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च ॥ २३ ॥
 ललम्ब मयि विस्रब्धा हृष्टमाज्ञापयस्व च ।
 मत्प्रसादात्तल्ललन्त्याश्च ललतां बान्धवस्तव ॥ २४ ॥
 ऋद्धिं ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे ! यशस्विनि ! ।
 किं करिष्यसि रामेण सुभगे ! चीरवासिना ॥ २५ ॥
 निक्षिप्रविजयो रामो गतश्रीर्वनगोचरः ।
 व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥ २६ ॥

प्रथमीकेषु प्रतिसैनिकभावेषु ॥ २० ॥
 प्रतिकर्म प्रसाधनम् अलङ्काराभिति यावत् ॥ २१ ॥
 प्रतिकर्मणा युक्तं ते रूपं पश्यामि भाविकमत्रालङ्कारः । दाक्षि-
 ण्येन महिषयककूपया प्रतिकर्माभिसंयुक्ता भवेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥
 ललस्व इष्टां कुरु । मत्प्रसादान् मयि प्रसादात् ललन्त्याः मदीप्सा-
 जनितप्रभावेण वर्द्धमानायाः ॥ २४ ॥
 ऋद्धिं पराक्रमादिसम्पदं श्रियं धनादिसम्पदम् ॥ २५ ॥
 निक्षिप्रविजयः निरन्तविजयसाधनः । अतएव गतश्रीत्वादिसुखः ।
 जीवनस्यैव सन्देहे पराक्रमादिसम्भावना दूरत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

न हि वैदेहि ! रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्युपलभ्यते ।
 पुरोबलाकैरस्मितैर्मैघैर्ज्योत्स्नामिवावृताम् ॥ २७ ॥
 न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तमर्हति राघवः ।
 हिरण्यकशिपुः कीर्त्तिमिन्द्रहस्तगतामिव ॥ २८ ॥
 चारुस्मिते ! चारुदति ! चारुनेत्रे ! विलासिनि ! ।
 मनो हरसि मे भीरु ! सुपर्णः पद्मगं यथा ॥ २९ ॥
 क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलङ्कृताम् ।
 त्वां दृष्ट्वा खेषु दारेषु रतिं नोपलभास्यहम् ॥ ३० ॥
 अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः ।
 यावद्यो मम सर्वामामैश्वर्य्यं कुरु जानाक ! ॥ ३१ ॥
 मम ह्यसितकेशान्ति । त्रैलोक्यप्रवरस्त्रियः ।
 तास्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रियमपारमो यथा ॥ ३२ ॥
 यानि वैश्रवणे मभू ! रत्नानि च धनानि च ।

द्रष्टुं वापि प्राप्तित्त्वां दूरतरेत्यर्थः उपलभ्यते । व्यत्ययेन श्यन्
 प्रत्ययः समर्था भवतीत्यर्थः । उपलप्यत इति पाठे समर्था भविष्यती-
 त्यर्थः । पुरोबलाकैः अग्रेसरबलाकैः । २७ ॥

इन्द्रहस्तगतां कीर्त्तिं कीर्त्तिवुल्यां भार्यामिन्द्रहतां नारदमुखेन प्रार्थ-
 नया यथा हिरण्यकशिपुः प्राप्तवान् नैव त्वां रामः प्राप्यतीति भावः ।
 इत्यच्च कथा भागवते प्रसिद्धेति तीर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

खेषु दारेषु मन्दादर्थामपि ॥ ३० ॥

तानि लोकांश्च सुश्रोणि ! मया भुञ्ज्य यथासुखम् ॥ ३२ ॥

न रामस्तपसा देवि ! न बलेन च विक्रमैः ।

न धनेन मया तुल्यस्त्रीजसा यशसापि वा ॥ ३४ ॥

पिब विहर रमस्व भुञ्ज्य भोगान्

धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीञ्च ।

मयि ललन् ललने ! यथासुखन्व

त्वयि च भमेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ॥ ३५ ॥

कुर्मामिततरुजालमन्ततानि

भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि ।

कनकविमलहारभूषिताङ्गी

विहर मया सह भीरु ! काननानि ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

ये श्वर्थमाधिपत्यम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्रदिश देहि । अमितो मेदिनीमपि इष्टेभ्यो देहि । लल इप्सावती
भव । ललन्तु प्राप्तसम्पत्सिन्धुना भवन्तु । प्रदत्तोऽद्यम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मीता रौद्रस्यं रक्षसः ।
 आर्त्ता दीनखरा दीनं प्रत्युवाच ततः शनैः ॥ १ ॥
 दुःखार्त्ता रुदती मीता वेषमाना तर्पस्विनी ।
 चिन्तयन्ती वगरौह्या पतिमेव पतिव्रता ॥ २ ॥
 दणमन्नगतः कृत्वा प्रत्युवाच गुचिस्मिता ।
 निवर्त्तेय मनोमत्तः स्वजने प्रीयतां मनः ॥ ३ ॥
 न मां प्रार्थयितुं युक्तस्त्व मिद्धिमिव पापकृत् ।

तस्येति । दीनमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥

पतिमेव चिन्तयती प्रत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

दणमन्नगतः कृत्वा । परपुरुषस्य साक्षात् सम्भाषणानर्हत्वात् ।
 भृशं किञ्चिदन्तर्धाथ मृत्रादिविसर्जनवत् दणान्तरेण तस्य मुखे प्रत्यु-
 त्तरदानम् । कथमस्य दुरात्मनो रजन्तमोभूतस्य मयि दुराशेति शुचि-
 स्मिता । प्रत्युवाचेति पुनरभिधानं प्रकारविशेषकथनार्थम् । शतेन
 दणोक्तप्रागतया दणवुन्यतया रावणस्य यद्दणाच्च निर्भयप्रदात्तरदान-
 मिति बोधितम् । तदेवाह. --मीता मीना निवर्त्तेय स्वजने प्रीयतां
 प्रीतिं कुरु । स्वजनः स्वभार्यादिः । कुड्मात्रया मनः पदादेः पौनस्त्यं
 दोषभाक् । वर्गनीयमर्थाभावाच्च कवरपि तादृशं न दोषाय ॥ ३ ॥

अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ॥ ४ ॥

कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया ।

एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणन्तं यशस्विनी ॥ ५ ॥

रावणं पृष्ठतः कृत्वा भृत्यो वचनमब्रवीत् ।

नाहमौपयिकी भार्या परभार्या सती तव ॥ ६ ॥

साधु धर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर ।

यथा तव तथान्येषां रक्ष्या दारा निशाचर ॥ ७ ॥

आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् ।

अनुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चपलेन्द्रियम् ।

नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८ ॥

सिद्धिं ब्रह्मलोकप्राप्तिम् । एकपत्न्या पतिव्रतया अकार्यं परपुरुष-
स्पर्शरूपम् ॥ ४ ॥

तं प्राप्तया विवाहसम्बन्धेनेति शेषः ॥ ५ ॥

पृष्ठतः कृत्वा पराकृत्य स्थित्वा । औपयिको भोगभोग्या । तत्र
हेतुः सती परभार्येति ॥ ६ ॥

धर्मं साध्विति पश्य साधुनां व्रतं चर यथा तव मन्दादर्याः पर-
परिग्रहेण दुःखम् एवमन्येषामपि स्वदाराणां परपरिग्रहे दुःखमिति
ज्ञात्वा अन्येषां दारा रक्ष्याः परिहाय्याः ॥ ७ ॥

यथा स्वदाराणां स्वस्मिन्नेव रत्येहामुत्र सुखमिति स्वस्य निश्चय-
स्तथा परेषामपीत्यर्थं आत्मानमेव दृष्टान्तीकृत्य स्वेषु रम्यताम्

इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्त्तमे ।

यथा हि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९ ॥

वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यसुक्तं विचक्षणैः ।

राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १० ॥

अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।

समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११ ॥

अन्यथाभयोरपि भ्रमलोप इति भावः । विपक्षे बाधकान्तरमप्याह,—
अनुष्टुप्ति । निकृतिप्रज्ञं निकृतिर्न्यक्कारः साधुकृतधिकारस्तदास्पद-
प्रज्ञम् । पराभवमजयरूपम् ॥ ८ ॥

इह लङ्कानगरे सन्तः इहलोकपरलोकहितवक्त्रारो न वा नैव
सन्ति सत्सु वा तेषु तान्नानुवर्त्तसे तत्समीपं न गच्छसि गतोऽपि वा न
पृच्छसि । यथा ते विपरीता बुद्धिः आचारवर्जिता विहितकर्मविमुखी
अविहितसम्मुखी च ॥ ९ ॥

सत्पुरुषत उपदेशसत्त्वेऽपि समूलोन्मूलनचिकीर्षुर्देववशाच्च न
श्रयोऽधीत्याह,—वच इति । विचक्षणैर्भाविकार्यपर्यालोचनचतुरैः ।
पथं हितोदकं वच उक्तमपि मिथ्याप्रणीतात्मा । तद्वचो मिथ्यावस्तु-
भूतमसारभूतमित्यश्रद्धया प्रणीतः प्राप्त आत्मा बुद्धिर्न तादृशा
राक्षसानामभावाय नाशाय न प्रतिपद्यसे न परिउत्क्रासि ॥ १० ॥

ननु मया सल्लोपदेशादहं कुतो राक्षसानाशप्रसङ्ग इत्यत्रोत्तरं
वक्तुं लोकस्थितिमाह,—अकृतेति । अकृतात्मानं सदुपदेशायाहि-
बुद्धिम् ॥ ११ ॥

तथैव त्वां समासाद्य लङ्का रत्नौघसङ्कुला ।
 अपराधात्तवैकस्य न चिराद्दिनश्लिष्यति ॥ १२ ॥
 स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः ।
 अभिनन्दन्ति भृतानि विनाशे पापकर्मणः ॥ १३ ॥
 एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यन्ति निहता जनाः ।
 दिक्ष्यैतद्भ्रमनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः ॥ १४ ॥
 शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ।
 अनन्या राघवेणाहं भास्करेण यथा प्रभा ॥ १५ ॥
 उपधाय भुजन्तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् ।
 कथं नामोपधास्यामि भजमन्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥

तथैवेति । राजापराधनेऽश्लेषप्रजानाशस्य लोकप्रसिद्धत्वादिति
 भावः ॥ १२ ॥

किञ्च । सज्जनोपदेशमश्लेषतो नाशं सज्जनानुमोदत इत्याह,—
 स्वकृतैरिति । स्वकृतैर्दुष्कृतैर्हन्यमानस्यावश्यप्राप्तनाशस्यादीर्घदर्शिनो
 भाव्यनर्धदर्शनासमर्थस्य विनाशे उपस्थिते भृतानि सर्वप्राणिनो
 नन्दन्ति ॥ १३ ॥

एवं निराकृतास्त्वया क्लेशिताः सर्वे जनाः एतद्भ्रमनं स्वर्वादि-
 प्राप्तनाशम् ॥ १४ ॥

ऐश्वर्यं कुरु इत्यादि यदुक्तं रावणेन प्रलोभनाय तत्रत्याख्याति ।
 शक्येति । अनन्याभिन्नत्वाभाववती ॥ १५ ॥

अहमौपयिकी भार्या तस्यैव च धरापतेः ।

व्रतस्नानस्य विद्येव विप्रस्य विदितात्मनः ॥ १७ ॥

साधु रावण ! रामेण मां समानय दुःखिताम् ।

वने वासितया साङ्घं करेणैव गजाधिपम् ॥ १८ ॥

मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीक्षता ।

बन्धश्चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुषर्षभः ॥ १९ ॥

प्रलोभनाशक्यवगेव स्पृश्यति । उपधायेति । उपधानं कृत्वेति ।
सह शयित्वेति यावत् । कस्यचिदतत्त्वभृतस्य ॥ १६ ॥

अपयिकी योग्या । व्रतस्नानस्य ब्रह्मचर्यव्रतपूर्वकं कृतसमावर्त्तनस्य ।
यथाशस्त्रं मत्पाणिग्रहणं कृतवतः विदितात्मनः ज्ञानस्य तत्त्वज्ञान-
पुरुषार्थसाधनस्य च तस्यैवाहं योग्या । विप्रस्य विद्येव ब्रह्मविद्येव
ब्रह्मविद्या यथा ब्राह्मणस्यैवसाधारणं स्वं न्यायपानं तदहत् । सन्नप्राप्ते
तस्यैवाधिकारात् । ब्रह्मविद्यायां ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति भावः ।
अन्ये तु विप्रस्य अत्राणिकपरं त्रैवर्णिकस्यैव ब्रह्मविद्यायामधिकारः
अतएव घोरस्येति क्वचित्पाठ इत्याहुः ॥ १७ ॥

हे रावण मां रामेण समानय तदेव ते साधु ! वने वासितया
कामुक्त्वा कं यथा साङ्घं गजाधिपमिव । उपमानोपमेयवाक्यदोषेणन्तु
कृद्भविरेहिएतुत्वात्तत्र दोषावहम् । करेणुं गजाधिपेनेति तु बह्वु-
मुचितम् ॥ १८ ॥

बुद्धान्तरञ्चापदिशति । मित्रमिति । स्थानं परीक्षता लङ्गां रि-
च्छयिषता आत्मनो बन्धश्च घोरं सकलं कुटुम्बपीडाकरमनिच्छता त्वया
पुरुषर्षभेऽसौ रामो मित्रं कर्तुं मौपयिकं युक्तम् ॥ १९ ॥

विदितः सर्वधर्मज्ञः शरणागतवत्सलः ।

तेन मैत्री भवतु ते यदि जीविषुमच्छसि ॥ २० ॥

प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम् ।

माञ्चास्त्रैः प्रयतो भूत्वा निर्यातयिषुमर्हसि ॥ २१ ॥

एवं हि ते भवेत् स्वस्ति सम्प्रदाय रघून्तमे ।

अन्यथा त्वं हि कुर्वाणो परां प्राप्स्यसि चापदम् ॥ २२ ॥

वर्जयेत् वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम् ।

त्वद्विधं न तु संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥ २३ ॥

रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् ।

शतक्रतुविमृष्टस्य निर्घोषमग्नेरिव ॥ २४ ॥

अथमेवमपराङ्मुख्य मे तेन मैत्री तत्राह,—विदित इति । यतः सर्व-
धर्मज्ञ इति । शत्रुरपि शरणागतो रक्षणीय इति धर्मज्ञत्वेन शरणा-
गतवत्सलत्वेन च विदितः प्रसिद्धः । अतस्तेन मैत्री भवतु तेन मैत्री
प्राप्तकालेत्यर्थः ॥ २० ॥

अत एनं शरणागतवत्सलं त्वं प्रसादयस्व माञ्चास्त्रैः निर्यातयितुं
दातुमर्हसि ॥ २१ ॥

सम्प्रदायेति मामिति शेषः ॥ २२ ॥

मत्प्रत्यर्पणं विना सर्वथा तव जीवनं नास्तीत्याह,—वर्जयेदिति ।
त्वद्विधंप्रामात्र नाशयेदित्यर्थः । राघवो न तु वर्जयेन्नाशयेदेव । २३ ॥

महास्वनं महान्तं नादम् । नादो हि कश्चिच्छब्दधर्मः प्रतिशब्द-
रूपः श्रोष्यसि यदि मां न ददासीति भावः ॥ २४ ॥

इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः ।
 इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षिताः ॥ २५ ॥
 रक्षांसि निहनिष्यन्तः पुर्य्यामस्यां न संग्रथः ।
 असम्पातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः ॥ २६ ॥
 राक्षसेन्द्रमहासर्पान् स रामगरुडो महान् ।
 उद्धरिष्यति वेगेन वैनेतेय इवोरगान् ॥ २७ ॥
 अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिन्दमः ।
 असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥ २८ ॥
 जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले ।
 अशक्तेन त्वया रक्षः ! कृतमेतदसाधु वै ॥ २९ ॥
 आश्रमं तत्तयोः शून्यं प्रविश्य नरमिंहयोः ।
 गोचरं गतयोर्भ्राचोरपनीता त्वयाऽधम ! ॥ ३० ॥

रामलक्ष्मणलक्षितास्तप्तमामाङ्गा इत्यर्थः ॥ २५ ॥

कङ्कवाससो वागाः असम्पातमनवकाशम् । असम्बाधमिति पाठे
 राक्षससम्मर्दं ददितम् ॥ २६ ॥

राक्षसेन्द्ररूपान् महासर्पान् । उद्धरणश्रेष्ठे उपमा वैनेतेय
 इवेति ॥ २७ ॥

न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राक्षस इत्यस्योत्तरमाह,—
 अपनेष्यतीति ॥ २८ ॥

हतस्थाने हतास्पदे ॥ २९ ॥

न हि गन्धमुपघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया ।
 श्रद्धं सन्दर्शने स्यात् शुना श्रद्धूलयोरिव ॥ ३१ ॥
 तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् ।
 वृत्रस्येन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य विग्रहे ॥ ३२ ॥
 क्षिप्रं तव स नाथो मे रामः सौमित्रिणा सह ।
 तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः ॥ ३३ ॥

गिरिं कुवेरस्य गतोऽथवालयं
 सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः ।

नरसिंहयोः शून्यमाश्रमं प्रविश्य यत् क्षतं तदसाधुवृत्ति किलेश्वरः ।
 गोचरं गतयोः मायाभृगवृत्तान्तं ज्ञातुं गतयोः गोचरं वनादेशं
 गतयोरिति वार्थः ॥ ३० ॥

यस्माद्रामलक्ष्मणयोः गन्धमुपघ्राय श्राद्धूलयोः सन्दर्शने शुनेषु
 समक्षं स्यात् त्वया न शक्यम् ॥ ३१ ॥

तस्य अधमबलस्याधमकृत्यस्य च ते अग्रेऽपि ताभ्यां विग्रहे कलहे
 प्रसक्ते भूति युगग्रहणं सहायसम्पत्तिरस्थिरा जनस्थानबलसहाय-
 सम्पत्तिवत् । तस्मात्तेन युद्धे तव निग्रह एव वृत्रसम्बन्धिन एकस्य
 बाहोर्बाभ्यामिन्द्रबाहुभ्यां युद्धे वृत्रबाहुपराजयवत् । बद्धिकेकबाहु-
 र्वृषो बहुकालमिन्द्रेण सहैकबाहुना युद्धं क्षतवान् पराजितश्चेति
 भागवते प्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥

मे नाथः स राम इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

कुवेरस्यालयं कैलासं कैलासवदसभे ऊर्द्धाधस्यसकलजोषोप-

अमंशयं दशरथेर्विमोक्षणे

. महाद्रुमः कालहतोऽग्ननेरिव ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे बाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

मच्छगम् । कालहतस्त्वमग्नेः सम्बन्धान् महाद्रुम इव दशरथं
सम्बन्धादिमोक्षणे प्राणानिति शेषः । विमोक्षस इति पाङ्कः पाठ
इति कतकः । ३४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसेश्वरः ।
प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् ॥ १ ॥
यथा यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा ।
यथा यथा प्रियं वक्ता परिभृतस्तथा तथा ॥ २ ॥
सन्नियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः ।
द्रवतो मार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः ॥ ३ ॥
वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन् किल निबध्यते ।
जने तस्मिंस्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥ ४ ॥

प्रियदर्शनां सीतां प्रति अनुरगेति कृत्वा ततो विप्रियमाहेति
सम्बन्धः ॥ १ ॥

लोकैः स्त्रीणां सान्त्वयिता प्रमान् यथा यथा सान्त्वयति तथा तथा
तत्तत्सान्त्वानुसारेण स स्त्रीणां वश्य इत्ये भवति । त्वयि तु यथा
यथाहं प्रियं वक्ताऽभूवं तथा तथा त्वया परिभृत एवास्मीति
श्लेषः ॥ २ ॥

एवञ्च त्वद्विषये न्यायप्राप्तम् उत्पन्नं क्रोधं क्रोधकार्यं बधं त्वद्वि-
षये समुत्थितः कामो नियच्छति निश्चयि । तत्र दृष्टान्तः द्रवत
इति । अमार्गमासाद्य द्रवतो धावतो हयान् सुसारथिरिव ॥ ३ ॥

एतस्मात् कारणात् त्वं घातयामि वरानने ! ।
 बधार्हामवमानार्हं मिथ्याप्रव्रजने रताम् ॥ ५ ॥
 पुरुषाणि हि वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम्
 तेषु तेषु बधो युक्तस्त्वैव मैथिलि ! दारुणः ॥ ६ ॥
 एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ।
 क्रोधसंरम्भमंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः ।
 ततः शयनमारोह मम त्वं वरवाणि ! ॥ ८ ॥

ननु विपरीतं क्रोध एव किं न कामं शब्दोऽत्र इत्यत्र कामस्यै-
 त्वाद्यादित्याह,—नाम इति क्रूर इत्यर्थः । सखे कोऽर्थे सुन्दरे च नाम
 इति कौशः । कामकोऽर्थमेवाह,—यस्मिन्निति । परमक्रोधविषयेऽपि
 यत्र जने कामो निवर्धते तत्र जनेऽप्यनुक्रोशो दयास्नेहश्च जायते ।
 तस्मात् क्रोधात् काम उल्कटक्रूरत्ववानित्यर्थः ॥ ४ ॥

एतस्मादिति । उल्कटकामविषयत्वादित्यर्थः । मिथ्याप्रव्रजने
 निष्प्रयोजनमेव भोगत्यागरूपप्रव्रजनमागं रताम् । मिथ्याप्रव्रजिते इति
 पाठे रामे रतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अवधिः मासान् द्वादशभासिनोत्पारुष्यकाद्योक्तान्तन्मध्ये द्वौ
 मासाववशिष्टौ तौ मया रक्षणीयोः । यद्यपि वर्तते दशमो मासो
 द्वौ तु श्रेष्ठौ भवन्ममैतौ सीता वक्ष्यति तथाऽप्यन्तरत्वात् मासद्वय-
 रक्षितव्यौ इति ॥ ८ ॥

हाभ्यामूङ्घन्तु मःसाभ्यां भर्त्सिरं मामनिच्छतीम् ।

मम त्वां प्रातराश्रये सुदाः केत्यन्ति खण्डशः ॥ ८ ॥

तां भक्ष्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् ।

देवगन्धर्वकन्यास्ता विषदुर्विकृतेक्षणाः ॥ १० ॥

श्रीष्टप्रकारैरपरा नेत्रैर्वक्रैस्तथापराः ।

सीतामाश्रासयामामुस्त्रिजितां तेन रक्षमा ॥ ११ ॥

ताभिराश्रासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् ।

उत्राचात्महितं वाक्यं वृत्तशौण्डीर्यगर्वितम् ॥ १२ ॥

नूनं न ते जनः कश्चिदस्मिन्निश्रेयसि स्थितः ।

निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽस्मादिगर्हितात् ॥ १३ ॥

प्रातराश्रयः प्रातःकालिकं भोजनम् ॥ ८ ॥

देवगन्धर्वकन्याः सीतावदेव बलादाहृता इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीष्टप्रकारैः वराहोऽयं किं करिष्यति न भंतव्यमथेवमोष्टायात्-
क्षेपणनेत्रैर्द्राक्निमलनान्मीलनवद्धिः वक्रैः मुखचलनेः सीतामाश्रा-
सयामासुः ॥ ११ ॥

आत्महितं रावणात्मनो हितम् । वृत्तं न रादाचार्येण शौण्डीर्यं
पतिशौर्यं च सङ्घातगवेम् ॥ १२ ॥

अस्मिन्नगरे ते तव निश्रेयसि अश्रद्धयसम्पादने स्थितो अनो नूनं
न कश्चिदस्ति । यस्मात्त्वामस्मादिगर्हितात्कर्मणो न कोऽपि निवा-
रयति ॥ १३ ॥

मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः ।
 त्वदन्यास्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन् मनसापि कः ॥ १४ ॥
 राक्षसाधम ! रामस्य भार्याममिततेजसः ।
 उक्तवानसि यत् पापं क्व गतस्तस्य मोक्षय मे ॥ १५ ॥
 यथा दृप्तश्च मातङ्गः शशश्च सहितौ वने ।
 तथा द्विरदवद्रामस्त्वं नीच । शशवत् स्मृतः ॥ १६ ॥
 स त्वमिच्छाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लज्जसे ।
 चक्षुषो विषये तस्य न यावदपगच्छसि ॥ १७ ॥
 इमे ते नयने कूरे विकृते कृष्णापिङ्गले ।
 क्षितौ न पतिते कस्मान् मामनार्य्य ! निरीक्षतः ॥ १८ ॥
 तस्य धर्मात्मनः पत्नीं त्वुपां दशरथस्य च ।
 कथं व्याहरतो मां ते न जिज्ञा पाप ! शीर्य्यति ॥ १९ ॥

मनसाऽपि कः प्रार्थयेत् किं पुनर्वचसेति भावः ॥ १४ ॥
 यत्पापं मम शयनमारीहेत्यादिरूपम् । क्व गतो मोक्षयसे तत्साध्य-
 समूलनाशस्य त्वया परिहारोऽशक्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥
 दृप्तो मातङ्गः शशश्च यदा वने देवात् सहितौ युयुत्सु भवतः
 तयोश्च शशो यथाऽतिक्षुद्रस्तथा रामेण संयुगे त्वं शशवत् क्षुद्रः रामो
 गजवदित्यर्थः ॥ १६ ॥
 स त्वं रामात् क्षतिक्षुद्रः क्षिपन् निन्दन् इह तदसन्निधौ यावन्मोप-
 गच्छसि तावदिह निन्दन् न लज्जसे इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

असन्देशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् ।
 न त्वां कुर्मि दृश्यीव ! भस्म भस्मार्हतेजसा ॥ २० ॥
 नापहर्त्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः ।
 विधिस्तव बधार्थाय विहितो नात्र संग्रयः ॥ २१ ॥
 शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ।
 अपोह्य रामं कस्माच्चिद्द्वारचौर्यं त्वया कृतम् ॥ २२ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ।
 विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववेक्षत ॥ २३ ॥
 नीलजीमूतसङ्काशो महाभुजशिरोधरः ।
 सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान् दीप्तजिह्वोयलोचनः ॥ २४ ॥

मनु न पतिते न शीर्ष्यतीत्युक्त्यदि पातिव्रत्यमूला तर्हि तथा
 निग्रहं कस्मान् न करोषीत्यत्राह,—असन्देशादिति । शापविषये
 रामाच्चाभावात् । शापसामर्थ्येऽपि तपोनुपालनाद्धेतोरपि भस्मार्हेण
 भस्मजनकत्वशक्तिमता तेजसा स्त्रीयपातिव्रत्यतेजसा न भस्म कुर्मि
 करोमि ॥ २० ॥

अहं तस्य रामस्य भार्या त्वयाऽपहर्त्तुं न शक्याऽद्यापि अयं विधि-
 रपहरत्वरूपविधित्तव बधार्थाय देवेन विहितोऽत्र न संग्रयः ॥ २१ ॥

शूरेकेत्याद्युपहासोक्तिः । अपोह्य मारीचमाययाऽपसार्य कस्मा-
 द्द्वारचौर्यं त्वया कृतं तस्मादत्यन्तमश्रुत्स्वमित्युपहासः । चिदिति पाद-
 परये । २२ ॥ २३ ॥

चलायसुकुटप्रांशुश्चिन्माल्यामुलेपनः ।

रक्तमाल्याम्बरधरक्तप्राङ्गदविभूषणः ॥ २५ ॥

श्रीणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः ।

घमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः ॥ २६ ॥

ताभ्यां सपरिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसश्वरः ।

शुशुभेऽचलसङ्काशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २७ ॥

तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः ।

रक्तपङ्कवपुष्याभ्यामश्रीकाभ्यामिवाचलः ॥ २८ ॥

स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्त्तिमान् ।

शशमसैत्यप्रतिमो भूषितोऽपि भयङ्करः ॥ २९ ॥

अत्रेक्षमाणो वेदेही कोपसंरक्तलोचनः ।

सिंहसत्त्वगतिः सिंहवत् सत्त्वं पराक्रमो गतिश्च यस्य सः । सिंह-
संहनन इति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

चलमग्रं यस्य तादृशमकुटवान् ॥ २५ ॥

श्रीणीसूत्रेण कटिसूत्रेण रश्मयेत्यर्थः इन्द्रनीलनद्धमुखारक्त-
मण्डियुक्तत्वाच्च तस्य मेचकत्वं भुजङ्गो वासुकिः स हि नीलवर्ण
इत्याहुः ॥ २६ ॥

ताभ्यां प्रसिद्धपराक्रमाभ्यां भुजङ्गमेव सर्वदा । युद्धादौ सेच्छया
दशभुजत्वमिति द्विवचनम् । वामदक्षेषु भुजत्वजात्वेकवचनमि-
त्यर्थे ॥ २७ । २८ ॥

उवाच रावणः सीतां भुजङ्ग इव निःश्वसन् ॥ ३० ॥
 अन्वयेनाभिसम्पन्नमर्थहीनमनुव्रते ! ।
 नाशयास्यहमद्य त्वां सूर्य्यः सन्ध्यामिवौजसा ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ।
 सन्दृष्ट्वा ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ३२ ॥
 एकाक्षीमेककर्णाञ्च कर्णप्रावरणान्तथा ।
 गोकर्णीं हतकर्णाञ्च लम्बकर्णीमकर्णिकाम् ॥ ३३ ॥
 हस्तिपद्यपद्मौ च गोपदीं पादचूलिकाम् ।
 एकाक्षीमेकपादीञ्च पृथुपादीमपादिकाम् ॥ ३४ ॥
 अतिमात्रशिरोग्रोत्रामतिमात्रकुचोदरीम् ।
 अतिमात्राम्बुनेत्राञ्च दोर्घजिह्वानखामपि ।
 अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं मृकरीमुखीम् ॥ ३५ ॥
 यथा मद्रश्मगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ।
 तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य वा ॥ ३६ ॥

वसन्त इव भूषितोऽपि अशान्तेत्यप्रतिमः तदुभयवत् परिहार्य-
 दर्शनः । चैत्यं बुधायतनम् अतएव भयङ्करः ॥ २६ ॥ ३० ॥

अन्वयेन अर्नीत्या युक्तम् । अर्थहीनं प्रयोजनहीनं अतं रामं वा
 अनुव्रते इति सम्बोधनम् । इदृशीं त्वां नाशयामि । सूर्य्य उदितः
 सन्ध्यां तत्कालिकमन्धकारमिव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

एकाक्षीति द्विरुपादानं व्यक्तिभेदात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः ।

आवर्जयत वेदेहो दण्डस्योद्यमनेन च ॥ ३७ ॥

इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ।

काममन्यपरीतात्मा जानकों प्रतिगर्जत ॥ ३८ ॥

उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी ।

परिख्यज्य दग्धग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

मया क्रीड महाराज ! सीतया किं तवानया ।

विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर ! ॥ ४० ॥

नूनमस्यां महाराज ! न देवा भोगसत्तमान् ।

विदधत्यमरश्रेष्ठास्तव बाहुवलार्जितान् ॥ ४१ ॥

अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते ।

इच्छन्तीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना ॥ ४२ ॥

भो राक्षस्यो यूयं प्रत्येकं तथा कुरुत सर्वा मिलित्वा वा तथा कुरुत । प्रतिलोमानुलोमैः प्रतिकूलानुकूलव्यवहारैः । आवर्जयत धानु-कूल्यं सम्पादयत ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

प्रतिगर्जत प्रत्यगर्जत् उपगम्य समोपमागम्य ततः अतिसन्तर्जनं दृष्ट्वा सीतायां दययेति शेषः । परिख्यज्य परिख्यङ्गेन प्रहारादिप्रवृत्तिं निरुध्य ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अमरश्रेष्ठाः इन्द्रादयो भोगसत्तमान् विदधति नानुमन्यन्ते । देवदृतेयमदृष्टहीनेति भावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

एवमुक्तस्तु राक्षसाः समुत्क्षिप्तस्ततो बली ।
 प्रहसन् मेघसङ्काशो राक्षसः सन्नवर्त्तत ॥ ४३ ॥
 प्रस्थितः स दशमीवः कल्पयन्निव मेदिनीम् ।
 ज्वलद्भास्करसङ्काशं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४४ ॥
 देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च तास्ततः ।
 परिवार्य दशमीवं प्रविशुस्ता गृह्योत्तमम् ॥ ४५ ॥
 स मैथिलीं धर्मपरामर्वास्थितां
 प्रवेपमानां परिभर्त्य रावणः ।
 विहाय सीतां मदनेन मोहितः
 स्वमेव वेश्म प्रविवेश रावणः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

समुत्क्षिप्तः अन्धतोऽपसारितः प्रहसन् धान्यमालिन्ध्या उचित-
 व्यवहारदर्शनेन अवशप्रप्तस्त्रीप्रहारापकीर्तिपरिहारोऽयं च प्रसन्न
 इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

प्रविशुः प्रविशिशुः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ।

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ।

सन्दिश्य च ततः सर्वा राक्षसीनिर्जगाम ह ॥ १ ॥

निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते ।

राक्षसो भीमरूपात्माः सीतां समभिदुर्बुधुः ॥ २ ॥

ततः सीतामुपागम्य राक्षसः क्रोधमूर्च्छिताः ।

परं पशुषु वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३ ॥

पौलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः ।

दशमीवस्य भार्यात्वं सीते ! न बह्व मन्यमे ॥ ४ ॥

ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।

आमन्त्र्य क्रोधताम्राची सीतां करतलोदरीम् ॥ ५ ॥

प्रजापतीनां षष्ठान्तु चतुर्थोऽयं प्रजापतिः ।

शत्रून् रावयति हाहाशब्दं कारयति स शत्रुरावणः ॥ १ ॥ २ ॥

ततः परं रावणगमनादनन्तरम् । ओहोहो वा परमिति ॥ २ ॥

भार्यात्वं भार्याभावम् । न बह्व यन्मते मोहादिति शेषः ॥ ३ ॥

ततः सर्वसाधारणतदात्मप्रयोगोत्तरमेकजटा विशिष्यान्नवीत् ।

करतलोदरीम् अतुन्दिजामित्यर्थः ॥ ५ ॥

मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः ॥ ६ ॥
 पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः ।
 नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ॥ ७ ॥
 तस्य पुत्रो विशालाक्षि ! रावणः शत्रुरावणः ।
 तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ ८ ॥
 मयोक्तं चारुसर्वाङ्गि ! वाक्यं किं नानुमन्यसे ।
 ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 विवृत्य नयने कोपान् मार्जारसदृशेक्षणा ।
 येन देवास्त्वद्यस्त्रिंशद्देवराजस्य निर्जितः ॥ १० ॥
 तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ।
 वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य संयामेध्वनिवर्त्तिनः ।
 बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यात्वं किन्न लिप्ससे ॥ ११ ॥
 प्रियां बद्धमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः ।
 सर्वासाञ्च महाभागां त्वामुपेक्षति रावणः ॥ १२ ॥

मरीचिरयङ्गिरसा पुलस्त्यः, पुलहः क्रतुरित्यनुक्रान्तघटप्रजा-
 पतीनां चतुर्थः पुलस्त्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तस्य पुत्र इत्यनेन कुलीनत्वं सूचितम् ॥ ८ ॥

किं किमर्थं ततः कुलनिरूपणान्तरम् ॥ ९ ॥

येनेत्यनेन पराक्रमातिशयसूचनम् ॥ १० ॥

न लिप्ससे नेच्छसीत्यर्थः ॥ ११ ॥

समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम् ।

अन्तःपुरं तदुत्सृज्य त्वासुपेक्षति रावणः ॥ १३ ॥

अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।

असकङ्गीमवीर्येण नागा गन्धर्वदानवाः ।

निजिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ १४ ॥

तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः ।

किमर्थं राक्षसेन्द्रस्य भार्य्यात्वं नेच्छमेऽधमे ! ॥ १५ ॥

ततस्तां दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।

यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य स मारुतः ।

न वाति स्नायतापाङ्गि ! किं त्वं तस्य न तिष्ठमे ॥ १६ ॥

पुष्पवृष्टिञ्च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् ।

शैलाः सुस्रवः पानीयं जलदाञ्च यदेच्छति ॥ १७ ॥

तस्य नैर्ऋतराजस्य राजराजस्य भामिनि ! ।

किं त्वं न कुरुषे बृह्मं भार्य्यार्थं रावणस्य हि ॥ १८ ॥

सर्वासां मध्ये ब्रह्मतां महाभागाम् अतिभाग्यवतीं मन्दोदरीमपि
यत्का त्वासुपेक्षति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

यस्य भीतः सूर्यो न तपतीत्यर्थः । न तिष्ठसे वशे इति
शेषः ॥ १६ ॥

यदेच्छति तदा सुस्रवरित्यर्थः ॥ १७ ॥

भार्य्यार्थं भार्य्यात्वनिमित्तम् ॥ १८ ॥

साधु ते तत्त्वतो देवि ! कथितं साधु भामिनि ! ।
 गृहाण सुस्मिते ! वाच्यमन्यथा न भविष्यसि ॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

साधुकथितं साधु गृहाण न भविष्यसि मारयाम इत्यर्थः ॥ १६

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

- ततः सीतां समस्तास्ता राक्षस्यो विकृताननाः ।
 परुषं परुषानर्हामूचुस्तद्वाक्यमप्रियम् ॥ १ ॥
 किन्त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोरमे ।
 महार्हशयनोपेते न वा समनुमन्यसे ॥ २ ॥
 मानुषे । मानुषस्यैव भार्यात्वं वङ्गमन्यसे ।
 प्रत्याहर मनो रामाच्चैत्रं जातु भविष्यति ॥ ३ ॥
 त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् ।
 भर्तारमुपमङ्गम्य विहरस्व यथासुखम् ॥ ४ ॥
 मानुषी मानुषं तन्तु राममिच्छसि शोभने ।।
 राज्याद्भ्रष्टमभिह्वार्यं विक्रवं तमनिन्दिते ! ॥ ५ ॥
 राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पश्यनिभेक्षणा ।

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥

प्रत्याहर निवर्त्तय । एवं त्वदभीष्टं रामसङ्गमरूपं वस्तु जातु
 कदाचिदप्यतः परं न भविष्यति । अत्र रामागमनस्य तव वा तत्र
 गमनस्य प्रसक्त्यभावादिति भावः । यद्वातः परं जातु कदाचिदप्येवं
 भावसेत् भवती न भविष्यति मावयाम इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

नेत्राभ्यामयुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥

यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरत सङ्गताः ।

नैतन्ममसि वाच्यं मे किल्बिषं प्रतिनिष्ठति ॥ ७ ॥

न मातुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ।

कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ८ ॥

दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः ।

तं नित्यमनुरक्ता स्मि यथा सूर्य्यं सुवर्चना ॥ ९ ॥

यथा शची महाभागा शक्रं ममुपतिष्ठति ।

अरुन्धती वसिष्ठञ्च रोहिणी शशिनं यथा ॥ १० ॥

लोपासुद्रा यथागम्यं सुकन्या च्यवनं यथा ।

मावित्रो मत्यवन्तश्च कपिलं श्रीमती यथा ॥ ११ ॥

धौढाम मदधन्तीव केशिनी मगरं यथा ।

नेत्राभ्यामुपलक्षितेति शेषः । इदं वचनं युष्मद्वचोऽनङ्गीकारं
मारणश्चेच्छीघ्रं तदेव क्रियतामित्यर्थकं वक्ष्यमाणम् ॥ ६ ॥

लोकविद्विष्टं लोकविद्विष्टपरपुरुषसङ्गार्थकम् । सङ्गताः समंताः
किल्बिषं किल्बिषजनकार्यकम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

गुरुप्राप्त्येवता सुवर्चना सूर्य्यपत्नी सूर्याभिरुत्पुष्यवती काचि-
दासधिरित्यन्वयः ॥ ९ ॥

अतिदुःखममयेऽपि दृढव्रतत्वद्योतनायानेकसाक्षीनामुपन्यासो
दृष्टान्तविशेषे इत्याहुः ॥ १० ॥ ११ ॥

नैषधं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता ।

तथाहमिच्छाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ॥ १२ ॥

मीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।

भर्त्सयन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावणचोदिताः ॥ १३ ॥

अवलीनः स निर्वाक्यो हनूमान् शिंशपाद्रुमे ।

मीतां मन्तर्जयन्तीस्ता राक्षसीरष्टणोत् कपिः ॥ १४ ॥

तामभिक्रम्य संरञ्जा वेपमानां समन्ततः ।

दंष्ट्रं मल्लिज्जुर्दीप्तान् प्रलम्बान् दशनच्छदान् ॥ १५ ॥

ऊचुश्च परमक्रुद्धाः प्रशुच्याशु परश्वधान् ।

नेयमर्हति भर्त्सारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६ ॥

सा भर्त्स्यमाना भीमाभीराक्षसीभिर्वराङ्गना ।

सा वाच्यमपमार्ज्जन्ती शिंशपां तामुपागमत् ॥ १७ ॥

भैमी दमयन्ती नैषधं पतिं यथानुव्रता ॥ १२ ॥ १३ ॥

अवलीनश्चक्रुः निर्वाक्यो मीनी शिंशपाद्रुमे स्थित इति शेषः ।

मीतां तर्जयन्तीः राक्षसीन्निहाक्यान्यष्टणोत् ॥ १४ ॥

वेपमानां तामभिक्रम्य तत्समीपमागत्य संरञ्जाः क्रुद्धास्ता राक्षस्यः
दशनच्छदान् मल्लिज्जुः लेह्यं कुर्वन्ति स्म ॥ १५ ॥

परश्वधान् गृहीत्वोचुश्च नेयं रावणं भर्त्सारमर्हसि अपित्वस्माकं
भक्षयामेवाऽर्हतीति भावः ॥ १६ ॥

भर्त्स्यमाना एवमकारेण पीडयमानाभूदिति शेषः । तां शिंशपां
हनूमदधिष्ठितशिंशपाम् अत्यन्तं तन्मलममीपमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ततस्तां शिंशपां सीता राक्षसीभिः समावृता ।
 अभिगम्य विशालाक्षी तस्यौ शोकपरिभ्रता ॥ १८ ॥
 तां कृशां दीनवदनां मल्लिनाम्बरवासिनीम् ।
 भर्तृयाञ्चक्रिरे भीमा राक्षस्यस्ताः समन्ततः ॥ १९ ॥
 ततस्तु विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना ।
 अब्रवीत् कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ २० ॥
 सीते ! पर्याप्तमेतावद्भक्तुः स्नेहः प्रदर्शितः ।
 सर्वत्रातिकृतं भद्रे ! व्यसनायोपकल्पते ॥ २१ ॥
 परितुष्टा स्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः ।
 ममापि तु वचः पथं ब्रुवन्त्याः कुरु मैथिलि ! ॥ २२ ॥
 रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ।
 विक्रान्तमापतन्तश्च सुरेशमिव वामवम् ॥ २३ ॥
 दक्षिणं त्यागशीलञ्च सर्वस्य प्रियवादिनम् ।

ततस्तन्मूलगमनानन्तरम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

निर्णतोदरी अतिनिम्नोदरी ॥ २० ॥

अतिकृतम् अतिमात्राचरणं श्रीरपि समैव ज्यायसीति लोकोक्तेः
 रिति भावः । व्यसनं दुःखम् ॥ २१ ॥

मानुषो मनुष्यज्ञात्युचितो विधिरनुष्ठानं ते त्वया कृतम् । यता-
 वदेवालमित्यर्थः ॥ २२ ॥

सुरेशं वामवमिव । २३ ॥

मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय ॥ २४ ॥
 दिव्याङ्गरागा वैदेही दिव्याभरणभूषिता ।
 अद्य प्रभति लोकानां सर्वेषामीश्वरी भव ॥ २५ ॥
 अग्नेः स्वाहा यथा देवी शचीवेन्द्रस्य शोभने ! ।
 किं ते रामेण वैदेहि ! कृपणेन गतायुषा ॥ २६ ॥
 एतदुक्तञ्च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि ।
 अस्मिन् मुहूर्त्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे त्रयम् ॥ २७ ॥
 अन्या तु विकटा नाम लखमानपयोधरा ।
 अब्रवीत् कुपिता मीतां मुष्टिमुद्यम्य तर्जती ॥ २८ ॥
 बहून्यप्रतिरूपाणि वचनानि सुदुर्मते ! ।
 अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ! ॥ २९ ॥
 न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरस्कृतम् ।
 आनीता सि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरामदम् ॥ ३० ॥
 रावणान्तःपुरे घोरे प्रविष्टा चासि मैथिलि ! ।
 रावणस्य गृहे रुद्धा अस्माभिस्त्वभिरक्षिता ॥ ३१ ॥

कृपणं दीनेम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

तर्जती तर्जयन्ती ॥ २८ ॥

अनुक्रोशो दया । मृदुत्वमल्पप्रमाणात्वम् ॥ २९ ॥

कालपुरस्कृतं कालोचितं नो वाक्यं न च कुरुषे ने तत्ते हितमिति
 शेषः । तदेवापवादयति । आनीतासि इति ॥ ३० ॥

न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षात् पुरन्दरः ।
 कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि ! ॥ ३२ ॥
 अलमश्रुनिपातेन त्यज शोकमनर्थकम् ।
 भज प्रीतिं प्रहर्षञ्च त्यजन्ती नित्यदैश्याताम् ॥ ३३ ॥
 सीमि ! राक्षसराजेन परिक्रीडं यथासुखम् ।
 जानीमहे यथा भीरु ! स्त्रीणां यौवनमध्रुवम् ॥ ३४ ॥
 यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावत् सुखमवाप्नुहि ।
 उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च ॥ ३५ ॥
 मह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे ! ।
 स्त्रीरुहस्राणि ते देवि ! वशे स्यास्यन्ति सुन्दरि ! ॥ ३६ ॥
 रावणं भज भर्त्तारं भर्त्तारं सर्वरक्षसाम् ।
 उत्पाद्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि ! ।
 यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत् करिष्यमि ॥ ३७ ॥
 ततश्चाण्डोदरी नाम राक्षसी क्रूरदक्षिणा ।

गृहे रुद्धा चासि अस्माभिरभिरक्षिता रक्षितनिरोधा ॥ ३२ ॥ ३२
 प्रीतिं स्नेहम् । रावणं प्रहर्षमानन्दम् । नित्यदैश्यातां निरन्तर-
 दीनत्वम् । स्वार्थं व्यञ्ज ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

व्यतिक्रामेत । यौवनमिति शेषः । उद्यानानि चरेत्युत्तरस्तेना-
 न्वयः तेषु क्रीडेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

उत्पाटनं स्थानाटपकर्षणम् ॥ ३७ ॥

भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥
 इमां हरिणशावाक्षीं त्रामोत्कम्पयोधराम् ।
 रावणेन हतां दृष्ट्वा द्यौर्हृदो मे महानयम् ॥ ३९ ॥
 यकृतग्रीहं महत्क्रोडं हृदयञ्च संवन्धनम् ।
 गात्राण्यपि तथा शीघ्रं खादेयमिति मे मतिः ॥ ४० ॥
 ततस्तु प्रथमा नाम राज्ञी वाक्यमब्रवीत् ।
 कण्ठमस्या नृशंभायाः पीडयामः किमास्यते ॥
 निवेद्यतां ततो राज्ञी मानुषी सा मृतेति च ।
 नात्र कश्चिच्च मन्देहः खादतेति स वचयति ॥ ४१ ॥
 ततस्त्वजामुखी नाम राज्ञी वाक्यमब्रवीत् ।
 • विशस्येमां ततः सर्वान् समान् कुरुत पिण्डकान् ॥
 विभजाम ततः सर्वां विवादो मे न रोचते ।
 पेयमानीयतां तिप्रं मान्यञ्च विविधं वड ॥ ४२ ॥

गर्भगण्ड्याः गर्भकृतश्च्छाविशेषो द्यौर्हृदम् । यकृतं दक्षिणभागस्थः
 कालखण्डाख्यो मांसविशेषः । स्त्रायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती च समे
 उभे इति कोषः । शीर्षं हृदयनामभागस्था गुल्फाख्यो मांसविशेषः ।
 यद्यपि तदाचक्रः शीर्षा इत्याकामान्तस्तथाप्यदन्तत्वमाद्यम् । महत्क्रोडं
 भुजाखण्डम् । अथात्पोऽनिति पाठे उत्पोडं हृदयोपरिस्थित-
 मांसवन्धनं हृदयं नाड्याबन्धनसहितं मुकुलाकारं हृत्पुण्डरीका-
 ल्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।
 अजामुख्या यदुक्तं वै तदेव मम रोचते ॥ ४३ ॥
 सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकदिनाग्निनी ।
 मानुषं मांसमासाद्य नृत्यामोऽथ निकुम्भिलाम् ॥ ४४ ॥
 एवं निर्भक्ष्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा ।
 राक्षसीभिर्विरूपाभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

प्रघमावाक्यं विशस्मेमामिति मध्ये श्लोकद्वयं प्रक्षिप्रमिति कतकः ।
 पिण्डकान् मांसखण्डान् विवादेऽथ नया सचेति शघः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 शूर्पणखा इयमन्या अजामुखसदृशमुखतया प्रघसयेत्यर्थः ॥ ४३ ॥
 निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमभागवर्तिनी भद्रकाली तां
 नृत्यामः तत्समीपं गत्वा नृत्यामः । सुरसुतोपमा देवकन्यापमा रोदिति
 अरुदत् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाीये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

अथ तासां वदन्तीनां परुषं दारुणं बभूव ।
राक्षसीनामसौम्यानां हरोद जनकात्मजा ॥ १ ॥
एवमुक्त्वा तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी ।
उवाच परमत्रस्ता बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २ ॥
न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ।
कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३ ॥
सा राक्षसीमध्यगता मीता सुरसतोपमा ।
न शर्म लेभे शोकान्तां रात्रणेनेव भर्त्सिता ॥ ४ ॥
वेपते स्माधिकं सीता विशन्तीवाङ्गमात्मनः ।
वने यथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्दिता ॥ ५ ॥

परुषं वदन्तीनां वचः श्रुत्वेति शेषः ॥ १ ॥
पूर्वसर्गात्करीष्णाक्ता मनस्विनी पातिव्रत्ये दृढमनाः ॥ २ ॥
कामं खादतेति । अयं सर्वः सीताप्रलापो मृहीतमन्थप्ररोरतया
नटवदनुकरणरूप इति बोधम् ॥ ३ ॥
शर्म न लेभे इव शोकान्तेव ॥ ४ ॥
आत्मनोऽङ्गं विशन्तीव भीत्या कृतिसङ्घचितप्ररोरा कमठवद-
भृदित्वर्थः । कोकैर्विकैः ॥ ५ ॥

सा त्वशोकस्य विपुलां शश्वामालम्ब्र पुष्यिताम् ।
 चिन्तयामास शोकेन भर्त्सारं भग्नमानसा ॥ ६ ॥
 सा स्त्रापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः ।
 चिन्तयन्ती न शोकस्य तदाऽन्तमधिगच्छति ॥ ७ ॥
 सा वेपमाना पतिता प्रवति कदली यथा ।
 राज्ञमीनां भयत्र ता विवर्णवदनाऽभवत् ॥ ८ ॥
 तस्याः सा दीर्घबहुला वेपन्त्याः सीतया तदा ।
 ददृशे कम्पिता वेणी व्यालीव परिसर्पती ॥ ९ ॥
 सा निःशमन्ती शोकार्त्ता कोपोपहतचेतना ।
 आर्त्ता व्यमृजदश्रुणि मैथिली विललाप च ॥ १० ॥
 हा ! रामेति च दुःखार्त्ता हा ! पुनन्नक्षणेति च ।
 हा ! यत्र मम कौशल्ये हा ! समित्रेति भामिनी ॥ ११ ॥
 लोकप्रवादः मत्स्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः ।
 अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ १२ ॥

अशोकस्य अशोकवनिकामम्बन्धिनः शिशुपावृक्षस्य तत्प्रमीप-
 वर्तिनाऽशोकस्यैव वा ॥ ६ ॥ ७ ॥

राज्ञमीनां राज्ञमीभ्यः ॥ ८ ॥

सीतयानि यत्रयं तदायाः परिसर्पती परितः प्रसर्पन्ती ॥ ९ ॥ १० ॥

हा समित्रतीत्यत्रकार्त्ताप आर्त्ताः ॥ ११ ॥

अकाले देवादिहितस्वेच्छाकाले ॥ १२ ॥

यत्राहमाभिः क्रूराभी राक्षसीभिरिहाद्रिता ।
 जीवामि हीना रामेण मुहुर्त्तमपि दुःखिता ॥ १३ ॥
 एषान्पुण्या कृपणा विनश्याम्यनाथवत् ।
 समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४ ॥
 भर्त्सारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता ।
 सीदामि खलु शोकेन कृलं तोयहतं यथा ॥ १५ ॥
 तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
 धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६ ॥
 सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना ।
 तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवनम् ॥ १७ ॥
 कोटशन्त महापापं मया देहान्तरे कृतम् ।
 येनेदं प्राप्यते घोरं महादुःखं मुदारुणम् ॥ १८ ॥
 जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महतावृता ।
 राक्षसीभिश्च रक्ष्यन्त्या रामो नामाद्यते मया ॥ १९ ॥

यत्राहमिति । यस्मादहमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

तोयहतं नदीपूररुग्णम् ॥ १५ ॥

पद्मदलं विकसितं पद्मं तस्य पत्रमिवाक्षिणी यस्य तम् ॥ १६ ॥

तीक्ष्णं त्रिवं वत्सनाभादिक्रमास्वाद्य स्थितस्यैव मे मम जीवनं
 दुर्लभम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवशताम् ।
न शक्यं यत्परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

जीवितं त्यक्तमिच्छामि तदपि न शक्यमिति शेषः । रामोऽपि
नासाद्यते च ॥ १६ ॥

एवं परवशतया दुःखानुभवे हेतुमाह,—धिगिति । मनुष्यस्य
विषाद्बन्धनादिना देहत्यागे । परमार्थप्राप्तः परमदुःखस्यापि मोह-
यत्वात्प्रयोजको मनुष्यदेह इत्यर्थः । राक्षस्यादिपरतन्त्रताञ्च मनु-
ष्यत्वप्रयुक्तां धिक् यत् यत्र मनुष्यदेहे व्यात्मच्छन्देनात्मेच्छया जीवितं
परित्यक्तुं न शक्यम् ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

प्रमत्ताश्रुमुखीत्वेवं ब्रुवती जनकात्मजा ।
अधोगतमुखी बाला विलम्बमुपचक्रमे ॥ १ ॥
उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती ।
उपावृत्ता किशोरीव विचेष्टन्ती महीतले ॥ २ ॥
राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा ।
रावणेन प्रमथ्याहमानीता क्रोशती बलात् ॥ ३ ॥
राक्षसोवशमापन्ना भर्त्यमाना च दारुणम् ।
चिन्तयन्ती सदुःखात्ता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥

प्रमत्तानि प्रवृत्तान्यश्रुणि मुखं यस्याः सा । एवं ब्रुवती । वक्ष्य-
माणरीत्या ब्रुवती । विलम्बम् । विलम्बितुम् ॥ १ ॥

उन्मत्ता भृताविष्टा प्रमत्ता पैत्याद्रेकादिना भ्रान्तचित्तेव दिङ्-
मोहादिना मूर्च्छितचित्तेव शोचती शोचन्ती । उपावृत्ता अमाप-
नयनाय परिवर्त्तनशीला किशोरीव बल्लवेव ॥ २ ॥

कामरूपिणा रक्षसा मारीचेन प्रमत्तस्य असन्निधानं प्राप्तस्य
राघवस्य सम्बन्धिनी अर्हं रावणेन प्रमथ्य प्रपीय क्रोशन्ती बलादा-
नीतास्मि ॥ ३ ॥

न हि मे जीवितेनार्थो नैवार्थेन च भूषणैः ।

वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम् ॥ ५ ॥

अशमारमिदं नूनमथवाप्यजराश्रमम् ।

हृदयं मम येनेदं न दुःखेन विशीर्यते ॥ ६ ॥

धिक्कामनार्य्यामसतो याहं तेन विनाकृता ।

गुह्यं नमपि जीवामि जीवितं पापजीविका ॥ ७ ॥

चरणेनापि मय्येन न स्पृशेयं निशाचरम् ।

रावणं किं पुनरहं कामयेयं निशाचरम् ॥ ८ ॥

प्रत्याख्यानं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् ।

यो वृशंसस्त्रभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति ॥ ९ ॥

किन्ना भिन्ना प्रभिन्ना वा दीप्ता वाग्नी प्रदीपिता ।

किञ्च राक्षसीवशमापन्ना भत्स्यमाना राक्षसीभिः चिन्तयन्ती
रामम् ॥ ४ ॥

अर्थः धनेः ॥ ५ ॥ ६ ॥

असतीम् असतीवत्परगृहस्थां जीवामि जीवितं रक्षामित्यर्थः ।
पाकं पचतीति वत्प्रयागः ॥ ७ ॥

एतदुत्तरं चरणेनेति मध्ये द्वौ श्लोके प्रक्षिप्त्वा मय्येन वामेन ॥ ८ ॥

प्रत्याख्यानं मया क्रियमाणं निराकरणं न जानाति काममाहा
दिति शेषः । वृशंसस्त्रभावेन क्रूरस्त्रभावेन मां प्रार्थयितुं राक्षसी
द्वारा स्नानकृत्वां कर्तुम् ॥ ९ ॥

रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वञ्चिरम् ॥ १० ॥

ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः ।

सहृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसङ्गत्यात् ॥ ११ ॥

राक्षसानां जनस्थाने सहस्राणि चतुर्दश ।

एकेनैव निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते ॥ १२ ॥

निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा ।

समर्थः खलु मे भर्ता रावणं हन्तुमाह्वे ॥

विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षसपुङ्गवः ।

रणे रामेण निहतः स मां नाभ्यवपद्यते ॥

कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुस्प्रधर्षणा ।

न तु राघवबाणानां गतिरोधो भविष्यति ॥ १३ ॥

द्विन्ना रञ्जुवत् । भिन्ना भित्तिवत् । प्रभिन्ना घटवत् । दीप्ता
अथौ दीप्तशूल्यमांसवत् । प्रदीपिता प्रदीप्ता गृहादिवत् । वञ्चिरं
प्रलापेन किं रावणं नोपतिष्ठेयमित्येव निश्चयसत्त्वात् ॥ १० ॥

अथ स्वापत्स्वैर्य कारणानि सम्भावयति । ख्यात इति प्रसिद्धः
प्रशस्तगुणः इदृशोऽपि राघवो मद्भाग्यसङ्गत्यादेव मयि निरनुक्रोशो
दयाहीनः सम्पन्न इति शेषः इति शङ्के ॥ ११ ॥

न च तस्य महिमोक्षणाशक्तिरित्याह,—राक्षसानामिति । नाभि-
पद्यते न प्राप्नोति ॥ १२ ॥

एतदुत्तरं कामं मध्ये इति मध्ये श्लोको प्रक्षिप्ताविति कतकः ।
काममन्वेषां दुष्प्रधर्षणा भवतु न तु रामबाणानां गतिरोधो भवि-

किं तु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः ।
 रक्षसापहतां भार्यामिष्टां यो नाभिपद्यते ॥ १४ ॥
 इहस्यां मां न जानीते शङ्के लक्षणपूर्वजः ।
 जानन्नपि स तेजस्वी धषेणं मर्षयिष्यति ॥ १५ ॥
 हृतेति मां योऽधिगत्य राघवाय निवेदयेत् ।
 गृध्रराजोऽपि स रणे रावणेन निपातितः ॥ १६ ॥
 कृतं कर्म महत्तेन मां तदाभ्यवपद्यता ।
 तिष्ठता रावणबधे वृद्धेनापि जटायुषा ॥ १७ ॥
 यदि मामिह जानीयःद्वर्त्तमानां हि राघवः ।
 अद्य वाणैरभिक्रुद्धः कुर्यान्नोकमराक्षसम् ॥ १८ ॥
 निर्दहेच्च पुरीं लङ्कां निर्दहेच्च महोदधिम् ।

यति । आत्रक्षलोकं रामवागगत्यप्रतिरोधस्य भागवादिविषये
 प्रसिद्धतरत्वादिति भावः । एतेनतिदुर्गस्थानस्थितत्वान्न मोक्षयमित्य-
 पाप्तम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तस्मादत्र मत्स्थित्यज्ञानमेव महिमोक्षप्रवृत्त्यभावे कारक-
 मित्याह,—इहस्यामिति । मर्षयिष्यतीत्यत्र काङ्क्षुः जानन् चेद्भवेत्तदा
 मर्षयिष्यति अपि न सहिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सम्भावितं ज्ञानकारणञ्च विद्वत्मित्याह,—हृतेति । हृतेत्यधि-
 गत्य ज्ञात्वा यो मां राघवाय निवेदयेत् सोऽपीत्यन्वयः ॥ १६ ॥

अथ्यवपद्यता अनुगृह्णानेन रावणबधे तिष्ठता रावणबधार्थं यत्नता ।
 रावणबधे इति पाठे रावणेन सह हृन्दयुद्धे इत्यर्थः ॥ १७ ॥

रावणस्य च नीचस्य कीर्त्तिं नाम च नाशयेत् ॥ १८ ॥

ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे ।

यथाहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः ॥ २० ॥

अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद्भ्रामः सलक्षणः ।

न हि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्त्तमपि जीवति ॥ २१ ॥

चिताधूमाकुलपथा गृध्रमण्डलमण्डिता ।

अचिरेणैव कालेन श्लाघानमदृशी भवेत् ॥ २२ ॥

अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यास्येन मनोरथम् ।

दुष्प्रस्थानोऽयमाभाति सर्वेषां वो विपर्ययः ॥ २३ ॥

यादृशानि तु दृश्यन्ते लङ्कायामगुभाति तु ।

मामिति । इहस्थां माम् । १८ ॥ १९ ॥

यथाहमिदानीमेवं रुदती वर्त्ते भूयो मत्तारधिकं मृतभर्तृकत्वा-
प्राप्तस्यो रुदन्त्या भविष्यन्तीत्यत्र न संशय इत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु ज्ञाने खल्विदं सम्भाव्येत ज्ञानमेव तु दुर्लभं तत्राह,—अन्वि-
ष्यति । अचिन्त्यसामर्थ्यात्वाद्देवानुग्रहाच्च लङ्कामप्यन्विष्य मां ज्ञात्वा
रक्षसां कुर्यात् विनाशमिति शेषः । विनाशस्येवत्करत्वमाह,—
नहीति ॥ २१ ॥

निश्चित एवायमर्थ इत्याह,—धिनेति । भवंल्लङ्घेति शेषः ॥ २२ ॥

रक्षोऽर्णवन्ममार्थोऽपि निश्चित एवेत्याह,—अचिरेणेति । यु-
ष्माकमनर्थोऽपि निश्चित इति च राज्ञसोः प्रत्याह,—दुष्प्रस्थान इति ।
दुर्निमित्तप्रवृत्तिरयं विपर्ययः एतद्विपरीतज्ञानमिति भाति ॥ २३ ॥

अचिरेणैव कालेन भविष्यति हतप्रभा ॥ २४ ॥
 नूनं लङ्का हते पापे रावणे राक्षसाधिपे ।
 शोषमेत्यति दुर्ध्वर्षा प्रमदा विधवा यथा ॥ २५ ॥
 पुण्योत्सवसमृद्धा च नष्टभर्त्री सराक्षसा ।
 भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथाङ्गना ॥ २६ ॥
 नूनं राक्षसकन्यानां रुदतीनां गृहे गृहे ।
 ओष्यामि न चिरादेव दुःखार्त्तानामिह ध्वनिम् ॥ २७ ॥
 सान्धकारा हतद्योता हतराक्षसपुङ्गवा ।
 भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः ॥ २८ ॥
 यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः ।
 जानीयाद्वर्त्तमानां यां राक्षसस्य निवेशने ॥ २९ ॥
 अनेन तु वृशसेन रावणेनाधमेन मे ।

तामेवाह, -- यादृशानीति । यादृशानि दृश्यन्ते तैरेव हतप्रभा
 भविष्यतीति ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

शोषम् ऐश्वर्यादेरिति शेषः ॥ २५ ॥

पुण्योत्सवसमृद्धा च अयेति शेषः ॥ २६ ॥

ध्वनिं रोदनशब्दं दुःखार्त्तानामिवेति पाठः । २७ ॥

सान्धकारा अक्षय्यीसहिता ॥ २८ ॥

यदि राक्षसस्य निवेशने वर्त्तमानां यां मां रामो जानीयात्तदा
 लङ्कापुरी रामसायकैर्निर्दग्धा भविष्यतीत्यन्वयः ॥ २९ ॥

समयो यस्तु निर्दिष्टस्य कालोऽयमागतः ॥ ३० ॥
 स च मे विहितो मृत्युरस्मिन् दुष्टेन वर्त्तते ।
 अकार्यं ये न जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः ॥ ३१ ॥
 अधर्मान्तु महोत्पातो भविष्यति हि साम्प्रतम् ।
 नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताक्षनाः ॥ ३२ ॥
 भ्रुवं मां प्रातराशार्थं राक्षसः कल्पयिष्यति ।
 साहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् ॥ ३३ ॥
 रामं राक्षान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता ।

ननु लङ्कानाशेऽपि मम जीवनं कथं स्यादिति चिन्तयति । अने-
 नेति । समयो द्वादशमासरूपः तस्य कालः किञ्चिदधिकमासद्वयव-
 शिष्टत्वादत्यासन्नकाल इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अस्मिन् काले दुष्टेन रावणेन स कालो मे मृत्युर्विहितो वर्त्तत
 इत्यर्थः । ननु ततःपरमपि स्त्रीत्वात्त्वां न हिंस्यस्तत्राह,—अकार्यमिति ।
 ये राक्षसा अकार्यम् इदं कर्त्तव्यमिदमकर्त्तव्यमिति न जानन्ति ।
 ते नैर्ऋताः पापकारिणः स्युः ॥ ३१ ॥

अपिच साम्प्रतं सम्पादितात् परदारारक्षरजलक्षणात् । अधर्मान्तु
 अधर्मादेव येऽयं महोत्पातो वर्त्तते तेन एते सर्वथा न भविष्यन्ति ।
 नञोऽत्रानुकर्ष इति कतकः । यदेवमतो नैते इति यतो न विजानन्ति ।
 न गमयन्ति ॥ ३२ ॥

राक्षसस्तस्मादयं रावणोऽपि मां भ्रुवं प्रातराशार्थं कल्पयिष्यति ।
 साहं कथं करिष्यामि प्राप्तविशसनकाला तत्काल इति शेषः ॥ ३३ ॥

क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना ॥ ३४ ॥

नाजानाज्जीवतीं रामः स मां भरतपूर्वजः ।

जानन्तौ तु न कुर्यातां नोर्थां हि परिमार्गणम् ॥ ३५ ॥

नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणायजः ।

देवलोकमितो यातस्यक्त्वा देहं महीतले ॥ ३६ ॥

धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।

मम पश्यन्ति ये त्रीरं रामं राजीवलोचनम् ॥ ३७ ॥

अथवा न हि तस्यार्था धर्मकामस्य धीमतः ।

मया रामस्य राजर्षेर्भार्य्याया परमात्मनः ॥ ३८ ॥

उक्तमेवाह, -- राममिति । कथं करिष्यामीति शेषः ॥ ३४ ॥

तदेवं वीरतरस्य रामस्य स्वानन्वेषणे कारणान्मुत्प्रेक्षते । नाजाना-
दिति । स रामो लक्ष्मणश्च प्रायेण मां जीवतीं जीवन्तीं नाजानात् ।
यदि जानोयातां तदा जानन्तौ तौ उर्थां भूमौ परिमार्गणं न कुर्याता-
मिति न किन्तु कुर्यातामेवातो मृतेति मत्वा तृष्णीं तिष्ठत इति
भावः ॥ ३५ ॥

अथवा मद्वियोगेन रामो देहं न्यस्तवानित्याह, -- नूनमिति ॥ ३६ ॥

एवञ्च देवलोकस्था धन्या इत्याह, -- धन्या इति । मम वीर-
मित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

ननु त्वज्जीवनाभावनिश्चयप्रमाणापेक्षम् विना कथं रामेण देह-
न्यक्त इत्यतः पक्षान्तरमाह, -- अथवेति । धर्मकामस्य हि भार्य्यायार्थः ।
अयन्तु न तथा तदेवाह, -- धीमतः आत्मानात्मविवेकवतः अतएव

दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नास्त्यदृश्यतः ।

नाशयन्ति कृतप्लासु न रामो नाशयिष्यति ॥ ३९ ॥

किं वा मय्यगुणाः केचित् किं वा भाग्यक्षयो हि मे ।

या हि सीता वरार्हेण हीना रामेण भामिनी ॥ ४० ॥

श्रेयो मे जीवितान् मर्त्तुं विहीनाया महात्मनः ।

रामादक्लिष्टचारित्राञ्छूराञ्छुनिवर्हणात् ॥ ४१ ॥

परमात्मनः परमात्मब्रह्मात्मना स्थितस्य जीवन्मुक्तस्य तस्य मया नार्थः ।

अनेन वैराग्यादप्रवृत्तिरिति सूचितम् ॥ ३८ ॥

सर्वदा जीवन्मुक्तेनाङ्गीकार एव न कृतः स्यात् । तादृशेन कृतेऽङ्गीकारे त्वैवविधस्यागोऽनुचित इत्यतो दूरवासात् खेहनाशना-
प्रवृत्तिरित्याह,—दृश्यमान इति । सौहृदं प्रीतिः नास्त्यदृश्यतः ममा-
दृश्यत्वात् मयि तन्नास्ति नष्टमित्यर्थः । अयमपि पक्षोऽसङ्गतः इदंश-
गुणवता कृतप्रीतेर्नाशनायोगादित्याह,—नाशयन्तीति । कृतप्ला एव
प्रपन्नजनखेहमसन्निकर्षाङ्गीशयन्ति नवं रामोऽकृतप्लत्वात् स्वस्य प्रकृति-
त्वेन प्रकृतप्रपन्नभोक्तृत्वेन च तस्याकृतप्लतौचित्यं वनवासादौ सङ्गदा-
नाच्च ॥ ३९ ॥

अतः पक्षान्तरं किं वेति । मयि तदुपेक्षाहेतवः केचनागुणा
दोषाः स्युः अयमपि पक्षो न युक्तः । स्वापरिज्ञातस्वापचारभावात् ।
तस्मात्प्राग्भवीयदुष्कर्मजा भाग्यक्षय एव हेतुरित्याह,—किं वेति । अतो
क्लिष्टचारित्रादिगुणाद्रामाद् याहं चाणार्हा सीताख्या भामिनी । एता-
वैतर्थात् सा हि यत इदानीं वरार्हेणोत्तमवस्तुयोग्येन रामेण हीनास्मि ।
अतस्तस्या मम तेन महात्मना हीनाया मर्त्तुं श्रेयः मरणं ज्यायः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशनौ ।
 भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ चरन्तौ वनगोचरौ ॥ ४२ ॥
 अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।
 कृष्णना घातितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
 साहमेवविधे काले मर्त्तुमिच्छामि सर्वतः ।
 न च मे निहितो मृत्युरस्मिन् दुःखेऽतिवर्त्तति ॥ ४४ ॥
 धन्याः खलु महात्मानो मुनयः सत्यसम्पताः ।
 जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ॥ ४५ ॥

भाग्यक्षयनिश्चयस्य कर्तुमशक्यत्वात् । पक्षान्तरमथवेति शस्त्र-
 ग्रहणमूलत्वात् । सर्वधानर्थस्य हिंसारहिते तपस्येव यावञ्जीवं वर्त्ति-
 तश्चमिति धिया न्यस्तशस्त्रौ जातौ ॥ ४२ ॥

इदमप्यसम्भावितं रक्षोभिः कृतवैरेण क्षत्रियेण तज्यागायोगादतः
 पक्षान्तरमथवेति । कृष्ण वक्षणा सा रक्षसां प्रसिद्धैव ॥ ४३ ॥

अतिवर्त्तति अतिशयेन वर्त्तमाने ॥ ४४ ॥

अथ तस्या दुःखनाशकारणं विवेकज्ञानमेवेत्याह,—धन्या इति ।
 सत्यं ब्रह्म सम्मतमात्मत्वेन येषां ते । अनेन संसारतरणसामर्थ्यं दर्शितम् ।
 अतएव जितात्मानो जितान्तःकरण्याः अतएव महात्मानः प्राप्तमहात्मैक्याः
 अतएव महाभागाः पूर्वजन्मार्द्यर्जितनिष्कामधर्मरूपमहाभाग्यवन्तः ।
 मुनयो ध्यानशीलास्ते धन्याः । तत्र हेतुः येषां कर्मजन्मे प्रियाप्रिये
 न स्तः ॥ ४५ ॥

प्रियान्न सम्भवेदुःखमप्रियादधिकं भवेत् ।

ताभ्यां हि ते वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ॥ ४६ ॥

साहं त्यक्त्वा प्रियेषैव रामेषु विदितात्मना ।

प्राणांस्त्वक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वनम् ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

प्रियाप्रियाभावं विदुषोति । प्रियादिति । येषां मुक्तानां प्रिया-
द्वियुज्यमानादुःखं न सम्भवेन्न भवेत् अप्रियात् संयुज्यमानादधिकं
प्रियवियोगादप्यधिकं दुःखं न भवेत् । अप्रियादधिकं भयमिति पाठे
संयुज्यमानादप्रियादधिकं महद्भयमपि न भवेदित्यर्थः । ताभ्यां प्रिय-
वियोगजदुःखाप्रियसंयोगजदुःखभयान्तराभ्यां ये वियुज्यन्ते तेषां
महात्मनां मानकी नमस्क्रियास्तु तेषां नमस्कारेण तत्पुण्यता ममापि
स्यादित्याशयः ॥ ४६ ॥

रामेण त्यक्त्वा अन्विष्य न मोक्षिता प्रियेषैव सन्तोषेषैव प्राणां-
स्त्वक्ष्यामि रामेण त्यक्त्वायाः प्राणत्यागस्यैव परमप्रियत्वात् ॥ ४७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

इत्युक्त्वाः सीतया घोरं राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।
 काञ्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य दुरात्मनः ॥ १ ॥
 ततः सीतामुपागम्य राक्षसो भीमदर्शनाः ।
 पुनः परूपमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् ॥ २ ॥
 अद्येदानीं तवानार्थं ! सीते ! पापनिश्चये ! ।
 राक्षसो भक्षयिष्यन्ति मासमेतद्यथासुखम् ॥ ३ ॥
 सीतां ताभिरनार्थ्याभिर्दृष्ट्वा सन्तर्जितां तदा ।
 राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

इत्युक्त्वाः मरिष्ये इत्युक्त्वाः तदाख्यातुं मरणनिश्चयं कथयितुम् ॥ १ ॥
 एकार्थं वाक्यमिति शेषः । अनर्थार्थं स्वेषामनर्थमाश्रयोजन-
 कम् ॥ २ ॥

तदेव वाक्यमाह,—अद्येदानीमिति । अद्य दिने इदानीमस्मिन्
 क्षणे पापनिश्चये कृतमरणनिश्चयेऽस्मासु रक्षिकास्त्रिदानीं तदसम्भवान्
 मासं मासमाश्रम् । इदमवधिकाशोपलक्षणं भयातिशयार्थमेवमुक्तिः
 यथासुखं स्थितायास्तदनन्तरं रावणाश्रया एतत्तत्र शरीरं राक्षसो
 भक्षयिष्यन्ति ॥ ३ ॥

आत्मानं खादतानार्या ! न सीतां भक्षयिष्यथ ।
 जनकस्य सुतामिष्टां क्षुपां दध्नरथस्य च ॥ ५ ॥
 स्वप्नो ह्यथ मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ।
 राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवांश्च च ॥ ६ ॥
 एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।
 सर्वा एवाब्रुवन् भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ॥ ७ ॥
 कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि ।
 तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखोद्गतम् ॥ ८ ॥
 उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम् ।
 गजदन्तमयीं दिव्यां शिविकामन्तरिचगाम् ॥ ९ ॥
 युक्तां वाजिसहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः ।
 शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन समागतः ॥ १० ॥

चनर्थ्याभिः क्रूराभिः दृष्ट्वा धर्मज्ञानयोगवयोभिर्दृष्ट्वा प्रवृद्धेत्वनेन
 तावत्पर्यन्तं सुप्रवतीति गम्यते ॥ ७ ॥

आत्मानं स्वशरीरं भक्षयिष्यथेति । अत्रधिकालात् परमपीति
 शेषः ॥ ५ ॥

कुतेभ्यवगतमेतत्तत्राह,—स्वप्न इति । दारुणः क्रूरः राक्षसानाम-
 भावाय दृष्टः । तथा रोमहर्षणः अत्यङ्गते रोमास्त्ररेटन्योऽस्त्रा भर्तु-
 र्भवाय दृष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वं क्रोधमूर्च्छिताः पश्चात् त्रिजटावचनानीता इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लाम्बरावृता ।
 सागरेण परिच्छिन्नं श्वेतपर्वतमास्थिता ॥ ११ ॥
 रामेण सङ्गता सीता भास्करेण प्रभा यथा ।
 राघवञ्च पुनर्दृष्टञ्चतुर्दन्तं महागजम् ॥ १२ ॥
 धारूढः शैलसङ्काशं चकास सहस्रक्षणः ।
 ततस्तु सूर्य्यसङ्काशौ दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ १३ ॥
 शुक्लमाल्याम्बरधरौ जानकीं पर्य्युपस्थितौ ।
 ततस्तस्य नगस्याये ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः ॥ १४ ॥

काले प्रातःकाले स्वप्नसंश्रितं प्रातःकालदृष्टस्वप्नदृष्टार्थविषयकम्
 अनेन स्वप्नस्य शीघ्रफलदत्वं सूचितम् । तत्र सीतायाः पीडानिदृत्तये
 तदभ्युदयसूचकस्वप्नं प्रथममाह,—गजदन्तेति । शिविकां वाजिसहस्र-
 युक्त्वविशेषाद्यादिमानमित्यर्थः । तामाख्याय गच्छन् मया दृष्टः समा-
 गतः सहितः ॥ ८ ॥ १० ॥

सागरेण क्षीरसागरेण परिच्छिन्नमावृतम् ॥ ११ ॥

सङ्गता तत्रैव पर्वत इति श्लेषः । एतेन कङ्कायामेव रामस्य
 सीतादर्शनं सूचितम् । स्वप्नान्तरमाह,—राघवंश्चेति पुनः स्वप्नान्तर
 इत्यर्थः ॥ १२ ॥

चकास श्रुशुभे ॥ १३ ॥

जानकीं पर्य्युपस्थितौ जानकीसमीपं प्राप्तौ । नगस्य श्वेतपर्वतस्य ।
 दन्तिनः स्तब्धमाश्रितौ । तदुक्तम् । धारोह्यं मोहककुम्भराजं
 प्रासादशैलायवनस्पतीनाम् । भ्रुवमर्धकाभदमिति ॥ १४ ॥

भर्त्रा परिगृहीतस्य लक्ष्मणी स्तम्भमाश्रिता ।
 भर्तुरङ्गात् समुत्पत्य ततः कमललोचना ॥ १५ ॥
 चन्द्रसूर्यौ मया दृष्टौ पाणिभ्यां परिमार्जती ।
 तनलाभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः सं गजोत्तमः ॥ १६ ॥
 सीतया च विशालाक्ष्या लक्ष्मणा उपरिस्थितः ।
 पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम् ॥ १७ ॥
 शुक्लमास्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः ।
 ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामः सत्यपराक्रमः ॥ १८ ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्यवान् ।
 आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ १९ ॥
 उत्तरां दिशमालोच्य प्रस्थितः पुरुषोत्तमः ।

प्रथमं भर्तुरङ्गे गत्वा ततः समुत्पत्य सूर्यं भर्त्रा परिगृहीतस्य
 धृताक्षिनिस्य गजस्य स्तम्भमाश्रिता ॥ १५ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ पाणिभ्यां परिमार्जती । तदुक्तम् । आदित्यमखण्डं
 वापि चन्द्रमखलमेव वा । स्वप्ने गृह्णाति हस्ताभ्यां महद्वाज्यं समा-
 प्रुयादिति । १६ ॥

पाण्डुरर्षभेति । पाण्डुरर्षभेनाष्टयुक्तेन रथेन ॥ १७ ॥

शुक्लमास्याम्बरधरो रामो लक्ष्मणेन सहैहागत इत्यन्वयः । अन्यत्र
 सप्रान्तरे ॥ १८ ॥

आरुह्य पुष्पकमित्येतद्वापि स्पष्टमेव दृष्टम् ॥ १९ ॥

रावणश्च मया दृष्टो मुण्डसौख्यमुच्यते ॥ २० ॥

रक्तवासाः पिवन् मत्तः करवीरकृतस्रजः ।

विमानात् पुष्यकादश्च रावणः पतितः क्षितौ ॥ २१ ॥

कथ्यमाणः स्त्रिया मुण्डो दृष्टः कृष्णाम्बरः पुनः ।

रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यामुलेपनः ॥ २२ ॥

पिवंस्तैलं हसन् वृत्त्यन् भ्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः ।

गर्दभेन ययौ शोघ्रं दक्षिणां दिशमाश्रितः ॥ २३ ॥

पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ।

पतितो विशिरा भूमौ गर्दभाङ्गयमोहितः ॥ २४ ॥

सहस्रोत्थाय सम्भ्रान्तो भयात्तौ मदविक्कलः ।

उन्मत्तरूपो दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रलपन् बज्र ॥ २५ ॥

दुर्गन्धं दुःसहं घोरं तिमिरं नरकोपमम् ।

मलपङ्कं प्रविश्याग्रह मग्नस्तत्र स रावणः ॥ २६ ॥

अत्र मध्ये सागडं भुवनमित्यादयो बहवः श्लोका रामानुजसम्प्रदाय-
पुस्तकेषु दृश्यन्ते ते प्रक्षिप्ता इति कतकादयोऽन्ये च । अथ रावणा-
नर्थसूचकः स्रजः । रावणश्चेति । मुण्डः मुण्डितमुण्डः ॥ २० ॥

पिवन्निति तैलमिति शेषः । करवीरकृतस्रज इति विमानादित्यस्य
विशेषणं करवोरेत्यारभ्य स्रजान्तरम् ॥ २१ ॥

रथेनेत्यादि स्रजान्तरम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

मलानि पङ्कानि च यस्मिंस्तत्तिमिरम् ॥ २६ ॥

प्रस्थितो दक्षिणामाशं प्रविष्टोऽकर्मं हृदम् ।
 कण्ठे बद्धा दशमीव प्रमदा रक्तवासिनी ॥ २७ ॥
 काली कर्मलिप्राङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षति ।
 एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णा महाबलः ॥ २८ ॥
 रावणस्य सुताः सर्वं मुण्डास्तौलसमुचिताः ।
 वराहेण दशमीवः शिशुमारेण चेन्द्रजित् ॥ २९ ॥
 उद्रेण कुम्भकर्णस्य प्रयातो दक्षिणां दिशम् ।
 एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभीषणः ।
 चतुभिः सचिवैः सार्द्धं वैहायसमुपस्थितः ॥ ३० ॥
 समाजस्य महान् वृत्तो गीतवादित्रनिस्वनः ।
 पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ॥ ३१ ॥
 लङ्का चेयं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा ।
 सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा ॥ ३२ ॥

अकर्मं जलकर्मोनापिरहितम् ॥ २७ । २८ । २९ ॥

वैहायसं खेचरत्वम् ॥ ३० ॥

एतदंगे श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः । गीतवादित्रनिस्वन इति
 वृज्जनीहिः । अयमपि विभीषणविषयो भाव्यर्थः स्पष्टमनुभूतः ।
 पिबतां तैलादि पिबतां रक्षसां वासभृता लङ्का सागरे पतिते-
 त्वन्वयः ॥ २१ ॥ ३२ ॥

पीत्वा तैलं प्रमत्ताञ्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः ।
 लङ्कायां भस्मरुक्षायां सर्वा राक्षसयोषितः ॥ ३३ ॥
 कुम्भकर्णादयश्चैमे सर्वे राक्षसपुङ्गवाः ।
 रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयं हृदम् ॥ ३४ ॥
 अपगच्छत पश्यध्वं सीतामाप्नोति राघवः ।
 घातयेत् परमामर्षी युष्मान् सार्द्धं हि राक्षसैः ॥ ३५ ॥
 प्रियां बद्धमतां भार्यां वनवासमनुग्रताम् ।
 भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्थति राघवः ॥ ३६ ॥
 तदलं क्रूरवाक्यैश्च सान्त्वमेवाभिधीयताम् ।
 अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ३७ ॥
 यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ।
 सा दुःखैर्बद्धभिर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ३८ ॥

भस्मरुक्षायां भस्मना रुक्षायाम् ॥ ३३ ॥

निवसनं न्यग्भूतं कुत्सितं बद्धमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

यदेवमतोपगच्छत तत् क्लेशदानं त्यक्तान्यतोऽपसरत राघवश्च सीतामाप्नोत्येव पश्यध्वम् अनपगमे बाधकमाह,—घातयेदिति । युष्मान् सोताक्लेशदात्रीः ॥ ३५ ॥

भर्त्सितां युष्मत्कृतभर्त्सनादिमतीं नानुमंस्थति नानुमंस्थते न क्षमिष्यते अतस्तत्कर्षीवा घातयेदिति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

भक्तितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया ।
 राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ ३८ ॥
 प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ।
 अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ४० ॥
 अपिचास्या विशालाक्ष्या न किञ्चिदुपलक्षये ।
 विरूपमपि चाङ्गेषु न सूक्ष्ममपि लक्षणम् ॥ ४१ ॥
 ह्यायावैगुण्यमात्रन्तु शङ्के दुःखमुपस्थितम् ।
 अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ॥ ४२ ॥
 अर्थसिद्धिन्तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम् ।
 राक्षसेन्द्रविनाशञ्च विजयं राघवस्य च ॥ ४२ ॥
 निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत्प्रियम् ।

हे राक्षस्यः किं विवक्षया कुत्सितभर्तृनादिवचनच्छ्रया बलमिति
 शेषः । तत्र हेतुः राघवादिति ॥ ३८ ॥

नन्वेवं क्लेशिता कथमस्माकं प्रसन्नां स्यात्तत्राह,—प्रणिपातेति ॥ ४० ॥

सीताया अभ्युदयसूचकं प्रत्यक्षनिमित्तमपि दर्शयति । अपि चेति
 द्वितीयमपि त्वेति पादपूरणे । विरूपं लक्षणं सूक्ष्ममपि किञ्चिक्रोपा-
 लक्षयं इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

-- किन्तु स्नानानुलेपनाद्यभावमूलकशोभावैगुण्यमात्रात्मकं दुःखमुप-
 स्थितमिति उच्ये क्लृप्ते नतु मुखवैवर्ण्यदक्षिणाक्षिस्पन्दादिदुर्निमित्तकेशोऽ-
 पीत्यर्थः । वैहायसमुपस्थितां सप्रे तथा दृष्टाम् ॥ ४२ ॥

दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् ॥ ४४ ॥

ईषच्च हृषितो वास्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः ।

अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकल्पते ॥ ४५ ॥

करेणुहस्तप्रतिमः सद्यश्चोररनुत्तमः ।

वेपन् कथयतीवास्या राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ४६ ॥

पक्षी च शाखानिलयं प्रविष्टः

पुनःपुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ।

सुखागतां वाचमुदीरयाणः

पुनःपुनश्चोदयतीव हृष्टः ॥ ४७ ॥

अतएवास्या अर्थसिद्धिम् इष्टसिद्धिमुपस्थितां पश्यामि रावणनाशं
रामविजयञ्च पश्यामि ॥ ४३ ॥

अपि चास्या महत्प्रियं श्रोतुं निमित्तभूतं सूचकत्वं स्वप्नमेतत् ।
स्फुरच्च दृश्यते वाममिति श्रेयः ॥ ४४ ॥

हृषितः पुलकितः वेति वाक्यालङ्कारे अदक्षिणो वामः ॥ ४५ ॥

वेपन् वेपमानः स्फुरन्नित्यर्थः । राघवमस्याः पुरः स्थितमिव सूच-
यति ॥ ४६ ॥

पक्षी काकादिः शाखानिलयं शाखास्थनीडं प्रविष्टो वारंवार-
मुत्तमसान्त्ववादी उत्तमसान्त्ववादी सुखागतां शोभनस्य स्वागतं
प्राप्तिर्यस्यां तादृशीं वाचं कथयन् पुनः पुनश्चोदयतीव शोभन-
प्राप्तिं सूचयतीव शोभनमागतं प्रत्यङ्गच्छेति सीतां पुनः पुनः प्रेरय-
तीव वा ॥ ४७ ॥

ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ।
अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

तत्त्रिजटोक्तम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

मा राक्षसेन्द्रस्य वचो निश्चय्य
तद्रावणस्याग्रियमप्रियात्ता ।
सीता वितत्रास यथा वनान्ते
मिहाविपन्ना गजराजकन्या ॥ १ ॥
मा राक्षसीमध्यगता च भीरु-
र्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च ।
कान्तारमध्ये विजने विस्मृष्टा
बालेव कन्या विललाप सीता ॥ २ ॥
मत्थं वतेदं प्रवदन्ति लोके
नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः ।
यत्राहमेवं परिभर्त्यमाना
जीवाभि यस्मात् क्षणमप्यपुण्या ॥ ३ ॥
सुखादिहीनं बद्धदुःखपूर्ण-
मिदन्तु नूनं हृदयं स्थिरं मे ।

पुनर्दुःखपारमदृष्टेव सीताप्रलापः । सेति ॥ १ ॥

विस्मृष्टा बाला कन्येव महादुर्भिक्षोभवशात् बालकन्यायाः

त्रिदीर्यते यत्र बहस्रधासु
 वज्राहतं प्रदुङ्गमिवाचक्षस्य ॥ ४ ॥
 नैवास्ति नूनं मम दोषमत्र
 बध्नाहमस्याप्रियदर्शनस्य ।
 भावं न चास्याहमसुप्रदातु-
 मलं द्विजो मन्त्रमिवाद्विजाय ॥ ५ ॥
 तस्मिन्ननागच्छति लोकनाथे
 गर्भस्य जन्तोरिव प्रत्यकृन्तः ।
 नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यः
 शरैः शितैश्चेत्स्यति राक्षसेन्द्रः ॥ ६ ॥

यस्मादपुण्या पुण्यरहिता ॥ ३ ॥ ४ ॥

नन्वेवं प्राणत्यागे आत्महननदोषः स्यादत आह,—नैवेति ।
 अत्रेदृशे विषये प्राणत्यागेऽपि न दोषमस्ति दोषमिति क्लीबत्वमार्घम् ।
 यतेऽहमस्य बध्ना । एवञ्च दुर्मरुज्जनितदोषस्य दुर्वारत्वेन दोषा-
 भावोक्तिरिति भावः । आत्मघातिब्राह्मणहतयोर्दाहादावनधिकार-
 श्रवणस्य तुल्यत्वादिति बोध्यम् । नन्वेवं रावणाङ्गीकार एव क्रियता-
 मत आह,—भावमिति । अद्विजाय शूत्राय द्विजो मन्त्रमिवाहं स्वीर्यं
 भावान्तरमस्यानुप्रदातुम् अमुकूलतया समर्पयितुं नालं न सन्नर्था । एवञ्च
 अपातिप्रत्यस्य प्राणत्यागेन रक्षणात् सर्वदोषनिस्तार इति भावः ॥ ५ ॥

ननु तथाप्यात्मघातेऽतिदोषात् सोऽयुक्त इत्याशङ्क्य सत्त्वं विचिच-
 नधात् विभेमोत्याह,—तस्मिन्ननागच्छतीति । तस्मिन् रामे अनागच्छति

दुःखं वतेदं ननु दुःखिताया
 मासौ चिरायाभिगमिष्यतो द्वौ ।
 बद्धस्य बध्यस्य यथा निश्रान्ते
 राजोपरोधादिव तस्करस्य ॥ ७ ॥
 हा राम ! हा लक्षण ! हा सुमित्रे !
 हा राममातः ! सह मे जनन्यः ।
 एषा विपद्यास्यहमल्पभाग्या
 महार्णवे नौरिव मूढवाता ॥ ८ ॥

सति । अवधिकालादर्वांगिति शेषः । ममाङ्गानि जीवन्त्या एव क्लृप्-
 स्यति निरुद्धाया विप्रसने दृष्टान्तः । गभति । शल्यं शस्त्रं तेन
 क्लृण्वतीति शल्यकृन्तः आम्बुलु वेद्यः । आर्घत्वात् साधु । स यथा गर्भस्य-
 जन्तुं व्याधिरूपं जीवन्तं क्लृण्वति तद्वत् । एतत् श्लोकद्वयं कतकेन
 इत्थं व्याख्यातम् । अन्यायप्राप्तबधेऽपि ममदोषो नेत्याह,—नैवेति ।
 यद्यप्यस्याहं बध्या भवामि मम दोषो नैवम् । भावाऽपदानेन पाति-
 त्रत्यरक्षणात् सर्वदोषनिस्तार इत्यर्थः । किञ्च मरणप्राप्तिः पाक्षिकी-
 त्याह,—तस्मिन्निति । अनागच्छत्येव बधप्रसन्नानान्यथेति भावः ।
 अनागमनपक्षे प्राप्तविप्रसने दृष्टान्तः गभति ॥ ६ ॥

चिराय भर्तृवियोगदुःखितायां मे इदं विप्रसनदुःखमपि वता-
 गमिष्यति । यत द्वौ मासौ विप्रसनावधिभूतौ कतिपयदिनावधिषा-
 वपि अभिगमिष्यतः शीघ्रं गमिष्यतः किञ्च तत्र बधप्राप्तौ दृष्टान्तः ।
 बद्धस्यैति । तस्करस्य बध इवेति शेषः ॥ ७ ॥

तरस्त्रिनौ धारयता मृगस्य
 सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ ।
 नूनं विश्वस्तौ मम कारणात्तौ
 सिंहर्धभौ द्वाविव वैद्युतेन ॥ ९ ॥
 नूनं स कालो मृगरूपधारी
 मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ।
 यत्रार्यपुत्रौ विससर्ज मृदा
 रामानुजं लक्षणपूर्वजम् ॥ १० ॥
 हा राम ! सत्यव्रत ! दीर्घबाहो !
 हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्र ! ।
 हा जीव ! लोकस्य हितः प्रियञ्च
 बध्नां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ॥ ११ ॥

सह शूभ्रभ्यां सह याः मे जनन्यस्ताश्च ह्य युष्मानदृष्ट्वा स्मृत्वेवाहं
 विपद्यमि । मूढवाता मोहास्पदमहाबात्यादिवातयुक्ता ॥ ८ ॥

मृगस्य रूपं धारयता सत्त्वेन राक्षसरूपजीवेन मम कारणा-
 दिशस्तौ नूनं वैद्युतेन विद्युत्सम्बन्धितेजसा ॥ ९ ॥

सर्वश्रेयं दुःखं खल्वतानर्थमूलमित्याह,—नृनमिति । लुलुभे विमो-
 हयति स्म । अहं विससर्ज विष्टवती अपरोक्षेऽपि चित्तविक्षेपा-
 त्रिणा पारोक्ष्यमारोप्य लिट् ॥ १० ॥

हा रामेत्यादौ हे राम मां हा अहं शोचे इत्यर्थः । हा जीव मम
 प्राणरूप हितः हितकारः प्रियञ्चेत्यस्य त्वमिति शेषः ॥ ११ ॥

अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च
 भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे ।
 पतिव्रतात्वं विफलं ममेक्षं
 कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् ॥ १२ ॥
 मोघं हि धर्मश्चरितो ममाद्यं
 तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थकम् ।
 या त्वां न पश्यामि कृष्णा विवर्णा
 क्षीना त्वया सङ्गमने निराशा ॥ १३ ॥
 पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा
 वनाग्निवृत्तश्चरितव्रतश्च ।
 स्त्रीभिस्तु मन्य विपुलेक्षणभिः
 संरंख्यसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४ ॥

“धर्मो रक्षतीति” सर्वाविवादसिद्धमपि मां प्रति निष्प्रणयित्वाह,—
 अनन्यदेवत्वमिति पत्येकदेवत्वमित्यर्थः । इयं क्षमा आप्तेन संहार-
 शक्तावपि एवं पीडासहनरूपा । पत्यतिरिक्तं कामासक्तिराहित्यं
 पतिव्रतात्वम् । कृतमुपकृतम् ॥ १२ ॥

उक्तमेवार्थं दुःखातिशयादावर्त्तयति । मोघं क्षीति । त्वया क्षीना
 तव सङ्गमने च निराशा ॥ १३ ॥

इदानीं तयोरवधमेव निश्चित्य मन्नाशात्तयोर्न केऽपि नाशेऽपि
 तु ममेवेत्याह,—पितुरिति । वनाग्निवृत्तिर्न मध्ये व्रतत्वामो नेत्याह,—
 चरितव्रतश्चेति ॥ १४ ॥

अहन्तु राम त्वयि जातकामा
 चिरं विनाशाय निबद्धभावा ।
 मोक्षं चरित्वाद्य तपोव्रतस्य
 त्यक्त्यामि धिग् जीवितमल्पभाग्याम् ॥ १५ ॥
 सञ्जीवितं चिप्रमहं त्यजेयं
 विषेण ब्रह्मेण जितेन वापि ।
 विषस्य दाता न तु मेऽस्ति कश्चित्
 ब्रह्मस्य वा वेद्मनि राक्षसस्य ॥ १६ ॥
 इतीव देवी बभ्रुधा विलय
 सर्वात्मना राममनुस्यरन्ती ।
 प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा
 नमोत्तमं पुष्यितमाससाद् ॥
 श्लोकाभितप्ता बभ्रुधा विचिन्त्य
 सीताय वेष्णीयथनं गृहीत्वा ।
 उद्बुध्य वेष्णुद्वयथनेन शीघ्र-
 महं गमिष्यासि यमस्य मूलम् ॥ १७ ॥

विनाशाय मरुद्यान्तदुःखाय अल्पभाग्यां मां धिक् ॥ १५ ॥

वेद्मनि राक्षसस्येति ॥ १६ ॥

यतदगन्तारमेकश्लोकः प्रशिप्रः । यमस्य मूलं समीपम् ॥ १७ ॥

उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्री
 शाखां गृहीत्वा च नगस्य तस्य ।
 तस्यास्तु रामं परिचिन्तयन्त्या
 रामानुजं खञ्ज कुलं शुभाङ्गराः ॥ १८ ॥
 तस्या विशोकानि तदा बभूवुः
 धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ।
 प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः
 पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

तस्याः नगस्य शाखां गृहीत्वापस्थितायाः ॥ १८ ॥

विशोकानि विशोककराणि । धैर्यार्जितानि धैर्यस्यार्जितमर्जनं
 सम्पादनं यत्तानि लोके प्रवराणि प्रसिद्धानि पुरापि सिद्धानि संवादीनि
 निमित्तानि प्रादुर्बभूवुः ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां
 व्यतीतहर्षां परिदीनमानसाम् ।
 शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे
 नरं श्रिया जुष्टमिवोपभेविनः ॥ १ ॥
 तस्याः शुभं वाममरालपद्म-
 राज्यावृतं कृष्णविशालशुक्लम् ।
 प्रास्पन्दतेजं मथनं सुकेश्या
 मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् ॥ २ ॥
 भुजसु चार्धद्वितदृत्तपीनः
 परार्धकालामुरुचन्दर्नाहः ।
 अनुत्तमेनाधुपितः, प्रिद्वेण
 चिरेण वामः समवेपताशु ॥ ३ ॥

वथेति । उपभेविनः सेव दास्त इव ॥ १ ॥

अरालयो वक्रया पद्मराजा इवम् । पद्मशोठरालया वक्ररोम-
 राख्या वृत्तमित्यर्थः । तथा कृष्णं कनीनिकामात्रेण्यत्र विशालशुक्लत्व-
 युक्तम् । अभितस्ताम् प्राग्वरत्तम् । एकं वामम् ॥ २ ॥

गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीन-
 स्योर्द्वयोः संहतयोः सुजातः ।
 प्रसन्दमानः पुनरुत्तरस्था
 रामं पुरस्तात् स्थितमाचक्षते ॥ ४ ॥
 श्रुभं पुनर्हेमसमानवर्ष-
 मीषद्रजोध्वस्तमिवातुलाद्याः ।
 वासः स्थितायाः शिखरायदग्धाः
 किञ्चित्परिस्रंसत चारुगाव्याः ॥ ५ ॥
 एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभूः
 सञ्चोदिता प्रागपि साधुसिद्धैः ।
 वातातपक्लान्तमिव प्रणष्टं
 वर्षेण वीजं प्रतिमञ्जर्यर्ष ॥ ६ ॥

अध्ययितः कृतसम्पन्नः ॥ ३ ॥

संहतयोः शिखरयोस्तयोर्द्वयोर्मध्ये वाम ऊर्ध्वरिक्तयोः ॥ ४ ॥

हेमरूपितत्वाद्हेमसमानवर्षम् ईषद्रजोध्वस्तमिव ईषद्रजमिव ।

चिरमपरिवर्तनात् शिखरं दक्षिणबीजं तदग्रतुल्यदग्धाः । शिखरं
 शिखरच्छाये कक्षाग्रयणकोटिषु । पक्षे दक्षिणबीजे चेति विन्धः ।
 परिस्रंसत पर्यस्रंसत । आसनादधः पयात ॥ ५ ॥

साधुसिद्धैः सम्यक्सम्बन्धिभिः । संवादिभिरिति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

तस्याः पुनर्विष्वफलोपमोष्ठं
 स्वस्त्रिभुकेशान्तमरालपङ्क ।
 वक्त्रं बभसि सितशुक्लदंष्ट्रं
 राहोर्मुखाश्चन्द्र इव प्रसुक्तः ॥ ७ ॥
 सा वीतशोका व्यपनीततन्द्रा
 शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्वा ।
 अशोभताय्या वदनेन शुक्ले
 शीतांगुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८ ॥

इत्यार्षे रामायणी वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २६ ॥

शोभने अक्षिषी भ्रुवौ केशान्ता अलकाश्च यत्र तत् सितशुक्ल-
 दंष्ट्रं स्फटिकादिसितपदार्थवत् शुक्ला दंष्ट्रा यत्र तत्सम्बन्धशुक्लदंष्ट्रा-
 षदिति च ॥ ७ ॥

हर्षेण विबुद्धं सत्यं चित्तं यस्या वदनेन करणेन सुक्ते सुकृपद्ये ॥ ८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २६ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

हनमानपि विक्रान्तः सर्वं शूश्राव तत्त्वतः ।
सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसानाञ्च गर्जितम् ॥ १ ॥
अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव मन्दने ।
ततो वज्रविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥
यां कपीनां सहस्राणि सुबहून्व्ययुतानि च ।
दिक्षु सर्वासु मार्गान्ते मेघमासादिता मया ॥ ३ ॥
चारेण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता ।
गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया ॥ ४ ॥
राक्षसानां विगेषश्च पुरी चेयं निरीक्षिता ।
राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च ॥ ५ ॥
यथा तस्याप्रमेयस्य सर्वमत्वदयावतः ।

विक्रान्तः शूरः सीतायाः त्रिजटायाः स्वप्रकथनमिति शेषः ॥ १ ॥
चिन्तां चिन्तयामास चिन्तां चकारित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥
चारेण चारात्मना प्रवर्त्तमानेन इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ४ ॥
राक्षसानां विगेषस्तारतम्यमेश्वर्यादिकृतम् अस्य रावणस्य प्रभा-
वश्चावेक्षितः ॥ ५ ॥

समाश्रासयितुं भार्यां पतिदर्शनकाङ्क्षिणीम् ॥ ६ ॥
 अहमाश्रासयास्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
 अदृष्टदुःखां दुःखस्य नह्यन्तमधिगच्छतीम् ॥ ७ ॥
 यदि ह्यहं सतीमेनां शोकोपहतचेतनाम् ।
 अनाश्रास्य गमिष्यामि दोषवद्गमनं भवेत् ॥ ८ ॥
 गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी ।
 परिचाणमपश्यन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ९ ॥
 यथा च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
 समाश्रासयितुं न्याय्यः सीतादर्शननालसः ॥ १० ॥
 निशाचरीणां प्रत्यक्षमक्षमङ्गाभिभाषितम् ।
 कथं नु खलु कर्त्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥ ११ ॥

अप्रमेयस्य अपरिच्छेद्यस्वरूपस्य अपरिच्छेद्यगुणस्य च सर्वसत्व-
 दयावतः सर्वं सत्त्वं बलं दया च यस्य सर्वसत्त्वेषु दयावत इति वा दया-
 वत्त्वादेव सीतार्थं त्रिलोक्यानाग्रनं रामस्य समाश्रासयितुं युक्तमिति
 शेषः ॥ ६ ॥

आश्रासयामि वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति ऋट् । नहि मापि ॥ ७ ॥
 दोषवत्कार्यज्ञानिदोषवत् ॥ ८ ॥
 तदेवाह,—गतेहीति । तत्र रामसमीपे ॥ ९ ॥

आश्रासयितुं सीतासन्देशकथनेन तथा इयमप्याश्रासयितुं न्यायेति
 शेषः ॥ १० ॥

अनेन रात्रिभेदेन यदि नाम्नास्यने मया ।
 सर्वथा नास्ति सन्देहः परित्यज्यति जीवितम् ॥ १२ ॥
 रामस्तु यदि पृच्छेत्मां किं मां सीतासमीपतः ।
 किमहं तं प्रतिभ्रूयामसम्भ्राय सुमध्यमान् ॥ १३ ॥
 सीतासन्देहरहितं मामितस्वरथा गतम् ।
 निर्दहेदपि काकुत्स्थः क्रोधतीव्रेण चक्षुषा ॥ १४ ॥
 यदि वोद्योजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् ।
 व्यर्थमागमनं तस्मै समैव्यस्य भविष्यति ॥ १५ ॥
 अन्तरम्बहमासाद्य राक्षसीनामवस्थितः ।
 अनेराश्यासयास्यद्य सन्तापवकुलामिमाम् ॥ १६ ॥

सीतासमाश्रासनञ्च कथमित्याह,—निष्ठाचरोऽयामिति । तासां
 प्रबन्धं सीताया अभिभावकत्वसमयोग्यम् । अत इदं क्वाब्धं कथं
 कर्त्तव्यमित्येवं कृच्छ्रगतोऽहमस्मि ॥ ११ ॥

काचविशम्बन्धाश्रासनस्यायुक्त इत्याहानेनेति ॥ १२ ॥

सम्भाव्यश्चावश्यकमित्याह,—रामश्चेति । मामुद्दिश्य सीता किम-
 ब्रवीदिति चेत् रामो मां पृच्छेदित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यद्येनामसम्भाव्यैव भर्तारं स्रक्षामिनं सुयीवं रामकारणाद्यदि
 वोद्योजयिष्यामि उद्योगं कारयिष्यामि तर्हि तदागमनं व्यर्थं स्यात् ।
 अनाश्रासितया सीतया ततः प्रागेव देहत्यागादिति भावः ॥ १५ ॥

अन्तरमवकाशं ताश्रासनवधानसमयम् ॥ १६ ॥

अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशिषतः ।
 वाचञ्चोदारहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७ ॥
 यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।
 रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥ १८ ॥
 अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् ।
 मया सात्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता ॥ १९ ॥
 सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा ।
 रक्षोभिस्तामिता पूर्वं भयस्त्रासमुपेयति ॥ २० ॥
 ततो जातपरिचासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी ।
 जानाना मां विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम् ॥ २१ ॥

तत्राश्वासनोपायं निश्चिनोति । अहं ह्येति । अतितनुः अति-
 सूक्ष्मवानरतनुरेवं सन् मानुषीं मनुष्यशरीरमाध्या संस्कृतां व्याकरणा-
 संस्कारवतीम् ॥ १७ ॥

संस्कृतकथने दोषमाशङ्क्य मनुष्यभाषयेव व्यवहर्त्तव्यमिति निश्चि-
 नुते । यदीति ॥ १८ ॥

तदेवाह,—अवश्यमेवेति ॥ १९ ॥

अथ वृत्तान्तरिते तैवयं मया वक्तव्येति निश्चयं कुरुते पुरतो मत्वाट-
 मिभाषणे दोषपरम्परा उपन्यस्यति । सेयमिति । मे रूपं वान-
 रीयं पुरतो दृष्ट्वा भाषितस्य मानुषं श्रुत्वा विरड्व्यापारदर्शनाद्भावकोटय-
 मिति मत्वा चासं गमिष्यति ॥ २० ॥

सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः ।
 नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तकोपमः ॥ २२ ॥
 ततो मां सम्यरिच्छिय सर्वतो विकृताननाः ।
 बधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं महाबलाः ॥ २३ ॥
 तं मां शाखाप्रशाखाश्च स्कन्धांशोत्तमशाखिनाम् ।
 दृष्ट्वा च परिधावन्तं भवेयुः परिशङ्किताः ॥ २४ ॥
 मम रूपञ्च संप्रेक्ष्य वने विचरतो महत् ।
 राक्षसो भयविचक्षा भवेयुर्विकृतस्वराः ॥ २५ ॥
 ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षसो रक्षसामपि ।
 राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने ॥ २६ ॥

किं ततश्चाह,—ततो जातेति । शब्दं आर्त्तशब्दम् ॥ २१ ॥

समेयान् सत्सम्भूतो गच्छेन् मिलितो भवेद्वा ॥ २२ ॥

सम्यरिच्छिय सर्वतश्चतुर्विधेषु आत्वा ॥ २३ ॥

शाखाः परिधावन्तं तं मां दृष्ट्वेधन्वयः ॥ २४ ॥

ताभिरप्रधर्षणार्थं परिदृष्टीतं मम महद्रूपं संप्रेक्ष्य भयविचक्षाः
 भयेन महर्षानजशरीरकभ्यादियुताः सखस्त्रस्रचित्ताः विकृतस्वरा
 भवेयुः । न केवलं भयं शाखाभ्यामपि तु कश्चन कामरूपी शत्रुपक्ष्य
 इति शङ्किताः स्मुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

ततः किं तच्चाह,—ततः कुर्युरिति । राक्षसेन्द्रनिवेशने रक्षसाय
 राक्षसेन्द्रेण नियुक्तानामाह्वानं कुर्युः ॥ २६ ॥

ते शूलशरनिस्त्रिंशद्विधायुधपाणयः ।
 आपतेयुर्विमर्दोऽस्मिन् वेगेनोद्देगकारणात् ॥ २७ ॥
 संरुद्धसैशु परितो विधमे राक्षसं बलम् ।
 शक्रुयान्न तु सम्प्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ २८ ॥
 मां वा गृहीयुरावृत्य बहवः शीघ्रकारिणः ।
 स्यादियक्षागृहीतार्था मम च ग्रहणं भवेत् ॥ २९ ॥
 हिंसाभिरुचयो हिंसुरिमां वा जनकात्मजाम् ।
 विपन्नं स्यान्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ॥ ३० ॥
 उद्देशे नष्टमार्गेऽस्मिन् राक्षसैः परिवारिते ।
 सागरेण परिचिप्ते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१ ॥
 विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मथि भयुगे ।
 नाशं पश्यामि रामस्य महायं कार्यमाधने ॥ ३२ ॥

उद्देगकारणात् आसामुद्देगरूपान्निमित्तादस्मिन् देशे वेगेन विमर्दं
 विमर्दायापतेयुर्वित्तर्यः ॥ २७ ॥

न शक्रुयां युद्धश्राव्येति भावः ॥ २८ ॥

अगृहीतार्था मत्तोऽज्ञातमदागमनप्रयोजना ॥ २९ ॥

इमां वेति । एतदर्थं क्लिप्तयमागत इत्याशयेनेति श्लेषः ॥ ३० ॥

कार्यविपदमेवोपपादयति । उद्देशे समुत्सङ्गनप्राप्यदेशे । नष्टमार्गे
 प्रकारान्तरेणैतन्प्राप्तिसम्पादकमार्गरहिते ॥ ३१ ॥

विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः ।
 शतयोजनत्रिस्रीं लङ्घयेत महोदधिम् ॥ ३३ ॥
 कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् ।
 नतु शच्याम्यहं प्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ ३४ ॥
 अमत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते ।
 कश्च निःसंशयं कार्यं कुर्यात् प्राज्ञः संशयम् ॥ ३५ ॥
 एष दोषो महान् हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ।
 प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ॥ ३६ ॥
 भृताश्चार्या विरुध्यन्ति देशकालविरोधिताः ।
 विक्रवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३७ ॥
 अर्थानर्थान्तरे वुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ।
 घातयन्ति हि कार्य्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥

विशस्ते हते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

नतु शच्यामि युद्धप्रान्थेति भावः ॥ ३४ ॥

किञ्च युद्धे जयोऽपि सन्दिग्ध इत्याह,—असत्यानीति । अनिश्चित-
 जयानि । संशयः संशयितजयफलकयुद्धरूपारः अथविहेतुः । प्राणत्व-
 मेव दर्शयति । कश्चेति । निःसंशयं निर्णयितफलकम् । प्राज्ञो नादृशः
 संसंशयं संशयितफलकं न कोपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सीताभिभाषणे पुरतः स्थित्वेति शंषः ॥ ३६ ॥

न विनश्येत् कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं मम ।
 लङ्घनञ्च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ३८ ॥
 कथं नु खलु वाक्यं मे, शृणुयान्नोद्विजेत च ।
 इति सञ्चिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान् मतिम् ॥ ४० ॥
 राममक्लिष्टकर्माणं सुबन्धुमनुकीर्त्तयन् ।
 नैनामुदेजयिष्यामि तद्वन्धुगतचेतनाम् ॥ ४१ ॥
 इच्छाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः ।
 श्लुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन् ॥ ४२ ॥
 श्रावयिष्यामि मर्वाणि मधुरां प्रव्रुवन् गिरम् ।
 अद्वास्यति यथा मीता तथा सर्वं समादधे ॥ ४३ ॥
 इति स बह्वविधं महानुभावो
 जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः ।

भूताः सिद्धप्रायाः । भूता इत्यादिस्त्रोकावत्रैवकाण्डे द्वितीयसर्गे
 व्याख्याता ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

शृणुयात् स्मृतेति शेषः ॥ ४० ॥

सुबन्धुं सीताया इति शेषः । सञ्चासौ बन्धुश्चेति तद्वन्धुः ।
 तद्वन्धौ रामे मीता चेतना चित्तं यस्याः सा ॥ ४१ ॥

वचनानि समर्पयन् रामसन्देशवचनान्युच्चारयन् ॥ ४२ ॥

यथेयं अद्वास्यति तथा सर्वं समादधे सम्यग्भिधास्ये ॥ ४३ ॥

मधुरमत्रितयं जगाद वाक्यं
द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनुमान् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

जगतिपतेरिति ऋष्यार्घः ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

एवं बह्विधां चिन्तां चिन्तयित्वा महामतिः ।
संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह ॥ १ ॥
रगजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।
पुण्यशीलो महाकीर्तिरित्त्वाकृष्णं महायशाः ॥ २ ॥
अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः ।
मुख्यस्यैत्त्वाकुवंशस्य लक्ष्मीवान् लक्ष्मिवर्धनः ॥ ३ ॥
पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिववर्षभः ।
पृथिव्यां चतुरन्तायां त्रिश्रुतः सुखदः सुखी ॥ ४ ॥
तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः ।
रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुश्मताम् ॥ ५ ॥

चिन्तां चिन्तयित्वा चिन्तां कृत्वा कर्तव्यमर्थे निश्चित्येति यावत् ।
संश्रवे सम्यक्श्रवणयोग्ये समोपदेशे यत्रोक्तं सीतैव प्रदणुयान्नान्य
इत्यर्थः । व्याजहार वृत्तान्तमिदं शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

मुख्यस्य राजवंशेषु अष्टस्य । लक्ष्मिवर्धन इति ऋषेः आर्षः ।

रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्यापि रक्षिता ।
 रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ ६ ॥
 तस्य सत्याभिसन्धस्य वृद्धस्य वत्सनात् पितुः ।
 सभार्य्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्रजितो वनम् ॥ ७ ॥
 तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता ।
 राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः ॥ ८ ॥
 जनस्थानवधं श्रुत्वा निहतौ खरदूषणौ ।
 ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥ ९ ॥
 वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया ।
 स मार्गमाण्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् ॥ १० ॥
 आससाद् वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ।
 ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरञ्जयः ॥ ११ ॥
 आयच्छत् कपिराज्यन्तं सुग्रीवाय महात्मने ।

पार्थिवव्यञ्जनेः कृत्रचामरादिभिर्वाङ्घ्रिः सामुद्रिकोक्तैः शारीरैश्च राज-
 चिह्नैर्युक्तः सुखदः मित्राणाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सत्याभिसन्धस्य सत्यसङ्ख्यस्य ॥ ७ ॥

मृगयामद्दिग्यं धावता ॥ ८ ॥

जनस्थानवधं खरदूषणौ निहतौ च श्रुत्वा रावणेनामर्षापहृता
 वैरेयापहृता तु ॥ ९ ॥

सुग्रीवेषाभिमन्दिष्टा हरयः कामरूपिणः ॥ १२ ॥

दिक्षु सर्वास तां देवीं विचिन्वन्तः सहस्रशः ।

अहं सम्पातिवचनाच्छतयोजनमायतम् ॥ १३ ॥

तस्या हेतोर्विशालाद्याः समुद्रं वेगवान् भ्रुतः ।

यथारूपां यथावर्णां यथान्दक्षवतीञ्च ताम् ॥ १४ ॥

अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया ।

विररामैवमुक्त्वा स वाचं वानरपुङ्गवः ॥ १५ ॥

आनकी चापि तत् श्रुत्वा विस्मयं परमं गता ।

ततः सा वक्रकेशान्ता मुकेशी केशमन्वृतम् ।

उन्नम्य वदनं भीरुः शिंशपामन्यवैजत ॥ १६ ॥

निश्चम्य सीता वचनं कपेश्च

दिग्भ्रश्च सर्वाः प्रदिग्भ्रश्च वीक्ष्य ।

स्वयं प्रहर्षं परमं जगाम

सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ॥ १७ ॥

मायया मृगरूपेण भारीचेन करणेन रामं वक्ष्यित्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तस्या हेतोस्तदन्वेषणहेतोः । यथारूपां यादृग्रूप यादृग्वर्णां
यादृक्चिह्नवतीं तां सीताम् ॥ १४ ॥

राघवस्य मुखादहमश्रौषम् । सेयमासादिता दृष्टा इहेति
शेषः ॥ १५ ॥

सा तिर्य्यगूर्द्धञ्च तथा ह्यधस्तान्
 निरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् ।
 ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं
 वातात्मजं स्रर्ष्यमिधोदयस्यम् ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

केशसंघतम् असंस्कारतः प्रकीर्णत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीराभाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

ततः प्राखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा ।
 वेष्टितार्जुनवस्त्रं तं विद्युत्सङ्घातपिङ्गलम् ॥ १ ॥
 सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् ।
 फुल्लान्नोक्तोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् ॥ २ ॥
 सायं दृष्ट्वा हरियेष्टं विनीतवदवस्थितम् ।
 मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता ॥ ३ ॥
 अहो भीममिदं सत्त्वं वानरस्य दुरासदम् ।
 दुर्निरीक्ष्यमिदं मत्वा पुनरेव ह्यमोह मा ॥ ४ ॥
 विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता ।
 राम रामेति दुःखार्ता लल्लपेति च भामिनी ॥ ५ ॥

लीनं दृष्ट्वा अस्फुरन्तं दृष्ट्वा चलितमानसा । अत्यल्पोऽयमपि
 मायामृगो वेति चलितचित्ता । पुनः सस्वक् निरीक्ष्यमानविशेषणं
 कपिं ददर्श । वेष्टितं परिहितमर्जुनवस्त्रं वस्त्रं येन तम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
 वानरस्य निर्धारणे षष्ठी जातावेकवचनम् । वानराणां मध्ये इदं
 सत्त्वं जीवः भीमं प्राकृतप्राणिभयावहम् । अतएव तैर्दुरासदं दुर्निरी-
 क्ष्येति मत्वा । पुनरपि मायैवथमिति भयान्ममोह ॥ ४ ॥

रुरोद सहसा भीता मन्दमन्दस्वरा सती ।

साथ दृष्ट्वा हरिवरं विनीतवदुपागतम् ।

मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति भामिनी ॥ ६ ॥

सा वीक्षमाणा पृथुभग्नवक्त्रं

शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् ।

ददर्श पिङ्गप्रवरं महाहं

वातात्मजं बद्धिमतां वरिष्ठम् ॥ ७ ॥

सा तं समीक्ष्यैव भृशं विपन्ना

गतासुकल्पेव बभूव सीता ।

चिरेण मञ्जां प्रतिलभ्य चैवं

विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥ ८ ॥

अथ भयमोहिता सती भृशं करुणं दीनं विकलाप । विलाप-
प्रकारो रामेत्यादि ॥ ५ ॥

मन्दमन्दस्वरा । अस्य देवगणा वाक्त्रवे राक्षसो मा जानन्वि-
त्यतिमन्दस्वररोदमम् । विनीतवदिनोततयोपस्थितम् । स्वप्नः जायत्-
कल्पस्वप्न इत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वप्नत्वचिन्तापूर्वकमेव पुनर्दर्शनमुपन्यस्यति । सेति । किमिदं
वाक्यं राक्षस्यः श्रुतवत्य इति परितो वीक्षमाणा सा । पृथु भग्नं
वक्षप्रहाराद्धक्तं यस्य तम् । शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारं कामाक्षा-
कारम् । यदा यथोक्तवेष्टितार्जुनवस्त्राद्यकारं हान्दसो ऋषः । पिङ्ग-
प्रवरं कपिश्लोमिति निश्चयेन ददर्श ॥ ७ ॥

स्वप्नो मयायं विहृतोऽथ दृष्टः
 शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः ।
 स्वस्यस्तु रामाय सलक्षणाय
 तथा पिनुर्मे जनकस्य राज्ञः ॥ ९ ॥
 स्वप्नो हि नायं नहि मेऽस्ति निद्रा
 शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ।
 सुखं हि मे नास्ति यतो विहीना
 तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ १० ॥
 रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या
 विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव ।
 तस्यानुरूपञ्च कथां तदर्था-
 मेवं प्रपश्यामि तथा पृणोमि ॥ ११ ॥

सा तं कपिरूपं रावणमियेव समीक्ष्य भृशं विसंज्ञा चित्तलोभात् ।
 गतासुकल्पेव ॥ ८ ॥

एवं चिन्तयामासेत्यत्रैवं शब्दार्थः स्वप्न इत्यादि । दृश्यमानेऽयं
 स्वप्नो मया विहृत एव दृष्टः । कुतस्तत्राह,—शाखामृग इत्यादि
 एवं दुःखप्रं भूत्वा । स्वस्ति प्रार्थयते जनकस्य तदंशस्य ॥ ९ ॥

अथ स्वप्नहेत्वभावाद्वायं स्वप्न इत्याह,—स्वप्नो हीति । स्वप्नस्य
 निद्रामूलत्वात् निद्रायाश्च सुखमूलत्वात् रामविद्योगेन च मे सुखाभावा-
 दिति भावः ॥ १० ॥

अहं हि तस्याद्य मनोभवेन
 सम्पीडिता तद्गतसर्वभावा ।
 विचिन्तयन्ती सततं तमेव
 तथैव पश्यामि तथा प्रदृणोमि ॥ १२ ॥
 मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि
 तथापि बुद्ध्यापि वितर्कयामि ।
 किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं
 सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १३ ॥

सदा रामेति विचिन्त्य वाचा तमेव ब्रुवन्त्यहं तस्य चिन्तनादेरनु-
 रूपं यथा तथा प्रदृणोमि । श्रूयमाणाश्च कथां तथा तेन प्रकारेण
 तदर्थमेव चिन्त्याद्यनुरूपार्थमेवं पश्यामि ॥ ११ ॥

उक्तमेवार्थं विदृणोति । अहं हीति ॥ १२ ॥

अथ मनोरथमात्रमेतदिति सभाय्य तदपि नेति निश्चिनोति
 मनोरथ इति मनोराज्यमित्यर्थः । स नेत्याह,—तथापीति । तथैवे-
 त्यर्थः । यथा मनोरथोर्ज्ञानोऽर्थस्तं तथैव बुद्ध्यापि निश्चयात्मकान्तःकरण-
 वृत्त्यापि विषयोक्तं तर्कयामि मनोराज्यं सङ्ख्यविकल्पपरं चक्षु-
 षत्तिरूपम् । बुद्धिस्तु निश्चयात्मिका स्थिरा चेति विद्वद्मित्यर्थः ।
 ननु तर्हि मनोराज्यत्वमेवान्तु । इतरद्वारापितं तत्राह,—किं कारण-
 मिति । मनोराज्यत्वाभाव इति शेषः । उत्तरं तस्य हि मनोराज्य-
 भूतार्थस्य नास्ति रूपम् अनुभवाहंरूपं नास्तीति हि प्रसिद्धम् ।
 प्रकृते तु सादृश्यं रूपमस्तीत्याह,—सुव्यक्तेति । यो मां वदति सुव्यक्त-

नमोऽस्तु वाचस्यतये सवज्जिणे
 स्वयम्भुवे चैव ऊताग्रनाय ।
 अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो
 वनौकसा तच्च तथास्तु नान्यथा ॥ १४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

रूपो दृश्यते । सुखत्तरूपञ्च वदति । यत इत्यर्थः । मनोराज्या-
 र्थोऽदृष्टनष्टो वाङ्मोन्द्रियजस्मिरानुभवानर्होऽतोऽवास्तव एवायमिति
 भावः ॥ १३ ॥

एवं हनूमद्वचसो वास्तवत्वं निर्णीयानाप्तप्रणीतत्वेन मिथ्यार्थकत्व-
 स्यापि सम्भवात्तद्व्यावृत्तये देवान् प्रणमति । नमोऽस्त्विति । वाच-
 स्यतिस्वेन वाचः सत्यत्वसम्पादनयोग्यता । वज्जिणोऽपि वृहस्पतितः
 सत्यवायुपुत्रव्युत्पारायणयत्यरूपमन्वलाभात् तदुपासकत्वेन वाचः सत्य-
 त्वसम्पादनयोग्यता । स्वयम्भुवे सत्यादिरूपब्रह्मणे । वागधिष्ठावदेवता-
 त्वाच्चास्ये नतिः ॥ १४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

सोऽवतीर्थं द्रुमात्तस्माद्दिद्रुमप्रतिमाननः ।

विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १ ॥

तामब्रवीन्महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ।

शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २ ॥

का नु पद्मपलाशाच्चि क्लियकौशेयवासिनि ! ।

द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता ॥ ३ ॥

किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ।

पुण्डरीकपन्नाशाभ्यां त्रिप्रकीर्णमिवोदकम् ॥ ४ ॥

स इति । अथृद्धंशाखातः सीतासम्मुखशाखामवतीर्थं द्रुमशब्द-
स्तदवयवपरः । अतएवाग्रे द्रुमाश्रितमिति वक्ष्यति । कृपणः मातुः
सीतायाः दुःखदर्शनाद्दीनः दूरात् प्रणिपत्य तत उपसृत्य समीप-
मागत्य ॥ १ ॥

राक्षसीनां निम्नाजागरते । निम्नाजायाश्चिजटास्रप्रभवजन्मभये-
नात्मत्राणाय सीतेकशरगतत्वेनोपेक्षणाच्च दैवानुग्रहात्प्राप्तवृहः सीता-
हनूमतोः संक्षाप इति बोध्यम् ॥ २ ॥

अथ क्लिप्तः सीतेति निश्चयेऽपि तथैव साक्षादाश्रयितुमजानान् इव
पृच्छति । का नु इति ॥ ३ ॥

त्रिप्रकीर्णं भिन्नघटादिव प्रसृतम् ॥ ४ ॥

सुराणामसुराणाञ्च नागगन्धर्वरक्षसाम् ।
 यंचाणां किन्नराणाञ्च का त्वं भवसि शोभने ! ॥ ५ ॥
 का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने ! ।
 वसुनां वा वरारोहे ! देवता प्रतिभामि मे ॥ ६ ॥
 किन्तु चन्द्रमसा हीना पतिता त्रिवुधालयात् ।
 रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठा सर्वगुणाधिका ॥ ७ ॥
 का त्वं भवसि कल्याणि ! त्वमनिन्दितलोचने ! ।
 कोपाद्वा यदि वा मोहाद्गर्त्तारममितेक्षणैः ।
 वसिष्ठं कोपयित्वा त्वं वाऽसि कल्याण्यरुन्धती ॥ ८ ॥
 कोऽनु पुत्रः पिता भ्राता भर्त्ता वा ते समर्थमे ! ।
 अस्मासोकादसुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ॥ ९ ॥

कान्धित्यादि श्लोकदशोक्तार्थस्तैव प्रपञ्चः । सुराणामिति । सुरादि-
 जातिमध्ये त्वं का किं जातीया ॥ ५ ॥

देवता प्रतिभासि । दिव्यरूपलक्षणवत्त्वादिति भावः ॥ ६ ॥
 कान्ध्या रोहिणीत्याशङ्क्या । श्रेष्ठैः सर्वगुणैरधिक्या । एतदये का
 त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने इत्युक्तं प्रक्षिप्तम् ॥ ७ ॥
 कोपादिति । अत्रापि किन्विति संबध्यते कोपना वसिष्ठं
 कोपयित्वा इहागता कल्याण्यरुन्धती किन्तु वाऽसि । पातिव्रत्यादरुन्ध-
 तीत्यशङ्क्या ॥ ८ ॥

अथ शोककारणं पुत्रादिवियोगोऽन्यदेति पृच्छति । कोऽनु पुत्र

रोदनादितिः श्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि ।
 न त्वां देवीमहं मन्ये राज्ञः सञ्जावधारणात् ॥ १० ॥
 व्यञ्जनानि हि ते यानि लक्षणानि च लक्ष्ये ।
 महिषी भूमिपालस्य राजकन्या च मे मता ॥ ११ ॥
 रावणेन जनस्थानात् बलात्प्रमथिता यदि ।
 सीता त्वमसि भद्रन्ते तन्ममावक्ष्ये पृच्छतः ॥ १२ ॥
 यथा हि तव वै दैन्यं रूपञ्चाप्रतिमानुषम् ।
 तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम् ॥ १३ ॥
 मा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्त्तनहर्षिता ।
 उवाच वाक्यं वैदेही हनूमन्तं द्रुमाश्रितम् ॥ १४ ॥
 पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः ।

इति अस्माक्योक्तादमुं लोकं परलोकं गतं यं त्वमनुशोचसि सः पुत्रादिः
 कोऽन्विति योजना ॥ ६ ॥

इदानीं देवयोगिनत्वश्रद्धां स्वयमेव निवर्त्तयति । रोदनादिति ।
 अत्रुसम्बन्धो भूस्पर्शश्च देवानां नास्तीति श्रुतम् । तदन्वाक्षां देवीं
 न मन्ये । किञ्च राज्ञो रामस्य सञ्जावधारणात्प्रामादयद्वात् ॥ १० ॥

भूमिपालस्य रामस्य महिषीति मे मतिः । यतो व्यञ्जनानि राम-
 महिषीत्वप्रकाशानि ते सामुद्रिकलक्षणानि च लक्ष्येते रावणेन
 जनस्थानात् बलात् प्रमथिता प्रमथ्य हता यदि सीता त्वं तदा पृच्छतो
 ममावक्ष्ये तत्त्वं ब्रूहि ते भद्रमस्तु ॥ ११ ॥ १२ ॥

कृषा दशरथस्याहं शत्रुमैत्र्यप्रणाशिनः ॥ १५ ॥
 दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ।
 सीतेति नाम्ना चोक्ताहं भार्य्या रामस्य धीमतः ॥ १६ ॥
 समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने ।
 भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १७ ॥
 ततस्त्वयोदशे वर्षे राज्ये चेत्स्वाफुनन्दनम् ।
 अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ॥ १८ ॥
 तस्मिन् सन्धियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ।
 कैकेयी नाम भर्त्सारमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 न पिवेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् ।
 एष मे जीवितस्थान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ २० ॥
 यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिवत्तम ! ।
 तच्चेन्न कितथं कार्य्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ २१ ॥
 सं राजा शैत्यवाग्देव्या वरदानमनुस्मरन् ।

अनुक्तेऽपि त्वत्समीपनिश्चयो ममास्तीति प्रौढ्यात्ह,—यथाहीति ।
 अपरोक्षानुभवविषयमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
 अहं नाम्ना सीता इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 नाम प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रत्यहं यन्मम भोजनं भोक्तव्यं वस्तु तन्न पिवेयं न खादेयमित्य-
 न्वयः ॥ २० ॥

सुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम् ॥ २२ ॥
 ततस्त' स्यविरो राजा सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
 ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन् राज्यमयाचत ॥ २३ ॥
 स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात् परं प्रियम् ।
 मनसा पूर्वमामाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २४ ॥
 दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् सत्यं ब्रूयान्न चाद्यतम् ।
 अपि जीवितहेतोर्हि रामः सत्यपराक्रमः ॥ २५ ॥
 स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशाः ।
 विस्मज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥ २६ ॥
 साहं तस्यायतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी ।
 न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ॥ २७ ॥
 प्रागेव तु महाभागः क्षौमिन्निमिन्नन्दनः ।
 पर्वजस्थानुयात्रार्थं कुशचीरैरलङ्कृतः ॥ २८ ॥

तद्देवासुरे युद्धे वरदानरूपम् ॥ २१ ॥ २२ ॥
 राज्यमयाचत भरताय दातुमिति शेषः ॥ २३ ॥
 अभिषेकादपि परमधिकं प्रियं यथा भवति तथा मनसा पूर्व-
 मङ्गीकृत्य वाचाप्यङ्गीकृतवान् ॥ २४ ॥
 सीता रामं स्तौति । दद्यादिति ॥ २५ ॥
 समादिशत् बद्धप्रकारं रत्नगाय निवेदितवान् ॥ २६ ॥
 तस्यायतः प्रस्थिता वनचारिणी अभ्रूवमिति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

ते वयं भर्तुरादेशं बद्धमान्यदृढव्रताः ।

प्रविष्टा स्म पुरादृष्टं वनं गभीरदर्शनम् ॥ २६ ॥

वसतो दण्डकारण्ये तस्याहममितौजसः ।

रक्षसापहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ ३० ॥

द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः ।

ऊद्ध द्वाभ्यान्तु मामाभ्यां ततस्त्यज्यामि जीवितम् ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

भर्तुर्दण्डरथस्य । पुरा दृष्टमिति च्छेदः ॥ २६ ॥ ३० ॥

जीवितानुग्रहः जीवितानुग्रहः कालः कृतः परिच्छिन्नः ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

तस्यास्तदचनं श्रुत्वा हनूमान् हरिपुङ्गवः ।
दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः मान्त्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥
अहं रामस्य सन्देशाद्देवि ! द्रुतस्तवागतः ।
वैदेही कुशली रामः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ २ ॥
यो ब्रह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ।
स त्वां दाशरथी रामो देवि ! कौशलमब्रवीत् ॥ ३ ॥
लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽलुचरः प्रियः ।
कृतवाञ्छोकसन्तप्तः शिरसा तेऽभिवादनम् ॥ ४ ॥
सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ।

दुःख्याद्दुःखाभिभूताया इत्यलुगार्थः । दुःखपरम्पराखिन्नाया
इत्यर्थः ॥ १ ॥

तव समीपमिति शेषः ॥ २ ॥

ब्राह्ममस्त्रं यो वेद । अनेन सर्वास्त्रपारगत्वमुक्तम् । तदस्त्रदेव-
तायाः ब्रह्मणः सर्वजगत्समष्टित्ववत् तदस्त्रस्यापि सर्वास्त्रसमष्टित्वात् ।
वेदांश्चेत्यनेन सर्वकर्ममार्गपारगत्वम् । वेदविदां वर इत्यनेन ज्ञानमार्ग-
पारगत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रतिषंष्टसर्वाङ्गी हनूमन्तमथात्रवीत् ॥ ५ ॥
 कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा ।
 एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६ ॥
 तयोः समागमे तस्मिन् प्रीतिरुत्पादिताऽद्भुता ।
 परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः ॥ ७ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान् मारुतात्मजः ।
 सीतायाः श्लोकतप्तायाः समीपमुपचक्रमे ॥ ८ ॥

संष्टसर्वाङ्गी पुलकितसर्वाङ्गी ॥ ५ ॥

असम्भावितमपि रामप्रसङ्गं जीवितधारणेन प्राप्तत्वात् तत्संवा-
 दिनीं लौकिकीं गाथां स्तोति । कल्याणीति । गाथायाः संवादित्व-
 दर्शनजो हर्षो वतेत्यनेन सूच्यते । कल्याणी सत्यार्थेति मा मां प्रति-
 भाति मज्ज्ञानविषया भवतीत्यर्थः । गाथां पठति । एतीति ।
 जीवन्ममवेत्वेवाते बद्धदुःखं सादापि जीवितव्यमिति भावः ॥ ६ ॥

तस्मिन् तस्मिन् काले रामलक्ष्मणकुशलवचःश्रवणकाले । तयोः
 रामलक्ष्मणयोः समागमकाल इव सीतायास्तन वचसा अद्भुता अचिन्त्य-
 स्वरूपा प्रीतिरुत्पादिता किञ्च तयोः सीताहनूमनोस्तस्मिन् समागमे
 परस्परस्याद्भुता प्रीतिरुत्पादिता देवी दृष्टंति हनूमतः प्रीतिः । राम-
 दूतो दृष्ट इति देव्याः प्रीतिः । अतस्तौ विश्वस्तौ भूत्वा परस्परेशालापं
 चक्रतुः ॥ ७ ॥

तद्वचनं कल्याणोत्पादिसीतावचनम् । समीपमुपचक्रमे तच्छाखा-
 तोऽपि अर्वाचीनां शाखामवरुद्ध समोपं गन्तुं यत्नवानभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥

यथा यथा समीपं स हनूमानुपसर्पति ।
 तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशङ्कते ॥ ९ ॥
 अहो धिक् धिक् कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे ।
 रूपान्तरमुपागम्य स एवायं हि रावणः ॥ १० ॥
 तामशोकस्य शाखान्तु विमुक्त्वा शोककशिता ।
 तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ॥ ११ ॥
 अचन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् ।
 सा चैनं भयसन्त्रस्ता भूयो नैनमुदैक्षत ॥ १२ ॥
 तं दृष्ट्वा वन्दमानञ्च सीता शशिनिभानना ।
 अत्रवीदीर्घमुच्छस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ १३ ॥
 मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् ।

परिशङ्कते परिशङ्कते स्म । रामकुशलकथनेन विश्वक्तापि रावण-
 मायाबाहुल्यस्मरणेनाविश्वासादिति भावः ॥ ९ ॥

यदस्य यदनेन कथितं कथनं कृतं वार्ता कृता इदं भिग्धिक्
 कथितमिति भावे निष्ठा । तत्र हेतुमाह,—रूपान्तरमिति । यः पूर्वं
 मायया सामपाहरत् स एव रावणो रूपान्तरं प्राप्य वर्तव
 इत्यर्थः ॥ १० ॥

अशोकस्य अशोकवनस्य शिशुपादक्षस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

तां अरण्यपविष्टां अचन्दत नमस्कृतवान् । एनं दृष्ट्वा भयसन्त्रस्ता
 भूयः पुनरेनं नापश्यत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

उत्पादयसि मे भूयः सन्तापं तन्न शोभनम् ॥ १४ ॥

सं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपवान् ।

जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं सं एव हि रावणः ॥ १५ ॥

उपवासकृशां दीनां कामरूप ! निशाचर ! ।

सन्तापयसि मां भूयः सन्तापं तन्न शोभनम् ॥ १६ ॥

अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशुद्धितम् ।

मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तत्र दर्शनात् ॥ १७ ॥

यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते ।

पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ ! प्रिया रामकथा हि मे ॥ १८ ॥

गुणान् रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ! ।

चित्तं हरसि मे सौम्य ! नदीकुलं यथा रयः ॥ १९ ॥

भूयः सन्तापं यदुत्पादयसि तन्न शोभनम् ॥ १४ ॥

तदेवं रूपकरुणामपि सुकरमेवेत्याह, - सम्परित्यज्येति ॥ १५ ॥ १६ ॥

एवं रावणदेराख्याद्वनूमन्तं रावणमाश्रय्य तद्दर्शनजनितमात्मनो
मनःप्रसादमालोच्य तां शृङ्गां निराचष्टे । अथवेति । यन्मया परि-
शुद्धितं रावणत्वमेतदेवं न यतस्तव दर्शनात्मम मनसः प्रीतिरुत्पन्ना ।
रावणत्वे हि सा नोत्पद्येतेति भावः ॥ १७ ॥

तव मयि रामदूतत्वनिश्चयः कथं स्यादिति चेत्तत्राह, - यदीति ।
पृच्छामिति रामकथामिति शेषः । तदेवाह, - प्रिया रामकथा
हीति ॥ १८ ॥

अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेव चिराहता ।
 प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥ २० ॥
 स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहजस्त्रणम् ।
 पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नेऽपि मम मत्सरी ॥ २१ ॥
 नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् ।
 न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तुं प्राप्तस्वाभ्युदयो मम ॥ २२ ॥
 किञ्चु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतिस्त्रियम् ।
 उन्मादजो विकारो वा स्यादयं मृगतृष्णिका ॥ २३ ॥

चित्तं हरसि चित्तं शिथिलयसि विश्वासहेत्वसम्पादनादिति भावः ।
 रयो नदीवेगः ॥ १९ ॥

रामदूतदर्शनं नेदं तदागमनस्याज्ञासम्भावितत्वात् प्रायेणार्थस्वप्नेऽ-
 थापि मे असौ सुखावह इत्याहाहो इति । या चिराहताहमेव
 राघवेण प्रेषितं वनौकसं पश्यामि नाम । अस्वप्नत्वव्यासामपि दर्शनं
 स्यादित्याशयः ॥ २० ॥

अथ रामादिदर्शनस्वरूपस्वप्नेऽपि मे न जायत इति लिखति ।
 स्वप्नेऽपीति । मत्सरी मत्सरेण मत्समीपं सोऽपि नावासीति
 भावः ॥ २१ ॥

स्वप्नत्वमस्य नेत्याह,—नाहं स्वप्नमिति । प्राप्तस्वाभ्युदय इति ।
 तथा मनःसन्तोषोदयात् प्राप्तप्राय इत्यर्थस्तस्मान्न स्वप्नः ॥ २२ ॥

पुनस्तच्छते । किं न्विति । चित्तमोहो निरन्तररामध्यानजनित-
 स्त्वप्रेषितदूतदर्शनसम्भाषणादिविषयो व्यसः । वातगतिः भूतावेष्टादि-

अथवा नायसुखादो मोक्षोऽप्युन्मादक्षयः ।

• सम्बुधे चाहमात्मानमिमञ्चापि वनौकसम् ॥ २४ ॥

रत्नेवं बद्धा सीता सम्प्रधार्य बलाबलम् ।

रक्षसां कामरूपत्वान् मेमे तं राक्षसाधिपम् ॥ २५ ॥

एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा ।

न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकाब्जजा ॥ २६ ॥

सीताया निश्चितं बुद्ध्वा हनूमान् मारुतात्मजः ।

• श्रीचानुकूलैर्वचनैस्तादा तां सम्प्रहर्षयन् ॥ २७ ॥

जनिता भ्रमः । उन्मादो विरहिणां पित्तोद्रेकरूपावस्थानविशेषजो
भ्रमः । मृगटक्षिका तदस्यत्यक्षो भ्रमः ॥ २३ ॥

बाधराहित्यात् भ्रमचतुष्टयमपि निरस्यति अथवेति । मोहोऽप्यु-
न्मादस्य कक्षयमिव कक्षयं यस्य सः । एवञ्चोन्मादनिराकरणात् सोऽपि
निरस्तः । अर्थतो भूतविशोऽपि निरस्तः । यतोऽहमात्मानमिमं समीपस्थं
वनौकसञ्च सम्बुधे सम्यक् जानामि निर्बाधं जानामीत्यर्थः । उक्तानां सर्व-
धामनिवेककक्षयत्वात्भ्रम विवेकसत्त्वात्सम्भाविताः । मृगटक्षणाभ्रमोऽपि
दूरत्वदोषाभ्यायते वानरं च समीप एवेति स पक्षोऽप्ययुक्त इति भावः ॥ २४ ॥

बलाबलं बलं रक्षसां कामरूपबलम् । अथबलं रामदूतस्य वानर-
स्याभांगमनसामर्ष्याभावः ॥ २५ ॥ २६ ॥

निश्चितं रामकथनिश्चयं श्रीचानुकूलैर्वचनैः रामगुणकथनरूपैः ।
विश्वासात्तं गुणान् रामस्य कथयेति सीतोक्तेरिति भावः । सम्प्रहर्षयन्
बलमात्रं बलः कथयामासेति शेषः ॥ २७ ॥

आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा ।
 राजा सर्वस्य लोकस्य द्रवो वैश्रवणो यथा ॥ २८ ॥
 विक्रमेनोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायज्ञाः ।
 सत्यवादीः मधुरवाग्देवो वासस्त्यतिर्यथा ॥ २९ ॥
 रूपवान् सुभगः श्रीमान् कन्दर्प इव मूर्त्तिमान् ।
 स्थानक्रोधे प्रहृतां च श्रेष्ठो लोके महारथः ॥ ३० ॥
 बाहुच्छायामवष्टम्भो यस्य लोको महात्मनः ।
 अपक्रस्याश्रमपदान् मृगरूपेण राघवम् ॥ ३१ ॥
 शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रव्यसि तन्फलम् ।
 अचिराद्भावणं मंख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान् ॥ ३२ ॥
 क्रोधप्रसुकैरिपुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ।
 तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिच्छागतः ॥ ३३ ॥
 त्वद्वियोगेन दुःखान्तः स त्वां कौशलमब्रवीत् ।
 लक्षणश्च महातेजाः सुमिचानन्दवर्द्धनः ॥ ३४ ॥
 अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत् ।
 रामस्य च सखा देवि ! सुग्रीवो नाम वानरः ॥ ३५ ॥
 राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत् ।

राजा धनधान्यादिप्रदानेन सर्वलोकस्य रक्षकः ॥ २८ ॥ २९ ॥
 स्थानक्रोधे उचितक्रोधविषये क्रोधोचित्ये प्रहर्षेति यावत् ॥ ३० ॥
 तं राघवमाश्रमादपक्षय्य शून्ये आश्रमे येनापनीता तस्य रक्षकत्वं

नित्यं स्मरति ते रामः स सुग्रीवः स लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥
 दिक्षां जीवसि वैदेहि ! राक्षसीवद्व्यमागता ।
 न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणञ्च महारथम् ॥ ३७ ॥
 मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवश्चामितौजसम् ।
 अहं सुग्रीवसचिवो हनूमान्नाम वानरः ॥ ३८ ॥
 प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयन्वा महोदधिम् ।
 छात्वा मूर्ध्नि तदा न्यासं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ३९ ॥
 त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् ।
 नाहमस्मि तथा देवि ! यथा मामवगच्छसि ।
 विशङ्का त्यज्यतामेषा अहस्व वदतो मम ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

फलं त्वदपहारपापफलं तेनानुभूयमानं द्रक्ष्यसि । तदेवाह.—अचिरा-
 दिति । न चिरादिति पाठान्तरम् । यो बधिंष्यति तेनेत्यर्थः ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

यथा मामवगच्छसि मायावी रावण इति न तथाहमस्मि ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

ताम्तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् ।
उवाच वचनं सान्त्वमिदं मधुरया गिरा ॥ १ ॥
क ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् ।
वानराणां नराणाञ्च कथमासीत् समागमः ॥ २ ॥
यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च वानर ! ।
तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत् ॥ ३ ॥
कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं तस्य च कीदृशम् ।
कथमूरु कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥ ४ ॥
एवमुक्त्वा वैदेह्या हनुमान् मारुतात्मजः ।
ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥
जानन्ती वत दिश्या मां वैदेहि ! परिपृच्छसि ।
भर्तुः कमलपत्राक्षि ! संस्थानं लक्ष्मणस्य च ॥ ६ ॥

तान्त्विति । आदित्य इवेत्यादिका । १ ॥ २ ॥
तानि रामलक्ष्मणचिह्नानि । भूथेऽधिकं विशिष्य समाचक्ष्व येन
मां शोको न समाविशेत् ॥ ३ ॥
संस्थानमवयवसन्निवेशः रूपमाकारो गीतगीतादिवर्णनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

यानि रामस्यैचिह्नानि लक्षणस्य च यानि वै ।
 रक्षितानि विद्यालक्षि । वदतः शृणु तानि मे ॥ ७ ॥
 रामः कमलपत्राक्षः मूर्णचन्द्रनिभाननः ।
 रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ! ॥ ८ ॥
 तेजसादित्यसङ्गाद्यः क्षमया पृथिवीसमः ।
 वृहस्पतिसमो बुद्ध्या यज्ञसा वासवोपमः ॥ ९ ॥
 रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।
 रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ १० ॥
 रामो भामिनि ! लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
 मर्त्यादानाञ्च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ॥ ११ ॥

जानन्ती दिव्या देवतं रामदूतं मां जानन्ती यदि पृच्छसि रावण-
 भङ्गां त्वज्जा तदा त्वया यानि संस्थानादीनि पृष्ठानि यथा च मया
 रक्षितानि वृष्टानि तानि सर्वाणि वदतो मत्तः शृणु ॥ ६ ॥ ७ ॥

रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः प्रसूत इति । जन्मना सहैवोक्ता वक्ष्यमाणस्य
 गुणा जाता इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

रामो भामिनि लोकस्येति । सर्वस्य कर्ता हर्ता भर्ता चेति शेषः ।
 क्षमेन रक्षितस्य तिसंहारकर्तृत्वरूपं ब्रह्मलक्षणं रामस्योक्तं गूढम् । एवं
 चार्णं तत्क्षयं भगवतैव स्वमाया तिरस्कारणो निरासात् इति बोध्यम् ।
 लोकस्य मर्त्यादानां यज्ञान्ममर्त्यादानां कर्ता भगवदवतारत्वात् । कार-
 यितां चात्मानां स्वकीयंरूपेण चातुर्वर्ण्यंरक्षिता च ॥ ११ ॥

अर्चिष्मानर्चितोऽत्यथं ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ।
 साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२ ॥
 राजनीत्यां विनीतश्च ब्राह्मणानामुपासकः ।
 ज्ञानवान् शीलसम्पन्नो विनीतश्च परन्तपः ॥ १३ ॥
 यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः ।
 धनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु च निष्ठितः ॥ १४ ॥
 विपुलांभो महाबाहुः कम्बुयीवः शुभाननः ।
 गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १५ ॥
 दुन्दुभिस्त्रननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ।
 समश्च सुविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः ॥ १६ ॥
 चिन्त्यरस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः ।

अतएवाचिष्मान् आदित्यरूपः सन् अर्चितस्त्रैवर्षिकैरिति शेषः ।
 ब्रह्मचर्य्यव्रते गृहस्थोचितपर्वादिबर्जनपूर्वकमनुगमनलक्षणे स्थितः ।
 वस्तुतस्तु गार्हस्थ्येऽपि अस्त्वन्मितरेताः । मनःसङ्कल्पेनैव देव्यारतिपीतेः
 सन्तानस्य च सम्पादनमिति भावः । साधूनामुपकारज्ञः उपकर्तव्य-
 कालज्ञः । कर्मणां स्वरूपस्यानुष्ठानस्य च तत्त्वज्ञाता ॥ १२ ॥

ब्राह्मणानां वसिष्ठादीनाम् ॥ १३ ॥

यजुर्वेदविनीतश्च चादन्धेषामपि संग्रहः विनीतो निरतः ॥ १४ ॥

एवमात्मगुणानुक्ता देहगुणानाह,—विपुलांस इति ॥ १५ ॥

समः विश्वारायामसमः ॥ १६ ॥

चितामखिषु च खिग्धो गम्भीरखिषु नित्यम् ॥ १७ ॥

चिवलीमान् व्यवनतश्चतुर्व्यङ्गखिषीर्षवान् ।

चतुर्व्यङ्गश्चतुर्व्यङ्गश्चतुर्व्यङ्गश्चतुःसमः ॥ १८ ॥

चिखिरः चिषु खानेषु खिरः । ऊरुश्च मखिवन्धश्च मुष्टिश्च नृपतेः
खिरा इत्युक्तेः । चिषु प्रलम्बः । प्रलम्बा यस्य स घनीत्रयो मूमुष्क-
वाहव इति सामुद्रिकोक्तेः । मुष्को रुषश्च । चिषु समः । समश्चवयव
इत्यर्थः । केश्यायं रुषश्च जानुसमं यस्य स भूपतिरित्युक्तेः । चिषु
चोन्नतः । नाश्वन्तः कुच्छिवक्षोभिवन्नतैः क्षतिपो भवेत् । चितामः
चिषु ताव्यः । नेत्रान्तनखप्राख्यंभित्तैस्ताम्रस्त्रिभिः सुखी । चिषु
खिग्धः । खिग्धा भवन्ति वै येषां पादरेखा शिरोरुहा । तथा किङ्क-
मखिसेवा महाभाग्यं विनिर्दिशेत् । चिषु गम्भीरः खरेप्रतो च नाभौ
च गम्भीरखिषु शस्यते ॥ १७ ॥

चिवलीमान् उदरे कण्ठे उभयत्र वा बलीत्रयवान् । चिषु व्यवनतः
निम्नः निम्नं निमग्नं तत्र निमग्नपादतलमध्यत्वं निमग्नपादरेखात्वं निमग्न-
कानचूचकत्वम् । चतुर्व्यङ्गश्चतुर्व्यङ्गः । योवाप्रजननं सुष्ठं ऋषे जह्वे च
पूजिते । चिषीर्षवान् चावर्त्तचययुक्तश्रीर्षः चावर्त्तचययुक्तं यस्य शिरः
क्षितिभ्रतामयं नाथः । चतुर्व्यङ्गश्चतस्रः कजाः चतुर्वेदप्राप्तिसूचका-
कुष्ठमूषरेखा मस्य सः । मूषेऽङ्गुष्ठस्य रेखानां चतस्रस्त्रिषु एव वा ।
रुषाभेवा यथाद्युमं वेदरेखा द्विजन्मनाम् । चतुर्व्यङ्गः । कजाटे चतु-
रेखायुक्तः । कजाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्रिद्वैत्रकरेखका । शतद्वयं शतं
वर्द्धिष्यत्यशुर्विशतिः ज्ञानात् । चतुर्व्यङ्ग्युः । चिषुश्चतुर्विशतकुचा-
त्मनो हस्तः । चतुर्व्यङ्ग्युः चतुर्व्यङ्ग्युः चतुर्व्यङ्ग्युः इति यावत् । चतुः

चतुर्दशसमदन्धश्चतुर्दशचतुर्गतिः ।

महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्त्रिंशोष्टवंशवान् ॥ १९ ॥

दशपद्मो दशवृष्टिभिर्व्याप्तो द्विगुणवान् ।

षड्गन्तो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः ॥ २० ॥

समः । बाहुजानुहगण्डानि चत्वार्ययसमानि चेति । बाहुहजानु-
गण्डौ समावित्त्वर्थः ॥ १८ ॥

चतुर्दशसमदन्ध इति । समपरिमाणचतुर्दशाङ्गदन्धः । तदुक्तम् ।
श्रुवो नासापुटे नेत्रे कर्णाबोलौ च चूचकौ । कूर्परे मण्डिवन्धौ च
जानुनी वृषणो कटी । करौ पादौ स्त्रिजो यस्य समौ श्रेयः स
भूपतिः । स्कन्धौ गण्डौ तथा दन्ता ऊरू चैवौ च जनुयोत्तम्यत्र
पाठः । चतुर्दश इति । चतस्रो दंष्ट्रा दन्तपङ्क्तिद्वये प्रतिपार्श्वं प्रास्त्रोक्त-
कक्षणा यस्य सः । तच्च । स्त्रिंशो घनास्य दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः
शुभास्यतस्य इति । दंष्ट्राणां तीक्ष्णत्वं क्रमुकादिखण्डनसमर्थत्वम् ।
चतुर्गतिरिति । सिंहशार्दूलमजशृषभैश्चतुर्भिस्तुल्या मनुयस्य सः
महोष्ठहनुनासश्चेति । महत्प्रशस्तमोष्ठहनुनासं यस्य सः । तत्रोष्ठस्य
प्राशस्त्यं विम्बफलादिनदृशत्वं सति मांसलत्वम् । हनोऽस्तु परिपूर्ण-
मांसलोन्नतत्वम् । नासिकायास्तु दीर्घान्नतश्चिरपुटत्वम् । पञ्चस्त्रिंश
इति । पञ्च वाग्वक्त्रमखलोमत्वञ्च स्त्रिंशं यस्य सः । षट्ठवंशवान् ।
प्रशस्ताष्टवंशाख्यावयववान् । वंशशब्देन दैर्घ्यं विवक्षितम् । बाहु च
नसकावूरूजङ्घे चैत्यष्टवंशकाः । नसकावज्जुल्याविति तीर्थः ॥ १९ ॥

दशपद्मः मुखनेत्रास्य जिह्वाकृताकुक्षनगर्भं करौ । पादौ च
दशपद्मानि पद्माकाराणि यस्य चेति । आस्यमोष्ठमध्यम् । दशवृष्टिः ।

सत्यधर्मरतः श्रीमान् संयज्ञानुग्रहे रतः ।
 दैत्रकालविभागज्ञः सर्वलोकप्रियं वक्षः ॥ २१ ॥
 भ्राता चास्य च द्वैमात्रः सौमित्रिरमितप्रभः ।
 अमुरागेण रूपेण गुणैश्चापि तथाविधः ॥ २२ ॥
 स सुवर्णच्छविः श्रीमान् रामः श्यामो महायज्ञाः ।
 तावुभौ नरशार्दूलौ त्वद्दर्शनकृतोत्सवौ ॥ २३ ॥

तानि तु उरः शिरो कलाटश्च ग्रीवाबाहुंसनाभयः । पादौ पृष्ठं
 कृती चैव विशालास्ते सुखप्रदा इति । त्रिभिः श्रीयज्ञस्तेजोभिर्धाम्नो
 युक्तः । द्विशुक्लवान् । द्वौ शुद्धौ तु शुभौ शुक्लौ वंशौ भातुः पितु-
 स्सपेत्युक्तेः । षड्भ्रतः । तानि च कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणस्त्रान्ध-
 कलाटिकाः । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नतास्तु सुखप्रदा इति । पूर्वे
 युन्नतखिग्धत्वमुक्तम् । अत्र पश्चिदिग्धत्वं षड्भ्रतत्वस्योभयमपि मत-
 भेदादविद्मद्भम् । एवं नानामतप्रदर्शनं रामस्य नानामतसम्मतसर्व-
 लक्षणयुक्तत्वसूचनार्थम् । नवतनः । नवसु सुख्यः । तानि च दृष्णाण्य-
 कुक्षिपर्वाणि तेषु शिरोमनखत्वयः । श्रेयस्य येषां दृष्णाणि ते नरा दीर्घ-
 जीविन इति प्रोक्तं षट्कम् । मृदुभ्रमशुक्लं सुख्यदृष्टित्वं सुख्यबुद्धि-
 त्वस्येति नवसुख्यत्वम् । दृष्टेः सोऽप्यं रत्नपरीक्षान्तसुख्यदर्शनचातुर्थ्यम् ।
 बुद्धेः सुख्यत्वं तत्त्वसाक्षात्कारसमर्थत्वम् । त्रिभिर्धाम्नोति धर्मार्थकामैः
 क्कामं यथोचितम् व्याप्नोति । त्रिवर्गसेवीत्यर्थः ॥ २० ॥

संयज्ञानुग्रहे । संयज्ञे धनवलादीनाम् । अनुग्रहस्ताभ्यां प्रजा-
 रक्षणम् । तदुभवनिकः ॥ २१ ॥

विचिन्वन्तौ नह्यं कृत्स्नामस्माभिः सह सङ्गतौ ।
 त्वामेव मार्गमाशौ तौ विशरन्तौ वसुन्धराम् ॥ २४ ॥
 ददर्शतुष्ट्यगपतिं पूर्वजेनावरोऽपितम् ।
 अथमूकस्य मूले तु वज्रपादपङ्कुले ॥ २५ ॥
 धातुर्भयार्त्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ।
 वयञ्च हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसङ्गरम् ॥ २६ ॥
 परिचर्यामहे राज्यात् पूर्वजेनावरोऽपितम् ।
 ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ ॥ २७ ॥
 स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः ॥ २८ ॥
 अभिप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः ।
 ततः स शिखरे तस्मिन् वानरेन्द्रो व्यवस्थितः ॥ २९ ॥
 तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् ।

वैमाचः । राममात्रपेक्षया द्वितीया माता द्विमाता । तस्याऽपत्य-
 मित्त्वर्थः । भिक्षोदरभ्रातेत्वर्थः । वैमाच इति पाठान्तरम् ॥ २२ ॥ २३ ॥
 अस्माभिः सुग्रीवमन्त्रिभिरित्त्वर्थः । उक्तमेव विशरन्त्याह,—
 त्वामेवेति ॥ २४ ॥

व्यापतिं शाखाम्बुगपतिं सुग्रीवं पूर्वजेन वाणिना अवरोपितं
 राज्यात् शंसितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

परिचर्यामहे । तद्वृत्तनावाधौ । परिचराम इत्त्वर्थः । अवरोपितं
 राज्येन शीनं कृतम् । वाणिनौ पाणी इति यावत् ॥ २७ ॥ २८ ॥

तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात् प्रभु ॥ ३० ॥
 रूपसखसख्यभौ हताञ्जलिहृत्स्थितः ।
 तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिममन्वितौ ॥ ३१ ॥
 वृष्टमारोप्य तं देवं प्रापितौ पुरुषवर्षभौ ।
 निवेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने ॥ ३२ ॥
 तथोरन्योन्यसम्भाषात् भङ्गं प्रीतिरजायत ।
 तत्र तौ कौर्त्सिष्यभौ हरीश्वरनरेश्वरौ ॥ ३३ ॥
 परस्परकृताश्रासौ कथया पूर्ववृत्तया ।
 तं ततः सान्ख्ययामास सुग्रीवं सङ्गणायजः ॥ ३४ ॥
 स्त्रीहेतोर्वाशिना भ्रात्रा निरसं पुरुतेजसा ।
 ततस्त्वभ्रात्रजं शोकं रामस्यात्किष्टकर्मणः ॥ ३५ ॥
 सङ्गणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ।
 ० स श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु सङ्गणनेरितं वचः ॥ ३६ ॥

अभिवृत्तः उत्प्लुत्वाहृदः । २६ । ३० ॥

मया परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया विज्ञाताश्लेषहृत्तान्तौ विज्ञायितान्-
 श्लेषहृत्तान्तौ च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

पूर्ववृत्तया स्त्रीयस्त्रीयहृत्तान्तगोचरया ॥ ३४ ॥

स्त्रीहेतोः सुग्रीवस्त्रीपरिग्रहार्थम् । पुरुमहत्तेजो यस्य तेन तन्ना-
 श्रयं तदपहारजम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तदासीन्निष्प्रभोऽत्यर्थं यहयस्त इवांशुमान् ।
 ततस्त्वङ्गात्रशोभीनि रक्षसा द्वियमाणया ॥ ३७ ॥
 यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले ।
 तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः ॥ ३८ ॥
 संच्छटा दर्शयामासुर्गतित्तु न विदुस्तव ।
 तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च ॥ ३९ ॥
 स्वनवन्धवकीर्णानि तस्मिन् विहतचेतसि ।
 तान्यङ्के दर्शनीयानि कृत्वा बह्वविधं तदा ॥ ४० ॥
 तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम् ।
 प्रादीपयद्वाग्नेरथेस्तदा शोकज्जताशनम् ॥ ४१ ॥
 शायितञ्च चिरं तेन दुःखार्त्तेन महात्मना ।

निष्प्रभः खिन्नचित्तः । तदाञ्च शोभयितुं शीघ्रं येषां तानि
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

दर्शयामासुः सुग्रीवाद्येति शेषः ॥ ३९ ॥
 मयैवोपहृतानि च प्रथममिति शेषः । अक्षयानि भूमौ पात-
 नात् क्षिप्रिद्विशोभानि । तानि दत्तानि गृहीत्वा शोकात्तस्मिन्
 विहतचेतसि प्रथमार्थं सप्तमी । विहतचेताः मूर्च्छितचेताऽभू-
 दित्यर्थः ॥ ४० ॥

देवप्रकाशेन देवावतारेणातएव देवेन परिदेवितम् । प्रादीपयन्
 आभरणदर्शनमिति शेषः ॥ ४१ ॥

मथापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः ॥ ४२ ॥
 तानि दृष्ट्वा महाहर्षाण दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः ।
 राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे स न्यवेशयत् ॥ ४३ ॥
 स तवादर्शनादार्य्ये ! राघवः परितप्यते ।
 महता ज्वलता नित्यमग्निनैवाग्निपर्वतः ॥ ४४ ॥
 त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम् ।
 तापयन्ति महात्मानमग्न्यागारमिवाग्नयः ॥ ४५ ॥
 तवादर्शनशोकेन राघवः परिचाल्यते ।
 महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४६ ॥
 कानमानि सुरम्याणि नदीप्रसवणानि च ।
 चरन् रतिमाप्नोति त्वामपश्यन् नृपात्मजे ! ॥ ४७ ॥
 स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राश्यति राघवः ।
 समिचवान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे ! ॥ ४८ ॥
 सहितौ रामसुग्रीवावुभावकुरुतां तदा ।
 समर्थं वालिनं हन्तुं तव चान्वेषणं प्रति ॥ ४९ ॥

शायितं शोकात् भूमौ पतितम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अग्निपर्वतः संवर्त्तक्याकालाग्निनिवासभूतः पर्वतोऽग्निपर्वतः । तत्र
 माल्यवतः शूक्रे दृश्यते दृश्यवाट् सदा । नास्मा संवर्त्तको नाम कालाग्नि-
 भंरतर्षभेति भीष्मपर्वणि भारतोक्तेः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां वीराभ्यां च हरीश्वरः ।
 किष्किन्वां सप्तुपागम्य वाञ्छी युद्धे निपातितः ॥ ५० ॥
 ततो निहत्य तरसा रामो बालिनमाहवे ।
 सर्वर्षहरिसङ्घानां सुग्रीवमकरोत् पतिम् ॥ ५१ ॥
 रामसुग्रीवयोरैश्वर्यं देव्यैवं समजायत ।
 हनूमन्तश्च मां विद्धि तथोद्धृतसुपागतम् ॥ ५२ ॥
 स्वं राज्यं प्राप्य सुग्रीवः स्वानानीय महाकपिन् ।
 त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान् ॥ ५३ ॥
 आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसः ।
 अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम् ॥ ५४ ॥
 ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनातुराः ।
 चरन्ति वसुधां कृतस्त्रां वयमन्ये च वानराः ॥ ५५ ॥
 अङ्गदो नाम सञ्जीवान् बालिसुसुर्महाबलः ।
 प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंयुतः ॥ ५६ ॥
 तेषां नो विप्रनष्टानां विन्ध्ये पर्वतसन्तमे ।

सहिते। सख्यं प्राप्तो । समग्रं प्रतिज्ञाम् । ४८ । ५० । ५१ । ५२ ॥

॥ ५३ । ५४ ॥

सुग्रीववचनातुराः सुग्रीवाज्ञाभीताः । ५५ ॥

त्रिभागबलसंयुतः सेनावाक्त्रिभ्रंशेयैकाग्रसेनापरिहृत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

अशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५७ ॥
 ते वयं कार्यनैराश्यात्कालस्यातिक्रमेण च ।
 भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुमुपस्थिताः ॥ ५८ ॥
 विचिन्त्य गिरिदुर्गाणि नदीप्रस्रवणानि च ।
 अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥ ५९ ॥
 ततस्तस्य गिरेर्मूर्ध्नि वयं प्रायमुपास्रहे ।
 दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान् वानरपुङ्गवान् ॥ ६० ॥
 अशं शोकार्णवे मग्नः पर्य्यदेवयदङ्गदः ।
 तव नाशश्च वैदेहि ! वालिनश्च तथा वधम् ॥ ६१ ॥
 प्रायोपवेशमस्माकं मरणञ्च जटायुषः ।
 तेषां नः स्वामिसन्देशान्निराशानां सुमूर्षताम् ॥ ६२ ॥
 कार्य्यहेतोरिहायातः शकुनिर्वीर्य्यवान् महान् ।
 शुभ्रराजस्य सोदर्य्यः सम्पातिर्नाम शुभ्रराट् ॥ ६३ ॥
 श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत् ।

विन्ध्ये विप्रशृष्टानां विषममध्येऽदर्शनं प्राप्तानां गता इति समयात्
 परेपीति शेषः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

निराशानां स्वप्नत्याशारहितानां स्वामिसन्देशान्तत्सन्दिष्टकाणा-
 व्ययाद्धेतोर्मुमूर्षताम् ॥ ६२ ॥

कार्य्यहेतोः कार्य्यसिद्ध्यर्थमिहायातः देवादिति शेषः ॥ ६३ ॥

थवीद्यान् केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः ॥ ६४ ॥

एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्भिर्वानरोत्तमाः ।

अङ्गदोऽकथयन्तस्य जनस्थाने महद्दधम् ॥ ६५ ॥

रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथार्थतः ।

जटाशोले वधं श्रुत्वा दुःखितः सोऽरुणात्मजः ॥ ६६ ॥

त्वामाह स वरारोहे ! वमनीं रावणालये ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सत्पतिः प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ६७ ॥

अङ्गदप्रमुखाः सर्वे ततः प्रस्थापिता वयम् ।

विन्ध्यादुत्थाय सम्प्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तमम् ॥ ६८ ॥

त्वद्दर्शने कृतोत्साहा हृष्टाः पुष्टाः श्रवङ्गमाः ।

अङ्गदप्रमुखाः सर्वे वेलोपान्तमुपागताः ॥ ६९ ॥

चिन्तां जग्मुः पुनर्भीमां त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः ।

अथाहं हरिसैन्यस्य सागरं दृश्य सीदतः ॥ ७० ॥

व्यवध्य भयं तीव्रं योजनानां घतं प्रतः ।

लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला ॥ ७१ ॥

रावणश्च मया दृष्टस्त्वश्च शोकाग्निपीडिता ।

क्व देशे इति श्रेयः ॥ ६४ ॥

आख्यातुमित्यसमानकर्तृकेऽपि तुमुच्चार्यः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

अन्तं वटम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते ! ॥ ७२ ॥
 अग्निभाषस्व मां देवि ! दूतो दाशरथेरहम् ।
 तन्मां रामकृतोद्योगं त्वन्नमित्तमिहागतम् ॥ ७३ ॥
 सुग्रीवसचिवं देवि ! बुद्धयस्व पवनात्मजम् ।
 कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ७४ ॥
 सुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणः प्रभुभक्तव्रणः ।
 तस्य वीर्यवतो देवि ! भक्तंस्तव हिते रतः ॥ ७५ ॥
 अहमेकस्तु सम्प्राप्तः सुग्रीववचनादिह ।
 मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा ॥ ७६ ॥
 दक्षिणादिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचर्यैपिणा ।
 दिक्ष्याहं हरिमैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् ॥ ७७ ॥
 अपनेथ्यामि सन्तापं तवाधिगमशासनात् ।
 दिक्ष्याहि न मम व्यथं सागरस्थेह लङ्घनम् ॥ ७८ ॥
 प्राप्स्याम्यहमिदं देवि ! त्वद्दर्शनकृतं यशः ।

श्रुतः श्रुतवान् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

पवनात्मजत्वेन लङ्घनसामर्थ्यम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

एकः सम्प्राप्तोऽर्थोच्छेयाः समुद्रतीर एवासते । कामरूपिणा अनेन
 रावणात्सःपुराद्यन्वेषणसामर्थ्यं सूचितम् ॥ ७६ ॥

त्वन्मार्गं त्वददर्शनम् ॥ ७७ ॥

राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्यते ॥ ७५ ॥
 सपुत्रबान्धवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ।
 माल्यवान् नाम वैदेहि ! गिरिणामुत्तमो गिरिः ॥ ८० ॥
 ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः ।
 स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः ।
 तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शम्भुमादनमुद्धरन् ॥ ८१ ॥
 यस्याहं हरिणः क्षेत्रे जातो वा तेन मैथिलि ! ।
 हनूमानिति विख्यातो लोके स्त्रेनैव कर्मणा ॥ ८२ ॥
 विश्वासार्थन्तु वैदेहि ! भक्तुं रूक्ता मया गुणाः ।
 अचिरान्त्वामितो देवि ! राघवो नयिता ध्रुवम् ॥ ८३ ॥
 एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्षिता ।
 उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमधिगच्छति ॥ ८४ ॥

अधिगमोदर्शनम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

तिर्थगृहेऽस्य तव कथं पवनात्मजत्वमिति, शम्भुमयनयन्नाह,—
माल्यवानामिति ॥ ८० ॥

गोकर्णं तदाख्यम् । दिष्टः शम्भुमादनाख्यासुरवधायान्नमः । उद्ध-
रद्भुद्धृतवान् अवधीदित्यर्थः । भूतेऽपि लटः शतार्धः ॥ ८१ ॥

स्त्रेनैव उत्पत्तिकालप्रवृत्तेन कर्मणा पराक्रमेण ॥ ८२ ॥

भक्तुं स्वदूतं रामस्य नयिता मेता ॥ ८३ ॥

अतुल्यं गता हृषं प्रहर्षेण तु जानकी ।

नचाभ्यां वक्रपक्षाभ्यां मुमोक्षानन्दजं जलम् ॥ ८५ ॥

चारु तद्ददनं तस्याम्नामंगुक्तायतेक्षणम् ।

अशोभत विशालाक्ष्या राज्ञमुक्त इवोङ्कुराट् ॥ ८६ ॥

हनमन्तं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा ।

अथोवाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ॥ ८७ ॥

एतन्ने सर्वमाख्यातं समाश्रयिहि मैथिलि ! ।

किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाम्यहम् ॥ ८८ ॥

इतेऽसुरे मयति शम्बसादने

कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् ।

जुपपन्नैर्वास्तवैः अभिज्ञानै रामकृष्णचिह्नैः अधिगच्छति अथ-
गच्छत् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

अन्यथा नेति । माया कपिर्नेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

सर्वमुत्तरं सर्वं प्रत्युत्तरमाख्यातमित्यन्वयः । अथ सीतायै चिकीर्षितं
पृच्छति । किं करोमिति । वर्त्तमानसामीप्ये कटौ । प्रतियामि प्रति-
यास्ये । रामसमीपं किं करोमि किं करिष्ये । कथं वा रोचते चिकी-
र्षितमिति शेषः ॥ ८८ ॥

न हि रावण आत्मानं कथमपि कपिपुत्र इति ब्रूयादिति ज्ञापन-
पूर्वकं कपित्वनिश्चयाय पुनः स्रजन्मानुवादः । इतेऽसुर इति । ततः

ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि मथिलि !

प्रभावतस्तत्रतिमञ्च वानरः ॥ ८६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

शम्बसादनासुरवधप्रीतमर्षेः प्रसादत इत्यर्थः । तत्रतिमो वायुसदृश
इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

भूय एव महातेजा हनुमान् पवनात्मजः ।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् ॥ १ ॥
वानरोऽहं महाभागे ! दूतो रामस्य धीमतः ।
रामनामाङ्कितञ्चेदं पश्य देवङ्गुलीयकम् ॥ २ ॥
प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ।
समान्धसिद्धिं भद्रन्ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ ३ ॥
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषितम् ।
भर्तारमिव सम्प्राप्तं जानकी मुदिताभवत् ॥ ४ ॥
चारु तद्वदनं तस्यास्तासश्शुक्लायतेक्षणम् ।

अथ दृष्टरविन्वासाय रामाङ्गुलीयकं दातुमाह,—भूय इति ।
प्रत्ययो विन्वासः ॥ १ ॥

वानरोऽहं मान्यः । रामस्य नाम नामाक्षराणि तैरङ्कितं
षिट्ठितम् ॥ २ ॥

क्षीयं दुःखरूपं पापफलं यस्याः सा । असि शीघ्रमेव भवि-
ष्यसि ॥ ३ ॥

विभूषितं विभूषणम् । भर्तारं प्राप्तेवेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

बभूव हर्षोदयञ्च रांजमुक्त इवोडुराट् ॥ ५ ॥
 ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुः सन्देहहर्षिता ।
 परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशंसं महाकपिम् ॥ ६ ॥
 विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राञ्चस्त्वं वानरोत्तम ! ।
 येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ॥ ७ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः ।
 विक्रमझाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ८ ॥
 न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ ! ।
 यस्य ते नास्ति मन्त्रासो रावणादपि सम्भ्रमः ॥ ९ ॥
 अहमे च कपिश्रेष्ठ ! मया समभिभाषितुम् ।
 यद्यसि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥
 प्रेषयिष्यति दुर्द्धर्षा रामो न ह्यपरीक्षितम् ।
 पराक्रममविज्ञाय मत्सूक्ताश्च विष्णोषतः ॥ ११ ॥

बभूव हर्षोदयश्चेति पाठः ॥ ५ ॥

ह्रीमती अङ्गुलीयसान्निध्ये भर्तृसान्निध्यादिव . किञ्चिद्व्यावृत्ती ।
 प्रियं कृत्वा । आदरं कृत्वा ॥ ६ ॥

विक्रान्तः शूरः समर्थो देशकालोचितकृत्यचतुरः । प्राञ्चः धर्मार्थ-
 विषयकसर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः । पदं स्थानम् ॥ ७ ॥

क्रमता क्रामता ॥ ८ ॥

मन्त्रासः समुद्रादिति शेषः । रावणादपि सम्भ्रमः चित्तसोभः ॥ ९ ॥

दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसङ्करः ।

खल्लाणश्च महतेजाः सुमित्रानन्दवर्द्धनः ॥ १२ ॥

कुशली यदि काकुब्ध्याः किन्तु सागरमेखलाम् ।

महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १३ ॥

अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे ।

ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः ॥ १४ ॥

कश्चिन्न व्यथते रामः कश्चिन्न परितप्यते ।

उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥

यदि यस्मात्तन् प्रेषितोऽसि । तस्मात् महा रामभिर्माधुर्यं सम्भा-
षणं कर्तुं महर्षेणं चर्हसि ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

ननु तद्गूतागमनेन तद्वधसा च कुशलावगतिः किं पुनर्दिष्ट्यावि-
तत्यग्नेनेति शङ्कायां प्रश्नाशयं दर्शयति,—कुशली यदिति । यदि
कुशली त्वया कथ्यते तदा मत्कृते सागरमेखलां महीं प्रितु न दहती-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु केवलं महींमेवेति किमुच्यते इत्याशये प्रश्नान्तरमथवेति ।
तथां शक्तिमन्तौ यदि तर्हि किमिति तूष्णीं तिष्ठतस्तत्राह,—ममैवेति ।
दुःखानां दुःखहेतुपापानां विपर्ययो नाशो नाद्यापि संवत्त
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मम दुःखक्षय इवत्करः अपितु तस्य सुखावस्थानमव अग्न्य-
मित्याशयेनाह,—कश्चिदिति । उत्तराणि कार्याणि महिमोचन-
यजानि ॥ १५ ॥

कश्चिन्न दीनः सम्भ्रान्तः कार्येषु च न सुहृति ।
 कश्चित् पुरुषकार्याणि कुरुते वृपतेः सुतः ॥ १६ ॥
 द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते ।
 विजिगीषुसुहृत् कश्चिन् मित्रेषु च परन्तपः ॥ १७ ॥
 कश्चिन् मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते ।
 कश्चित् कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥ १८ ॥
 कश्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः ।
 कश्चित् पुरुषकारञ्च दैवञ्च प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥
 कश्चिन्न विगतस्नेहो विवासान् मयि राघवः ।

न दीनो न सम्भ्रान्त इत्यनुषङ्गः । पुरुषकार्याणि पुरुषकारान् ॥ १६ ॥
 द्विविधम् । साम्यासौम्यरूपप्रकारद्वयनत् । त्रिविधोपायम् । धर्मार्थ-
 कामलक्षणत्रिविधपुरुषार्थानां प्राप्युपायभूतमुपायं सामाद्युपायमपि
 सेवते कश्चित् । तथा मित्रेषु च विजिगीषुसुहृत् कश्चित् । विजिगीषुं
 सुहृदिति बह्वीहिततत्पुरुषश्चेति कतकः । सुहृत् परन्तपो रामो
 विजिगीषुः सन् त्रिविधोपायं सामदानभेदरूपम् उपायं दण्डोपायश्च
 मित्रेषु चादिमित्रेषु च । द्विविधं यथा भवति तथा सेवते कश्चित् ।
 मित्रेषु सामदाने । अमित्रेषु भेददण्डो चेत्तेवं विभक्त्य प्रयुक्ते कश्चि-
 दित्यर्थ इति तीर्थः ॥ १७ ॥

मित्राणि लभते स्वयत्नेनामित्रैश्च स्वयत्नतोऽभिगम्यते । कल्याण-
 मित्रः सौम्यमित्रः मित्रैः पुरस्कृतो बह्वमतः कश्चित् ॥ १८ ॥

आशास्ति आशास्ते पार्थिवत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

कञ्चिन् मां व्यसनादस्मान् मोक्षयिष्यति राघवः ॥ २० ॥

सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः ।

दुःखमुत्तरमासाद्य कञ्चिद्भ्रामो न क्षीदति ॥ २१ ॥

कौमल्यायास्तथा कञ्चित् सुमित्रायाञ्चयैव च ।

अभीक्ष्णं श्रूयते कञ्चित् कुशलं भरतस्य च ॥ २२ ॥

मन्त्रिमित्तेन मानार्हः कञ्चिच्छोकेन राघवः ।

कञ्चिन्नान्यमना रामः कञ्चिन् मां तारयिष्यति ॥ २३ ॥

कञ्चिदचौहिणो भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः ।

ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते ॥ २४ ॥

वानराधिपतिः श्रीमान् मयीवः कञ्चिदेष्यति ।

मत्कृते हरिभिर्वीरैर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ २५ ॥

कञ्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुसित्रानन्दवर्द्धनः ।

अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान् विधमिष्यति ॥ २६ ॥

रौद्रेण कञ्चिदस्त्रेण रामेण निहतं रणे ।

द्रव्याभ्यल्पेन कालेन रावणं समुद्धञ्जनम् ॥ २७ ॥

विवासात्तु विदूरवानाम् ॥ २० ॥

अनूचित इति क्वान्दसो दीर्घः । उत्तरं दुःखं दुःखाद्दुःख-
मित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

मन्त्रिमित्तेन मदियोगनिमित्तेन शोकेन कञ्चित् परितप्यत इति
शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

कश्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं

तस्थाननं पद्मसमानगन्धि ।

मया त्रिना श्रुव्यति श्लोकदीनं

जलक्षये पद्ममिवातपेन ॥ २८ ॥

धर्मापदेशान्यजतः स्वराज्यं

नाच्चाप्यरण्यं नयतः पदातिः ।

नासीद्यथा यस्य न भीर्न श्लोकः

कश्चित् म धैर्यं हृदये करोति ॥ २९ ॥

न चाप्य माता न पिता न चान्यः

अेहादिशिष्टोऽस्मि मया ममो वा ।

तानद्द्रुप्रहं दृत जिजीविषेयं

यानत् प्रवृत्तिं पृष्टणयां प्रियस्य ॥ ३० ॥

श्लोकः श्लोकः ॥ २० ॥

हेमसमानवर्णं हेमवर्णवत् स्पृहणीयशोभम् ॥ २८ ॥

धर्मापदेशान्धर्मादेशात् धर्ममुद्दिश्येति यावत्- न भीर्न श्लोकः ।

मम नयनात्त भीः राज्यत्यागात्त श्लोकः । भयश्च मद्रक्षानिमित्तम् । यस्य

यथा वनवासखेदश्च नासीत् न-इदानीं धैर्यं करोति कश्चित् ॥ २९ ॥

धैर्यंत्यागे महियोग एव हेतुरित्याह,—न चास्तेति । माता-

पित्रादीं नास्य मत्समोऽपि खेदः । अधिकस्तु कुतः मम तत्कृतिरूप-

त्वात् । वस्तुतस्तयोक्तस्याभावाच्च इन्मद्रहमपि तावज्जिजीविषेयम् ।

इतीव देवी वचनं महार्थं
 तं वानरेन्द्रं मधुरार्थसुक्ता ।
 श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं
 रामार्थयुक्तं विरराम रामा ॥ ३१ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः ।
 शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 न त्वामिहृष्यां जानीत रामः कमललोचनः ।
 तेन त्वां नानयत्याप्यः शचीमित्र पुण्ड्रः ॥ ३३ ॥
 श्रुत्वैव च वचो मच्चं ज्ञिप्रमेय्यति राघवः ।
 चमूं प्रकर्षन् महतीं हृद्यं चगणसंयुताम् ॥ ३४ ॥
 विष्टम्भयित्वा वाणौघैरक्षोभं वरुणान्नयम् ।
 करिष्यति पुगीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराज्जमा ॥ ३५ ॥

प्रवृत्तिं वार्त्ताम् प्रवृत्तिमार्गं रतिञ्च । निवृत्तिमार्गंरतौ ममापि
 कार्यार्थमत्वेनादर्शनरूपो नाश एवेति भावः ॥ ३० ॥

रामार्थयुक्तं रामप्रयोजनयुक्तम् । रामरूपाभिधेयेन युक्तं तदो-
 धकमिति वा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

न जानीते न जागीत इव । अणुङ्गाददित्यजोतां शचीं पुण्ड्र
 इव ॥ ३३ ॥

मच्चं मत्तः ॥ ३४ ॥

विष्टम्भयित्वा संस्तम्भ सेतुं बध्नेति यावत् ॥ ३५ ॥

तत्र यद्यन्तरा मृत्युर्यदि देवा महासुराः ।

स्यास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥

तवादर्शनजनार्थ्ये ! शोकेन परिपूरितः ।

न शर्म लभते रामः सिंहाद्वित इव द्विपः ॥ ३७ ॥

मन्दरेण च ते देवि ! शपे मूलफलेन च ।

मल्लयेन च त्रिन्ध्येन मेरुणा ददूरेण च ॥ ३८ ॥

यथा सुनयनं वल्गु विखोष्ठं चारुकुण्डलम् ।

मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ३९ ॥

क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि ! रामं प्रस्रवणे गिरौ ।

शतक्रान्मिवासीनं न.गच्छस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥

न मांसं राघवो भङ्क्ते न चैव मधु सेवते ।

तत्र तत्त्वर्मप्रवृत्तौ अन्तरा विघ्नत्वेन यदि मृत्युप्रभृतयोऽपि स्यास्यन्ति
तदा तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

स्वात्तर्था देव्या विश्वासाथं स्ववासस्थानमन्दरादिभिः स्वजीवन-
साधनैर्मूलफलैश्च शपथं करोति । मन्दरेण चेति । ददूरः पर्वत-
विशेषः ॥ ३८ ॥

यथा रामस्य मुखं द्रक्ष्यसि . तथा मन्दरादिभिः शपे इत्य-
न्वयः ॥ ३९ ॥

प्रस्रवणे गिरौ विद्यमानमपीह द्रक्ष्यसीत्यर्थः । नागच्छस्य मूर्धनि
शेरावतोपरि स्थितमिन्द्रमिव मत्पृष्ठगं रामं द्रक्ष्यसीत्यर्थः । नागच्छ-
स्येति पाठः । स्वर्गस्योपरोत्यर्थं इति तीर्थः ॥ ४० ॥

वन्द्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्राति पञ्चमम् ॥ ४१ ॥

नैव दंशास्त्र मशकास्त्र कीटास्त्र सरीसृपान् ।

राघवोपनयेद्गात्रालङ्कतेनाम्नरात्मना ॥ ४२ ॥

नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः ।

नान्यं चिन्तयते किञ्चित् स तु कामवशं गतः ॥ ४३ ॥

अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तमः ।

सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन् प्रतिबुध्यते ॥ ४४ ॥

दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यच्चान्यत् स्त्रीमनोहरम् ।

बहुशो हा ! प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ॥ ४५ ॥

स देवि ! नित्यं परितप्यमान-

स्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ।

धृतव्रतो राजसुतो महात्मा

नवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४६ ॥

सुविहितमारण्यकर्शास्त्रबोधितं भक्तम् आदरं पञ्चमं कालं प्राप्येति शेषः । प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णात् पञ्चमं सायाह्नं प्राप्येत्यर्थः । यद्वा प्रातःसायं प्रातःसायमिति कालचतुष्टयं त्यक्त्वा पञ्चमे प्रातःकाल इत्यर्थः । दिनद्वयमतीत्य भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

प्रायोऽनिद्र एव कश्चित् सुप्तोऽपि सीतेति वदन्नेव प्रतिबुध्यते ॥ ४४ ॥

सा रामसङ्कीर्तनवीतश्लोका
 रामस्य श्लोकेन समानश्लोका ।
 शरन्मुखेनाम्बुदशेषचन्द्रा
 निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

स्त्रीमनोहरं स्त्रीसन्निधाने मनोहरं स्त्रीणां मनोहरं वा न्यसन्
 दीर्घाच्छ्वासं त्यजन् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

रामसङ्कीर्तनेन अग्निद्रः सततं राम इत्यादिना वीतश्लोका । न
 मांसं राघवा भुङ्क्ते इत्युक्तेन रामश्लोकेन समानश्लोका । अम्बुदशेषचन्द्रो
 यस्यां सा । शरत् लुप्तषष्टीकम् । शरदो निशेव प्रकाशा प्रकाश-
 युक्तशरनिशेव हर्षश्लोकवती बभूव ॥ ४७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

सा सीता वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना ।
 हनुमन्तसुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २ ॥
 अमृतं विषसंपृक्तं त्वया वानर ! भाषितम् ।
 यच्च नान्यमना रामो यच्च श्लोकपरायणः ॥ २ ॥
 ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ।
 रज्ज्वेव परुषं बध्वा कृतान्तः परिकर्षति ॥ ३ ॥
 विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां ज्ञवगोत्तम ! ।
 सौमित्रिं माञ्च रामञ्च व्यसनैः पश्य मोहितान् ॥ ४ ॥
 श्लोकस्यास्य कथं पारं राघवोऽधिगमिष्यति ।
 ज्ञवमानः परिक्रान्तो हतनौः सागरे यथा ॥ ५ ॥

वचनं हनुमत इत्यादि ॥ १ ॥

यच्च अन्यमना इति वाक्यमाख्यायते तदमृतम् । यच्च श्लोकपरायण इति वाक्यमाख्यायते तद्विषम् ॥ २ ॥

ऐश्वर्ये व्यसने इति च विषयसप्तमी ॥ ३ ॥

विधिर्देवम् असंहार्यः अशक्यप्रतिक्रियः । अत्र सीयमेव दुःखं दृष्टान्तयति ॥ ४ ॥

राक्षसानां बधं कृत्वा स्रुदयित्वा च रावणम् ।
 लङ्कामुन्मथितां कृत्वा कदा द्रुक्ष्यति मां पतिः ॥ ६ ॥
 म वाच्यः सन्त्वरस्वेति यावदेव न पूर्यते ।
 अयं मन्वत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम् ॥ ७ ॥
 वर्त्तते दशमो मामो द्वौ तु शेषौ श्रवङ्गम ! ।
 रावणेन वृशमेन समयो यः कृतो मम ॥ ८ ॥
 विभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति ।
 अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत् कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥
 मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते ।
 रावणं मार्गते संख्ये मृत्युः कालवशं गतम् ॥ १० ॥
 ज्येष्ठा कन्या कन्या नाम विभीषणसुता कपे ! ।
 तथा ममैतद्राख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ॥ ११ ॥
 अविन्ध्यो नाम मेधानीः विद्वान् राक्षसपुङ्गवः ।
 धृतिमान् शीलवान् वृद्धो रावणस्य सुमन्मतः ॥ १२ ॥

हत-नैः पुरुषः परिक्रान्तः कृतपराक्रमः वाङ्मर्थां व्रतमानेन यथा
 मागरे पारमतिक्रौशेनाधिगच्छति तथा राघवोऽपि कथञ्चित्तमधि-
 गमिष्यति ॥ ५ ॥ ६ ॥

म रामः ॥ ७ ॥ ८ ॥

निर्यातनं पुनः समर्पणं न च तत् तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

रामक्षयमनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत् ।

न च तस्य स दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम् ॥ १३ ॥

आग्रंसेयं हरिश्रेष्ठ ! क्षिप्रं मां प्राश्यते पतिः ।

अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्वस्तिंश्च बहवो गुणाः ॥ १४ ॥

उत्साहः पौरुषं सत्वमावृणंस्यं कृतज्ञता ।

विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर ! राघवे ॥ १५ ॥

चतुर्दशसहस्राणि राक्षसानां जघान यैः ।

जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्धिजेत् ॥ १६ ॥

न स शक्यस्तुलयितुं व्यसनैः पुरुषार्थभः ।

अहं तस्यानुभावज्ञा शक्येव पुनो मजा ॥ १७ ॥

कन्या अजातपुरुषसम्बन्धा एतद्दिभीषणानुनयनस् इदमेवामे राम-
श्रुतम् विभीषणस्य निःशङ्कपरिग्रहाभिषेकयोर्वाजम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

रामक्षयं रक्षसां रामात् क्षयं प्राप्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

पतिः प्राप्स्यत इत्यत्र हेतुः । अन्तरात्मेति । तस्मिन् रामे ॥ १४ ॥

उत्साहः कार्येषु, स्थिरप्रयत्नरूप उद्योगः पौरुषं तल्लभ्यः पुरुष-
व्यापारः । सत्त्वं बलम् आनन्दशंसुमकूरता व्याश्रितजनदाक्षिण्यमिति
यावत् । विक्रमः शौर्यं प्रभावो दिव्यास्त्रसम्पन्नो महिमा ॥ १५ ॥

तस्य चतुर्दशसहस्राण्येवमाह, — चतुर्दशेति ॥ १६ ॥

व्यसनैर्व्यसनदाट्टभीराक्षसैस्तुलयितुंश्रुमितुं तस्य तत्त्वज्ञ मम प्रत्य
क्षमेवेत्याह, — अहं तस्येति । तद्रूपत्वादिति गूढम् । १७ ॥

शरजालांशुमांशूरः कपे ! रामदिव्यकरः ।
 शत्रुरक्षोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति ॥ १८ ॥
 इति सञ्जल्पमानां तां रामार्थे शोककर्षिताम् ।
 अश्रुसम्पूर्णवदनामुवाच हनुमान् कपिः ॥ १९ ॥
 श्रुत्वैत्र च वचो मद्भ्रं क्षिप्रमेष्यति राघवः ।
 चमूं प्रकर्षन् महतीं हर्य्यक्षगणसङ्कुलाम् ॥ २० ॥
 अथवा मोक्षयिष्यामि त्वामद्यैव स राक्षसात् ।
 अस्माद्दुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते ! ॥ २१ ॥
 त्वान्तु पृष्ठगतां कृत्वा सन्नरिष्यामि सागरम् ।
 शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लङ्कामपि सरावणाम् ॥ २२ ॥
 अहं प्रसवणस्थाय राघवायाश्च मैथिलि ! ।
 प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं ऊतमिवानलः ॥ २३ ॥
 द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि ! राघवं सहस्रक्ष्णम् ।
 व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं द्वैत्यबधे यथा ॥ २४ ॥

शरजालेत्यादि परम्परितरूपकमिदम् । १८ । १९ ।

मद्भ्रं मम मत्तो वा ॥ २० ॥

तव रामसङ्ग्रामे रामस्येहानयनं अर्धमेव प्रक्षारान्तरैश्चैव तस्य सम्भवादित्याह,—अथवेति । सोऽहं राक्षसात्राक्षसङ्गतादस्माद्दुःखात् मोक्षयिष्यामीत्यन्वयः । २१ । २२ । २३ ।

त्वद्दूर्जनस्ततोत्साहमाश्रयस्यं महाबलम् ।

पुरन्दरनिवासीनं नगराजस्य मूर्ध्नि ॥ २५ ॥

एष्टमारोह मे देवि ! मा विकाङ्क्षस्व शोभने ! ।

योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २६ ॥

कथयन्तीव शशिना सङ्गमिष्यसि रोहिणी ।

मत्पृष्ठमधिरोह त्वं तराकाशं महार्णवम् ॥ २७ ॥

न हि मे सम्प्रयातस्य त्वामितो नयतोऽङ्गने ! ।

अमुगन्तुं गतिं शक्ताः सर्वे सङ्गानिवासिनः ॥ २८ ॥

यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहममंशयम् ।

थास्यामि पश्य वैदेहि ! त्वामुद्यम्य विहायसम् ॥ २९ ॥

मैथिली तु हरिःश्रेष्ठात् श्रुत्वा वचनमद्भुतम् ।

देवबध्ने श्वसाययुक्तं विष्णुमिव स्थितम् ॥ २७ ॥

नगराजस्य श्रेष्ठस्य प्रसववर्गिरेरित्यर्थः ॥ २५ ॥

मा विकाङ्क्षस्व मोपेक्षाङ्गवित्यर्थः ॥ २६ ॥

कथयन्तीव । सङ्गमिष्यतीति वचनं कथयन्तीव । शशिना रोहिणीव सङ्गमिष्यतीत्यन्वयः । एतद्वचनसमकालमेव रामसमीपं प्रापयिष्यामीत्यर्थः । यथा तद्वचनेन प्रयास एवमनायासेन त्वं नयामीत्यर्थो वा । आकाशं तन्मार्गमवलम्ब्य महार्णवं तरेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥

त्वामुद्यम्य एष्टे क्त्वा विहायसं थास्यामि पश्य ॥ २९ ॥

हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥

हनूमन् ! दूरमध्वानं कथं मां नेतुमिच्छसि ।

तदेव खलु ते मन्ये कपिलं हरियूथप ॥ ३१ ॥

कथं चाल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि ।

सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्तुर्मै प्रवर्षभ ॥ ३२ ॥

मीतायास्तु वचः श्रुत्वा हनूमान् मारुतात्मजः ।

चिन्तयामास लक्ष्मीवान् नवं परिभवं कृतम् ॥ ३३ ॥

न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा ।

तस्मात् पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥ ३४ ॥

इति मञ्जिन्य हनुमांस्तदा प्रवगसत्तमः ।

दर्शयामास मीतायाः स्वरूपभरिमर्दनः ॥ ३५ ॥

स तस्मात् पादपाद्वीमानाञ्च न्य प्रवर्षभः ।

ततो वर्धितुमारंभे मीताप्रत्ययकारणात् ॥ ३६ ॥

हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हर्षपुष्पकितसर्वाङ्गी ॥ ३० ॥

तदेव दृश्यमानमेव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

नवं परिभवं । अल्पशरीरोत्पन्न इत्येवंरूपम् ॥ ३३ ॥

कामतः इच्छाकृतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तस्मात् पादपात् शिंशपातः । शरीरदृष्टौ तद्वारजातशाखाभङ्ग-

वनिना राक्षस्यो जात्यन्तीति तत आश्रुतिः ॥ ३६ ॥

मेरुसुन्दरसङ्काशी बभौ दीप्तानलप्रभः ।

अग्रतो व्यवतस्ये च सीताया वानरर्धभः ॥ ३७ ॥

हरिः पर्वतसङ्काशस्ताम्रवंक्तो महाबलः ।

वज्रदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥

सपर्वतवनोद्देशं साट्टप्राकारतोरणाम् ।

लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्मि मे ॥ ३९ ॥

तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं देवि ! विकाङ्क्षया ।

विशोकं कुरु वैदेहि ! राघवं सहस्रक्षणम् ॥ ४० ॥

नं दृष्ट्वाचलसङ्काशमुवाच जनकात्मजा ।

पद्मपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरसं सुतम् ॥ ४१ ॥

तव सत्त्वं बलञ्चैव विजानामि महाकपे ! ।

वायोरिव गतिज्ञापि तेजश्चाग्नेरिबाहुतम् ॥ ४२ ॥

• प्राकृतोऽन्यः कथञ्चेमां भूमिमाणन्मुमर्हति ।

उद्धेरप्रमेयस्य पारं वानरयूथप ! ॥ ४३ ॥

अग्रतो व्यवतस्ये योग्यपुरोदेशे स्थितः ॥ ३७ ॥ ३८ ।

सनाथां सरावणां नयितुं नेतुम् ॥ ३९ ॥

अवस्थाप्यतां समर्थोऽयमिति निश्चीयतां विकाङ्क्षया सन्देहेन

विशोकं कुरु मत्पृष्ठे तत्र गत्विति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

• विजानामि एवंविधत्वद्रूपदर्शनात् प्रागप्यन्मानादिति भावः ॥ ४२ ॥

जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते भ्रम ।
 अवश्यं सम्प्रधार्याशु कार्यसिद्धिरिवात्मनः ॥ ४४ ॥
 अयुक्तान्तु कपिश्रेष्ठ ! मया गन्तुं त्वया सह ।
 वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेन्नव ॥ ४५ ॥
 अहमाकाशमासक्ता उपर्युपरि सागरम् ।
 प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भ्रूयो वेगेन गच्छतः ॥ ४६ ॥
 पतिता सागरे चाहं तिमिनक्रभ्रषाकुले ।
 भवेयमाशु विवशा यादमामन्नमुत्तमम् ॥ ४७ ॥
 न च शक्ये त्वया साह्वं गन्तुं शत्रुविनाशन ! ।
 कलत्रवति सन्देहस्त्वयि स्यादप्यसंशयम् ॥ ४८ ॥
 द्वियमाणन्तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः ।
 अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४९ ॥

तदेवानुमानं दर्शयति,—प्राञ्जल इति । ४३ ।

तवेव ममाप्यात्मनः कार्यसिद्धिरवश्यं सम्प्रधार्या विचार्या त्वया
 तु खल्वजैभवेन विचारिता कार्यसिद्धिः ॥ ४४ ॥

भवत्वास्तर्हि को विचारस्तथाह,—अयुक्तान्विति । ४५ ।

उपर्युपरि सागरं सागरस्योपरीत्यर्थः । ४६ ॥ ४७ ॥

इतोऽपि गमनमयुक्तं त्वया सहैत्याह—न चेति । कलत्रवति स्त्रिया
 सह गन्तारि सन्देहः राक्षसानामिति शेषः । ४८ ॥ ४९ ॥

तैस्त्वं परिहृतः शूरैः शूलसुहृदरपाणिभिः ।

भवेस्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर ! कलत्रवान् ॥ ५० ॥

सायुधा बहवो व्योसि राक्षसास्त्वं निरायुधः ।

कथं शक्यसि संयातुं मास्रैव परिरचितुम् ॥ ५१ ॥

युध्यमानस्य रक्षोभिस्तस्यैः क्रूरकर्मभिः ।

प्रपतेयं हि ते पृष्ठाङ्गथान्तां कपिसन्तम ! ॥ ५२ ॥

अथ रक्षांसि भीमानि महान्नि बलवन्ति च ।

कथञ्चित्साग्न्यराये त्वां जयेद्युः कपिसन्तम ! ॥ ५३ ॥

अथवा युध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य ते ।

पतिताञ्च गृहीत्वा मां नयेद्युः पापराक्षसाः ॥ ५४ ॥

संशयं प्राप्तसंशयम् । तैस्त्वं परिहृतो भवेः ततस्त्वं संशयं प्राप्तो भवेरिति त्वं शब्दद्वयनिर्वाहः ॥ ५० ॥

तत्र हेतूनाह,—सायुधा इति । व्योसि निरात्मप्रदेश इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

कथञ्चित्महता यत्नेन साग्न्यराये युद्धे जयेद्युः । तस्याव्यवस्थितत्वादिति भावः ॥ ५३ ॥

अथ तन्नेच्छसि स्वमपि पतने महानगर्थ इत्याह,—अथवेति । पतेयं तव पृष्ठादिति शेषः । तत्र हेतुर्विमुखस्येति । युद्धपारत्रयान् मन्त्रकविमुखस्येत्यर्थः ॥ ५४ ॥

मां वा हरेयुस्त्वद्भक्तादिजज्ञेयुरथापि ध्वा ।
 धनवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५५ ॥
 अहं वापि विपद्येयं रक्षांभिरभितर्जिता ।
 त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ ! भवेन्निष्फल एव तु ॥ ५६ ॥
 कामन्वमपि पर्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान् ।
 राघवस्य यशो हीयेत्त्वया शस्त्रैस्तु राक्षसैः ॥ ५७ ॥
 अथवादाय रक्षांभि न्यभेयुः संवृते हि माम् ।
 यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवः ॥ ५८ ॥
 आरम्भस्तु मदर्थोऽयं ततस्तव निरर्थकः ।
 त्वया हि सह रामस्य महानागमने गुणः ॥ ५९ ॥
 मयि जीवितमायत्तं राघवस्यामितौजसः ।

विजज्ञेयुः रामविषयकक्षेपवशात् तत्सन्तोषनाशार्थमिदं शक्यं ॥ ५५ ॥
 ॥ ५६ ॥

यशो हीयेत् स्वयं प्रत्याहृतमशक्त इत्यपयशो वृद्धिः स्वार्थित्वा
 भावः । शस्त्रैर्हिंसितैः ॥ ५७ ॥

राक्षसैः स्वयच्छगपक्षे दोषान्तरमाह,—अथवेति । संवृते गुणे
 ॥ ५८ ॥

आरम्भः समुद्रतरणादिरूपः । एवं स्वगमनपक्षे दोषमुक्त्वा
 राघवानयनपक्षे एव गुणवानित्वाह,—त्वया हीति ॥ ५९ ॥

भ्रातृणाञ्च महाबाहो ! तव राजकुलस्य च ॥ ६० ॥
 तौ निराशौ मदर्थञ्च शोकमन्तापकर्षितौ ।
 सहसर्वर्णहरिभिस्यञ्चतः प्राणमंगदम् ॥ ६१ ॥
 भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर ! ।
 नाहं स्पृष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं वानरोत्तम ! ॥ ६२ ॥
 यदहं गात्रमस्यंशं रावणस्य गता वन्नात् ।
 अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा मती ॥ ६३ ॥
 यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा मराक्षमम् ।
 मामितो गृह्य गच्छेत् तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ६४ ॥

रामेण मदप्राप्ता सर्वनाशप्रसङ्ग इत्याह. — मयि जीवितमिति ।
 भ्रातृणां लक्ष्मणादीनाम् । राजकुलस्य सुग्रीवकुलस्य ॥ ६० ॥
 प्राणसंग्रहं प्राणसम्बन्धम् ॥ ६१ ॥ —

हिनूमता सह गमनाभावे कारणान्तरमाह, — भर्तु रिति । रावण-
 गात्रस्यंशं न स्वत इत्याह, — यदहमिति ॥ ६२ ॥

अनीशा स्त्रीत्वात्, स्वयमसमर्था । विवशा विवेष्टा । विनाथा
 अशक्तिरहितरामलक्ष्मणा । हा सीते लक्ष्मणेति माशीचकाकं श्रुत्वा रामा-
 नर्थशङ्काया लक्ष्मणस्यापि प्रस्थापनादिति भावः ॥ ६३ ॥

तत्तस्यंसदृशं स्वमहिम्ना । सगणं शत्रुं हत्वा मद्रथमम् । सगण
 रावणवधार्थमेवावतारात् । तस्य च मद्रमगंशेसम्भवात् । एवञ्च स्वका-
 र्यानिधन्यगतायामपि कुड्केदिति गूढम् ॥ ६४ ॥

श्रुताश्च दृष्टा हि मया पराक्रमा
 महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः ।
 न देवगन्धर्वभुजङ्गराक्षसा
 भवन्ति रामेण समा हि संयुगे ॥ ६५ ॥
 समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं
 महाबलं वासवतुल्यविक्रमम् ।
 सलक्षणं को विषहेत राघवं
 ऊताशनं दीप्तमिवानिलेरितम् ॥ ६६ ॥
 सलक्षणं राघवमाजिमर्दन-
 न्दिशागजं मत्तमिव व्यर्थास्थितम् ।
 सहेत को वानरमुख्य ! संयुगे
 युगान्तसूर्य्यप्रतिमं शरार्चिषम् ॥ ६७ ॥
 स मे कपिश्रेष्ठ ! सलक्षणं प्रियं
 सयूथपं क्षिप्रमिहोपपादय ।

तादृशबलश्च तस्य मया सुविदितमिच्छाह,—श्रुताश्चेति । विश्वा-
 मित्रयक्षादौ कृताः वालिबन्धादेयश्च श्रुताः । अन्ये कृताः ॥ ६५ ॥
 ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

अथ निश्चितं कर्तव्यमाह,—स मे इति । सयूथपं सङ्गृहीयन् उप-

चिरायु रामं प्रति श्लोककर्षितां

कुर्वन्व मां वानरवीर ! हर्षिताम् ॥ ६८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

पादयानय । चिरकाजं श्लोककर्षितां रामस्याज्ञागमनेन हर्षितां

कुर्वन्व । समूहसकलनाशनेति भावः ॥ ६८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन तोषितः ।
सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ २ ॥
युक्तरूपं त्वया देवि ! भाषितं शुभदर्शने ! ।
सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च ॥ २ ॥
स्त्रीत्वान्न त्वं समर्थामि सागरं व्यतिवर्त्तितुम् ।
मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ३ ॥
द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते ! ।
रामादन्यस्य नाह्मि संसर्गमिति जानकि ॥ ४ ॥

तेन वाक्येन सीतयोक्तेन वाक्येन ॥ १ ॥

स्त्रीस्वभावस्य भीरुत्वादेः । साध्वीनां पतिव्रतागाम् । विनयस्य
वृत्तस्य सदृशं युक्तरूपम् अतिशयेन युक्तम् ॥ २ ॥

वचनस्य युक्तरूपतां प्राशस्त्यं दर्शयति,—स्त्रीत्वादिति । शत-
योजनं सागरं व्यतिवर्त्तितुं तत्तुं विस्तीर्णम् अतिदृष्ट्वादीरमपि
मामधिष्ठायेत्यन्वयः । स्त्रीत्वं न तु समर्थं हीति पाठे त्वं स्त्री न तु
समर्थम् । न समर्थेत्यर्थः । लिङ्गव्यत्यय आर्ष इति तीर्थः । स्त्रीणां
भीरुस्वभावत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥

एतत्ते देवि ! सङ्घं पत्रासस्य महात्मनः ।

का ज्ञान्या त्वाहृते देवि ! ब्रूयाद्दचनमीदृशम् ॥ ५ ॥

श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः ।

चेष्टितं यत्त्वया देवि ! भाषितञ्च ममायतः ॥ ६ ॥

कारणैर्बहुभिर्देवि ! रामप्रियचिकीर्षया ।

श्लेहप्रक्लन्मनसा मयैतत्समुदीरितम् ॥ ७ ॥

लङ्काया दुष्प्रवेशत्वाद्दुस्तरत्वान्महोदधेः ।

सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत्समुदीरितम् ॥ ८ ॥

इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुनन्दिना ।

युत्सहेह न भक्त्या च नान्यथा तदुदाहृतम् ॥ ९ ॥

इदृशं वचनं त्वया सह न यास्यामीत्येतद्वचनम् । तद्विद्वेदृश्या-
मापदि इदृशं वचः का ब्रूयात् ॥ ५ ॥

चेष्टितं व्यापारो विलापादिरूपः ॥ ६ ॥

कारणैर्बहुभिर्रूपपत्रं यत्त्वया मद्यतो भाषितं तत्रामाये उच्य-
मानगुण्येन मया इरितं काकुत्स्थो निरवशेषतः श्रोष्यते इत्यन्वय
इति कतकः ॥ ७ ॥

रामसमीपगमनोक्तौ हेतुमाह,—लङ्काया इति । रामेण पतिना
लङ्काया दुष्प्रवेशत्वात् महोदधेर्दुस्तरत्वाच्चात्मनः सामर्थ्यासत्त्वाच्च ॥ ८ ॥

इच्छामीत्यादि समुदीरितम् । मयेति शेषः । रघुनन्दिना रघुं
सदृश्यान्नन्दयति तेन रामेण समानेतुमित्यन्वयः । तदपि गुरो रामस्य
श्लेहेन त्वयि भक्त्या चोक्तम् । न तु निजबलगर्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

यदि नोत्सहसे यातुं मया शार्ङ्गमनिन्दिते । ।
 अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राजवो हि यतु ॥ १० ॥
 एवमुक्त्वा हनुमता सीता सुरसतोषमा ।
 उवाच वचनं मन्दं बाष्पप्रपथिताक्षरम् ॥ ११ ॥
 इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयात्स्वन्तु मम प्रियम् ।
 शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पदे ॥ १२ ॥
 तापसाश्रमवासिन्याः प्राच्यमूलफलोदके ।
 तस्मिन् सिद्धाश्रिते देशे मन्दाकिन्यविदूरतः ॥ १३ ॥
 तस्योपवनखण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु ।
 विद्यत्य सलिले क्लिबो ममाङ्गे समुपाविशः ॥ १४ ॥

यदीति । उक्तरीत्या । अयुक्तत्वपर्यालोचनयेत्यर्थः ॥ १० ॥

एवमुक्त्वा प्रत्यभिज्ञां देहीत्युक्त्वा । मन्दमुपांशु । यत्रान्तश्चत्तान्त-
स्मरञ्जो बाष्पः ॥ ११ ॥

इदं रहस्यश्चत्तान्तकथनरूपम् । रहस्यश्चत्तान्तत्वादेवान्याश्चातत्वेन
असुम् । तदेवाह,—शैलस्येति । पूर्वोत्तरे ईशानदिक्स्थे पादे प्रत्यन्त-
मर्वतरूपे पदे स्थाने ॥ १२ ॥

मन्दाकिन्यविदूरतः मन्दाकिनीसमीपे । सिद्धाश्रिते ब्रह्ममूलादि-
मति देशे तापसाश्रमवासिन्या मम यद्दत्तं तच्छ्रेष्ठमभिज्ञानं त्वं ब्रूया
इति सम्बन्धः ॥ १३ ॥

समुपाविष्टोऽभूः ॥ १४ ॥

ततो मां स समायुक्तो वायसः पर्य्यतुण्डयत् ।
 तमहं लोष्ठमुद्वय वारयामि स वायसम् ॥ १५ ॥
 दारयन् स च मां काकसचैव परिस्वीयते ।
 नचाप्युपारमन्मांसाह्वक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १६ ॥
 उत्कषंन्द्याश्च रश्मनां क्रुद्धायां मयि पक्षिणे ।
 स्तंसमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम् ॥ १७ ॥
 त्वया विहसिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा ।
 भक्ष्यगृध्रेण काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ १८ ॥

ततोऽनन्तरम् । सः त्वदनुभवसिद्धः । समायुक्तः विकाराभियुक्तः
 सन् । पर्य्यतुण्डयत् । स्नानान्तरे इति शेषः । यदा मांससमायुक्तः ।
 मांसेच्छायुक्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अत्रैव परिलोयते नार्थमायोऽपि न देशान्तरं गच्छति स । न च
 मांसान् मांसविदारणाद्दक्षार्थी उपारमत् । यद्ययं वस्तुतो न मांसार्थी-
 त्युच्यते तदेत्यं योज्यम् । स वायसो मांसाह्वक्षार्थीव । इवाध्याहारः ।
 ल्यब्जोपे पक्षमी- मांसमुपगृह्य भक्षार्थीव । यदा मांसभोजने
 भक्षार्थीव पुनःपुनर्विषोखनात् विरराम ॥ १६ ॥

अथ पक्षिणे क्रुद्धायां मयि रश्मनां वासोदार्षाण्योत्कषंन्द्यां तदानीं
 वसने स्तंसमाने सति त्वयाहं सस्तवसना दृष्टा ततस्त्वया विहसिता ।
 तदा तत्परिहासकाले क्रुद्धा सम्यक् लज्जिता च । भक्ष्यगृध्रेण भक्ष्य-
 ण्येनेव काकेन दारिता सती त्वामुपागता ॥ १७ ॥ १८ ॥

ततः श्रान्ताहसुत्सङ्गमासीनस्य तवाविशसू ।
 क्रुध्यन्तीव प्रहृष्टेन त्वयाहं परिसान्विता ॥ १९ ॥
 बाष्पपूर्णमुखो मन्दं चक्षुषी परिमार्जती ।
 लक्षिताहन्त्वया नाथ ! वायसेन प्रकोपिता ॥ २० ॥
 परिश्रमाच्च सुप्ता हे राघवाङ्गे स्मरहृद्विरम् ।
 पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्गे भरतायज ॥ २१ ॥
 स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् ।
 ततः सुप्तप्रबुद्धां मां राघवाङ्गात्समुत्थिताम् ।
 वायसः सहसागस्य विरराद स्तनान्तरे ॥ २२ ॥
 पुनःपुनरथोत्पत्य विरराद स मां भृशम् ।

तदनन्तरं वायसापसारणेन श्रान्ताहमासीनस्य ते उत्सङ्गमाविशसू ।
 ततः परिहासनात्त्रं कृत्वा तृष्णो तिष्ठति भवति क्रुद्धन्तो अहं प्रहृष्टेन
 त्वया परिसान्विता ॥ १९ ॥

अतएव बाष्पपरिपूर्णमुखी चक्षुषी च मन्दं परिमार्जती । हे नाथ
 वायसेन प्रकोपितेति त्वया लक्षितासि ॥ २० ॥

अथ हे राघवाहं तवाङ्गे परिश्रमात् सुप्तासि । भरतायज त्वच्च
 पर्यायेण ममाङ्गे सुप्तः ॥ २१ ॥

स तत्रेति । त्वयि स्वपति मयि जाग्रत्यामित्यर्थः । सुप्तप्रबुद्धां
 राघवाङ्गे सुप्ता ततः प्रबुद्धामतएव राघवाङ्गादुत्थितां वायसः पुनरागस्य
 स्तनान्तरे विरराद अलिखत् ॥ २२ ॥

ततः समुत्थितो रामो मुक्तैः शोणितविन्दुभिः ॥ २३ ॥

स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुनां स्ननयोस्तदा ।

आशीविष इव क्रुद्धः शसन् वाक्यमभाषत ॥ २४ ॥

केन ते नागनासोरु ! विक्षतं वै स्ननान्तरम् ।

कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ २५ ॥

वीक्षमाणस्ततस्तं वै वाचसं समवैक्षत ।

नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मानैर्वाभिमुखं स्थितम् ॥ २६ ॥

• पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ।

धरान्तरं गतः शीघ्रं पवनस्य गर्तो समः ॥ २७ ॥

एतदन्तमभिज्ञानवचनानुवादः । अथ हनूमते श्रेयश्चान्तकथनं
तत इति । ततः पुनः पुनर्विलेखनाद्धेतोः मुक्तैः शोणितविन्दुभिः रामः
समुत्थितोऽभूत् सुखसप्तोऽपीति श्रेयः । ॥ २३ ॥

तदा स्ननयैर्वितुनां मां दृष्ट्वा क्रुद्धः । अनेन पूर्वपर्याये केवलं
रामः काकचेष्टाबुद्ध्या परिहासमेव कृतवानिति सूचितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

वीक्षमाण इतस्ततः प्रान्तदेशमित्यर्थः ॥ २६ ॥

देवि, बोऽसावेवंविधो वायस इति हनूमतः शङ्कायामाह,—
पुत्र इति । शक्रपुत्रो जयन्तः स तु वायसो वायसरूपधा-
रीत्यर्थः । धरान्तरं गतः भूमिविलं प्राप्तः शीघ्रगतौ पवनस्य समः
धरान्तरादित्यन्तु पवनादस्य विशेषः । न हि वायुस्तत्सञ्चारीति
कतकाः । २७ ।

ततस्तस्मिन् महाबाहुः कोपमं वर्त्तितेषुषुः ।
 वायमे कृतवान् क्रूरं मतिं मतिमतां वरः ॥ २८ ॥
 स दर्भसंस्तरात् गृह्य ब्रह्मणोऽस्त्रिषु योजयत् ।
 स दीप्त इव कालाग्निर्ज्वालाभिमुखो दिग्म् ॥ २९ ॥
 स तं प्रदीप्तं चित्तेप दर्भन्तं वायसं प्रति ।
 ततस्तु वायसं दर्भः सोऽम्बरेऽनुजगाम ह ॥ ३० ॥
 अनुसृष्टस्तदा काको जगाम विविधां गतिम् ।
 चाणकाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ ३१ ॥
 स पित्रा च परित्यक्तः सर्वैश्च परमर्षिभिः ।
 चीन् लोकान् सम्परिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ ३२ ॥
 स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ।
 बधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्य्यपासयत् ॥ ३३ ॥

कोपेन संवर्त्तिते विवर्त्तिते ईक्ष्वरे येन सः ॥ २८ ॥
 दर्भसंस्तरात् संस्तरणार्थं गृहीतदर्भमुष्टरेकमिति शेषः । योजयत्
 ब्रह्मास्त्रदेवता मन्त्रेणायोजयदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥
 विविधां गतिं जगामेत्येतद्विदुषोति । जातेति । इमं लोकं भूतो-
 कादिसत्यलोकान्तम् ॥ ३१ ॥
 पित्रा परित्यक्तः सर्गेऽपीति शेषः । पित्रेत्यपत्यक्ष्यं ब्रह्मा-
 न्तागाम् ॥ ३२ ॥
 पर्य्यपासयत् । प्राशरक्ष्येनेति शेषः ॥ ३३ ॥

परिधूनं विवर्णञ्च पतमानं तमप्रवीत् ।
 मोघमस्त्रं न शक्यन्तु ब्राह्मणं कर्तुं तदुच्यताम् ॥ ३४ ॥
 ततस्तस्याच्च काकस्थं दिनस्ति स्म स दक्षिणम् ।
 दत्त्वा तु दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः ॥ ३५ ॥
 स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च ।
 विस्मृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ ३६ ॥
 मत्कृते काकमात्रेऽपि ब्रह्मास्त्रं समुदीरितम् ।
 कस्माद्यो माहरत्त्वत्तः क्षमसे तं महीपते ! ॥ ३७ ॥
 स कुत्स्य मद्योत्साहां क्षपां नयि नरर्षभ ! ।
 त्वया नाथवती नाथ ! अनाथ इव दृश्यते ॥ ३८ ॥

परिधूनं क्षीयशक्तिं ब्राह्मणमस्त्रं मोघं कर्तुं न शक्यन्तस्तदुच्यताम् ।
 तत् संहार्यं वस्तु भार्गववदुच्यतामित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स दक्षिणाच्चिंभस्य संहार्यं भवत्वित्युक्तः परिरक्षितः । परि-
 रक्षितवानात्मानमिति शेषः ॥ ३५ ॥

स जयन्तः ॥ ३६ ॥

एवं हनूमते रामैकसंबन्धमभिधानमुक्त्वा सन्देशान्तरमाह,—
 मत्कृते इति । कस्मात् क्षमसे इत्यवान्तरवाक्यान्ते इत्युक्तवतीति
 ब्रूहीति वाक्यशेषो प्रकृत्य इति कतकः । बुद्धिस्थं राममेव सोपाकम्भं
 सम्बोध्य प्रार्थयति इति तीर्थः त्वत्स्वत्वकाशाद्यो मामा अहरत् इत-
 वान् ॥ ३७ ॥

आशुशंसं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतम् ।
 जानामि त्वां महावीर्य्यं महोत्साहं महाबलम् ॥ ३९ ॥
 अपारवारमक्षोभं गाम्भीर्यात् सागरोपमम् ।
 भर्त्तारं ससमुद्राया धरण्या वासवोपमम् ॥ ४० ॥
 एवमस्त्रविदां श्रेष्ठो बलवान् सत्ववानपि ।
 किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयसि राघव ! ॥ ४१ ॥
 न नागा नापि गन्धर्वा न सुरा न मरुद्गणाः ।
 रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिभमोहितम् ॥ ४२ ॥
 तस्य वीर्य्यवतः कच्चिद्यद्यस्ति मयि सम्भ्रमः ।
 किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान् ॥ ४३ ॥
 भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परन्तपः ।

मम महोत्साहरूपां मेयि कृपां कुरु त्वया नाथवत्यपि मङ्गलक्षणा
 नारी अनाथेव दृश्यते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

आशुशंसं दया न च श्रुत्वाऽयमर्थं इति चेत्तत्राह,—जाना-
 मीति ॥ ३९ ॥

अपारवारं मर्यादारहितम् । देशकःणादिपरिच्छेदहीनमित्यर्थः ।
 जानामीत्यनुकर्षः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अथ हनूमन्तं सामान्यतो रामवेभवमाह,—न नागा इति । प्रति-
 भमोहितं प्रतिभटतया स्थित्वा निरोद्धमित्यर्थः । प्रतिभमाधितुमिति
 पाठान्तरम् । तत्रार्थत्वं शरणम् उक्तं एवार्थः ॥ ४२ ॥

कस्य हेतोर्न मां ज्ञीरः परित्राति महाबलः ॥ ४४ ॥

यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाञ्छिन्द्रसमतेजसौ ।

सुराणामपि दुर्द्वेषौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ ४५ ॥

ममैव दुष्टकृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ।

समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ ४६ ॥

वैदेहा वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् ।

अथाब्रवीन्ममहातेजा हनूमान् हरियूथपः ॥ ४७ ॥

त्वच्छोकविमुखो रामो देवि ! सत्येन ते शपे ।

रामे दुःखाभिपन्ने तु लक्षणः परितप्यते ॥ ४८ ॥

कथञ्चिद्भवती दृष्ट्वा न कालः परिशोचिन्तुम् ।

इमं सुहृत्तं दुःखानामन्तं ब्रूयसि शोभने ॥ ४९ ॥

तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ ।

स्वदृग्गनकृतोत्साहौ लोकान् भस्मीकरिष्यतः ॥ ५० ॥

हत्वा च समरे क्रूरं रावणं सहषान्धवम् ।

राघवस्त्वां विशालाक्षि ! स्वां पुरीं प्रतिनेष्यति ॥ ५१ ॥

मम सम्भ्रम इति पाठे मम प्राप्तये सम्भ्रम इत्यर्थः । ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कस्मादात्तसभयं न करोतीत्यस्योत्तरं त्वच्छोकेति । तद्वियोगज-
शोकैर्न सर्वकार्यविमुख इत्यर्थः । ४८ ॥

ब्रूहि यद्वाचवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः ।
 सुयीवो वापि तेजस्वी हरयो वा समागताः ॥ ५२ ॥
 इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता पुनरथाब्रवीत् ।
 कौशल्या लोकभर्तारं सुषुवेद्यं मनस्विनी ॥ ५३ ॥
 तं ममार्थं सुखं पृच्छ शिरसा चाभिवाद्य ।
 स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रियायाश्च वराङ्गनाः ॥ ५४ ॥
 ऐश्वर्य्यश्च विशालायां पथिव्यामपि दुर्लभम् ।
 पितरं मातरश्चैव सम्मान्याभिप्रसाद्य च ॥ ५५ ॥
 अनुप्रजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ।
 आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम् ॥ ५६ ॥
 अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन् वने ।
 सिंहस्कन्धो महत्वाचर्मनस्वी प्रियदृग्जनः ॥ ५७ ॥

यतः कथञ्चिद्भवती, दृष्ट्वा च त इमं मुहूर्त्तमारभ्य ते परिदेवितुं
 काशो न । कुतस्तथाह,—यतो दुःखानाम् अन्तं प्रव्यसि । ४६ ।
 ॥ ५० ॥ ५१ ॥

नियोगसारं ब्रूहीत्याह,—ब्रूहीति । ५२ । ५३ ॥

ममार्थं मत्प्रतिनिधित्वेनेत्यर्थः । लक्ष्मणः पूर्वं मादीश्वघ्नाय गते
 रामे तत्पृच्छगमनाय सम्यक् क्षतपादव्यहति आत्मा तस्य विमोचन-
 पटव्युपेक्षा माभूदिति विशिष्य कुशकपत्रं ब्रूहीत्याह,—स्रजश्चेति ।
 दुर्लभमित्यत्र तत्कालेनमुक्त्वा । ५४ । ५५ ॥ ५६ । ५७ ॥

पित्रवद्वर्त्तते रामे मादवन् मां समाचरत् ।
 द्वियमाणां तदा वीरो न तु मां वेद लक्षणः ॥ ५८ ॥
 वृद्धोपमेवी लक्ष्मीवान् शक्रो न बद्धभाषिता ।
 राजपुत्रप्रियश्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे ॥ ५९ ॥
 मत्तः प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्षणः ।
 न युक्तो धुरि यस्यान्तु तामुद्वहति वीर्यवान् ॥ ६० ॥
 यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्थ्यमनुस्मरत् ।
 'स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम ॥ ६१ ॥
 'मृदुर्नित्यं गुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्षणः ।
 यथा हि वानरश्रेष्ठ ! दुःस्वप्नयकरो भवेत् ॥ ६२ ॥

समाचरत् पर्यचरत् । दुर्वाक्येरतिषीडां प्रापितो वीरो मां
 द्वियमाणां केनचिद्दृष्टिमाणां । वर्तमानसामीप्ये लट् ! न वेद यदि
 वेद मयि तथा प्रबलपत्न्यामपि निकटे एव तिष्ठेदतो मद्दुरदृष्टवशा-
 न्नावेदीदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

शक्रः समर्थः । न बद्धभाषिता मितभाषीत्यर्थः । राजपुत्रस्य
 रामस्य प्रियेषु श्रेष्ठः अतिप्रिय इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

* तदेवाह,—मत्त इति । मत्तोऽपीत्यर्थः यस्यां धुरि यः कार्ये ॥ ६० ॥

वृत्तं प्रमीतं पित्रवद्वक्तृत्वात्तत्स्मरणाभावः अनुस्मरत् अन्व-
 स्मरत् । ममार्थाय मत्प्रयोजनोन्मुखाय मम वचनान्वक्तव्यः । सीता त्वां
 कुशलं पृच्छतीति वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

त्वमस्मिन् कार्यनिर्वाहे प्रमाणं हरियूथप ! ।
 राघवस्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत् ॥ ६३ ॥
 इदं ब्रूयाच्च मे नाथं शूरं रामं पुनःपुनः ।
 जीवितं धारयिष्यामि मामं दशरथात्मज ! ॥ ६४ ॥
 ऊर्द्धं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते ।
 रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा ।
 त्रातुमर्हसि वीर ! त्वं पातालादिव कौशिकीम् ॥ ६५ ॥
 ततो वस्त्रगतं मुक्ता दिव्यं चूडामणिं शुभम् ।

हि निश्चये यथा दुःखक्षयकरो भवेद्दुःखक्षयहेतुप्रवृत्तिपरो भवेत्,
 तथा वाच्य इत्यनुकषः ॥ ६२ ॥

किं बङ्गनास्य कार्यस्य निर्वाहे त्वं प्रमाणं यथा कार्यनिर्वाहे
 भवति तथा कुर्वित्यर्थः । यत् एवम् अतो राघव इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

ऊर्द्धं मासादिति । रावणदत्ताऽबन्धवशित्वं किञ्चिदधिकं माम-
 हयमपि न सहिष्य इति भावः । तत्समाप्तौ त्वदनागमने अनार्थोऽ-
 नार्थमेवाच्चेदन्तोर्वागेव मरणं ष्याथ इति प्रीतिमाममनाद्यैश्च मुक्ति-
 रिति बोध्यम् । निकृत्या राक्षसीकर्तृकनियन्त्रेणोपरुद्धाम् । पाताला-
 दिव कौशिकीं पातालमघां भुवं भगवानिव त्रातुमर्हसि । माययाः
 सांख्यायनगोत्रत्ववत् भूः कौशिकीति कतकः । कौशिकी देवेत्राः
 पुरा किल वृषबधाभिभूतस्येन्द्रस्य लक्ष्मीं पातालं प्रविष्टां देवप्रार्थितौ
 नारायण उद्धृत्य पुनरिन्द्राय प्रायच्छदिति पुराणग्रन्थेति तीर्थः ॥ ६५ ॥

प्रदेयो राघवाद्येति सीता हनुमते ददौ ॥ ६६ ॥

प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् ।

अङ्गुल्या योजयामास न श्वास्य प्राभवद्भुजः ॥ ६७ ॥

मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवांश च ।

सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ६८ ॥

हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः ।

हृदयेन गतो रामं लक्षणश्च सलक्षणम् ॥ ६९ ॥

मणिवरमुपगृह्य तं महाहं

जनकटुपात्मजया हृतं प्रभाषात् ।

चूडामणिं शिरोरत्नम् ॥ ६६ ॥

अङ्गुल्या योजयामास दधार चूडामण्यधिलानहेमपुष्पस्य केश-
प्रवेशार्थं यद्भ्रुं तत्राङ्गुलिं प्रवेशयामासेत्यर्थः ननु तदा सूक्ष्मरूपत्वा-
त्तत्र भुजासङ्गनमेवोचितमत आह,—न हीति । अस्य भुजः सूक्ष्माऽपि
न प्राभवत् । तद्भ्रुं न प्राविशदित्यर्थः । निषेधस्य प्रसक्तिमूलक-
त्वात्प्रसङ्गे च सूक्ष्मरूप इव सम्भवात् पूर्वं देवैः प्रदर्शितं महद्गुणं विहाय
सूक्ष्मरूपेणैव स्थित इति गम्यत इति तीर्थः । कतकस्तु । अङ्गुल्या
योजयामास सूक्ष्मवासोवद्भ्रमङ्गुल्यां दृष्टं, बबन्धेत्यर्थः । अस्य बन्धने
भुजो न प्राभवत् । व्यक्ततया सर्वानुभवप्रसङ्गात् । गोपनीयत्वाच्च
भुजो नोचितोऽभूदित्यर्थ इत्याह ॥ ६७ ॥

पार्श्वतः स्थितः सीतासमीपे स्थितः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

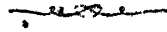
गिरिवरंपवनावधूतमुक्तः
सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ॥ ७० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

महार्हं वज्रमूल्यं प्रभावात् सामर्थ्यविशेषात् । राक्षसोभिर्यथा
न क्षायते तथा धृतम् । गिरिवरपवनावधूतमुक्तः पर्वतश्रेष्ठार्द्धभागीय-
पवनकम्पितः पश्चात्तेन कम्पेन मुक्तः स इव सुखितमनाः । अथयमपि
पूर्वं सीताया अदर्शनेन दुःखवशात्कम्पितस्तत्तद्दर्शनेन ततः कम्पान्
मुक्तोऽतः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं लङ्कादुर्गप्राकारं प्राप्तुं प्रपेदे यत्न-
मारभतेत्यर्थः ॥ ७० ॥

इति श्रीरामाक्षिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनूमन्तमथाब्रवीत् ।
 अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्त्वतः ॥ १ ॥
 मणिं दृष्ट्वा तु रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति ।
 वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च ॥ २ ॥
 स भूयस्त्वं समुत्साहचोदितो हरिसत्तम ! ।
 अस्मिन् कार्यसमुत्साहे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ॥ ३ ॥
 त्वमस्मिन् कार्यनिर्व्यागे प्रमाणं हरिसत्तम ! ।
 तस्य चिन्तय यो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ४ ॥

रामस्याभिज्ञातं रामेणामिज्ञातमित्यर्थः ॥ १ ॥

त्रयाणां संस्मरिष्यति । कर्मणि श्लेषे षष्ठी । त्रीनाह,—जनन्या इति । अयं मणिर्निर्वाहकाले मष्कन्यां हस्तात् मत्पित्रादाय दशरथहस्ते मम शिरोभूषणतया दत्त इति मम जनन्याश्च मत्पितुर्दशरथस्य चेति त्रयाणां स्मारक इति भावः ॥ २ ॥

स त्वमस्मिन् समुत्साहे भूयस्चोदितो भविष्यसि तदकार्यसमुत्साह-
 प्रचोदितः सन् यदुत्तरम् उत्तरकर्तव्यं तच्चिन्तय ॥ ३ ॥

मम वा चिन्तने शक्तिरिति चेतत्राह,—त्वमिति । निर्व्यागो
 निर्वाहः । यत्नस्य रामस्य यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत्तं चिन्तय ॥ ४ ॥

हनूमन् ! यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव ।
 स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ ५ ॥
 शिरसा वन्द्य वैदेहीं गमनाद्योपचक्रमे ।
 ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी वानरं पवनात्मजम् ॥ ६ ॥
 बाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् ।
 हनूमन् ! कुशलं ब्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
 सुग्रीवश्च सहामात्यं सर्वान् दृष्ट्वांश्च वानरान् ।
 ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ ! कुशलं धर्ममंहितम् ॥ ८ ॥
 यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ।
 अस्माद्दुःखाभ्युसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ ९ ॥
 जीवन्तीं मां यथा रामः सम्भावयति कीर्त्तिमान् ।
 तत्त्वया हनुमन् ! द्वाच्यं वाचा धर्ममवाप्रुहि ॥ १० ॥
 नित्यमुत्साहयुक्तस्य वाचः श्रुत्वा मयेरिताः ।
 वर्द्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये ॥ ११ ॥
 मत्सन्देशयुता वाचस्त्वन्तः श्रुत्वैव राघवः ।

यत्नमास्थायेति । यत्नं रामप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
 अस्मिन्नित्यभ्युसंरोधः समुद्रः दुःखरूपात्ममुद्रा-
 दित्यर्थः । यथा तारयति तथा समाधातुं यत्नं कर्तुम् ॥ ९ ॥
 वाचा वाक्कृतसाहाय्येन ॥ १० ॥ ११ ॥

पराक्रमे मतिं वीरो विधिवत् संविधास्यति ॥ १२ ॥

सीतायास्तद्वचो श्रुत्वा हनूमान् मारुतात्मजः ।

शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्त्र्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३ ॥

क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यक्षप्रवरैर्दृतः ।

यस्ते युधि विजित्यारीन् शोकं व्यपनयिष्यति ॥ १४ ॥

न हि पश्यामि मर्त्येषु नासुरेषु सुरेषु वा ।

यत्नस्य वमतो बाणान् स्यात्सुखहतेऽद्यतः ॥ १५ ॥

अपर्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् ।

स हि मोढुं, रणे शक्त तत्र हेतोर्विशेषतः ॥ १६ ॥

स हि सागरपर्यन्तं महीं साधितुमर्हति ।

त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनिः ॥ १७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक् भृत्यं मुभाषितम् ।

जात्रकी बृद्ध मेने तं वचनञ्चैदसब्रवीत् ॥ १८ ॥

ततस्तं प्रस्थितं सीता वीचमाणा पुनः पुनः ।

उक्तमेव आदराय पुनराह,—मत्सन्देशयुता इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

वमतो वाणान् विह्वजत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पर्जन्य इन्द्रः ॥ १६ ॥

महीं साधितुमर्हति । जेतुमुद्युक्ते इत्यर्थः । किमर्थं तत्राह,—

त्वन्निमित्त इति । त्वन्निमित्तप्रयोजन इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दाद्बुभुक्षुमानयत् ॥ १९ ॥
 यदि वा मन्यसे वीर ! वसैकाहमरिन्दम ! ।
 कस्मिंश्चित् संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ २० ॥
 मम चैवान्पभाग्यायाः सान्निध्यान्तव वानर ! ।
 अस्य शोकस्य महता मुहूर्त्तं मोक्षणं भवेत् ॥ २१ ॥
 ततो हि हरिशार्दूल ! पुनरागमनाय तु ।
 प्राणानामपि सन्देहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २२ ॥
 तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ।
 दुःखाद्दुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ! ॥ २३ ॥
 अथञ्च वीर ! सन्देहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ।
 सुमहंस्त्वत्सहायेषु हर्यज्ञेषु हरीश्वरः ॥ २४ ॥

भर्तृस्नेहान्वितं रामस्नेहान्वितं वाक्यं हनूमदाक्यं सौहार्दाद्बुभु-
 क्षुमानयत् अपूजयत् ॥ १९ ॥ २० ॥

मोक्षणं भवेत् । अद्य स्थित्वा श्वो गमने इति शेषः ॥ २१ ॥

ततो ह्रीति ततोऽपीत्यर्थः । एकाहवासोत्तरं गमनेऽपि पुनरागम-
 नाय तु सन्देह एव तत्सन्देहे सति मम प्राणानामपि सन्देह एव ॥ २२ ॥

तदाह,—तवेति । तथा च मष्ठीवनसम्भाषितमेव पुनरनागमने
 इति भावः । दुःखाद्दुःखपरामृष्टान्, अतिदुःखप्राप्तां दीपने कर्ता
 शोकः ॥ २३ ॥

अथ सन्देहो ममाग्रतः परस्मादिदं तिष्ठति । केऽयं तदाह,—

कथञ्चु खलु दुष्यारं तरिष्यति महोदधिम् ।

- तानि हर्ष्यन्ते नानि तौ वानरवरात्मजौ ॥ २५ ॥

त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लङ्घने ।

शक्तिः स्यादैनतेयस्य तत्र वा मारुतस्य वा ॥ २६ ॥

तदस्मिन् कार्यनिर्योगे वीरैवं दुरतिक्रमे ।

किं पश्यसे समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः ॥ २७ ॥

कामस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिमाधने ।

पर्याप्तः परवीरघ्न ! यशस्यस्ते फलोदयः ॥ २८ ॥

बलैः समग्रैर्युधि मां रावणं जित्य संयुगे ।

विजयी स्वपुरं यायात्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ २९ ॥

त्वत्सहायेष्विति । साक्षात्साधकस्य तव सहायभूतेषु मिलितेषु हर्ष्यन्तेषु हरीश्वरः सग्रीवः ॥ २४ ॥

कथमुदधिं तरिष्यति । सैन्यानि कथं तरिष्यन्ति । तौ वा कथं तरिष्यन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं सन्देहे बीजमाह,--त्रयाणामेवेति ॥ २६ ॥

किं समाधानं पश्यसि । किं कार्यसिन्धुपानं पश्यसि ॥ २७ ॥

ननु किं तैरागतैरहमेव पर्याप्तोऽन्य कार्यस्येत्यत्राह,--काममिति । त्वया कार्यसाधने तव यशस्योयशस्करः । फलोदयो जयरूपफलप्राप्तिर्भवति न तु रामस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥

किं तद्युचितं तत्राह,--बलीरिति । समग्रैर्बलैः सहागत्य रावणं संयुगे जित्वा विजयी सन् मां गृहीत्वा यायात् तत् तस्य रामस्य सदृशं भवेत् ॥ २९ ॥

बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ।
 मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ३० ॥
 तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मानः ।
 भवेदाहवप्रूरस्य तथा त्वसुपपादय ॥ ३१ ॥
 तदर्थापहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ।
 निशस्य हनुमान् श्रेष्ठं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 देवि ! ह्यर्थसैन्यानामीश्वरः प्रवतां वरः ।
 सुग्रीवः सत्यसम्पन्नस्तवार्थं कृतनिश्चयः ॥ ३३ ॥
 स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंहृतः ।
 क्षिप्रमेव्यति वैदेहि ! राक्षसानां निवर्हणः ॥ ३४ ॥
 तस्य विक्रमसम्पन्नाः सत्वन्तो महाबलाः ।
 मनःसङ्कल्पसम्पाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ ३५ ॥
 येषां नोपरि नाधस्तान्नि तिर्यक् सञ्जते गतिः ।
 न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ ३६ ॥

आदरात् पुनराह,—बलस्त्विति ॥ ३० ॥

विक्रान्तं पराक्रमः ॥ ३१ ॥

तदुक्तं सीतावाक्यं प्रश्रयः श्रेष्ठः । श्रेष्ठं शिष्टम् । प्रकृतौ तत्र
वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

तदेव वाक्यमाह,—देवीति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

कथमेव्यतोत्वत् आह,—तस्य विक्रमेति । मनःसङ्कल्पवदतिदूरप-
तनश्रीजाः ॥ ३५ ॥

असकृत्सैर्महोत्सुहैः ससागरधराधरा ।
 प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ ३७ ॥
 मद्दिशिष्टाञ्च तुल्याञ्च शन्ति तत्र वनौकसः ।
 मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुयीवसन्निधौ ॥ ३८ ॥
 अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ।
 न हि प्रकृष्टाः प्रेथन्ते प्रेथन्ते हीतरे जनाः ॥ ३९ ॥
 तदस्त्वं परितापेन देवि ! शोको व्यपेतु ते ।
 एकोत्पातेन ते लङ्कामेथ्यन्ति हरियूथपाः ॥ ४० ॥
 मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्य्याविवोदितौ ।
 त्वत्सकाशं महासङ्घौ वृमिंहावागन्निव्यतः ॥ ४१ ॥
 तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
 आगम्य नगरौ खड्गं साङ्गैर्विधमिष्यतः ॥ ४२ ॥
 सगणं रावणं हत्वा राघवो रघुनन्दनः ।

तदेव स्पष्टमाह,—येषामिति । न संज्जते न प्रतिबद्धा भवति ॥ ३९ ॥
 सीगरेर्धराधरेश्च सहिता ॥ ३७ ॥
 प्रत्यवरौ हीनबलपराक्रमः ॥ ३८ ॥
 अहं तदपेक्षया नूनबलाटपीत्यर्थः । तेषां स्वाधिदबलत्वं लोक-
 न्यायेन दृढं बोधयति,—नहीति ॥ ३९ ॥
 एकोत्पातेन एकौत्सवनेन ॥ ४० ॥
 ननु भवत्वैवं हरीणामागमनं राघवयोः कथं तत्राह,—ममेति ।
 महासंघौ महासमुदाययुक्तौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

त्वामादाय वरारोहे ! स्वपुरीं प्रतिव्यस्यति ॥ ४३ ॥
 तदाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी ।
 न चिरात् द्रुक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिवानलम् ॥ ४४ ॥
 निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यवान्श्ववे ।
 त्वं समेव्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ ४५ ॥
 चिप्रं त्वं देवि ! शोकस्य पारं द्रुक्ष्यसि मैथिलि ! ।
 रावणश्चैव रामेण द्रुक्ष्यसे निहतं बलात् ॥ ४६ ॥
 एवमाद्यास्य वैदेहीं हनूमान् मारुतात्मजः ।
 गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥
 तमरिष्टं कृतात्मानं चिप्रं द्रुक्ष्यसि राघवम् ।
 लक्ष्मणञ्च धनुष्याणिं लङ्काद्वारसुपागतम् ॥ ४८ ॥
 नखदंष्ट्रायुधान् वीरान् सिंहाद्गर्दूलविक्रमान् ।
 वानरान् वारणेन्द्राभान् चिप्रं द्रुक्ष्यसि सङ्गताम् ॥ ४९ ॥
 शैलाश्वुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ।
 नर्दतां कपिसुख्यानामार्यै यूथान्यनेकशः ॥ ५० ॥
 स तु मर्म्मणि घोरेण ताडितो मन्मथेषुषा ।
 न शर्म लभते रामः सिंहादित इव द्विपः ॥ ५१ ॥

रघुशामानन्दजनकमपत्यम् ॥ ४३ ॥

कालकाङ्क्षिणी दिवसगणनतत्परा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यूथान्यनेकशः मन्मथसीति शशः ॥ ५० ॥

इदं मा देवि । शोकेन मा भूत्ते मनसो भयम् ।
 शचीव भर्ता इक्ष्णे सङ्गमेव्यसि शोभने ! ॥ ५२ ॥
 रामाद्विद्विष्टः कोऽन्योऽस्ति कश्चित् सौमित्रिणा समः ।
 अग्निमासकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयो ॥ ५३ ॥
 नास्मिंश्चिरं वक्ष्यसि देवि ! देशे
 रघोगणैरधृषितेतिरौद्रे ।
 न ते चिरादागमनं प्रियस्य
 समस्व मत्सङ्गमकालमात्रम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

रामस्य सर्वथा ह्यप्राप्तिचिन्तैवास्ते इत्यार्षे,—सत्विति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
 सौमित्रिणा समः कश्चित् कोऽपि नास्तीति शेषः ॥ ५३ ॥
 मत्सङ्गमकालमात्रं मया रामस्य यः सङ्गमस्तत्कालमात्रं प्रतीक्ष-
 खेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति श्रीरामाभिरामि श्रीरामीये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसुनोर्महात्मनः ।
 उवाचात्माहितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १ ॥
 त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं सम्प्रदृश्यामि वानर ! ।
 अर्द्धमञ्जातशस्येव दृष्टिं प्राप्य वसुन्धरा ॥ २ ॥
 यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः श्लोकाभिकर्षितैः ।
 संस्पृश्यं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३ ॥
 अभिज्ञानञ्च रामस्य दद्याद् हरिगणोत्तम ! ।
 चित्रामिषीकां काकस्य कोपादेर्कोचशतनीम् ॥ ४ ॥

आत्महितं आत्मदुःखोद्धारप्रयोजनम् ॥ १ ॥

अर्द्धसंजातानि अर्द्धे वयःप्राप्तानि ततःपरं जन्माभावाद्दामन्न-
 श्लेषाणि शस्यानि यस्याः सा यथा दैवात्सम्पन्नदृष्ट्या सम्पन्नशस्या
 भवति तथाहमपि प्राप्तजीवितनाशाऽभ्युतोपमात्त्वदर्शनाद्भूतजीवितैति
 भावः ॥ २ ॥

सकामा तत्स्पर्शच्छावती ॥ ३ ॥

अभिज्ञानं ब्रह्ममय्यात्मकं दद्याद् देहि तथा कोपात्काकस्यैकादि-

मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः ।
 त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल स्मृतुमर्हसि ॥ ५ ॥
 स वीर्यवान् कथं सीतां हतां समनुमन्यसे ।
 वसन्तीं रत्नमां मध्ये बहेन्द्रवरुणोपम ॥ ६ ॥
 एष चूड़ामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः ।
 एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ! ॥ ७ ॥
 एष निर्यातितः श्रीमान् मया ते वारिसम्भवः ।
 अतः परं न शक्यामि जीवितुं शोकलालसा ॥ ८ ॥

शातनोमिषीकाङ्क्षिष्या काको रक्षित इत्यपरमभिज्ञानं दद्याः श्रावये-
 त्त्वर्थः ॥ ४ ॥

अथाभिज्ञानान्तरमाह,—सन्देशरूपेण मनःशिलाया इति । पूर्व-
 तने तिलके नष्टे सति त्वया रामेण मम गण्डपार्श्वे मनःशिलातिलको
 निवेशितः । तं किल स्मृतुमर्हसि इति मया क्त-
 मिति ब्रूहीति शेषः ॥ ५ ॥

अथ केवलसन्देशान्तरमाह,—स, वीर्यवानिति । अनुमन्यसे सहसे
 इत्यर्थः ॥ ६ ॥

दिव्य एष चूड़ामणिरेतावत्कालं सुपरिरक्षितः । एतं व्यसने त्वा-
 मिव दृष्ट्वा प्रहृष्यामि । एतत्सर्वप्रधाने रक्षोऽभिभवासम्भवादिति
 भावः ॥ ७ ॥

स एष निर्यातितो दत्तस्वल्पत्वभिज्ञानार्थमिति शेषः अतः श्रीब्र-
 मागमने एव कुशलमन्यथा परमं दुःखमिति भावः ॥ ८ ॥

असह्यानि च दुःखानि वाचञ्च हृदयच्छिदः ।
 राक्षसैः सह संवासं त्वत्कृते मर्षयाम्यहम् ॥ ९ ॥
 धारयिष्यामि मासन्तु जीवितं शत्रुस्त्रिभुवनम् । ।
 मासाद्दुर्द्धं न जीविष्ये त्वया हीना शृपात्मज ! ॥ १० ॥
 घोरो राक्षसराजोऽयं दृष्टिञ्च न सुखा मयि ।
 त्वाञ्च श्रुत्वा विषञ्जन्तं न जीवेयमपि क्षणम् ॥ ११ ॥
 वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् ।
 अथाब्रवीन् महतेजा हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १२ ॥
 त्वच्छोकविमुखो रामो देवि ! सत्येन ते श्रेये ।
 रामे श्लोकाभिभूते तु सक्षयः परितप्यते ॥ १३ ॥

त्वत्कृते त्वत्प्राप्तिप्रत्याश्रयामर्षयामि सुहृदामि ॥ ९ ॥ १० ॥

यतोऽयं घोरस्तस्य दृष्टिञ्च चाद्दुर्द्धं सुखा त्ववधिकालाद्दुर्द्ध-
 कृतविनाशनिश्चया अतस्तत्पूर्वमेव मरणाच्चित्वादेवधिकालस्याधिकत्वेऽपि
 मासाद्दुर्द्धमेव न जीविष्यामि । किञ्च त्वां विषञ्जन्तं विलम्बं कुर्वन्तं
 यदि शृणुयां तदा यथा श्रुत्वा मासादेवामेव क्षणमपि न जीवेयमि-
 त्युक्तमिति ब्रूहीति श्रेयः ॥ ११ ॥

वचनमुक्तसन्देशरूपम् ॥ १२ ॥

त्वच्छ्लोकविमुखः त्वस्मिन्नपदिज्ञानजशोकेन त्वदुद्धारप्रवृत्ति-
 विमुखः । नतु आत्मेति सत्येन ते श्रेये ॥ १३ ॥

दृष्टा कथञ्चिद्भवती न कालः परिदेवितुम् ।
 इमं मुहूर्त्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भानिनि ॥ १४ ॥
 तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रावनिन्दितौ ।
 त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ १५ ॥
 हत्वा तु समरे रक्षो रावणं मह वान्धवैः ।
 राघवौ त्वां विज्वालाम्बि ! स्वां पुरीं प्रतिनेष्यतः ॥ १६ ॥
 यत्सु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ! ।
 प्रीतिसञ्जननं भूयस्तस्य त्वं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥
 साप्रवीदत्तमेवाहो मयाभिज्ञानमुत्तमम् ।
 एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा यत्नेन भूषणम् ॥ १८ ॥
 अज्ञेयं हनुमन् ! वाक्यं तव वीर ! भविष्यति ।
 स तं मणिवरं शृण्वन् श्रीमान् प्रवगसन्मर्मः ॥ १९ ॥
 प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे ।
 तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरिषूयपम् ॥ २० ॥

कथञ्चिद्भवती दृष्टा अतःपरं शोचितुं न कालः इमं मुहूर्त्तं
 अस्मिन् चिरकाले इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

यत्तुभिज्ञानं राम इव विशिष्य जानीयात्तस्य तस्य प्रीतिसञ्जननं
 तद्भूयः पुनरधिकश्च दातुमर्हसि ॥ १७ ॥ १८ ॥

अज्ञेयं विश्वसनीयम् ॥ १९ ॥

वर्द्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा ।

अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २१ ॥

हनूमन् ! सिंहसङ्गाशौ भ्रातरौ रामश्चक्षुषौ ।

सुयीवश्च सहामात्यं सर्वान् ब्रूयां चनामयम् ॥ २२ ॥

यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ।

अस्माद्दुःखाब्धिसंरोधान्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ २३ ॥

इदञ्च तीव्रं मम शोकवेगं

रघोभिरेभिः परिभर्त्सनञ्च ।

ब्रूयान्तु रामस्य गतः समीपं

शिवञ्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ! ॥ २४ ॥

स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः

कपिः ऋतार्थः परिदृष्टचेताः ।

उत्पाते उत्पन्नवने कृतौत्साहम् ॥ २० ॥ २१ ॥

अनामयमारोग्यम् ॥ २२ ॥

त्वं समाधातुमित्यस्य तथेत्यादिः समाधानं संविधानम् । अथापि स महाबाहुर्इति पाठे यद्येत्दपि पूरणीयमेव यद्यपि श्रुतवृत्तान्तः स्वयमेव यतिष्यति अथापि तथापि त्वमपि यथा मः शीघ्रं तारयति तथा संविधानं कुर्वित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

तत्कार्यं कङ्गागमनप्रयोजनम् । अत्यशेषं देवीदर्शनरूपस्य महत्तः

तदल्पशेषं प्रसमीक्ष्य कार्थ्यं

दिशंः दीर्घी मनसा जगाम ॥ २५ ॥

इत्याषे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

प्रधानकृतस्य निष्प्रतात्परबलदशं नरूपस्यानुष्कित्वादन्यशेषत्वमित्या-
शयः ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन् पूजितस्तथा ।

तस्माद्देशादपाक्रम्य चिन्तयामास वानरः ॥ १ ॥

अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्टेयमस्मितेक्षणा ।

त्रीणुपायानतिक्रम्य चतुर्थं दृष्ट दृश्यते ॥ २ ॥

न सामरक्षःसु गुणाय कल्पते

न दानमर्थापचितेषु युज्यते ।

न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः

पराक्रूरस्त्वेष ममेह रोचते ॥ ३ ॥

तस्माद्देशादपाक्रम्य सीतासमीपात्किञ्चिद्दूरं गत्वा ॥ १ ॥

चिन्तयामासेत्युक्तां चिन्तां दर्शयति । अल्पशेषमिति । इयं सीता-
दृष्टेति इदं प्रशान्तकार्यं निष्पन्नमिति । आनुषङ्गिकं परबलदर्शनमव-
शिष्टमित्यल्पशेषत्वम् । इह कार्ये परबलज्ञानरक्षणे त्रीणुपायान्
सामादीनतिक्रम्य चतुर्थं दृष्ट इत साधनत्वेन दृश्यते ॥ २ ॥

तत्र युक्तिमाह,—नेति । ऋजुषु सामफलदायनशूरेषु तदाह,—
रक्षःशक्तिः । बलदर्पिता भेदसाध्या न भेदउपायः बलवन्तो हि
कुतोऽप्यनिष्टं न गच्छयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

न चास्य कार्यस्य पराक्रमादृते
 विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते ।
 हतप्रवीरान्च रणे तु राक्षसाः
 कथञ्चिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ॥ ४ ॥

कार्यं कर्मणि निर्वृत्ते चो बहून्वपि साधयेत् ।
 पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्त्तुमर्हति ॥ ५ ॥
 न श्लोकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ।
 थो ह्यर्थं बद्धधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ६ ॥

अस्य कार्यस्य परबलाशयपरिज्ञानरूपस्य । सर्वातिशायिपराक्रम-
 धत्ता मम पराजय एव नास्तीत्याशयेनाह,—पराक्रमादृते इति ।
 विनिश्चयः निश्चिनोपायः स्वबलप्रकाशने प्रयोजगुन्तरमप्यस्तीत्याह,—
 हतेति । अद्य हताः प्रवीराः श्रेष्ठाः येषां ते राक्षसाः यद्यस्मात् इह
 भाविनि रणे . मार्दवम् एकेनैवैधं पराक्रमः कृतस्तादृशैरनेकैः कथ-
 मस्माकं जयाशेति रणेप्रवृत्तिराहित्यं . प्राप्तुम् । अतः पराक्रमात्पर-
 बलस्य मनोऽभङ्गरूपं कार्यं सिध्यतीत्याशयः ॥ ४ ॥

ननु स्वामिसन्दिष्टकार्यातिरिक्तकार्यकरणे दोषः । स्वामिना हि
 अभिगृह्य तु वेदेहीं निलयं शबलस्य चेत्येतावदेव सन्दिष्टमित्या-
 शङ्क्य सन्दिष्टकार्याविरोधेन स्वामिहितकार्यान्तरसाधनं दूतस्यालङ्घार
 इत्याह,—कार्येति । कार्यं प्रधानकार्यं निर्वृत्ते सकार्यं कर्त्तुमर्हति ।
 ननु सन्दिष्टमात्रस्य कथञ्चित्साधक इत्याशयः ॥ ५ ॥

उक्तमेव विदुषोति । न होति । यत् स्वल्पस्यापि कर्मण्यति-

इहैव तावत् कृतनिश्चयो ह्यहं
 ब्रजेयमद्य ऋवगेश्वरालयम् ।
 परात्मसम्पर्दविशेषतत्त्ववित्
 ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७ ॥
 कथं नु खल्वद्य भवेत् सुखागतं
 प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह ।
 तथैव खल्व्वात्मबलञ्च सारवत्
 समानयेन्माञ्च रणे दशाननः ॥ ८ ॥

श्रयितयत्नेन सिद्धिहेतुर्भवति असावेको मुख्यः साधको हेतुन भवति
 अपि तु यो ह्यर्थं प्रयोजनमन्त्येन यत्नेन बद्धधा कर्तुं वेद स एवार्थ-
 साधने समर्थः ॥ ६ ॥

तस्मादन्यदपि साम्यभीष्टं कृत्वैव गन्तव्यमित्याह, —यद्यप्यहम् इहैव
 सोतान्वेषण एव तावद्व्यथमं कृतनिश्चयस्तथापि यदि परात्मसम्पर्द-
 विशेषतत्त्ववित् परस्यात्मनः स्वस्य च सम्पर्दे युद्धे यो विशेषस्तत्त्व-
 विद्वत्त्वा यदि ऋवगेश्वरालयं सुग्रीवालयां ब्रजेयं ततस्तदा भर्तृशासनं
 सम्पर्क कृतं स्यात् । अन्यथा राक्षसबलं कीदृशमिति पृष्टे निश्चयैः
 स्यामिति भावः ॥ ७ ॥

एवं निश्चितार्था युद्धप्रवृत्तिप्रकारं चिन्तयति । कथं न्विति ।
 अद्य खलु ममेहागतमागमनं सुखागतं सुखफलकमागमनं कथं भवेत् ।
 तथा राक्षसैः सह प्रसह्य स्वयमेव बलात्कृत्य युद्धञ्च कथं नम भवेत् ।

ततः समासाद्य रणे दशाननं
समं त्रिवर्गं सबलं सयायिनम् ।

हृदि स्थितं तस्य मतं बलञ्च
सुखेन मत्वाहमितः पुनर्ब्रजे ॥ ९ ॥

इदमस्य वृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् ।

वनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १० ॥

इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः ।

अस्मिन् भग्ने ततः कोपं करिष्यति स रावणः ॥ ११ ॥

ततो महत्सायमहारथाद्विपं

बलं समानेष्यति राक्षसाधिपः ।

तथा तथैव करणे सति सारवदृजितं सबलं मुञ्च स दशाननः कथं
मानयेत् स्थापयेत् । यदा तथैव खलु युद्धकरणे खलु दशाननः आत्म-
बलं माञ्च सारवत्, समानयेत् सम्यक् परिच्छिन्द्यादित्यर्थेन युद्धफल-
सुक्तम् ॥ ८ ॥

तत्रो मद्बलवशादेव मां रणे समासाद्य वर्त्तमानं सबलं सयायिनं
ससारथिम् अन्तर्भावितशर्याद्यातेर्गिनौ यापयिता यायी सारथिस्तौ न
सहितं राक्षसां ज्ञात्वा हृदि स्थितं तस्य मतमभीष्टं वनञ्च सुखेन
अक्रोशतो मत्वा ज्ञात्वा पुनरितो ब्रजे ब्रजिष्ये सबलं सयायिनमिति
पाठः । सबलप्रयायिनमित्याधुनिककल्पितः पाठः ॥ ९ ॥

अथ प्रसङ्ग रणप्रवर्त्तनेोपायं चिन्तयति । इदमिति । अख्येदं वनं
नेत्रमनःकान्तं भवति अत इदं विध्वंसयामि ॥ १० ॥ ११ ॥

त्रिशूलकालायसपट्टिद्यायुधं

ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति ॥ १२ ॥

अहश्च तैः संयति चाण्डालैः

समेत्य रक्षोभिरभङ्गविक्रमः ।

निहत्य तद्रावणचोदितं बलं

सुखं गमिष्यामि हरीश्वरालयम् ॥ १३ ॥

ततो मारुतवत्क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः ।

ऊरुवेगेन महता द्रुमान् क्षेपुंश्चारयत् ॥ १४ ॥

ततस्तद्धनुमान् वीरो बभञ्ज प्रमदावनम् ।

मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमसलतायुतम् ॥ १५ ॥

तदनं मथितैर्दृष्टैर्भिस्त्रैश्च सलिलाश्रयैः ।

चूर्णितैः पर्वतोद्यैश्च बद्धधा प्रियदर्शनैः ॥ १६ ॥

नानाशंकुन्तविरुतैः प्रभिक्षमलिलाश्रयैः ।

ताम्रैः किमल्यैः क्रान्तैः क्रान्तद्रुमसलतायुतैः ॥ १७ ॥

समानेच्छति मां प्रति युद्धाय प्रापयिष्यति महद्युद्धं मन्मथसौध-
कत् ॥ १२ ॥

ततो हरीश्वरालयं गमिष्यामीति चिन्तयामासेत्सन्धयः ॥ १३ ॥

ततः एवं निश्चयानन्तरम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

पर्वताद्यैः क्रीडापर्वताद्यैः उपकञ्चितमिति श्लेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥

न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा ।

व्याकुलावरणा रेजुर्विक्रला इव ता लताः ॥ १८ ॥

लतागृहीश्चिचुंश्चैश्च सादितै-

र्व्यालैश्च गैरान्तरवैश्च पक्षिभिः ।

शिलागृहैस्त्र्यथितैस्तथा गृहैः

प्रनष्टरूपं तदभून्महद्वनम् ॥ १९ ॥

सा विक्रलाशोकलताप्रताना

वनस्थली शोकलताप्रताना ।

जाता दशास्यप्रमदावनस्य

कपेर्बलाद्भ्रमदावनस्य ॥ २० ॥

व्याकुलं सक्तमावरणं यथा ता अतएव विक्रलाः स्त्रिय इव
ता लता रेजुः ॥ १८ ॥

सादितैर्विशोर्षैः व्यालैः शार्दूलैः ॥ १९ ॥

प्रमदावनस्य अन्तःपुरविहारोचितवनस्य । स्यादेतदेव प्रमदवन-
मन्तःपुरोचितमित्यमरः । दशास्यप्रमदानां स्त्रीणां कामसंबर्द्धनद्वारा
अवनस्य रक्षकस्यास्य वनस्य सा विक्रलाशोकलताप्रताना चक्रला-
शोकलता समूहवती वनस्थली दशास्यप्रताना जलाशयादियुक्ता भूमिः ।
कपेर्बलात् शोष्यत इति शोकः शोष्यलताप्रताना जाता ऋचिस्तशोक-
जनिका जातेत्यर्थः ॥ २० ॥

ततः स ह्यत्वा जगतीपतेर्महान्
 महद्ब्रह्मीकं मनसो महात्मनः ।
 ययुत्सुरेको वज्रभिर्महाबलैः
 श्रिया ज्वलंस्तोरणमाश्रितः कपिः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

जगतीपतेः राज्ञो रावणस्य बलीकमप्रियम् ॥ २१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

। *.....*

ततः पत्तिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनेन च ।
बभ्रुवुस्त्राससम्भ्रान्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ १ ॥
विद्रुताश्च भयत्रस्ता निपेदुर्मृगपक्षिणः ।
रक्षसाश्च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे ॥ २ ॥
ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः ।
तद्धनं ददृशुर्भग्नान्श्च वीरं महाकपिम् ॥ ३ ॥
स ता दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्वो महाबलः ।
चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम् ॥ ४ ॥
ततस्तु गिरिसङ्काशमौतकायं महाबलम् ।
राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छ्जन्मकात्मजाम् ॥ ५ ॥
कोऽयं कस्य कुतो वायं किन्निमित्तमिहागतः ।

तत इति ॥ १ ॥

प्रतिपेदिरे प्राप्तानि ॥ २ ॥

गतायां निद्रायां वनभङ्गध्वनिनेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

जन्मकात्मजां पप्रच्छः तस्या निर्निव्रतयावस्थानं मत्वेति भावः ॥ ५ ॥

कथं त्वया सहानेन संवादः कृत इत्युत ॥ ६ ॥
 आचक्ष्व नो विशालाक्षि ! माभृत्ते सुभगे ! भयम् ।
 संवादमसितापाङ्गि ! त्वया किं कृतवानयम् ॥ ७ ॥
 अथाब्रवीत्तदा साध्वी सीता सर्वाङ्गशोभना ।
 रक्षसां कामरूपाणां विज्ञाने का गतिर्मम ॥ ८ ॥
 यूथमेवास्य जानीत योऽयं यदा करिष्यति ।
 अहिरेव अहेः पादान्विजानाति न संशयः ॥ ९ ॥
 अहमप्यतिभीतास्मि नैव जानामि को ह्ययम् ।
 वेद्मि राक्षसमेवेनं कामरूपिणमागतम् ॥ १० ॥

त्वयाऽनेन कथं संवादः कृत इति च पप्रच्छुः । यद्यपि ता निद्रिता
 वनभङ्गध्वनिना जागरिता इति संवादज्ञानस्यैवाभावात् तत्कथं प्रश्नो
 निरवसरस्तथापि निद्रामध्ये किञ्चिज्जागरेण ईषत्संवादश्रवणेऽपि देव-
 मायया पुनर्निद्रति तत्प्रश्नांपत्तिरित्याहुः । सीतायास्तदर्शनेऽपि
 निर्भयप्रसन्नमुखतयावस्थानदर्शनादयं कश्चिदेतत्परिचित इतद्दृष्टान्त-
 ज्ञानार्थमेव प्रायेणान्त इति सम्भाव्यानया संवादकारणञ्च सम्भाव्य
 तत्प्रश्ननिर्वाह इति कतकः । अथ विशिष्यसंवादं पृच्छन्ति । संवाद-
 मिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

का गतिः उपायः ॥ ८ ॥

युष्माकमेवैतत्स्वरूपज्ञानमुचितमित्यत्र न्यायमाह,—अहिरेवेति ।
 ॥ ९ ॥ १० ॥

वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षसो विद्रुता द्रुतम् ।

स्थिताः काञ्चिद्रुताः काञ्चिद्रावणाय निवेदितुम् ॥ ११ ॥

रावणस्य समीपे तु राक्षसो विकृताननाः ।

विरूपं वानरं भीमं रावणाय न्यवेदिषुः ॥ १२ ॥

अधोकवनिकामध्ये राजन् भीमवपुः कपिः ।

सीतया कृतसंवादसिष्टत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥

न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना ।

अस्माभिर्बहुधा पृथा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४ ॥

वासवस्य भवेद्दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा ।

प्रेषितो वापि रामेण सीतान्वेषणकाङ्क्षया ॥ १५ ॥

तैर्नैवाद्भुतरूपेण यत्तत्तत्र मनोहरम् ।

मानामृगगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदावनम् ॥ १६ ॥

न तत्र कञ्चिद्दृशो यस्मिन् न विनाशितः ।

वैदेह्यावचनम् अज्ञानप्रतिपादकम् । अर्ननात्मत्रायादौ मृषावादेो
न दोषायेति ध्वनितम् । काञ्चिद्रुताः काञ्चित् दृढं स्थिता एव काञ्चि-
द्रावणाय निवेदितुं गताः ॥ ११ ॥ १२ ॥

सीतायां कृतसंवादत्वज्ञानं यथातथोक्तम् ॥ १३ ॥

न निवेदयितुमिच्छति प्रायेषेयं तं जानातीति तासामाश्रयः ।

॥ १४ ॥ १५ ॥

प्रमृष्टं नाशितम् ॥ १६ ॥

यत्र सा जानकी देवी स तेन न विनाशितः ॥ १७ ॥

जानकीरक्षणार्थं वा अमादा नोपलक्ष्यते ।

अथवा कः अमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८ ॥

चारुपल्लवपचार्यं यं सीता स्वयमास्थिता ।

प्रवृद्धः शिंशुपावृक्षः सच तेनाभिरक्षितः ॥ १९ ॥

तस्योग्ररूपस्योगं त्वं दण्डमाज्ञातुमर्हसि ।

सीता सम्भाषिता येन वनन्तेन विनाशितम् ॥ २० ॥

मनःपरिवृहीतान्तां तव रक्षोगणेश्वर ! ।

कः सीतामभिभाषित यो न स्वात्थक्तजीवितः ॥ २१ ॥

राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ।

उद्देशः प्रदेशः ॥ १७ ॥

कः अम इति महावनं भभवतस्तेस्य अमोऽसम्भावित इत्यर्थः ।
अतः सा जानकीव तेनाभिरक्षिता । तदाश्रयवृक्षाभयेनेति शेषः
॥ १८ ॥

तस्यैवार्थस्य स्थिरीकरणाय पुनःप्रतिपादनम् । चार्थिति । तेना-
भिरक्षितः सीतारक्षणार्थमिति शेषः ॥ १९ ॥

आज्ञापुमाज्ञापयितुम् । सीतासम्भाषितेत्यनेन सापराधग्रहणं
बोधितम् ॥ २० ॥

तद्भावस्यापराधत्वमुपपादयति । मग इति । त्वं क्तजीवितस्यक्त-
जीविताशः । राजपरिग्रहभावार्थं पुंसाऽपराध इति भावः ॥ २१ ॥

चिताग्निरिव जज्वाल कोपसर्वर्त्तितेक्ष्णः ॥ २२ ॥

तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतश्चश्रुबिन्दवः ।

दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्द्धिषः स्नेहबिन्दवः ॥ २३ ॥

आत्मनः सदृशान्वीरान् किङ्करान्नाम राक्षसान् ।

व्यादिदेश महतेजा नियहार्थं हनूमतः ॥ २४ ॥

तेषामग्नीतिसाहस्रं किङ्कराणान्तरस्विनाम् ।

निर्ययुर्भवनात्तस्मात् कूटमुद्गरपाणयः ॥ २५ ॥

महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः ।

युद्धाभिमनसः सर्वे हनूमद्गृहणोन्मुखाः ॥ २६ ॥

ते कपिं तं समासाद्य तोरणस्यमवस्थितम् ।

अभिपेतुर्महाभागाः पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७ ॥

ते गदाभिर्विचित्राभिः परिधैः काञ्चनाङ्गदैः ।

• आजगमुर्वाङ्गरश्रेष्ठं शरैरादित्यसन्निभैः ॥ २८ ॥

मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्राप्तोभेरपाणयः ।

• परिवार्य्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरगतः ॥ २९ ॥

सर्वर्त्तिते विवर्त्तिते ईक्षणे नेत्रे येन सः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अग्नीतेः साहस्रं सार्द्धिषः । कूटः अयस्कारः कूटसदृशाय

आयुधविधेयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

अवस्थितं युद्धाय सन्नद्धम् ॥ २७ ॥

काञ्चनाङ्गदैः काञ्चनपट्टवन्धैः ॥ २८ ॥ २९ ॥

हनूमानपि तेजस्वी श्रीमान् पर्वतसन्निभः ।
 क्षितावाविध्य लाङ्गलं ननाद च महाध्वनिम् ॥ ३० ॥
 स भूत्वा तु महाकायो हनूमान्मारुतात्मजः ।
 पुच्छमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरणम् ॥ ३१ ॥
 तस्यास्फोटितशब्देन महताचानुनादिना ।
 पेतुर्विहङ्गा गगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ३२ ॥
 जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।
 राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ३३ ॥
 दासोऽहं कोमलेन्द्रस्य रामस्याक्तियुक्तकर्मणः ।
 हनूमांश्चतुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥
 न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ।
 शिलाभिश्च ग्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ ३५ ॥
 अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ।
 समुद्धार्यो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३६ ॥

क्षितावाविध्य लाङ्गलमिति स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 अनुनादिना प्रतिध्वनिमता ॥ ३२ ॥
 जयति सर्वात्मर्षेण वर्तते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 प्रतिबलं प्रतिस्पर्द्धाईवलयत् ॥ ३५ ॥
 मिषतामित्यनादरे षष्ठी ॥ ३६ ॥

तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन् भयशङ्किताः ।
 ददृशुश्च हनुमन्तं सन्ध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ ३७ ॥
 स्वामिसन्देशनिःशङ्कास्ततस्ते राक्षसाः कपिम् ।
 चित्रैः प्रहरणैर्भीभैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ ३८ ॥
 स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः ।
 आससादायसं भीमं परिघं तोरणाश्रितम् ॥ ३९ ॥
 स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान् ।
 स पद्मगमिवादाय स्फुरन्तं विनतासुतः ॥ ४० ॥
 विचचारास्त्ररे वीरः परिगृह्य च माहतिः ।
 स्रुदयामास वज्रेण दैत्यानिव सहस्रदृक् ॥ ४१ ॥
 स हत्वा राक्षसान् वीरः किङ्करान् माहतात्मजः ।
 युद्धाकाङ्क्षी महावीरस्तोरणं समवस्थितः ॥ ४२ ॥

सन्नादशब्देन आस्फोटशब्दजप्रतिध्वनिना सिंहनादेन च ॥ ३७ ॥

स्वामिनो रामस्य सन्देशेन नामग्रहणेन कस्यायं भट इति सन्देश-
 रहिताः । किञ्च स्वामिसन्देशेन रावणाश्रयाऽतिघोरेणाप्यनेन योद्धव्य-
 मेवेति निश्चयात् पक्षान्तरशङ्कारहिताः प्रहरणैरायुधैरभिपेतुः प्राहर-
 न्निर्णयः । ३८ ।

तोरणाश्रितं तोरयसमीपे स्थापितम् ॥ ३९ ॥

स प्रसिद्धो विनतासुतः पद्मगमादायेव स हनुमान् तं परिघमा-
 दायेति योजना ॥ ४० ॥

ततस्तस्माद्गुह्यान्सुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः ।

निहतान् किङ्करान् सर्वान् रावणाय न्यवेदयन् ॥ ४३ ॥

म राक्षसानां निहतं महाबलं

निशम्य राजा परिवृत्तलोचनः ।

समादिदेश्चाप्रतिमं पराक्रमे

प्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

परिगृह्य परिघमिति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

कतिचिद्गतावशेषाः द्विजाः ॥ ४३ ॥

प्रहस्तपुत्रो जम्बुसाली ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः स किङ्करान् हत्वा हनुमत्प्रधानमास्थितः ।

वनं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः ॥ १ ॥

तस्मात् प्रासादमद्यैवमिमं विध्वंसयाम्यहम् ।

इति मञ्चिन्त्य हनुमान् मनसा दर्शयन् वल्गुम् ॥ २ ॥

चैत्यप्रासादशुत्प्लुत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम् ।

आरूरोह हरिश्रेष्ठो हनुमान् मारुतात्मजः ॥ ३ ॥

आरूढ्य गिरिमङ्गां प्रासादं हरियूथपः ।

वभौ स समहातेजाः प्रतिमूर्ख्यै इवोदितः ॥ ४ ॥

संप्रध्व्य तु दुर्हर्षचैत्यप्रासादमुत्तमम् ।

हनुमान् प्रज्वलसङ्घा पाटियाञ्चोपमोऽभवत् ॥ ५ ॥

अथ रावणसन्दिष्टसेनान्तरागमनात् पूर्वं तूष्णीं स्थित्वा न किञ्चित् प्रयोजनमिति विधायं । प्रासादभङ्गादिं विकीर्षति । तत इति । ध्यानं विचारः । चैत्यप्रासादः रक्षःकुलदेवताप्रासादः ॥ १ ॥

एवं प्रमद्वनवत् ॥ २ ॥

प्रासादशुत्प्लुत्यारूरोह ॥ ३ ॥ ४ ॥

सम्प्रध्व्य भङ्गा पाटियाञ्चः पर्वतविशेषः । औपत्यं साधारण्यं धर्मः ॥ ५ ॥

स भृत्वा सुमहाकायः प्रभावान् मारुतात्मजः ।
 दृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ६ ॥
 तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना ।
 पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ॥ ७ ॥
 अस्त्रविज्जयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।
 राजा जयति सगीवो राघवेषाभिपालितः ॥ ८ ॥
 दासोऽहं कोशलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 हनूमांश्चक्रुर्मैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ९ ॥
 न रावणमहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ।
 शिलाभिश्च प्रहरतः पादपैश्च महस्रजः ॥ १० ॥
 धर्षयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ।
 समृद्धार्थी गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ११ ॥
 एतमुक्त्वा महाकायश्चैत्यस्थो हरियूथपः ।
 ननाद भीमनिर्ह्रादो रक्षसां जनयन् भयम् ॥ १२ ॥
 तेन नादेन महता चैत्यपालाः श्रुतं ययुः ।
 गृहीत्वा विविधानस्त्रान् प्रासान् खड्गान् परश्वधान् ॥ १३ ॥
 विस्मृजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन् ।

दृष्टं निर्भयम् ॥ ६ ॥

विहङ्गाश्चैत्यपालाश्च मोहिताः पेतुः । ७ । ८ । ९ । १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

ते गद्गाभिर्विचित्राभिः परिचैः काञ्चनाङ्गदैः ॥ १४ ॥

आजग्मुर्वानरश्रेष्ठं वाणैश्चादित्यसन्निभैः ।

आवर्त्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् ॥ १५ ॥

परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स बभौ रक्षसां गणः ।

ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समास्थितः ॥ १६ ॥

प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम् ।

उत्पाटयित्वा वेगेन हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १७ ॥

ततस्तं भ्रामयामास श्रतधारं महाबलः ।

तत्र चाग्निः समभवत् प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८ ॥

दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः ।

स राजसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥ १९ ॥

अन्तरिक्षस्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ।

मादृशानां सहस्राणि विस्मृतानि महात्मनाम् ॥ २० ॥

शतं ययुः अनेके इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

परिक्षिप्येत्वंश्रे तोयस्यावर्त्त इवेति दृष्टान्तः ॥ १६ ॥

महात्मीयतात्मज इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

उत्पाटयित्वा तं श्रतधारं स्तम्भं भ्रामयामास तत्र च भ्राम्यमाणे
स्तम्भान्तरेण घट्टनवशादग्निः समभवत्तेन प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८ ॥ १९ ॥

ततः स राजसशतं हत्वा । दह्यमानं प्रासादं दृष्ट्वा आन्तरिक्षे
स्थित इदं वचोऽब्रवीत् ॥ २० ॥

बलिनां वानरेन्द्राणां सुयीववशवर्त्तिनाम् ।
 अटन्ति वसुधां कृतस्त्रां वयमन्ये च वानराः ॥ २१ ॥
 दशनागबलाः केचित् केचिद्दशगुणोत्तराः ।
 केचिन्नागसहस्रस्य बभ्रुवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २२ ॥
 सन्ति चौघबलाः केचित् सन्ति वायुबलोपमाः ।
 अप्रमेयबलाः केचित्तत्रासन् हरिभूषणाः ॥ २३ ॥
 दैदृग्विधैस्तु हरिभिवृतो दन्तनखायुधैः ।
 शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्चायुतैरपि ॥ २४ ॥
 आगमिष्यति सुयीवः सर्वेषां वो निषूदनः ।
 नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः ।
 यस्य त्वित्शुवीरेण बद्धं वैरं महात्मना ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

एतदुक्तिप्रयोजनञ्च राक्षसहृदयपीडार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥
 चौघबलाः । चौघसंख्यातगजबलाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणमिलके
 सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

जम्बुमाली महतीजा विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६ ॥

अर्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्षिणा ।

बाहोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तु कपीश्वरम् ॥ ७ ॥

तस्य तच्छूण्णे तासं शरैणाभिहतं मुखम् ।

शरदीवाम्बुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिना ॥ ८ ॥

तत्सस्य रक्तरक्तेन रञ्जितं शूण्णे मुखम् ।

यथाकाशे महापद्मं सिक्तं काञ्चनविन्दुभिः ॥ ९ ॥

शुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः ।

ततः पार्श्वेति विपुलां ददर्श महतीं शिलाम् ॥ १० ॥

तरसा तां समुत्पाद्य चिक्षेप जववद्वली ।

तां शरैर्दशभिः क्रुद्धस्ताडयामास राक्षसः ॥ ११ ॥

तेरखविटङ्गः तेरखस्तम्भयोरपरि तिर्थक प्रतिष्ठापितकपोतपा-
लिकादार ॥ ६ ॥

कर्षी अर्धुशाकारायशरविशेषः ॥ ७ ॥

शम्बुजं रक्ताम्बुजम् ॥ ८ ॥

तस्य रक्तं स्वत इति शेषः । रक्तेन शतजेन रञ्जितमुखमाकाशे
काञ्चनविन्दुभिः रक्ताशोकपुष्परसविन्दुभिः । सिक्तं महापद्मं महत्तरं
रक्तपद्मनिवेत्त भूतोपमेघम् । अशोकः काञ्चनाकृषः ॥ ९ ॥ १० ॥

ताडयामास विभेद ॥ ११ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः

सन्दिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्यस्य सुतो बली ।
 जम्बुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्धरः ॥ १ ॥
 रक्तमाल्याम्बरधरः सखी रुचिरकुण्डलः ।
 महान् विवृत्तनयनश्चण्डः समरदुर्जयः ॥ २ ॥
 धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद्गुचिरसायकम् ।
 विस्कारयाणो वेगेन वज्राग्निसमस्वनम् ॥ ३ ॥
 तस्य विस्काररूपेण धनुषो महता दिशः ।
 प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत ॥ ४ ॥
 रथेन खरयुक्तेन तमःगतमुदीक्ष्य सः ।
 हनूमान् वेगसम्पन्नो जहर्ष च ननाद च ॥ ५ ॥
 तं तोरणविटङ्कस्यं हनूमन्तं महाकपिम् ।

अथ जम्बुमाल्यागमनं तद्वधश्च सन्दिष्ट इति ॥ १ ॥ २ ॥
 धनुर्विस्कारयाणः विस्कारयमाणः विस्कारो ज्याघोषः ॥ ३ ॥
 समपूर्यत । दिगादिसमुदायापेक्ष्यमेकवचनम् ॥ ४ ॥
 जहर्ष खरयानुरूपशत्रुप्राया ॥ ५ ॥

विपन्नं कर्म तद्दृष्ट्वा हनूमाञ्चण्डाविक्रमः ।
 सालं विपुलमुत्पाद्य भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १२ ॥
 भ्रामयन्तं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् ।
 चिक्षेप सुबहून् पाणान् जम्बुमाली महाबलः ॥ १३ ॥
 सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे ।
 उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्नानान्तरे ॥ १४ ॥
 स शरैः पूरिततनुः क्रोधेन महता वृतः ।
 तमेव परिधं गृह्य भ्रामयामास वेगितः ॥ १५ ॥
 अतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा महोत्कटः ।
 परिधं पातयामास जम्बुमालिर्महोरसि ॥ १६ ॥
 तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू जानुर्भ्रु च ।
 न धनुर्न रथो नाश्यास्तचाद्दृश्यन्त नेषवः ॥ १७ ॥
 स हतशरसा तेन जम्बुमाली महारथः ।
 पपात निहतो भृभौ चूर्णिताङ्ग इव क्षुमः ॥ १८ ॥
 जुम्बुमालिं सुनिहतं किङ्कराञ्च महाबलान् ।
 चुक्रोध रावणः श्रुत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १९ ॥
 स रोषसंवर्तितताम्रलोचनः
 प्रहस्तपुत्रे निहतो महाबले ।

विपन्नं व्यर्थीकृतम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान्
समादिदेशाशु निष्ठाचरेश्वरः ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

नाम्नाः रथेन खरघुक्तेनेत्युक्तेरश्वशब्देनात्र खरा उच्यते । १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चस्वारिंशः सर्गः

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणः सुताः ।
 निर्ययुर्भवान्तस्मात् सप्तसप्तार्चिवर्चसः ॥ १ ॥
 महद्दलपरीक्षरा धनुभन्तो महाबलाः ।
 कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ॥ २ ॥
 हेमजालपरिच्छिन्नैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः ।
 तोयदस्त्रनिर्घोषैर्वाजियुक्तेर्महारथैः ॥ ३ ॥
 तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः ।
 विस्फारयन्तः मंहृष्टास्तडित्घ्नन्त इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥

* सप्तार्चिवर्चसः अघ्नितुल्यतेजसः । आर्षो रेफलोपः ॥ १ ॥
 महद्दलं महती सेना परिवारो येषाम् । कृतास्त्रास्त्रेति आर्षः
 सन्धिः कृतास्त्राः शिक्षितास्त्राः अस्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ।
 अहमहमिकाया स्वस्त्रात्कर्त्तृपेक्षिणः ॥ २ ॥

ध्वजवद्भिर्विशिष्टध्वजदण्डयुक्तेः पताकिभिः प्रशस्तपताकावद्भिर्महा-
 रथैर्निर्ययुरिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥

जनन्यस्तास्तस्तेषां विदित्वा किङ्करान् हतान् ।
 बभूवुः शोकसम्भ्रान्ताः सवान्धवसुहृज्जनाः ॥ ५ ॥
 ते परस्परसङ्घर्षास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ।
 अभिपेतुर्हूनमन्तं तोरणस्यमत्रस्थितम् ॥ ६ ॥
 सृजन्तो बाणवृष्टिं ते रथगर्जितनिःस्वनाः ।
 प्रावृट्काल इवाम्भोदाविचेहर्षैर्नर्तताम्बुदाः ॥ ७ ॥
 अवकीर्णस्तस्ताभिर्हूनमान् शरवृष्टिभिः ।
 अभवत् मन्वताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ॥ ८ ॥
 स शरान् बभ्रयामास तेषामाशुचरः कपिः ।
 रथवेगांश्च वीराणां विचरन् विमलेऽम्बरे ॥ ९ ॥
 स तैः क्रीडन् धुनुःसङ्घिर्ध्यामि वीरः प्रकाशते ।
 धनुर्घ्राद्भिर्धया मेघैर्माततः प्रभूरम्बरे ॥ १० ॥

शोकसम्भ्रान्ताः निश्चितमेरण्वुर्ध्वेतिशेषः ॥ ५ ॥
 परस्परसङ्घर्षाः । अहमेवाय इति परस्परमभिमानात् । तोर-
 णस्यमत्रस्थितम् । तत्र स्थितं निश्चलमित्यर्थः ॥ ६ ॥
 सृजन्तो विसृजन्तः ॥ ७ ॥
 मन्वताकारः अदृश्य इति यावत् ॥ ८ ॥
 बभ्रयामास स्थिरलक्ष्यं हि सुवेधं भवति । रथवेगांश्च बभ्रया-
 मास ॥ ९ ॥

स कृत्वा निन्दं घोरं चासयंस्तां महाचमूम् ।
 चकार हनुमान् वेगं तेषु रजःसु वीर्यवान् ॥ ११ ॥
 तलेनाभिहनत् काञ्चित् प्रादैः काञ्चित् परन्तपः ।
 मुष्टिभिश्चाहनत् काञ्चिन्नखैः काञ्चिद्भृदारयत् ॥ १२ ॥
 प्रमथोरसा काञ्चिद्गृह्यामपरानपि ।
 केचित्तस्त्रैव नादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥ १३ ॥
 ततस्त्रोव्वपन्नेषु भूमौ निपतितेषु च ।
 तंस्त्रैवमगमत् सर्वं दिशो दश भयार्दितम् ॥ १४ ॥
 विनेदुर्विंस्वरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः ।
 भग्ननीडध्वजकूचैर्भूश्च कीर्णाभवद्द्रुथैः ॥ १५ ॥
 स्रवता रुधिरेणाय स्रवन्त्यो दर्शिताः पृथिः ।
 विविधैश्च स्वनैलङ्का ननाद विकृतं तदा ॥ १६ ॥
 सतान् प्रवृष्टान् विनिहत्य गच्छमान्
 महाबलश्चण्डपराक्रमः कपिः ।^६

धनुश्चद्विदिति पाठे आर्षम् शत्वम् । धनुश्चद्विरैन्द्रधनुयुक्तैः ॥ १० ॥
 ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

भयार्दितं सत् दशदिशो दुद्रावेति शेषः ॥ १४ ॥

गीर्षं रथस्थं रथ्यधिष्ठानस्थानम् ॥ १५ ॥

युयुत्सुरन्वैः पुनरेव राक्षसे-
सदेव वीरोऽभिजगाम तोरणम् ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

स्रवन्त्यो नद्यः ननाद प्रतिध्वनिना रक्षो राक्षसीध्वनिना च ।
॥ १६ ॥ १७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः

हतान् मन्त्रिसुतान् वध्वा वानरेण महात्मना ।
 रावणः संवृताकारश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ १ ॥
 स विरूपालयूपाक्षौ दुर्ध्वर्षश्चैव राजसम् ।
 प्रथमं भासकर्णश्च पञ्चसेनायनायकान् ॥ २ ॥
 सन्दिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान् ।
 हनूमद्यहणे व्ययान् वायुवेगसमान् युधि ॥ ३ ॥
 यात सेनायगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ।
 सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः श्लाघ्यतामिति ॥ ४ ॥
 यज्ञैश्च खलु भाव्यं स्यात्तमासाद्य वनालयम् ।
 कर्म चापि समाधेयं देशकालाविरोधितम् ॥ ५ ॥

संवृताकारः निम्नहोतान्तर्गतभयः उत्तमं मतिं धैर्यविष-
 यात् ॥ १ ॥ २ ॥

हनूमद्यहणे सन्दिदेश व्ययान् सर्वत्र कार्यं त्वरावतः ॥ ३ ॥

यात गच्छत ॥ ४ ॥

यज्ञैः सावधानैः । किञ्चापि देशकालविरोधिकर्म न कार्यामि-

न ह्यहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन् ।
 सर्वथा तन्महद्भूतं महाबलपरिग्रहम् ॥ ६ ॥
 वानरोऽयमिति ज्ञात्वा न हि शुष्यति मे मनः ।
 नैवाहं तं कपिं मन्ये यद्येयं प्रसुता कथा ॥ ७ ॥
 भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात् ।
 सनागयज्ञगन्धर्वदेवासुरमहर्षयः ॥ ८ ॥
 युष्माभिः प्रहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः ।
 तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किञ्चिदेव नः ॥ ९ ॥
 तदेव नात्र सन्देहः प्रसह्य परिगृह्यताम् ।
 यात सेनाग्रगः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ॥ १० ॥

आह,—देशकालाविरोधितं तद्विरुद्धं तदुचितमिति यावत् । समा-
 धेयं वार्यम् ॥ ५ ॥

यत्तेर्भावमित्यत्र हेतुमाह,—न हीति । तस्य कर्मणा तं प्रति-
 तर्कयन् । तं कपिं न मन्ये । किं तर्हि मन्यसे तत्राह,—सर्व-
 थेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

महतो भूतस्येह कः प्रसङ्गस्तत्राह,—भवेदिति । सनागेति ।
 नागादिसहिता देवादय इत्यर्थः । प्रहितैः सर्वैर्युष्माभिः सह मया
 विनिर्जिता अतस्तैरवश्यं नोऽस्माकं किञ्चिद्व्यलोकम् अप्रियं विधा-
 तव्यं विधातुं प्राप्तवान् तस्मात्तदेव तत्पृथग्भूतमेव परिगृह्यतां बन्धा-
 षानीयताम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति ।
 नावमन्यो भवद्भिश्च कपिर्धौरपरक्रमः ॥ ११ ॥
 दृष्टा हि हरयः शीघ्रं मया विपुलविक्रमाः ।
 वाली च सहस्रग्रीवो जम्बवांश्च महाबलः ॥ १२ ॥
 नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः ।
 नैव तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमाः ॥ १३ ॥
 न मतिर्न बलीत्साहो न रूपपरिकल्पनम् ।
 महत्सत्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् ॥ १४ ॥
 प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य नियहः ।
 कामं लोकास्त्रयः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः ॥ १५ ॥
 भवतामयतः स्यातुं न पर्याप्ता रणान्जिरेः ॥
 तथापि तु नयज्ञेन जयमाकाङ्क्षता रणे ॥ १६ ॥
 स्वात्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला ।
 ते स्वामिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः ॥ १७ ॥

स वाजिरथेत्यादि पुनर्वचनं स्थैर्यार्थम् ॥ ११ ॥

सर्वथा महद्भूतमित्यत्र हेतुनिश्चायकमाह,—दृष्टा इति ॥ १२ ॥

ननु त्वदृष्टान्यतम एवायं नेत्याह,—नैवेति । यथास्य भीमा

गतिः समुद्रस्रवनरूपा तथा तेषां नैव यथा चास्य तेज आदि तथा
 तेषां न । रूपपरिकल्पनं यथेक्षितरूपपरिग्रहः ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रयत्नमित्यर्थं लीघत्वम् । कामं यद्यपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

समुत्पेतुर्महाविगा ऊताग्रसमतेजसः ।

रथैश्च मत्तैर्नागैश्च वाजिभिश्च महाजवैः ॥ १८ ॥

शस्त्रैश्च निशितैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपहिता बलैः ।

ततस्तु ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महार्कापम् ॥ १९ ॥

रश्मिमन्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमास्त्रिनम् ।

तोरणस्थं महाविगं महासत्त्वं महाबलम् ॥ २० ॥

महामतिं महोत्साहं महाकायं महाभुजम् ।

तं समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्त्वस्थिताः ॥ २१ ॥

तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ।

तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णाः सिताः पीतमुखाः शराः ।

शिरस्युत्पल्यन्नाम्ना दुर्धरेण निपातिताः ॥ २२ ॥

स तैः पञ्चभिराविष्टः शरैः शिरसि वानरः ।

उत्पपात नदन् व्योम्नि दिशो दग्धं विनादयन् ॥ २३ ॥

नयञ्जेन नीतिञ्जेन आत्मा खरेहः । युद्धसिद्धिर्बुद्धयश्च ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

सत्त्वं चित्तम् ॥ २० ॥

दिक्षु सर्वास्त्वस्थिताः 'त्राक्' तत्समीपमागन्तुं 'चक्षिता इति भावः ॥ २१ ॥

तीक्ष्णा मर्मच्छिदः पीतमुखाः फणभामे खड्गस्थिताः । उत्पल-
पत्राभा एव न तु तत्पीडार्हा इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः सञ्जकार्मुकः ।
 किरन् शरव्रतैर्नैकैरभिपेदे महाबलः ॥ २४ ॥
 स कपिवारयामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम् ।
 वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुतः ॥ २५ ॥
 अर्द्यमानस्तस्तेन दुर्धरेणानिसात्मजः ।
 चकार निनदं भूयो व्यवहृत च वीर्यवान् ॥ २६ ॥
 स दूरं सहस्रोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः ।
 निपपात महावेगो विद्युद्गन्धिगिराविव ॥ २७ ॥
 ततः स मथिताष्टायं रथं भग्नाञ्जिकृवरम् ।
 विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्यक्तजीवितः ॥ २८ ॥
 तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भादे ।
 तौ जातरोषौ दुर्धरौ उत्पेततुररिन्दमौ ॥ २९ ॥
 स ताभ्यां सहस्रोत्पत्य विष्ठितो विमलेऽब्जरे ।
 मुहुराभ्यां महाबाहुवल्कस्यभिहतः कपिः ॥ ३० ॥

स्तयं नदन् । तेन नादेन दिशो नादयन्निवर्ष्यः । उत्पपात तोर-
 णादिति श्लेषः ॥ २३ ॥

अभिपेदे प्राप्तः ॥ २४ ॥

कपिर्थासि स्त्रित्वा तं स्वनादेन ऊष्णारादिरूपेण वारयामास ।
 पयोदान्ते जलदात्रवर्षाकाशान्ते ॥ २५ ॥ २६ ॥

रथे निपपातेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

तयोर्वगवतोर्वेगं निहत्य स महाबलः ।
 निपपात पुनर्भूमौ सुपर्ण इव वेगितः ॥ ३१ ॥
 स सालवृक्षमासाद्य समुत्पाद्य च वानरः ।
 तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पर्वनात्मजः ॥ ३२ ॥
 ततस्तांस्त्रीन् हतान् ज्ञात्वा वानरेण तरस्विना ।
 अभिगम्य महावेमः प्रहस्य प्रघसो बली ॥ ३३ ॥
 भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् ।
 एकतः कपिभ्रातृलं यशस्विनमवस्थितौ ॥ ३४ ॥
 पट्टिशेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्यपोथयत् ।
 भासकर्णश्च शूलिन राक्षसः कपिकुञ्जरम् ॥ ३५ ॥
 स ताभ्यां क्षिप्तैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः ।
 अभवदानरः क्रुद्धो बालभूर्य्यसमप्रभः ॥ ३६ ॥
 समुत्पाद्य गिरेः शृङ्गं समृगंव्यालपादपम् ।
 जघान हनुमान् वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः ।
 गिरिशृङ्गसुनिष्पिष्टौ तिलशस्तौ बभूवतुः ॥ ३७ ॥

ताभ्यां कर्तृभ्यां मुद्गराभ्यां करग्राभ्यामभिहतः ॥ ३० ॥

निहत्य वक्ष्यन्त्यास्त्वाद्व्यर्थोक्तव्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

एकतोऽवस्थितावित्यन्वयः । परस्परसाहाय्यबुधैकदेशे स्थिता-

वित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु ।

बलं तदबशेषक्तु नाशयामास वानरः ॥ ३८ ॥

अश्वैरश्वान् गजैर्नागान् योधैर्बोधान् रथैरथान् ।

स कपिर्नाशयामास सहस्राच्च द्वासुरान् ॥ ३९ ॥

हयैर्नागैस्तुरङ्गैश्च भग्नाक्षैश्च महारथैः ।

हतैश्च राक्षसैर्भूमोरुद्धमार्गा समन्ततः ॥ ४० ॥

ततः कपिस्तान् ध्वजिनीपतीन् रणे

निहत्य वीरान् सबलान् सवाहनान् ।

तथैव वीरः परिगृह्य तोरणं

कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीयै सुन्दरकाण्डे

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

विद्यतेर्गात्रैरपलक्षितः ॥ ३६ । ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

• ध्वजिनीपतीन् सेनापतीन् । परिगृह्याश्रित्य स्थित इति शेषः ।

कृतक्षयो लब्धावसरः ॥ ४१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

मेनापतीन् पञ्च स तु प्रमापितान्
 हनूमता सानुचरान् सवाहनान् ।
 निशम्य राजा समरोद्धतोन्मुखं
 कुमारमक्षं प्रसमैक्ष्यताक्षम् ॥ १ ॥
 स तस्य दृश्यर्पणमग्न्यचोदितो
 प्रतापवान् काञ्चनचिचकार्मुकः ।
 समुत्पपीताथ सदस्युदीरितो
 द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥ २ ॥
 ततो महान् बालादिवाकरप्रभं
 प्रतप्तजाम्बूनदजालसन्ततम् ।

प्रमापितान् मारितान् । समरोद्धतोन्मुखं समरोद्धतश्चाक्षैः समरा-
 योन्मुखश्च तम् । अक्षं समक्षमर्वीक्ष्यतम् । अक्षाख्यं कुमारं निशम्य
 दृष्ट्वा प्रसमैक्ष्यत दृष्ट्वा यद्वाचं माञ्जापयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥

तदेवाह,—स इति । सदसि यच्चग्राजायां द्विजातिमुख्यैर्हविषो-
 दीरितः प्रेरितः पावक इव समुत्पपात ॥ २ ॥

रथं समाख्याय यद्यौ स वीर्यवान्
 महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३ ॥
 ततस्तपःसंग्रहसञ्चयार्जितं
 प्रतप्तजाम्बूनदजालचित्रितम् ।
 पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं
 मनोजवाष्टाश्वरैः सुयोजितम् ॥ ४ ॥
 सुरासुराष्टव्यमसङ्गचारिणं
 तडित्प्रभं व्योमचरं समाहितम् ।
 स तूष्णमष्टासिनिबद्धबन्धुरं
 यथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ॥ ५ ॥
 विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना
 सहैमदान्ना शशिसूर्यवर्चसा ।

महान् स इत्यन्वयः । जाम्बूनदजालेन तत्समूहेन सन्ततं
 व्याप्तम् ॥ ३ ॥

उक्तमेवार्थं विशिष्याद्,—तत इति । तपःसंग्रहस्य तपोऽनु-
 स्थानस्य सञ्चयेन सम्यङ्कार्जितम् ॥ ४ ॥

अतएव व्योमचरम् । असङ्गचारिणम् । पर्वतादिष्वपीति भावः ।
 समाहितं सञ्चं सूक्ष्म इवुधिः । अष्टसु दिक्षुसिभिः सह निबद्ध-
 बन्धुराः रथपताका यस्मिन् तं यथाक्रमं यथास्थानमावेशितं शक्ति-
 तोमरं यस्मिन् तम् ॥ ५ ॥

दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः
 स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६ ॥
 स पूरयन् खड्ग महीञ्च भाचलां
 तुरङ्गमातङ्गमहारथस्वनैः ।
 बलैः समेतैः सह तोरणस्थितं
 समर्थमासीनमुपागमत् कपिम् ॥ ७ ॥
 स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो
 युगान्तकालाग्निमिव प्रजाक्षये ।
 अवस्थितं विस्मितजातसम्भ्रमं
 समैक्षताक्षो बद्धमानचक्षुषा ॥ ८ ॥
 स तस्य वेगुञ्जु कपेर्महात्मनः
 पराक्रमञ्चारिषु रावणात्मजः ।
 विचारयन् स्वञ्च बलं महाबलो
 युगक्षये सूर्य्यद्भुवाभिवर्द्धत ॥ ९ ॥

प्रतिपूर्यवस्तुना युद्धपरिकरवस्तुना । शशिसूर्य्यवर्षसा तद्भि-
 वर्षसा हेमदामसहितेन वस्तुना विराजमानम् ॥ ६ ॥

तोरणस्थितं तोरणाश्रयम् आसीनमुपविष्टम् ॥ ७ ॥

हरीक्षणः सिंहवत्क्षूरदृष्टिः युगान्तकालाग्निवत् प्रजाक्षयेनस्थितं
 हरिं समासाद्य समैक्षत । विस्मितश्च तं जातसम्भ्रमश्च । बालीक्ष्यं
 मां योद्धमिच्छतीति विस्मयः रावणपुत्रत्वाच्च तच्च जातादरत्वम् ॥ ८ ॥

स जातमन्युः प्रसमीक्ष्यविक्रमं
 स्थितः स्थिरः संयति दुर्निवारणम् ।
 समाहितात्मा हनुमन्तमाह्वये
 प्रचोदयामास श्रितैः शरैस्त्रिभिः ॥ १० ॥
 ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं
 जितश्रमं शत्रुपराजयोचितम् ।
 श्वेच्छताच्चः समुदीर्णमानमं
 स बाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः ॥ ११ ॥
 स हेमनिष्काङ्गदचारुकुण्डलः
 समाससादाशुपराक्रमः कपिम् ।
 तयोर्बभूवाप्रतिमः समागमुः ।
 सुरासुराणामपि सम्भ्रमप्रदः ॥ १२ ॥
 रुरास भूमिर्न तताप भ्रानुमान्
 ववौ न वायुः प्रचक्षील चक्षलः ।

अभिवर्द्धत । तेजसा अभ्यवर्द्धतेत्यर्थः । ६ ॥

स्थिरः स्थितः सः । प्रसमीक्ष्यविक्रमं सन्दर्शनोपपराक्रमं संयति
 रणे दुःखं निवारणं यस्य तं त्रिभिः शरैः प्रचोदयामास युद्धाय
 प्रेरयामास ॥ १० ॥ ११ ॥

निष्कामुरोभूषणम् आशुपराक्रमः तीक्ष्णपौरुष इति वाच्यत् समा-
 गमो युद्धं सम्भ्रमप्रदः भयप्रदः । १२ ॥

कपेः कुमारस्य च वीर्यसंयुगं
 ननाद च द्यौ रूदधिश्च चुक्षुभे ॥ १३ ॥
 स तस्य वीरः समुखान् पतत्रिणः
 सुवर्णपुङ्गान् सविषानिवोरगान् ।
 समाधिमयोगाविमोक्षतत्त्ववि-
 च्छरानथ त्रीन् कपिमूर्ध्ना प्रताडयत् ॥ १४ ॥
 स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः
 क्षरन्नष्टग्दिग्धविवृत्तनेत्रः ।
 नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्
 व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः ॥ १५ ॥
 ततः श्रवङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः
 समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे ।

भूमिर्भूमिस्थप्राणिजातं शरासु वीर्यप्रवृत्तं संयुगं वीक्ष्यति
 शेषः ॥ १३ ॥

समाधिर्लक्ष्यदर्शनम् । संयोगः शरसन्धानं त्रिमोक्षः संहितस्य
 त्यागस्तेषां तत्त्ववित् । अताडयत् अपातयत् ॥ १४ ॥

अष्टग्दिग्धश्चासौ विवृत्तनेत्रश्च । विवृत्तलोचन इति पाठे अव-
 सरोचितचक्षुरित्यर्थः । नवोदितादित्यसन्निभः रत्नवर्ण इत्यर्थः ।
 शरांशुमान् खमस्तकस्य शररूपांशुमान् अंशुमाणाश्च सूर्य इव शरा-
 जत ॥ १५ ॥

उदयचित्रायुधचित्रकार्मुकं
 जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः ॥ १६ ॥
 स मन्दरायस्त्र इवांशुमाली
 विवृद्धकोषो बलवीर्यमंतृतः ।
 कुमारमत्तं सबलं सवाहनं
 ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥ १७ ॥
 ततः स बाणासनशक्रकार्मुकः
 शरप्रवर्षो युधि राक्षसाब्जुदः ।
 शरान् मुनोचाशु हरीश्वराचले
 बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥ १८ ॥
 कपिसतस्रं रणचण्डविक्रमं ।
 प्रवृद्धतेजोबलवीर्यसायकम् ।
 कुमारमत्तं प्रसमीक्ष्य संयुगे
 ननाद हर्षाद्भनतुल्यनिःस्वनः ॥ १९ ॥
 स बालभावात् युधि वीर्यदपितः
 प्रवृद्धमन्युः क्षमजोपमेक्षणः ।

आपूर्यत खवर्जत । १६ ।

मन्दरायस्त्रेण मध्यन्दिनस्वत्वं लक्ष्यते । १७ ।

बाणासनमेव शक्रकार्मुकं यस्य सः । १८ ।

तेज आदिसायकान्ताः प्रवृद्धा यस्य । १९ ।

समासमादाप्रतिमं रणे कपिं
 गजो महाकूपमिवावृतं दृष्टैः ॥ २० ॥
 स तेन बाणैः प्रसभं निर्पातितै-
 श्चकार नादं घननादनिःस्वनः ।
 समुत्सहेनाशु नभः समारुजन्
 भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः ॥ २१ ॥
 तमुत्पतन्तं समभिद्रवद्दुर्लभा
 स राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् ।
 रथी रथिश्रेष्ठतरः किरञ्चरैः
 पयोधरः शैलमिवाग्मवृष्टिभिः ॥ २२ ॥
 स तं च्छरन्त्यस्य हरिर्विमोक्षयन्
 चचार वीरः पथि वायुमेविते ।
 शरान्तरे मारुतवृद्धिनिष्पतन्
 मनोजवः संगति भोमविक्रमः ॥ २३ ॥
 तमान्तबाणासनमाह्वानमुखं
 क्षमास्तृणन्तं विविधैः शरोत्तमैः ।

दृष्टैरावृतं महाकूपं गजपातनार्थं कृतगर्तम् ॥ २० ॥

घननादनिःस्वनः मेघशब्दसदृशशब्दः समुत्सहेन समुत्साहेन क्रतु
 धार्यः । भुजोरुर्वीरविक्षेपणेन घोरं दर्शनं यस्य सः ॥ २१ ॥

समभिद्रवत् अभ्यद्रवत् ॥ २२ ॥

अवेक्ष्यतां बद्धमानचक्षुषा

जगाम चिन्तां स च मारुतात्मजः ॥ २४ ॥

ततः शरैर्भिन्नभुजान्तरः कपिः

कुमारवर्येण महात्मना नदन् ।

महाभुजः कर्मविशेषतत्त्वित्

विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् ॥ २५ ॥

अबालवद्वालदिवाकरप्रभः

करोत्ययं कर्म महान् महाबलः ।

न चास्य सर्वाहवकर्मशास्त्रिनः

प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६ ॥

अयं महात्मा च महांश्च वीर्युतः ।

समाहितश्चातिसहस्र संयुगे ।

शरान् विमोक्षयन् व्यर्थीकुर्वन् । तदुपायः शरान्तर
इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

एवं शरान् व्यर्थीकुर्वन्तौऽपि भुजान्तरभेदरूपकर्मविशेषतत्त्वज्ञः ।
पराक्रमविशेषेण चिन्तयामास ॥ २५ ॥

चिन्ताप्रकारः । अबालवदिति । सर्वाहवकर्मशास्त्रिनः सर्वप्रकार-
हवकर्मशास्त्रिनः अत्रास्मिन् कालेऽस्य प्रमापणे मे मतिर्न जायते ।
प्रमापणे मारुतिरत्र जायते इति पाठेऽयं जन इति वत्स्यस्यैव हनुमतौ
मारुतिरिति निर्देशः ॥ २६ ॥

असंशयं कर्मगुणोदयाद्यं

सनागयज्ञैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७ ॥

पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः

समीक्षते मां प्रमुखोऽग्रतः स्थितः ।

पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कल्पयेत्

सुरासुराणामपि शीघ्रकारिणः ॥ २८ ॥

न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः

पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्द्धते ।

प्रमापणं ह्यस्य ममाद्य रोचते

न वर्द्धमानोऽग्निरुपेक्षितुं क्षमः ॥ २९ ॥

इति प्रवेगन्तु परस्य तर्कयन्

स्वकर्मयोगश्च विधाय वीर्यवान् ।

चकार वेगन्तु महाबलस्तदा

मतिश्च चक्रोऽस्य वधे तदानीम् ॥ ३० ॥

समाहितोऽवहितः अतिसहोऽतिरक्षोऽसहः कर्मगुणोदयाद्य-
कर्मणो गुणोदयोत्साहस्य दर्शनाद्धेतोः पूजित इत्यर्थः ॥ २७ ॥

पराक्रमविषयोत्साहेन विवृद्धं मानसं यस्य तादृशः सन् मां समी-
क्षते न तु कातर्येणेत्यर्थः । प्रमुखः वीरमुख्यः ॥ २८ ॥

उपेक्षितोऽयं न नाभिभवेत् । अभिभवेदेवेत्यर्थः । स्वकर्मयोगं
स्य कर्मणि योगं ज्ञानबलविशेषावस्थानसत्त्वमुपायम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

स तस्य तन्मष्टवरान् महाहथान्
समाहितान् भारसहान् विवर्त्तने ।

जघान वीरः पथि वायुसेविते
तलप्रहारैः पर्वनात्मजः कपिः ॥ ३१ ॥

ततस्तलेनाभिहतो महारथः

स तस्य पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः ।

स भग्ननीडः परिवृत्तकूबरः

पपात भ्रूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥ ३२ ॥

स तं परित्यज्य महारथो रथं

सकार्मुकः खड्गधरः खमुत्पतन् ।

ततोऽभियोगाद्दृषिरुग्रवीर्यवाद्

विहाय देहं मरुतामिवालयम् ॥ ३३ ॥

कपिसूतस्तं विचरन्तमध्वरे

पतन्निराजानिलसिद्धसेविते ।

समेत्य तं मारुतवेगविक्रमः

क्रमेण जयाह च पादयोर्दृढम् ॥ ३४ ॥

विवर्त्तने बानाविधमखड्गगमने समाहितान् शिञ्चितान् वायुसेविते
पथि स्थितः स्थितांश्च ॥ ३१ ॥

गीडं रथधिल्लानस्थानम् ॥ ३२ ॥

मरुतामालयं खड्गमुत्पतन्मृषिरिव ॥ ३३ ॥

स तं समाविध्य सहस्रग्नः कपि-
 र्महोरगं गृह्य इवाण्डजेश्वरः ।
 मुमोच वेगात् पितृतुल्यविक्रमो
 महोतले संयति वानरोत्तमः ॥ ३५ ॥
 स भग्नबाहूकटीपयोधरः
 चरन्नसृक् निर्मथितास्थिलोचनः ।
 सन्निन्नसन्धिः प्रविकीर्णबन्धनो
 हतः क्षितौ वायुमुतेन राक्षसः ॥ ३६ ॥
 महाकपिर्भूमितले निपीड्य तं
 चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम् ।
 मद्दधिभिरुक्कचरैः समागतैः
 समेत्य भूतैश्च सयत्नपन्नगैः ।
 सुरैश्च मेन्द्रैश्च ज्ञातविस्मयै-
 र्हंते कुमारि स कर्पिर्निरीक्षितः ॥ ३७ ॥

पतन्तीति । गरुडवायुसिद्धसेविते तं समेत्य तं पादघोर्जयाहेत-
 न्वयः ॥ ३४ ॥

समाविध्य भ्रामयित्वा गृह्य इव । असन्धिस्यबाधार्थे । गृहीते-
 चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

चक्रचरैर्व्यातिस्रक्रचरैर्यद्वादिभिः समेत्य समागतैः ज्ञातविस्मयै-
 निर्दिक्षित इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

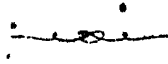
निहत्य तं वज्रिसुतोपमं रणे
 कुमारमक्षं क्षतजोपमेक्षणम् ।
 तदेव वीरोऽभिजगाम तोरणं
 क्षतक्षणः कालं इव प्रजाक्षये ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

वज्रिसुतोपमं जयन्ततुल्यं क्षतक्षणः पुनर्युद्धे क्षतोत्साहः ॥ ३८

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

ततस्तु रक्षोधिपतिर्महात्मा
हनूमतास्ते निहत्ये कुमारैः ।
मनः समाधाय स देवकल्पं
समादिदेशेऽजितं मरुतैः ॥ १ ॥
त्वमस्त्वविच्छस्वभृतां वरिष्ठः
सुरासुराणामपि शोकदाता ।
सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा
पितामहाराधनसञ्चितास्त्रः ॥ २ ॥

त्वदस्त्रबलमासाद्य समुराः समदङ्गणाः ।
न श्रेकुः समरे स्नातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ॥ ३ ॥
न कश्चिन्निषु लोकैषु संयुगे न गतश्चमः ।
भुजवीर्याभिगुप्तञ्च तपसा चाभिरक्षितः ।

मनः समाधाय पुत्रनाशखिन्नमपि चेतोऽधीरतयाऽपुत्राश्रितभवं
प्रतिष्ठाप्य ॥ १ ॥

पितामहाराधनेन सञ्चितास्त्रः प्राप्तमश्रास्त्रोऽसीत्पर्यः ॥ २ ॥
सुरेश्वरसमाश्रिता अपि रथे स्नातुं न श्रेकुः ॥ ३ ॥

देशकालप्रधानश्च त्वमेव भतिसत्तमः ॥ ४ ॥

न तेऽस्त्वन्नकथं समरेषु कर्मणां

न तेऽस्त्वकार्यं भतिपूर्वमन्वणे ।

न सोऽस्ति कश्चित् त्रिषु संग्रहेषु

न वेद यसोऽस्त्वबलं बलञ्च ॥ ५ ॥

ममागुरूपं तपसो बलञ्च ते

पराक्रमश्चास्त्वबलञ्च संयुगे ।

न त्वां समासाद्य रणावमर्दे

मनः अमं गच्छति निश्चितार्थम् ॥ ६ ॥

कश्चित्त्वदन्यो न गतश्चमो न सर्वे प्राप्तश्चमा इत्यर्थः । भुजवीर्या-
भिगुप्तः । तपसाभिरक्षितदेशकालप्रधानश्च मत्स्यः सुतमः प्रशस्ततरश्च
त्वमेवेत्वन्वयः ॥ ४

समरेषु कर्मणां कर्मणां मध्येऽशक्यं नास्ति । कर्मणा इत्येव पाठः
साध्यदायिक इति कतकः । भतिपूर्वमन्वणे शास्त्रानुरूपबद्धिपूर्वकर्तव्य-
राजकार्यविचारे तेऽकार्यं नास्ति कार्यासाधिकविचारे नास्तीत्यर्थः ।
त्रिषु संग्रहेषु त्रिष्वपि लोकेषु भोक्तृभिः कर्मणा संग्रह्यन्त इति संग्रहा
लोकास्तेषु तेऽस्त्वबलं सहजञ्च बलं यो न वेद स कश्चिदपि नास्ति सर्व-
प्रसिद्धबर्षदयुषकवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

ममानुरूपं मत्स्यदृशं दृष्ट्वावमर्दे युद्धसङ्घर्षे त्वां समासाद्य प्राप्य मे
मनो अयविक्रये निश्चितार्थं सत् अमं विवादं न गच्छति तद् बलं कृत्वा-
असिमीत्यर्थः ॥ ६ ॥

निहताः किङ्कराः सर्वे अशुमाली च राक्षसः ।
 अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्चसेनायगामिनः ॥ ७ ॥
 बलानि सुसमृद्धानि साश्रनागरथानि च ।
 महोदरश्च शयितः कुमारोऽक्षश्च हृदितः ।
 नतु तेष्वेव मे सारो यस्त्वय्यरिनिषूदन ! ॥ ८ ॥

इदञ्च दृष्ट्वा निहतं महद्बलं
 कपेः प्रभावञ्च पराक्रमञ्च ।
 त्वमात्मनश्चापि निरीक्ष्य सारं
 कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् ॥ ९ ॥
 बलावमर्द्दैर्स्वायि सन्निहृष्टे
 यदा धेते शान्प्रयति शान्तशत्रुः ।
 तथा समीच्यात्मबलं परञ्च
 समारभस्वास्त्रभृतां वरिष्ठ ! ॥ १० ॥

प्रकृतमाह,—निहता इति ॥ ७ ॥

हे अरिनिषूदन त्वयि मे यः सारः उत्कर्षबुद्धिः स तेषु न त्वे-
 त्यन्वयः । यदा मे सारः सर्वजगज्जयसामर्थ्यं स त्वय्येव तत्साहाय्य-
 निमित्त एव न तु तेषु । न तु तत्साहाय्यनिमित्तक इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

गते युद्धाय निर्गते त्वयि सन्निहृष्टे सति बलावमर्द्दैः अनेकबल-
 प्रमथनेर्हतुभिः शान्तशत्रुः उपशान्तबलः शत्रुः यदा शान्प्रयति क्षोभो
 भवति तथात्मबलं परबलञ्च समीच्यादभक्त बलावमर्द्दैरिति शान्त-

न वीरसेना गणशो अश्वन्ति

न वज्रमादाय विशालसारम् ।

न मास्रतस्यास्ति गतिप्रमाणं

न चाग्निक्लपः करणेन हन्तुम् ॥ ११ ॥

शत्रुरिति पाठे कतकः । बलावमर्ह इति शान्तशत्रो इति च पठित्वा हेऽस्त्रभृतां वरिष्ठ त्वयि युद्धाय गते सन्निकृष्टे हनूमत्समीपं प्राप्ते बलावमर्हः सेनानाशो यथा शाम्यति न भवति तथारभस्वेत्यर्थ इति तीर्थः ॥ १० ॥

अथ तत्र सेनादिपरिग्रहे अर्थ इत्याह,—न वीरेति । हे वीर सेना न ग्राह्या यतस्ता गणशः सङ्घशश्चप्रवन्ति पलायन्ते नश्यन्ति च । तथा विशालसारम् अतितैक्ष्णाप्रकाठिन्यवत् अतएव वधं तत्तुल्यम् अश्वधुजासमादायापि न प्रयोजनं गणशः अयुक्तस्त्वेऽस्यापि प्रथवादेव गणशो अश्वन्तीत्यत्रोत्वमार्घं कुतस्तत्राह,—नेति मरुतोऽपत्यस्य मास्र- तस्य गतेः सामर्थ्यस्य प्रमाणं परिच्छेदः एतावद्बलं निगृहीतुं शक्त इति परिच्छेदो नास्ति । अतो लोकं निश्चिन्तमपि बलं तस्याकिञ्चि- त्कारमित्यर्थः । किञ्चाग्निक्लपोऽग्नितुल्योऽसौ करणेन शस्त्रादिरूपेण हन्तुं न शक्यः । जयत्यतिबलो राम इत्येतद्घोषणसमये हनूमाच्छत्रु- सन्यानां निहन्ता मास्रतात्मज इत्युक्तरिह रावणस्य मास्रतस्येत्युक्तिर्ना- समञ्जसा पराक्रमातिशयदर्शनादुत्प्रेक्षामात्रेण तु किञ्चिद्भूतमिति प्रागुक्तं केचित्तु गणान् शोचयतीति गणशोऽक् हनूमान् तस्मिन् सेनाः नावन्ति ततो न रक्षन्तीत्यर्थ इति वदन्ति । तत्रावतेस्त्रायति समानार्थत्वा- त्यसमीपामौ सप्तम्याधीं तत्रोत्ववदेवं विशालसारमित्यत्र विश्व अल-

तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक्
स्वकर्मसाध्याद्धि समाहितात्मा ।
स्मरन्श्च दिव्यं धनुषोऽस्य वीर्यं
ब्रजाक्षतं कर्म समारभस्व ॥ १२ ॥

न खल्वियं मतिश्रेष्ठ ! यत्नां संप्रेषयाम्यहम् ।
इयञ्च राजधर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता ॥ १३ ॥
नानाशास्त्रेषु संगामे वैशारद्यमरिन्दम ! ।
अवश्यमेव बौद्धव्यं काश्यश्च विजयो रणे ॥ १४ ॥

सारमिति हेतुं कुर्वन्ति अलसारं कुण्ठसारं त्रय्यं तत्तुल्यमप्यायुधमादाय
न विश्व रथं न प्रविशेति च आचक्षते । अलतेर्घातोः पर्याप्त्यर्थत्वेन
पर्याप्तसारमिति शारंघातुं योग्यं कुण्ठेत्यर्थस्य ततेऽलाभात् ॥ ११ ॥

किं बलावयुग्मेन गन्तव्यमिति शङ्कायां तत्प्रविशेषमुपदिशति
तमिति । तं मदुक्तमर्थम् एवमेव प्रसमीक्ष्य एवमेव तत्त्वमिति निश्चित्य
स्वकर्मसाध्यात् खेनैव कर्मणः प्रह्लादकार्यस्य साम्यात् सिद्धेः सम्पाद-
नीयत्वात्त्वं समाहितात्मा समाहितचित्तो भूत्वाऽस्य विषये दिव्यं धनुषो
वीर्यं दिव्यास्त्रमोक्षसामर्थ्यं स्मरन्निश्चिन्वन् ब्रज । गत्वा चाक्षतं
परकीयप्रहारहीनं यथा भवति तथा शत्रुपराभवकमारभस्व ॥ १२ ॥

हे मतिश्रेष्ठ प्रशस्तबुद्धे अहं त्वाम् अतिप्रियं पुत्रम् इदृशे सङ्घटे
प्रेषयामि । इयं प्रेषणा नोक्षिता खलु । अथापि इयं मतिः राज-
धर्माख्यानस्त्राकं तथा क्षत्रस्य क्षत्रियस्य च मतेव शास्त्रतः सम्म-
तैव ॥ १३ ॥

ततः पितुस्तद्वचनं निश्चयं

प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः ।

चकार भर्तारमतित्वरेण

रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः ॥ १५ ॥

ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिन्द्रजित्प्रतिपूजितः ।

युद्धोद्धतहृतोत्साहः संग्रामं सम्प्रपद्यत ॥ १६ ॥

श्रीमान् पद्मविभ्रालाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः ।

अथ राक्षः क्षत्रियस्य च क्षत्र्यमाह,—नामेति । नामाशास्त्रेषु धर्मार्थनीत्यादिशास्त्रेषु संग्रामे च वैशारद्यं सम्पाद्यमिति शेषः । यस्य रणे विजयः कान्यो भवति । तेनाह नामाशास्त्रभवश्यं बोद्धव्यमेवेत्यर्थः । यदा परस्य नामाशास्त्रेषु यद्वैशारद्यमस्ति तद्योद्धा अवश्यमेव बोद्धव्यम् । बुद्ध्यापि रणे स्वस्य विजयः प्रार्थ्य एव । अहं जेष्याम्येवेति बुद्ध्या युद्धमारभ्यमेव न तु तादृशप्रयत्नोरपि निवर्तितव्यमित्यर्थः । केचित्त नामाशास्त्रैरिति योद्धव्यमिति च पठित्वा नामाशास्त्रकरणासंग्रामे वैशारद्ये सामर्थ्यं तवास्ति अतस्त्वयाटवश्यं योद्धव्यमेव रणे जयञ्च प्रार्थनीय एवेति व्याचक्षते । १४ ॥

दक्षसुताः देवाः । प्रदक्षिणं चकार । भर्तारं राजानं रावणं रणाय अतित्वरेणातित्वरया गन्तुं हतबुद्धिः । १५ ॥

स्वगणैः अन्यैः सभासुः राक्षसैर्युद्धे उद्धतश्चासौ हृतोत्साहश्च सम्प्रपद्यत सम्पापद्यत । १६ ॥

निर्जगाम महातेजाः स्फुट इव पर्वणि ॥ १७ ॥

स पक्षिराजोपमतुल्यवेगै-

र्यालैश्चतुर्भिः स तु तीक्ष्णदंष्ट्रैः ।

रथं समायुक्तमसह्यवेगः

समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः ॥ १८ ॥

स रथी धन्विनां श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोऽस्त्रविदां वरः ।

रथेनाभिययौ क्षिप्रं हनूमान् यत्र सोऽभवत् ॥ १९ ॥

स तस्य रथनिर्घोषं ज्यास्वनं कार्मुकस्य च ।

निशम्य हरिवीरोऽसौ सम्प्रदृष्टतरोऽभवत् ॥ २० ॥

इन्द्रजिच्चापमादाय श्रितशल्यांश्च सायकान् ।

हनूमन्तमुभिप्रेत्य जगाम रणपण्डितः ॥ २१ ॥

तस्मिंस्ततः संयति जातहर्षे

रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ ।

दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवु-

मृंगाश्च रौद्रा बज्रधा विनेदुः ॥ २२ ॥

पर्वणीति वर्द्धमान इति शेषः ॥ १७ ॥

पक्षिराजोपमैरन्योऽन्यतुल्यवेगैश्च । व्यालैः सपः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रितशल्यान् तीक्ष्णाग्रान् ॥ २१ ॥

संयति तद्विषये जातहर्षे दिशश्चेत्युत्पातवर्द्धनं रौद्रा मृगाः क्रोष्टु-

प्रभृतयः ॥ २२ ॥

समागतास्तत्र तु नागयक्षां

महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः ।

नभः समावृत्य च पक्षिसङ्घा

विनेदुरुक्षैः परमप्रहृष्टाः ॥ २३ ॥

आयान्तं स रथं दृष्ट्वा तूर्णमिन्द्रध्वजं कपिः ।

ननाद च महानादं व्यवर्द्धत च वेगवान् ॥ २४ ॥

इन्द्रजित् स रथं दिव्यमाश्रितश्चित्रकार्मुकः ।

धनुर्विस्कारयामास तडिदूर्जितनिःस्वनम् ॥ २५ ॥

ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ

महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ।

कपिश्च रक्षोऽधिपतेस्तनूजः

सुरासुरेन्द्राविव बह्वैरौ ॥ २६ ॥

स तस्य वीरस्य महारथस्य

धनुषतः संयति सभ्रमस्य ।

शरप्रवेगं व्यहनत् प्रवृष्ट-

श्चचारं मार्गे पितुरप्रमेयः ॥ २७ ॥

चक्रघराग्रहाः परमप्रहृष्टा विनेदुरिति शुभनिमित्तम् ॥ २३ ॥

इन्द्रध्वजं इन्द्राकारचिह्नवत् ध्वजम् ॥ २४ ॥

तडिदूर्जितनिःस्वनं तडित्तिभमूर्जितस्वनश्च ॥ २५ ॥ २६ ॥

व्यहनत् वक्षितवान् ॥ २७ ॥

ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान्
 सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्गवान् ।
 सुमोच वीरः परवीरहन्ता
 सुमन्तान् वज्रसमानवेगान् ॥ २८ ॥
 ततः स तत्स्यन्दननिःस्वनञ्च
 मृदङ्गभेरीपटहस्वनञ्च ।
 विक्रयमाणस्य च कार्मुकस्य
 निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ॥ २९ ॥

शरणामन्तरेष्वाशु व्यावर्त्तत महाकपिः ।

• हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोक्षयन् लक्ष्यसंग्रहम् ॥ ३० ॥

शरणामयूतसूक्ष्म पुनः समभिवर्त्तत ।

प्रभार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ॥ ३१ ॥

तावुभौ वैगसम्पन्नौ रणकर्म्मविशारदौ ।

सर्वभूतमनोयाहि चक्रतयुद्धमुत्तमम् ॥ ३२ ॥

सुपत्रिणः कञ्जादिपक्षयुक्तान् सुसन्तानान् । अविरताम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

अभिलक्ष्यस्य अभिमतलक्ष्यस्य । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यत्वेन संग्रहणं
 मोक्षयन् मोक्षीकुर्वन् अर्थीकुर्वन्निति यावत् । शरानामन्तरेषु व्याव-
 र्त्तत परिवर्त्तते स्म इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अभिवर्त्तत अभ्यवर्त्तत ततः शरमोक्षसमये पुनरुत्पपात ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

हनूमतो वेद न राक्षसोऽन्तरं
 न मारुतिस्तस्य महात्मनोऽन्तरम् ।
 परस्परं निर्विषहौ बभूवतुः
 समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ ॥ ३३ ॥
 ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने
 शरैश्चमोघेषु च सम्पतस्तु ।
 जगाम चिन्तां महतीं महात्मा
 समाधिसंयोगसमाहितात्मा ॥ ३४ ॥
 ततो मतिं राक्षसराजसूनु-
 श्चकार तस्मिन् हरिवीरमुख्ये ।
 अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य
 कथं निगच्छेदिति नियहार्थम् ॥ ३५ ॥
 ततः पैतामहं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः ।
 सन्दधे सुमहतीजास्तं हरिप्रवरं प्रति ॥ ३६ ॥

निर्विषहौ दुःसहस्रैर्गौ ॥ ३३ ॥

अमोघेषु शरैश्च सम्पतस्तपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनूमति विहन्यमाने
 शरैर्न्यः स्वयमेवमुच्यमाने शरैरभिद्यमाने सतीत्यर्थः । हन्तेर्गत्यर्थात्
 कर्मकर्त्तरि ज्ञानच् । समाधिसंयोगेन ध्यानकारणेन तत्स्वरूपज्ञानाय
 समाहितात्मा एकग्रचित्तः ॥ ३४ ॥

ततो ध्यानात्मकम् । अवधायमिति ध्यानेन ज्ञात्वा । नियहार्थं

अवध्योऽबमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्तत्त्ववित् ।

निजग्राह महाबाहुं माहतात्मजमिन्द्रजित् ॥ ३७ ॥

तेन बद्धस्ततोऽस्त्रेण राक्षसेन स वानरः ।

अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३८ ॥

ततोऽथ बुद्धा स तदास्त्रबन्धं

प्रभोः प्रभावाद्दिगताल्पवेगः ।

पितामहानुग्रहमात्मनश्च

विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ॥ ३९ ॥

ततः स्वायम्भुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रञ्चाभिमन्त्रितम् ।

हनूमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ॥ ४० ॥

बन्धनार्थं बन्धनमुद्दिश्य कथं निगच्छेत् कथं निश्चेष्टो भवेदिति मतिं
विचारं चकार ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

ब्रह्मास्त्रेणाप्यब्रधतां ज्ञात्वा तदस्त्रेण तं निजग्राह बन्ध ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स हनूमान् स्वस्य तदस्त्रबन्धं ब्रह्मास्त्रबन्धं ज्ञातं बुद्धापि प्रभो-
र्ब्रह्मणः प्रभावाद्हरदानाद्दिगताल्पवेगः विगतः अप्राप्तः अक्ष्योऽपि वेगः
पीडा येन तादृशः अभीतचित्त इति यावत् आत्मनः पितामहानुग्रहं
मुहूर्त्तमात्रेण मदस्त्रनिरोधमुक्तिरित्येवं रूपम् ॥ ३९ ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति तत इति । स्वायम्भुवैः स्वयम्भुवैरनेक-
विधैर्मन्त्रैरभिमन्त्रितं तत् सिद्धं भवति तादृशं ब्रह्मास्त्रं तत्कृतनिरोधं
बुद्धा पितामहास्त्रबन्धं वररूपं दानं प्रागुक्तरूपं चिन्तयामास ॥ ४० ॥

न मेऽस्य बन्धस्य च शक्तिरस्ति
 विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात् ।
 इत्येवमेवं विहितोऽस्त्रबन्धो
 मयात्मयोनेः सुवर्त्तितव्यः ॥ ४१ ॥
 स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य
 पितामहानुग्रहमात्मनश्च ।
 विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा
 पितामहाज्ञामनुवर्त्तते स्म ॥ ४२ ॥

अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते ।
 पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४३ ॥
 ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महन् मे गुणदर्शनम् ।
 राक्षसेन्द्रेण संवादस्तस्माद्गृह्णन्तु मां परे ॥ ४४ ॥

लोकगुरोः प्रभावान्मे हनूमतेऽस्यास्त्रबन्धस्य विमोक्षणे शक्ति-
 नास्तीत्येवं ध्यानेन ज्ञात्वा एवमनुभूयमानैः प्रकारेण ममानेन विहित
 आत्मयोनेः रक्षबन्धो मयानुवर्त्तितव्य एव सुहृत्तमात्रं सोढव्य एव ॥ ४१ ॥
 विमोक्षशक्तिं सुहृत्तानन्तरभाविनीं तां चिन्तयित्वा सुहृत्तमात्रं
 पितामहाज्ञामनुवर्त्तते स्म ॥ ४२ ॥

भयं न जायते तत्र हेतुः । पितामहेत्यादि । आदित्ययासप्रवृत्ति-
 समये एव चयानुग्रहः प्रागुक्तः ॥ ४३ ॥

मे महद्गुणदर्शनमस्तीति शेषः । राक्षसेन्द्रेण संवाद इति ॥ ४४ ॥

स निश्चितार्थः परवीरहस्ता

समीक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः ।

परैः प्रसङ्गाभिगतैर्निवृत्त्य

ननाद तैस्तैः परिभर्त्स्यमानः ॥ ४५ ॥

ततस्ते राक्षसा दृष्ट्वा विनिचेष्टमरिन्दमम् ।

बबन्धुः शणवलकैश्च द्रुमचीरैश्च संहतैः ॥ ४६ ॥

स रोचयामास परैश्च बन्धं

प्रसङ्ग वीरैरभिगर्हणञ्च ।

कौतूहलान् मां यदि राक्षसेन्द्रो

द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः ॥ ४७ ॥

स बद्धस्तेन तल्केन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्यवान् ।

अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्त्तते ॥ ४८ ॥

निश्चितार्थः उक्तरीत्येति भावः । समीक्ष्यकारो विचारपूर्वकं कार्य-
कर्त्ता । आभिगतैरभिसृत्त्यगतैः परैः प्रसङ्ग बलाद्गृहीत्वा परिभर्त्स्य-
मानः सन्ननाद पीडित इवेति भावः ॥ ४५ ॥

शणवलकैः तल्पन्यरज्जुभिः संहितैरज्जुरूपेण सतैर्द्रुमचीरैः द्रुम-
वल्कलैः ॥ ४६ ॥

कौतूहलान् मां द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः निश्चितकार्यतत्त्व-
सन् स्वस्य तत्सम्भाषणापेक्षितत्वात् बन्धादिकं रोचयामास ॥ ४७ ॥

अस्त्रबन्धमोक्षोऽपि तदैवाजायत इत्याह,—स इति । वल्कलेन

अथेन्द्रजित्तं द्रुमचीरवद्धं

विचार्य्य वीरः कपिसत्तमन्तम् ।

विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्ता-

मन्येन बद्धोऽप्यनुवर्त्ततेऽस्त्रम् ॥ ४६ ॥

अहो महत्कर्म कृतं निरर्थं

न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा ।

पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत्

प्रवर्त्तते संशयिता स्म सर्वे ॥ ५० ॥

तज्जन्यरञ्जैव बद्धः अस्त्रेण तु विमुक्तः कुतस्तत्राह,—अस्त्रबन्धो मन्त्र-
बन्धोऽन्यं बन्धं नानुवर्त्तते इतरबन्धेन सह न तिक्ष्णि तस्मिन् सति
मन्त्रबन्धो नश्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इममर्थमिन्द्रजिदपि ज्ञातवानित्याह,—अथेति । अस्त्रेण विमुक्तं
विचार्य्य ज्ञात्वा अन्येन बद्धोऽपि हनुमानस्त्रमनुवर्त्तते अस्त्रेण बद्ध इव
वर्त्तत इत्यपि विचार्य्य चिन्तां जगामेति सम्बन्धः । नान्येन बन्धे ह्यनु-
वर्त्ततेऽस्त्रमिति पाठे चिन्तास्वरूपमिदं राक्षसैः खड्गतबन्धनवशात् खेदं
जगामेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

चिन्तामाह,—अहो इति । पाठान्तरे चिन्तान्तरमिदं मया कृतं
महत्कर्मनिरर्थं कृतं राक्षसैर्यत्तस्मैर्मन्त्रगतिर्न विमृष्टा न विचारिता ।
अन्यबन्धे मन्त्रबन्धो नश्यतीति न ज्ञातमित्यर्थः । पुनरस्त्रं तदेव
प्रयोज्यं तत्राह,—अस्त्रे ब्राह्मेण विहते पुनरन्यदस्त्रं तदस्त्रप्रयोगान्तरं

अस्त्रेण हनुमान् सुक्तो नात्मानमवबुध्यते ।
 कथ्यमाणस्तु रक्षोभित्तैश्च बन्धैर्निपीडितः ॥ ५१ ॥
 हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः कालमुष्टिभिः ।
 समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृत्यत सर्वाणरः ॥ ५२ ॥
 अथेन्द्रजित्तं प्रसमीक्ष्यमुक्त-
 मस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः ।
 व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं
 हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥ ५३ ॥
 तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम् ।
 रक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ ५४ ॥
 कोऽयं कस्य कुतो वापि किं कार्यं कोऽभ्युपाश्रयः ।
 इति राक्षसवीराणां दृष्ट्वा सञ्जिज्ञेरे कथाः ॥ ५५ ॥

न प्रवर्त्ततेततः सर्वे वयं संश्रयिताः संश्रयितजया एव मुक्तोऽयं सर्वा-
 नपि हन्यादिति भावः । ५० ।

अस्त्रविमोक्षं राज्ञेमोक्षवदपरोक्षतया ज्ञातवानपि हनुमान् तथा
 ज्ञापयतीत्याह,—अस्त्रेणेति । अबबुध्यते अन्तर्भावितस्य अन्तर्भावा-
 बोधयति सः अस्त्रमोक्षं न प्रकाशयति स्मित्यर्थः तैर्बन्धैर्निपीडितकबन्धैः
 अतएव कथ्यमाणत्वादिगुणकः राक्षसेन्द्रसमीपं प्राकृत्यत ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे ।

राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाब्रुवन् ॥ ५६ ॥

अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा

स तत्र रक्षोर्धिपपादमूले ।

ददर्श राज्ञः परिचारवृद्धान्

वृहं महारत्नविभूषितञ्च ॥ ५७ ॥

स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् ।

रक्षोभिर्विहताकारैः वृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५८ ॥

राक्षसाधिपतिञ्चापि ददर्श कपिसत्तमः ।

तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ५९ ॥

सरोषमंवर्त्तिततास्रदृष्टि-

र्दृशाननस्तं कपिसन्ववेक्ष्य ।

अथोपविष्टान् कुलशीलवृद्धान्

समादिशत्तं प्रति मुख्यमन्त्रीन् ॥ ६० ॥

कस्य सुत इति शेषः । कैः १८भ्युपाश्रयः कस्याश्रयेष्वेवं निर्भय इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

यत्र राक्षसस्थितस्तत्रत्वा राक्षसाः स्वमनुवन्नित्यर्थः ॥ ५६ ॥

परिचारवृद्धान् वृद्धान् परिचारकानित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

वृष्यमाणसंक्षेपोऽथेति । मन्त्रीन् मन्त्रिण इत्यर्थः ॥ ६० ॥

यथाक्रमं तैः स कपिश्च पृष्टः
 कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ ।
 निवेद्यामास हरीश्वरस्य
 दूतः सकाशाद्दहमागतोऽस्मि ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

कार्यार्थं कर्तव्यमर्थस्तत्प्रयोजनञ्च समाहारद्वन्द्वः । अर्थस्य मूल-
 मुक्तप्रयाजनप्रवर्त्तकम् । उत्तराशयस्तु दूतं कृतं प्रेरकः सुग्रीव
 इति ॥ ६१ ॥

इति श्रीभार्याभिरामे श्रीरामाीये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकानपञ्चाशः सर्गः ।

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः ।
 हनूमान् क्रोधताम्राक्षो रक्षोऽधिपमवेक्षत ॥ १ ॥
 भ्राजमानं महार्हं काञ्चनेन विराजता ।
 सुक्ताजालवृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ॥ २ ॥
 वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः ।
 हेमैराभरणैश्चैर्मनसेव प्रकल्पितैः ॥ ३ ॥
 महार्हसौमसंवीतं रक्तचन्दनरूपितम् ।
 खलुलिप्तं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४ ॥
 विचित्रं दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः ।
 दीपनीक्षणमहादंष्ट्रं प्रलम्बं दशनच्छदेः ॥ ५ ॥

तस्य इन्द्रजितः यत्तु रावणस्येति तन्न । तेन हनूमति कस्याऽपि
 कर्मणोऽहृतत्वादिति कतकः । सुवहारास्त्रबन्धनकर्मण्येत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

वज्रसंयोगेन तत् घट्टनेन संयुक्तैर्घटितैर्महार्हमणिविग्रहैः बद्ध-
 मूल्यमणिप्रधानस्वरूपैः ॥ ३ ॥

शक्तिभिः शैवत्रिपुञ्जवत् रचनाविशेषैः ॥ ४ ॥

विचित्रमाख्यंभूतदर्शनच्छदेः प्रलम्बं लम्बदशनच्छदवन्तम् ॥ ५ ॥

शिरोभिर्दशभिर्वीरो भ्राजमानं महौजसम् ।
 नानाव्यालसमाकोर्णैः शिखरैरिव मन्दरम् ॥ ६ ॥
 नीलाञ्जनचयप्रख्यं हारेणोरसि राजता ।
 पूणेचन्द्राभवक्त्रेण सर्वांलार्कमिवाभ्युदम् ॥ ७ ॥
 बाहुभिर्वह्नुकेयूरैश्चन्द्रनोत्तमरूपितैः ।
 भ्राजमानाङ्गदैर्भीमैः पञ्चशीर्षैरिवोरगैः ॥ ८ ॥
 महती स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगचित्रिते ।
 उत्तमाक्षरणास्तीर्णेषूपविष्टं वरासने ॥ ९ ॥
 अलङ्कृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समन्ततः ।
 वालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपमेवितम् ॥ १० ॥
 दुर्द्वरेण प्रहस्येन महापार्श्वेन रक्षसा ।
 मन्त्रिभिर्मन्त्रतन्त्रज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा ॥ ११ ॥
 उपोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्वस्रदर्पितम् ।
 कृत्स्नं परिचृतं लोकं चतुर्भिरेव सागरैः ॥ १२ ॥

शिरोभिर्दशभिरिति । हनूमतोदर्शनकाले रणे इव भीष्मरूप-
 करणादिति बोध्यम् ॥ ६ ॥

हारेणोपलक्षितम् ॥ ७ ॥

केयूराङ्गदयोरवान्तरविशेष ऊर्ध्वः ॥ ८ । ९ । १० ॥ ११ ॥

चतुर्भिः सागरैः परिचृतं तं कृत्स्नं लोकं भूमण्डलमिदं
 त्वयः ॥ १२ ॥

मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभदर्शिभिः ।
 आश्वाख्यमानं सचिवैः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३ ॥
 अपश्यद्राक्षसपतिं हनमानं तितेजसम् ।
 वेष्टितं मेरुशिखरे यतोऽयमिव तोयदम् ॥ १४ ॥
 स तैः समीक्ष्यमानोऽपि रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ।
 विस्मयं परमं गत्वा रक्षोऽधिपमवैक्षत ॥ १५ ॥
 भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनूमान् राक्षसेश्वरम् ।
 मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः ॥ १६ ॥
 अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्वमहो द्युतिः ।
 अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥ १७ ॥
 यद्यधर्मो न बलवान् स्यादयं राक्षसेश्वरः ।
 स्यादयं सुरलोकस्य शत्रुकस्यापि रक्षिता ॥ १८ ॥

मन्त्रो बुद्धिसहायः सचिवः कार्यरुहायः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 रक्षोऽधिपमवैक्षत न तु रक्षःकृतपीडामित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 सर्वसम्पत्तिमतोऽप्यभ्रमवतो महान् दोष इत्याह,—यदीति । बल-
 वानेवंविधसमृद्धेरप्युन्मूलनक्षमोऽधर्मो यद्यस्मिन्न स्यात्तदायं राक्षसेश्वरः
 शत्रुस्य सुरलोकस्यापि विष्णुवद्रक्षितः स्यात् । यद्यधर्म इत्यर्थः
 आद्यजन्तम् । अयं बलवान् राक्षसेश्वरो यद्यधर्मवान् स्यात्तदा शत्रु-
 स्येत्यादिप्राग्बन्तु । अधर्महतत्वात् स्वप्रजानामपि नाशक एवेति
 भावः ॥ १८ ॥

अस्य क्रूरैर्वृशंसैश्च कर्मभिर्लोककुत्सितैः ।

सर्वे विभ्यति खल्वस्मात्लौकाः सामरदानवाः ॥ १९ ॥

अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्षीव जगत् ।

इति चिन्तां बह्विधामकरोन्मतिमान् कपिः ।

दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावममितौजसः ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४८ ॥

के न विभ्यतीति पाठे के न इति पदच्छेदः ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४८ ॥

—————

पञ्चाशः सर्गः ।

तमुदीच्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् ।

रोषेण महताविष्टो रावणो लोकरावणः ॥ १ ॥

शङ्काहतात्मा दह्यग्रौ स कपीन्द्रं तेजसावृतम् ।

किमेव भगवान्मन्दी भवेत्साक्षादिहागतः ॥ २ ॥

येन शप्तोऽस्मि कैलासे मया प्रहसिते पुरा ।

सोऽयं वानरमूर्तिः स्यात् किं खिद्वाणोऽपि वासुरः ॥ ३ ॥

स राजा रोषताम्राक्षः प्रहसं मन्त्रिसत्तमम् ।

काश्यपमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत् ॥ ४ ॥

दुरात्मा पृच्छतामेष कुतः किं नास्य कारणम् ।

वनभङ्गे च कोऽस्यार्थो राक्षसानाञ्च तर्जने ॥ ५ ॥

आविष्टः आसीदिति शेषः ॥ १ ॥

तेजसा वृतं दह्येति शेषः । शङ्काहतात्मेत्युक्त्वां शङ्कामेवाह,—
मन्दी वानरमुख एव प्रमथगयाधिपः ॥ २ ॥

शप्तः मन्मुखसदृशमुखैः तव नाशो भविष्यतीति शपः । बखि-
धुतो नाशो वा महेश्वरभक्तत्वामन्दिना प्रेषित इति शङ्का ॥ ३ ॥

काश्यपुक्त्वां काशोचितम् ॥ ४ ॥

मत्पुत्रीमप्रवृष्ट्या वै गमने किं प्रयोजनम् ।
 आयोधने वा किं कार्यं पृच्छतामेष दुर्मतिः ॥ ६ ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहसो वाक्यमब्रवीत् ।
 समार्थासिहि भद्रन्ते न भीः कार्या त्वया कपे ॥ ७ ॥
 यदि तावत्त्वमिच्छेण प्रेषितो रावणालयम् ।
 तत्त्वमाख्याहि मा ते भूङ्गयं वानर ! मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥
 यदि वै श्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च ।
 चारुरूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् ॥ ९ ॥
 विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकाङ्क्षिणा ।
 न हि ते वानरं तेजो रूपमात्रन्तु वानरम् ॥ १० ॥
 तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर ! मोक्ष्यसे ।
 अमृतं वदतश्चापि दुर्लभं तत्र जीवितम् ॥ ११ ॥

कुत आगत इति श्रेयः । किं वा कारणं को वास्य प्रेषक
 इत्यर्थः ॥ ५ ॥

मत्पुत्रीमुद्दिश्येति श्रेयः । आयोधने किं कुर्यादिभिर्युद्धे । वदा
 मत्पुत्रीगमने मत्पुत्रीप्राप्ताविति श्रेयः । आर्षः वद्यभावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

मोक्ष्यसे बन्धनादिति श्रेयः ॥ ८ ॥

चारुरूपं चाराणां प्रच्छन्नवेष्टत्वाच्छङ्कतवानररूपम् ॥ ९ ॥

कुत एवं चिन्ता तत्राह,—नहीति । वानरमितोदमर्थाख-
 न्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥

अथवा यन्निमित्तस्ते प्रवेशो रावणालये ।
 एवंमुक्तो हरिवरस्तदा रक्षोगणेश्वरम् ॥ १२ ॥
 अभ्रवीन्नास्मि शक्रस्य धमस्य वरुणस्य च ।
 धनदेन न मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः ॥ १३ ॥
 जातिरेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागतः ।
 दर्शने राक्षसेन्द्रस्य तदिदं दुर्लभं मया ॥ १४ ॥
 वनं राक्षमराजस्य दर्शनार्थं विनाशितम् ।
 ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥

अथवेति । अथ वेत्यर्थः । यन्निमित्तः यत्प्रसङ्गः तत्कथयस्वेति
 सम्बन्धः । एवंमुक्तः प्रहस्तेनेति शेषः । रक्षोगणेश्वरं प्रहस्तमन्त्र-
 लब्धीकृत्य रावणमेव तथा कृत्वाब्रवीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ १२ ॥

वरुणस्य वा दूत इति शेषः । धनदेन विष्णुना च न मे सख्य-
 मुतस्ताभ्याञ्चोदितो नास्मि ॥ १३ ॥

यथा वानरराक्षसिर्मम जातिरेव जन्मकृतैव । अतो वानर एवाह-
 मिहागतः वानरस्यात्रागमने किं प्रयोजनं तच्चाह,—दर्शन इति ।
 राक्षसेन्द्रस्य तव दर्शने दर्शननिमित्तमिहागत इत्यर्थः । तदिदं तव
 दर्शनं दुर्लभं प्रकारान्तरेणाशक्यलभमिति ज्ञात्वा तव दर्शनार्थं वनं
 विनाशितम् अयं दर्शनेपायो भवत्येवेत्याह,—ततः वनभङ्गाद्धेतो-
 रित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रक्षणार्थञ्च देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे ।
 अस्त्रपाशैर्न शक्योऽहं बद्धुं देवासुरैरपि ॥ १६ ॥
 पितामहादेष वरो ममापि हि समागतः ।
 राजानं द्रष्टुकामिन मयास्त्रमनुवर्त्तितम् ॥ १७ ॥
 विमुक्तोऽप्यहमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिवेदितः ।
 केनचिद्रामकार्येण आगतोऽस्मि तवान्निकम् ॥ १८ ॥
 दूतोऽहमिति विज्ञाय राघवस्थामितौजसः ।

इदानीं युद्धप्रयोजनमाह,—रक्षणार्थमिति । प्रतियुद्धाः मया प्रति-
 भटतया स्थित्वा कृतयेद्वाः नन्वेवं भाविवन्धाक्षपर्यालोच्य कथं युद्धं कृतं
 तत्राहास्त्रेति । अस्त्रैर्ब्रह्मास्त्रान्तेः पाशैर्यमपाशान्तैः । एवञ्चेतरपाश-
 कथापि दूरापास्त्रेत्युक्तं देवासुरैर्मिलितैरपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

कुतश्चैवं बलं तत्राह,—पितामहादिति । तदनुग्रहादित्यर्थः ।
 ममापि न तु केवलं तवैवेत्यर्थः । एय वर इति । बलविशेषरूप
 इत्यर्थः । तर्हि कथं बन्धनमुपगतं तत्राह,—राजानमिति । अस्त्रं
 ब्रह्मास्त्रम् अनुवर्त्तितं निवृत्तमप्यनुवर्त्तितमिव ॥ १७ ॥

तदेषाह,—विमुक्त इति । विमुक्तोऽपि सास्त्र इव । अंभि-
 वेदितः आनीय तव आप्तितः एवं पीडामनुभूय मम दर्शने किं
 प्रयोजनं तत्राह,—केनचिदिति । रामकार्येणेति पाठः पाङ्कः ॥ १८ ॥

रामस्य तव च क्रः सम्बन्धस्तत्राह,—दूत इति । ननु रामदूते-

श्रूयतामेव वचनं मन पथ्यमिदं प्रभो ॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

नापि सीतान्वेषणमेव कार्यम् । एवमयत्सेन मदूर्धने किं फलं
तत्राह,—श्रूयतामिति । वचनं सन्देष्टवचनम् । तत्कथनार्थमयं
प्रयास इति ॥ १६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्ववान् हरिसत्तमः ।
वाक्यमर्धवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ १ ॥
अहं सुग्रीवसन्देशादिह प्राप्तस्तवान्तिके ।
राजमेश हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ २ ॥
• भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः ।
धर्मार्थसहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ३ ॥
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।
पितृषु बन्धुर्लोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ॥ ४ ॥
ज्येष्ठस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियतरः प्रभुः ।
पितुर्निदेशान्निष्क्रान्तः प्रविष्टो दण्डकाननम् ॥ ५ ॥

अथ सुग्रीवसन्देशकथनव्याजेन सामदण्डान्यतरविषयत्वनिश्चयाय
न्यायानुसारी न वेति जिज्ञासति । तमित्यादि ॥ १ ॥

भ्राता हरीश इति स्नेहप्रकाशिका लोकोक्तिः । कुशलमब्रवीद-
प्राचीदित्यर्थः ॥ २ ॥

क्षमं सुखसम्पादकम् ॥ ३ ॥

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ।

रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ ६ ॥

तस्य भार्या जनस्थाने भ्रष्टा सीतेति विश्रुता ।

वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥ ७ ॥

मार्गमाणसु तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः ।

ऋष्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण च सङ्गतः ॥ ८ ॥

तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् ।

सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितुम् ॥ ९ ॥

ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् ।

सुग्रीवः स्यापितो राज्ये हर्यक्षाणां गणेश्वरः ॥ १० ॥

त्वया विज्ञातपूर्वञ्च वाली वानरपुङ्गवः ।

स तेन निहतः संख्ये शरैकैकेन वानरः ॥ ११ ॥

अथ सन्देशं वक्तुमुपोह्यतो राजेति पितेव बन्धुः रक्तक
इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

भ्रष्टा मृताऽपहृतावेति विशिष्य न ज्ञातमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तां मार्गमायाः स रामः ऋष्यमूकं प्राप्तः सुग्रीवेश च सङ्गतश्च ।
अनेनैव ज्ञायते नेदं सुग्रीवसन्देशवाक्यं तदा हि मया चैव सुसङ्गत
इत्येव वदेत् ॥ ८ ॥

निवेदितुं प्रतिज्ञातमित्यनुकार्यः ॥ ९ ॥ १० ॥

स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसङ्करः ।
 हरीन् प्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः ॥ १२ ॥
 तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुक्तानि च ।
 दिक्षु सर्वासु मार्गान् ह्यधश्चोपरि चान्वरे ॥ १३ ॥
 वैनेतेयसमाः केचित् केचित्तत्रानिलोपमाः ।
 असङ्गगतयः शीघ्रा हरिवीरा महाबलाः ॥ १४ ॥
 अहन्तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः ।
 सीतायास्तु कृते पूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १५ ॥
 समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः ।
 भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ १६ ॥
 तद्भवानु दृष्ट्वा धर्मार्थरूपः कृतपरियहः ।
 परदारान् महाप्राज्ञ नोपरह्वं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥

तया विज्ञातपूर्वां वालीतिं द्वावर्णं प्रति मर्माङ्गिः । तेन राम-
 वजातिशयबोधनम् ॥ १२ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तां दिदृक्षुरिहागत इति पाठः । तां सुग्रीवभ्रातरं दावकम् ।
 तस्मिन् दृष्टे सर्वलोककृतज्ञान्तश्चः स सीतामतिं वक्ष्यतीति सुग्रीवैर्यत्क-
 त्वात्त्वां दिदृक्षुरिहागतः देवात् पशूपदि गङ्गापातवक्तव्यं गृहे भ्रमता
 मया जानकी दृष्टा ॥ १६ ॥

अतः परं यद्वक्तव्यं मित्रपक्षस्य तद्वदामीत्याह,—तद्भवानिति ।
 दृष्ट्वा धर्मार्थः धर्मार्थतत्त्वसाक्षात्कारवान् तपःकृतपरियहः तपोवक्त्र-

न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।

मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १८ ॥

कश्च लक्षणसूक्तानां रामकीपानुवर्तिनाम् ।

अराणामयतः स्यात्तुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥

न चापि त्रिषु लोकेषु राजन् विद्येत कश्चन ।

राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ २० ॥

तन्निकालहितं वाक्यं धर्ममर्थानुयायि च ।

• मन्यस्व नरशार्दूले जानकी प्रतिदीयताम् ॥ २१ ॥

जातघनधान्यादिपरिग्रहः यत यतादृशस्वमतः परदारानुपरोद्धं
नार्हसि । दृष्टधर्मार्थतत्त्वत्वादेव महाप्राज्ञत्वम् ॥ १७ ॥

नन्वनेन मम का हानिस्तत्राह,—नहोति । • धर्मविरुद्धत्वादेव
बह्वपायेषु बह्वनर्थ कारखेषु । ननु सर्वापायप्रतीकारसमर्थस्य किम-
नया विभीषकयेत्यत आह,—मूलघातिषु समूजं नष्टस्य कथं प्रतीकार-
सामर्थ्यमिति भावः ॥ १८ ॥

• मूलघप्रतिषेधमेव प्रपञ्चयति । कश्चेति ॥ १९ ॥

विद्येत विद्यते व्यलीकमपराधम् ॥ २० ॥

• तत्तस्मान्निकालहितं सोतादानेन पूर्वापराधनाप्रात् । वर्तमानै-
श्वर्याविरोधात् । भाविशुभहेतुत्वाच्च त्रिकालहितत्वम् । अर्थानु-
यायिनीति शास्त्रानुगतं वाक्यं मयोप्यमानम् । नरशार्दूलेति पाङ्कः
पाठः इति कतकः । पुरुषश्लेष इत्यर्थः । तदेव वाक्यमाह,—जानकी
प्रतिदीयतामिति ॥ २१ ॥

दृष्टा हीयं मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम् ।
 उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः ॥ २२ ॥
 लक्ष्मिनेयं मया सीता तथा शोकपरायणा ।
 गृहे यां नाभिजानासि पञ्चास्यामिव पद्मगोम् ॥ २३ ॥
 नेयं जरयितुं शक्या सासुरैरमरैरपि ।
 विषसंस्पृष्टमत्यर्थं भुक्तमन्नमिवौजसा ॥ २४ ॥
 तपःसन्तापलब्धस्ती सोऽयं धर्मपरिग्रहः ।
 न स नाशयितुं न्याय्य आत्मप्राणपरिग्रहः ॥ २५ ॥ •

अत्र सीता नास्तीत्यपङ्गवस्त्वशक्य इत्याह,—दृष्टा हीति ।
 यतस्त्वद्गृहे मया दृष्टाऽतोपलापोऽशक्य इति भावः । किञ्च यद्दामर-
 कोटिभिरपि दुर्लभं सीतादर्शनं तन्मया लब्धम् अतः शेषं शिष्टं यद्-
 उत्तरं कर्म सीतानयनरूपं तत्र तत्साधने राघवः स एव निमित्तं कारणं
 मत्कृत्यन्तु अन्विय्य निवेदनमात्रमिति भावः ॥ २२ ॥ •

पुनः राघवगहितमाह,—पद्मगोमिव स्वनाशकां यां न जानासि सा
 मया शोकपरायणा लक्ष्मिनेया । तदीयशोकाग्निनैव पद्मगो विधापि-
 नेव त्वद्गमरं दग्धं भविष्यतीति भावः ॥ २३ ॥

औजसां व्याहारशक्तिबलेन ॥ २४ ॥

तपःसन्तापेन तपःकरणेन यो लब्धो धर्मपरिग्रहो धर्मसाध्यः
 परिग्रह ऐश्वर्यम् आत्मप्राणपरिग्रहश्च आत्मप्राणानां चिरकालं
 परिग्रह आयुर्द्विष्व स परदारपरिग्रहरूपपरमाधर्मेण नाशयितुं
 न न्याय्यः ॥ २५ ॥

अबध्यतां तपोभिर्यां भवान् समनुपश्यति ।

आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्यर्थं महान् ॥ २६ ॥

सुग्रीवो न च देवोऽर्थं न यत्नो न च राक्षसः ।

मानुषो राघवो राजन् ! सुग्रीवश्च हरीश्वरः ।

तस्मात् प्राणपरित्राणं कथं राजन् ! करिष्यामि ॥ २७ ॥

न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् ।

तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ २८ ॥

अपि च यां देवाद्यबध्यतां मन्यसे तत्रापि तपोजन्यमुक्तमेव कारणमतो धर्महानिर्न कार्येति वदति । अबध्यतामिति । तत्रापि अयं महानयमेव तपोमयधर्मस्कन्ध एव हेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च देवाद्यबध्यस्यापि प्राणबाणं दुष्करमित्याह, — सुग्रीव इति । यस्माद्दृश्यते देवाणां त्वच्छक्तिहन्तृभ्योऽन्य एवायं रामश्चातस्तस्मात् सुग्रीवात् ते प्राणबाणे सामर्थ्यं नास्तीति भावः ॥ २७ ॥

ननु तपोबलात् मे सर्वतो जयो भविष्यतीत्यत आह, — नत्विति । यः पुमान् धर्मफलसंहितबलवत्तया फलोन्मुखाधर्मसम्बद्धत्वं पुरुषं धर्मोपसंहारमपि धर्मोपसंग्रहवन्तमपि न त्वन्वेति । धर्मफलमिति शेषः । किन्तु तदेव फलं फलोन्मुखाधर्ममेवान्वेति । ननु धर्मबलाद्-धर्मनाशो भविष्यतीत्यत्राह, — धर्मश्चेति । उल्काटोऽधर्मोत्तरभावी धर्मः अधर्मस्य नाशनः । चादुल्काटधर्मो धर्मनाशकः । एवं चास्याधर्मस्य त्वत्कृतसकलधर्मोपसंग्रहोत्तरभावात्तदुत्तरकालत्वाच्चायमेव त्वया प्राक्सञ्चितस्य सकलधर्मस्य नाशक इति भावः । केचित्तु धर्मोपसंहारमधर्म-

प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः ।

फलमस्थायधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ २६ ॥

जनस्थानबन्धं बुद्ध्वा वालिनश्च बन्धं तथा ।

रामसुग्रीवसख्यञ्च बुध्यस्व हितमात्मनः ॥ ३० ॥

कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुञ्जराम् ।

लङ्कां नाश्रयितुं शक्तस्तस्मैष तु न निश्चयः ॥ ३१ ॥

फलसंहितमिति पाठः । धर्मापसंहारं धर्ममुपसंक्रियतेऽनेनेति धर्मफलं सुखं तदधर्मफलसंहितं न सम्भवति । अधर्मफलेन दुःखेन सहानुभवं न भवति । तत्तस्मादेव फलमन्वेति । धर्मा धर्मफलं सुखमेवान्वेति । एवमधर्मा दुःखं दुःखरूपं फलमेवान्वेति । अग्रे धर्मा नाधर्मनाशन इति पाठः । पूर्वोक्तो धर्माऽधर्मस्येदानीं क्षतस्य न नाशनश्चादधर्माऽपि धर्मनाशनेो नेत्यर्थ इति वदन्ति । तत्रार्थसामञ्जस्यं कृत्यत्रैविभाष्यम् ॥ २८ ॥

ननु किं मे धर्मा अर्थ एव नेत्याह,—प्राप्तमिति । तावत्प्रथमम् । इतः पूर्वमिति यावत् । अस्य परदारहरूपस्य । क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे । अत्युत्कटैः पुण्यापापैरिति न्यायादिति भावः ॥ २६ ॥

अतः सहितं चिन्तयेत्वाह,—जनस्थानेति । सख्यञ्च बुद्ध्वा आत्मनो हितं बुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ३० ॥

नन्वेवं कटुवादिनस्तव को रक्षक इति चेत् तत्राह,—काममिति । यथेष्टमित्यर्थः । तर्हि कुतस्तन्नाशं न करोषीत्यत्राह,—तस्य वस्यार्हं दूतस्तस्य रामस्य एवः मत्कार्तृकलङ्घनानाश्रयिष्यो निश्चयो न । स्नाय्याद्यां विना तदनुष्ठानमशक्यमिति भावः ॥ ३१ ॥

रामेण हि प्रतिज्ञातं हर्यस्यगणसन्निधौ ।
 उत्सादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३२ ॥
 अपकुर्वन् हि रामस्तु साक्षादपि पुरन्दरः ।
 न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वदिधो जनः ॥ ३३ ॥
 यां सीतेत्यभिजानासि येद्यं तिष्ठति ते गृहे ।
 कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ॥ ३४ ॥
 तदसं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा ।
 स्वयंस्कन्धावसक्तेन सेममात्मनि चिन्धताम् ॥ ३५ ॥
 सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रदीपिताम् ।
 दह्यमानामिमं पश्य पुरीं साद्रप्रतोलिकाम् ॥ ३६ ॥
 स्वानि मित्राणि मन्त्रींश्च ज्ञातीन् भ्रातृन् सुतान् हितान् ।
 भोगान् दारांश्च लङ्काञ्च मा विनाशमुपानय ॥ ३७ ॥

तदीयमिच्छयाभावं स्पष्टयति । रामेणेति । स्वामिना स्वकत्तव्यत्वेन
 प्रतिज्ञातस्यार्थस्य सेवकेनानुष्ठानमयुक्तं कर्तुमिति भावः ॥ ३२ ॥

उक्तमेवार्थं दाक्षाय पुनरप्याह,—अपकुर्वन्निति ॥ ३३ ॥

कालरात्रीमहाप्रलयकर्त्री भगवतः शक्तिः ॥ ३४ ॥

विग्रहः शरीरम् । स्कन्धावसक्तेन स्कन्धसम्बद्धकरधेन । आत्मनि
 आत्मभावे ॥ ३५ ॥

दह्यमानां वर्त्तमानसमीपे जट । प्रतोलिका वीथिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

सत्यं राक्षसराजेन्द्र ! शृणुष्व वचनं मम ।

रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ॥ ३८ ॥

सर्वान् लोकान् सुसंहत्य सभूतान् सचराचरान् ।

पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायज्ञाः ॥ ३९ ॥

देवासुरनरेन्द्रेषु यत्तत्तोरगेषु च ।

विद्याधरेषु नागेषु गन्धर्वेषु मृगेषु च ॥ ४० ॥

भिद्वेषु किन्नरेन्द्रेषु पतत्तिषु च सर्वतः ।

सर्वत्र सर्वभूतेषु सर्वकालेषु नास्ति सः ॥ ४१ ॥

यो रामं प्रतियुध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम् ।

सर्वलोकेश्वरस्येह कृत्वा विप्रियमीदृशम् ।

रामस्य नराजैर्मिहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ४२ ॥

देवाश्च दैत्याश्च निम्नाचरेन्द्र-

गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ।

विशेषतः निष्कृष्योच्यमानं वचनमित्यर्थः । रामदासस्येत्यादि विशेषणत्रयेण राममहिमवेत्तुं स्वस्य परोक्तवाक्यानुवादपूर्वं हितोपदेशाधिकारं नररक्षोतिरिक्तजात्यन्तरत्वेनापक्षपाततो न्याय्यत्वं सूचितम् ॥ ३८ ॥

सभूतान् सर्वजातोयप्राणिसहितान् । अनेन जगत्स्मित्युत्पत्ति-संहारकर्तृत्वं बोधितम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सर्वत्र देशे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रामस्य लोकत्रयनायकस्य
 स्यातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मा स्वयम्भूर्चतुराननो वा
 रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ।
 इन्द्रो महेश्वरः सुरनायको वा
 स्यातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ ४४ ॥
 स सौष्ठवोपेतमदीनवादिनः
 कपेर्निशम्याप्रतिमोऽप्रियं वचः ।
 दशाननः कोपविवृत्तलोचनः
 समादिशत्तस्य बधं महाकपेः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

* उक्तमेवार्थं दार्ढ्याय पुनराह,—देवाश्चेति ॥ ४३ ॥

रामब्रह्मो देवताभिरपि न श्रेयमित्याह,—ब्रह्मेत्यादि । ब्रह्मा
 स्वयम्भूरित्वनेन हिरण्यगर्भः सर्वादित्यक्तः । चतुराननस्ततः प्राप्त-
 सृष्ट्वाधिकारः । त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको रुद्रो वेत्त्वनेन संहाराधिकारी ।
 सुरनायको महेश्वरो महेश्वर्यवान् इन्द्र उपेन्द्रो विष्णुः पालनाधिकारी ।
 एवं त्रिमूर्तिभिरपि रक्षा न सिद्ध्यति रामस्यैव त्रिमूर्तित्वात् ॥४३॥४५॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

स तस्य वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः ।
आज्ञापयद्बधं तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १ ॥
बधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना ।
निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः ॥ २ ॥
तं रक्षोऽधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्यमुपस्थितम् ।
विदित्वा चिन्तयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ॥ ३ ॥
निश्चितार्थस्सतः सान्ना पूज्यं शत्रुजिदयज्ञम् ।
उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥
समंख रोषं त्यज राक्षसेन्द्र ।
प्रसीद मे वाङ्मयमिदं प्रष्टुष्व ।

स इति ॥ १ ॥

दौत्यं स्त्रीयं दूतकर्म यथावन्निवेदितवतो हनूमतोऽवध्यत्वं मत्वा राव-
णाज्ञप्तं बधं नानुमेने ॥ २ ॥

तच्च कार्यं दूतबधरूपम् । कार्यविधौ उचितसत्त्वसम्पादने स्थितः ।
निश्चितबुद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

शत्रुजितस्य तमयज्ञस्य ॥ ४ ॥

बधं न कुर्वन्ति परावरज्ञां

दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्राः ॥ ५ ॥

राजन् ! धर्मविरुद्धञ्च लोकवृत्तेषु गर्हितम् ।

तव चासदृशं वीर ! कपेरस्य प्रमापणम् ॥ ६ ॥

धर्मज्ञञ्च कृतज्ञञ्च राजधर्मविशारदः ।

परावरज्ञो भूतानां त्वमेव परमार्थवित् ॥ ७ ॥

गृह्यन्ते यदि रोषेण त्वादृशोऽपि विचक्षणाः ।

ततः शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि केवलम् ॥ ८ ॥

तस्मात्प्रसीद शत्रुघ्न ! राक्षसेन्द्र दुरासद ! ।

युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् ॥ ९ ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ।

कोपेन महताविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १० ॥

न पापानां बधे पापं विद्यते शत्रुसूदन ! ।

• प्रतिज्ञां त्यज रोषं क्षमस्वेत्यन्वयः । परावरज्ञाः सर्वकार्यविषय-
कोत्कर्षापकर्षज्ञाः सन्तो दूतस्य बधं न कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

• लोकवृत्तेर्लोकव्यवहारस्य । प्रमापणं बधः ॥ ६ ॥

• कृतज्ञत्वेनापकारिण्येव बधेन्यायो न तादृशेऽस्मिन् ॥ ७ ॥

त्वादृश इति । गृह्यन्ते बद्धवचनम् । शास्त्रविपश्चित्त्वं शास्त्रपाण्डित्य-
सम्पादनश्रमः केवलं श्रम एव व्यर्थप्रयास एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

दूतदण्डः दूते विहितो दण्डः ॥ ९ ॥ १० ॥

तस्मादिमं बध्निष्यामि वानरं पापकारिणम् ॥ ११ ॥

अधर्ममूलं बद्धदोषयुक्त-

मनार्थजुष्टं वचनं निशब्धम् ।

उवाच वाक्यं परमार्थतत्त्वं ।

विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥ १२ ॥

प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र ।

धर्मार्थतत्त्वं वचनं शुणुष्व ।

दूता न बध्याः समयेषु राजन् ।

सर्वेषु सर्वत्र वदन्ति सन्तः ॥ १३ ॥

असंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः

कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् ।

न दूतबन्धं प्रवदन्ति सन्तो

दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः ॥ १४ ॥

वैरूप्यमङ्गेषु कृशाभिघातो

मौण्ड्यं तथा लक्षणसन्निपातः ।

एतान् हि दूते प्रवदन्ति दण्डान्

बधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोऽस्ति ॥ १५ ॥

पापकारिणं राजद्रोहिणम् ॥ ११ ॥

अधर्मस्य मूलम् अधर्ममूलम् । दोषोऽपकीर्तिरूपः ॥ १२ ॥

समयेषु स्वस्वामिनि योगानुष्ठानकालेषु ॥ १३ ॥ १४ ॥

कथञ्च धर्मार्थविनीतबुद्धिः
 परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः ।
 भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत्
 कोपं न गच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः ॥ १६ ॥
 न धर्मवादे न च लोकवृत्ते
 न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु वापि ।
 विद्येत कश्चित्तव वीर ! तुल्य-
 स्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १७ ॥
 पराक्रमोत्साहमनस्विनाञ्च
 सुरासुराणामपि दुर्जयेन ।
 त्वयाप्रमेयेण सुरेन्द्रसङ्घा-
 जिताश्च यद्भेद्व्यसहस्ररेन्द्राः ।

• भोगदंष्ट्रे मुण्डनम् । लक्ष्मणसन्निपातः दूतयोग्याङ्कनसम्भूत इति
 तीर्थः । वैरूप्यादीनामेकिकं वा । तथा लक्ष्मणानां सन्निपत्यः सर्वानुष्ठानं
 वेत्तव्यः इत्यन्ये । नोऽस्माकं श्रुतोऽपि नास्ति । दर्शनन्तु दूरापास्तमिति
 भावः ॥ १५ ॥

परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः उत्कर्षापकर्षज्ञानेन निश्चितकार्यः ॥ १६ ॥

किञ्च त्वन्नोपदेशोऽस्माकमिच्छामि,—नेति । शास्त्राणां बद्ध्या निर-
 यात्मिकया ग्रहणेऽप्यर्थः ॥ १७ ॥

इत्यंविधस्यामरदैत्यञ्चोः
 शूरस्य वीरस्य तवाजितस्य ।
 कुर्वन्ति वीरा मनसाप्यलीकं
 प्राणैर्विमुक्ता न तु भोः पुंसा ते ।

न चाप्यस्य कपेर्घाते कञ्चित्पश्याम्यहं गुणम् ।
 तेध्वयं पात्यतां दण्डो यैरथं प्रेषितः कपिः ॥ १८ ॥
 साधुर्वा यदि वासाधुः परैरेष समर्पितः ।
 ब्रुवन् परार्थं परवान्न दूतो बधमर्हति ॥ १९ ॥
 अपि चास्मिन् हते नान्यं राजन् ! पश्यामि खेचरम् ।
 तस्मान्नास्य बधे यत्नः कार्यः परपुरञ्चय ! ।
 भवान् मेन्द्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति ॥ २० ॥

अस्मिन् विनष्टे न हि भूतमन्यं
 पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ ।
 युद्धाय युद्धं प्रिय ! दुर्विनीता-
 तुद्योजयेद्वै भवता विरुद्धौ ॥ २१ ॥

एतदुत्तरं श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः । न चाप्यस्य कपेरिति ॥ १८ ॥
 समर्पितः प्रेषितः ॥ १९ ॥

नान्यं पश्यामि । योचामच्छेदित्वर्थः ॥ २० ॥

नन्वस्मिन् हतेऽन्यस्यानागमने च का मम क्षतिः । विपरीतमित्यमे

पराक्रमोत्साहमनस्विनाञ्च
 सुरासुराणामपि दुर्जयेन ।
 त्वया मनोनन्दन ! नैर्ऋतानां
 युद्धाय निर्नाशयितुं न युक्तम् ॥ २२ ॥
 हिताञ्च शूराञ्च समाहिताञ्च
 कुलेषु जाताञ्च महायुष्मिणु ।
 मनास्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः
 कोपप्रसक्ताः सुभृताञ्च योधाः ॥ २३ ॥

वेदं तत्राह,—अस्मिन् विनष्टे इति । तौ राजपुत्रौ यो योद्धा उद्-
 योजयेत्तं न पश्यामि । ननु तदुद्योगाभावाऽपि ममेष्टं एव नेत्याह,—
 युद्धप्रियेति सम्बोधनेन रथपराक्रमविजयकीर्त्तितवेष्टे क्लिप्तं ते उभे
 अष्टौतदिनाश्रे नश्यत इत्याशयः । रावणस्य रजःप्रकृतित्वात् तत्प्रकृत्यनु-
 सारेण युद्धादित्यापांरेण प्रलोभनम् । तत्रोत्तरार्थमेव दुर्विनीतावित्वा-
 युक्तिः ॥ २१ ॥

हे नैर्ऋतानां मनोनन्दन । सुरासुराणामपि दुर्जयेन त्वया । परा-
 क्रमे यं उत्साहस्तत्र प्रशस्तमभावतां नैर्ऋतानां मनः युद्धाय प्रवृत्तं निर्ना-
 शयितुं न युक्तम् । नैर्ऋतानामित्यत्र मन इत्यत्र च तन्मम् । यद्वा
 तां दृष्टानां नैर्ऋतानां मनोनन्दन तां दृष्टेन त्वया युद्धापत्तिर्युद्धागमो
 नाशयितुं न युक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु युद्धे कदाचिद्विपरीतमपि सम्भाष्येत तत्राह,—हितास्येति ।

तदेकदेशेन वलंस्य तावत्
 केचित्तवादेशकृतोऽथ यान्तु ।
 तौ राजपुत्रावुपगृह्य मूढौ
 परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥ २४ ॥
 निशाचराणामधिपोऽनुजस्य
 विभीषणस्योत्तमवाक्यनिष्ठम् ।
 जग्राह बुध्या सुरलोकशत्रु-
 र्महाबलो राक्षसराजमुख्यः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

समाहिताः दानादिभिर्वशीकृताः । सम्यक् पालिताः । तादृशभ्रम्यवतो
 जय एव भावीति भावः ॥ २३ ॥

तत्तस्मादुपगृह्य आयान्त्विति शेषः । परेषु ते प्रभावं भावयितुं
 प्रकाशयितुं युक्तमिति शेषः ॥ २४ ॥

उत्तमवाक्यनिष्ठं तत्प्रतिपाद्यमर्थतत्त्वं जग्राह ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

तस्य तदचनं श्रुत्वा दशयीवो महात्मनः ।

देशकालहितं वाक्यं भ्रातुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥

सम्यगुक्तं हि भवता दूतबध्या विगर्हिता ।

अवश्यन्तु बधायान्यः क्रियतामस्य नियद्दः ॥ २ ॥

कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम् ।

तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३ ॥

ततः पश्यन्वसुं दीनमङ्गवैरूप्यकर्षितम् ।

सुमित्रज्ञातयः सर्वं बान्धवाः ससृष्ट्जनाः ॥ ४ ॥

आज्ञापयद्ब्राह्मणेन्द्रः पुरं सर्वं सचत्वरम् ।

लाङ्गूलेन प्रदीपेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ५ ॥

तस्य विभीषणस्य ॥ १ ॥

दूतबध्या दूतबधः । आर्षमिदं साधु ॥ २ ॥

दग्धेन दाहकृतेनोपलक्षितो गच्छतु । स्वस्वामिसमीपमिति शेषः ॥ ३ ॥

ततः स्वीयसमीपगमनामन्तरम् । सुमित्राणि समसुखदुःखाः ।

ज्ञातयो भ्रात्रादयः । बान्धवाः सम्बन्धिनः । ससृष्ट्जनाः क्षिप्रजना-
स्तत्सहिता बान्धवा इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः ।
 वेष्टन्ते तस्य लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः ॥ ६ ॥
 संवेष्टमाने लाङ्गूले व्यवर्द्धत महाकपिः ।
 शुष्कमिन्धनमासाद्य वनेष्विव ऊताशनम् ॥ ७ ॥
 तैलेन परिमिच्छाथ तेऽग्निं तत्रोपपादयन् ।
 लाङ्गूलेन प्रदीपेन राक्षसांस्तानताडयत् ॥ ८ ॥
 रोषामर्षपरीतात्मा बालसुर्य्यसमाननः ।
 स भूयः सङ्गतैः क्रूरैराक्षसैर्हरिपुङ्गवः ॥ ९ ॥
 सहस्त्रीबालवृद्धान् जग्मुः प्रीतिं निशाचराः ।
 निबद्धः कृतवान् वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम् ॥ १० ॥

अथ रावणः स्वपुरदुर्गमहाबलमहैश्वर्याणि परेभ्यः प्रकाशयितुं
 सर्वपुरपरावर्त्तनं दीप्तपुच्छस्याज्ञापयदित्वाह,—आज्ञापयदिति । परि-
 खीयतामित्याज्ञापयदिति योजना ॥ ५ ॥

वेष्टन्ते । अवेष्टयन्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥

शुष्कमिति । आरण्यका यथा शुष्कमिन्धनमासाद्य ऊताशनमुत्पाद-
 यन्ति तथा जीर्णपटवेष्टितलाङ्गूलं तैलेन परिमिच्छ तत्र तेऽग्निमुपपाद-
 यन् उदपादयन्नित्यर्थ इति कतकः । ऊताशन इति पाठे वृद्धौ दृष्टान्तो-
 ऽयम् । उपपादयन्नित्यस्य समयोजयन् इत्यर्थ इत्यन्ये । तान् बध्ना-
 नेतुम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

सङ्गतैर्मिलितै राक्षसैः स भूयो निबद्ध इति शेषः ॥ ९ ॥

कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसाः ।

क्षित्वा पाशान् समुत्पत्य हन्यामर्हामिमान् पुनः ॥ ११ ॥

चदि भर्तृहितार्थाय चरन्तं भर्तृशासनात् ।

निबध्नन्ते दुरात्मानो न तु मे निष्कृतिः कृता ॥ १२ ॥

सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि ।

किन्तु रामस्य प्रीत्यर्थं विषहियेहमीदृशम् ॥ १३ ॥

लङ्का चारयितव्या मे पुनरेव भवेदिति ।

रात्रौ न हि सुदृष्टा मे दुर्मकर्मविधानतः ॥ १४ ॥

अथ बन्धसंहारशक्तावपि सनेषित इत्यचिन्तयदित्याह,—कृत-
वानिति ॥ १० ॥

तां मतिमभिनयति । काममिति । निबद्धस्यऽपि निबद्धवदवस्थित-
स्यापि मे न शक्ताः सर्वथा बन्धनादानिति शेषः । तदेव समर्थयति ।
क्षित्वेति ॥ ११ ॥

तर्हि कुतोहन्वन्ते तत्राह,—बदोति । भर्तुरामस्य हितार्थाय
-हितनिमित्तं चरन्तं मां भर्तुरावणस्य शासनाद्यदि एते मां निबध्नन्ते
निबध्नन्तु केवलम् । भतु मे निष्कृतिः कृता मया कृतस्य प्रतिक्रिया तु न
-कृता ॥ १२ ॥

यदि तां बध्नन्तुं चिकीर्षयुक्तदा सर्वान् हनिष्याम्येवेत्याह,—
सर्वेषामिति । यदि पर्याप्तस्तर्हि क्रियतां शत्रुबध्नन्तत्राह,—रामस्येति ।
प्रीत्यर्थं सर्वराक्षसबधजप्रीत्यविप्रार्थम् । ईदृशं बन्धनादिकम् ॥ १३ ॥

फलान्तरार्थमपि सोढुम्येवेत्याह,—लङ्केति । एतै रावणाश्रया

अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये ।

कामं वध्नन्तु मे भयः पुच्छस्योद्दीपनेन च ॥ १५ ॥

पीडां कुर्वन्ति रक्षांसि न मेर्जस्त मनसः श्रमः ।

ततस्ते संवृताकारं सत्त्वन्तं महाकपिम् ॥ १६ ॥

पुनरेव सकलालङ्काचारयितव्या चारणेन दर्शयितव्याऽतो विषष्टिष्ये ।
ननु दृष्टायाः किं पुनर्दर्शनेन तत्राह,—रात्राविति । दुर्गकर्मविधानतः
दुर्गस्य दुर्गमत्वरूपकर्मविधानाद्धेतोर्दुर्गांशे इति शेषः ॥ १४ ॥

निशाक्षये इत्यनेन सीतासम्भाषणार्थं कतिपयदिनवासो गम्यते ।
तथाहि । फाल्गुने रात्रयेन सीतापहारः ! आश्विनशुक्लसमाप्तौ हनु-
मत्प्रेषणयापक्षावधिदानेन वानरान् प्रति दूतप्रेषणम् । ततः कार्तिक-
शुक्लप्रतिपदि अन्वेषणार्थं वानरप्रस्थानम् । मार्गशुक्लदशम्यां सम्पाति-
दर्शनम् । तदा सुग्रीवदत्तमासावधेर्गतत्त्वस्य वानरैरुक्तिः । अग्रे एका-
दश्यां हनुमतो लङ्कागमनम् । तत्रात्रिंशेषे सीतादर्शनम् । ततो द्वादश्यां
दिने स्थित्वा रात्रौ सीतायाः स्मरणदर्शनम् । तत्र रात्रयेन मासान्
द्वादशभाभितीति स्वदत्तावधौ मासहयावशेषवचने कतिपयदिनाधि-
क्यन्तु मासत्वानवच्छिन्नत्वेनाल्पान्तरत्वान्न विवक्षितम् । तत्रैतयोदश्यां
प्रातः सीतया सह कथाजापः । तद्दिने एवाशोकवनिकाभङ्गादि । चतु-
र्दश्यामक्षान्नावधौ लङ्कादाहृष । पूर्णिमायां वा । पूर्वे वासन्तिकृष्ट-
क्षाणां पृथ्वितत्त्वोक्तिस्तु तदर्थं क्षयमासेनोपपादिता उत्पातेन च । लङ्का-
शस्य सुग्रीवनिक्टे प्रेषणसमये रामेण मासचतुष्टयरूपकृतावधेरप-
गमोक्तिस्तु प्रागुपपादितरहस्येति दिक् । पुच्छस्योद्दीपनेन चेत्यस्योत्तर-
श्लोकेनावयः ॥ १५ ॥

परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुञ्जरम् ।
 शङ्खभेरीनिनादैश्च घोषयन्तः स्वकर्मभिः ॥ १७ ॥
 राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म तां पुरीम् ।
 अन्वीयमानो रत्नोभिर्ययौ सुखमरिन्दमः ॥ १८ ॥
 हनूमांश्चारयामास राक्षसानां महापुरीम् ।
 अथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः ॥ १९ ॥
 मंठतान् भूमिभागांश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान् ।
 रथ्याश्च गृहसम्बाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च ॥ २० ॥
 तथा रथोपरथ्याश्च तथैव च गृहान्तरान् ।
 चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गं तथैव च ॥ २१ ॥
 घोषयन्ति कपिं सर्वं चार इत्येव राक्षसाः ॥

• मनसः, अमो मनःखेदो न मेऽस्ति इति चिन्तयामासत्यन्वयः । तत
 एवं तस्य चिन्तानन्तरमित्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वकर्मभिः राजद्रोहिणो दुष्टस्यैवं इण्ड इत्येवमादिभिर्घोषयन्तः ।

पूर्ववृत्तान्तस्य सर्वान् प्रति प्रकटं प्रतिपादनं घोषणम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

चारयामास । स्वार्थे णिच् । चरणेन ददर्शित्यर्थः ॥ १९ ॥

• चत्वरान् द्वारसमीपे बहिर्बद्धान् । गृहैः सम्बाधाः निबिडाः ।
 शृङ्गाटकानि चतुष्पद्यान् ॥ २० ॥

उपरथ्याः स्वल्पवीथ्यः । गृहान्तरान् गृहद्वयमध्यभागान् । चतु-
 ष्केषु चतुष्पद्येषु ॥ २१ ॥

दीप्यमाने ततस्तस्य लाङ्गलाग्रे हनूमतः ॥ २२ ॥

राक्षसस्ताविरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम् ।

यस्त्वया कृतसंवादः सीते ! ताम्रमुखः कपिः ॥ २३ ॥

लाङ्गुलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते ।

श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मापहरणोपमम् ॥ २४ ॥

वैदेही शोकमन्तना ऊताशनमुपागमत् ।

मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदामीन्द्रहाकपेः ॥ २५ ॥

उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ।

यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः ॥ २६ ॥

यदि वा त्वेकपत्नीत्वं ग्रीतो भव हनूमतः ।

ततस्तीक्ष्णार्धिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोऽनलः ॥ २७ ॥

चारीक इति पाठेऽपि चार इत्येवार्थः । आर्षे साधुत्वम् । चारः
शब्दात् स्वार्थे आर्षे ईकः ॥ २२ ॥

तस्य हनूमतो लाङ्गलाग्रे दीप्यमाने तदप्रियं देव्याः शंसुः
शशंसुः ॥ २३ ॥

परिणीयते परितो नीयते आत्मापहरणोपमं तादृग्दुःखजन-
कम् ॥ २४ ॥

उपागमत् ध्यानेनोपासितवती । यद्वा तत्र समीपे व्यनमानमभि-
मुपासितवती ॥ २५ ॥

• प्रयता शुद्धिमती ॥ २६ ॥

ज्ज्वाल मृगशावाच्याः शंसन्निव शुभं कपेः ।
 हनूमज्जनकश्चैव पुच्छानलयुतोऽनिलः ॥ २८ ॥
 ववौ स्वास्यप्रकरो देव्याः प्रालेयानिलश्रीतलः ।
 दह्यमाने च लाङ्गूले चिन्तयामास वानरः ।
 प्रदीप्तोऽग्निरयं कस्मान्न मां दहति सर्वतः ॥ २९ ॥
 दृश्यते च महाज्वालः करोति च न मे रुजम् ।
 अग्निरस्येव सम्पातो लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितः ॥ ३० ॥
 अथवा तदिदं व्यक्तं यद्दृष्टं भ्रवता मया ।
 रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ ॥ ३१ ॥

एकपत्नीत्वं पातिव्रत्यम् । शीतो भव ऊता अनेति शेषः । अस्याः
 सीताकायात्वेऽपि स्वस्मिन् तदभेदबुद्धिसत्त्वाभिर्नदुक्तयसङ्गतिः । ततः
 सीतोपासनानन्तरं तीक्ष्णार्चिरप्यनलः प्रदक्षिणाश्रितो ज्ज्वाल ॥ २७ ॥
 तथा सीतायाः कपेः शिवं स्वकृतं शंसन्निवाभूत् । किञ्च हनूम-
 ज्जनकोऽनिलो वायुः पुच्छानलयुतोऽपि देव्याः सम्मुखे स्वास्यप्रकरः कपेः
 स्वास्यप्रकरो सन् प्रालेयानिलश्रीतलो ववौ ॥ २८ ॥
 सर्वतः प्रदीप्तोऽग्निरित्यन्वयः ॥ २९ ॥
 लाङ्गूलाग्रे अग्निरस्य हिमस्य सम्पातः पिष्ट इव प्रतिष्ठित इत्य-
 न्वयः ॥ ३० ॥
 तत्रोपपत्तिं चिन्तयति । अथवेति । यद्यस्मात् भ्रवता मया सरितां
 पतौ रामप्रभावात् समुद्रे पर्वतरूपमाश्चर्यं दृष्टं ततो रामप्रभावा-
 देवेदमपीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यदि तावत्समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः ।

रामार्थं सम्भ्रमस्तादृक्कमग्निं करिष्यति ॥ ३२ ॥

सीतायाश्चावृशंस्येन तेजसा राघवस्य च ।

पितुश्च मम सख्येन न मां दहति पाँवकः ॥ ३३ ॥

भूयः मच्चिन्तयामास मुहूर्त्तं कपिकुञ्जरः ।

कथमस्मादिधस्येह बन्धनं राक्षसाधमैः ॥ ३४ ॥

प्रतिक्रियास्य युक्ता स्यात्सति मह्यं पराक्रमे ।

ततश्चित्वा च तान् पाशान् वेगवान् वै महाकपिः ॥ ३५ ॥

उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः ।

पुरदारं ततः श्रीमाञ्छैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ ३६ ॥

विभक्तरत्नःसैन्धाधमासमादानिलात्मजः ।

स भूत्वा शैलसङ्काशः क्षणेन पुनरात्मवान् ॥ ३७ ॥

ननु समुद्रप्रेरणेन मैनाकेत्यानं भ्रयुज्यतेऽप्येस्तु स्वभाववैपरीत्यं कुत-
स्तत्राह,—यदीति । तावदिति वाक्यालङ्कारे । रामार्थं रामोपकारार्थं
तादृक्सम्भ्रमो यदि आदरपूर्वकत्वेन यदि तदा रामेण नित्यमुपासि-
तोऽग्निः रामोपकारार्थं कथमपि शैलं न करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

आवृशंस्यमाश्रितजनदया ॥ ३३ ॥

चिन्तयामास । अन्तरकर्तव्यमिति शेषः ॥ ३४ ॥

प्रतिक्रिया लङ्गादहनरूपा । मह्यं मम ॥ ३५ ॥

उत्पपात पुच्छाग्निना बन्धनेन च सहैवेति शेषः ॥ ३६ ॥

इक्षतां परमां प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत् ।
 विमुक्तश्चाभवच्छोमान् पुनः पर्वतसन्निभः ॥ ३८ ॥
 वीक्ष्यमाणश्च दृष्ट्वा परिघं तोरणाश्रितम् ।
 स तं गृह्य महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम् ।
 रक्षिणस्तान् पुनः सर्वान् स्रुदयामास मारुतिः ॥ ३९ ॥

स तान्निहत्वा रणचण्डविक्रमः
 समीक्ष्यमाणः पुनरेव लङ्काम् ।
 प्रदीप्तलाङ्गुलकृतार्चिमाली
 प्रकाशितादित्य इवार्चिमाली ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

विभक्तश्चः सम्बन्धं रक्षःसम्मर्दरहितम् ॥ ३७ ॥
 शैलसङ्काशा महान् भूत्वा । इक्षतां प्राप्त इत्यनेन देहसौन्दर्यात्
 स्वयमेव बन्धगलनमुक्तम् । एवं रोत्या बन्धनान्यवशातयत् दूरीकृत-
 यान् ॥ ३७ ॥

विमुक्त्यनन्तरं पुनः पर्वताकारित्भवत् ॥ ३८ ॥
 कूर्चिमालीत्यत्र नीरेपताधी ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतेलके
 सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

वीक्ष्यमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः ।
वर्द्धमानसमुत्साहः कार्य्यशेषमचिन्तयत् ॥ १ ॥
किन्तु खल्ववशिष्टं मे कर्त्तव्यमिह साम्प्रतम् ।
यदेषां रक्षसां भूयः सन्तापजननं भवेत् ॥ २ ॥
वनं तावत्प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः ।
बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३ ॥
दुर्गे दिनाशिते कर्म भवेत् सुखपरिश्रमम् ।
अल्पयत्नेन कार्य्यैऽस्मिन् मम स्यात् सफलः श्रमः ॥ ४ ॥

वीक्ष्यमाण इति ॥ १ ॥

यदेषां भूयः सन्तापजननं भवेत् तादृशमवशिष्टं साम्प्रतं कर्त्तव्यं
किमिति कार्य्यशेषमचिन्तयदित्यर्थः ॥ २ ॥ ..

तदेव निश्चिनोति । शेषं दुर्गविनाशनमिति ॥ ३ ॥

कर्म समुद्रकङ्कनादि । सुखपरिश्रमं सफलप्रयासं तपश्चर्यादिवदि-
त्यर्थः । उक्तमेव विदुषोति अल्प्यति । अस्मिन् सीतान्वेषणप्रवृत्तिरूपे
कार्य्ये यो मया कृतः श्रमः सत्वल्पेन यत्नेन खल्पयत्नेन साध्येन करिष्य-
माणकङ्कानाहनेन सफला भवत्यति ॥ ४ ॥

यो ह्ययं मम लाङ्गुले दीप्यते हव्यवाहनः ।

अस्य सन्तर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥ ५ ॥

ततः प्रदीप्तलाङ्गुलः सविद्युदिव तोयदः ।

भवनाग्रेषु लङ्काया, विचचार महाकपिः ॥ ६ ॥

गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः ।

वीक्ष्यमाणो ह्यसन्ततः प्रासादांश्च चचार सः ॥ ७ ॥

अवप्लुत्य महाविगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ।

अग्निं तत्र विनिक्षिप्य श्वसनेन समो बली ॥ ८ ॥

ततोऽन्यत्पुष्पुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ।

मुमोच हनुमानग्निं कालानलशिखोपमम् ॥ ९ ॥

वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुष्पुवे स महाकपिः ।

शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः ॥ १० ॥

तथा सेन्द्रजितो वेश्म ददाह हरियूथपः ।

जम्बुमालेः सुमालेश्च ददाह भवनं ततः ॥ ११ ॥

रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्य्यश्चोत्तथैव च ।

ब्रह्मकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ १२ ॥

तदेवाह,—योहीति । न्याय्यं स्वस्य पीडाया अकरणादिति

भावः ॥ ५ ॥

तोयदः सन्धातोयदः हनुमतो रक्तवर्णत्वात् ॥ ६ ॥

उद्यानानि गृहारामाः ॥ ७ ॥

यद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजयीवस्य रक्षसः ।
 विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ॥ १३ ॥
 करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ।
 कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४ ॥
 नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य महात्मनः ।
 यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च ॥ १५ ॥
 वर्जयित्वा महातेजा विभीषणगृहं प्रति ।
 क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुङ्गवः ॥ १६ ॥
 तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायज्ञाः ।
 गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिं ददाह कपिकुञ्जरः ॥ १७ ॥
 सर्वेषां सैमितिकस्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्यवान् ।
 आससादाथ लक्ष्मीवान् रावणस्य निवेशनम् ॥ १८ ॥
 ततस्तस्मिन् गृहे मुखे नानारत्नविभूषिते ।
 मेरुमन्दरसङ्काशे नानामङ्गलशोभिते ॥ १९ ॥
 प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लाङ्गूलायै प्रतिष्ठितम् ।

प्रहस्तस्य प्रधानमन्त्रित्वादादौ तद्गृहेऽग्निप्रक्षेपः । प्रथमं तस्य
 भावनस्यौचित्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

भवनं ददाहेत्यनुकर्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥

विभीषणेन स्वस्य बधतोरक्षणाद्विभीषणगृहं वर्जयित्वा प्रतिगृहं
 क्रममाण इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

ननाद हनुमान् वीरो युगान्तजलदो यथा ॥ २० ॥

श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः ।

कालाग्निरिव ज्वाले प्रावर्द्धत ऊताग्रनः ॥ २१ ॥

प्रदीप्तमग्निं पवनस्रैषु वेगसु चारयन् ।

तानि काश्चमजालानि मुक्तामणिमयानि च ॥ २२ ॥

भवनानि व्यशीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च ।

तानि भग्नाविमानानि निपेतुर्वसुधातले ॥ २३ ॥

भवनानीव सिद्धानामम्बरात्पुण्यसंज्ञये ।

संजज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् ॥ २४ ॥

स्वे स्वे गृहपरिचाणे भग्नात्साहोर्ज्जितश्रियाम् ।

नूनमेषोऽग्निरायातः कपिरूपेण हा इति ॥ २५ ॥

पूर्वं 'रावणाद्गीतोऽप्यग्निः सीतातेजःसम्बन्धेन' निःशङ्कं ददाहे-
त्युक्तं प्राक् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

श्वसनेन संयोगात्सीताम्बासमिश्रितवायुसंयोगात् अतएव वायो-
रपि निर्भयता ॥ २१ ॥

चारयन्निति हेतोः श्रुता । यतश्चारयतिस्त ततश्चारणाद्धेतोस्तानि
व्यशीर्यन्तेत्यन्वयः ॥ २२ ॥

भगवामानानि भगवत्प्रासादानि ॥ २३ ॥ २४ ॥

भग्नात्साहास्य ते उज्जितश्रियश्चेत्यर्थः । हा इति तुमुलः शब्दः
संजज्ञे इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

क्रन्दन्त्यः सहसा पेतुस्तनन्धयधरास्त्रियः ।

काश्चिदग्निपरीताङ्गो हर्म्यभ्यो मुक्तमूर्ध्वजाः ॥ २६ ॥

पतन्त्यो रेजिरेऽग्नेभ्यः सौदामन्य इवाम्बरात् ।

वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्त्वा रजतसंहतान् ॥ २७ ॥

विचित्रान् भवनाद्घातून् स्यन्दमानान् ददर्श सः ।

नाग्निस्तप्यति काष्ठानां तणानाञ्च यथा तथा ॥ २८ ॥

हनूमान् राक्षसेन्द्राणां बधे किञ्चिन्न तप्यति ।

न हनूमद्विभक्तानां राक्षसानां वसुन्धरा ॥ २९ ॥

हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना ।

लङ्कापुरं प्रदग्धं तद्गुह्येण चिपुरं यथा ॥ ३० ॥

ततः स लङ्कापुरपर्वताग्रे

समुत्थितो भीमपराक्रमोऽग्निः ।

पेतुरभाविति शेषः ॥ २६ ॥

अग्नेभ्यो मेघेभ्यः ॥ २७ ॥

अग्निसम्बन्धाद्भवनाद्देमरजतादिधातून् स्यन्दमानान् ददर्श । यथा काष्ठतणादिदाहादग्निर्न तप्यति तथा राक्षसबधे क्रियमाणे हनूमान् किञ्चिदीषदपि न तप्यति ॥ २८ ॥

वसुन्धरा नेति । मृतराक्षसानां शयनाय लङ्काभूमिर्न पर्याप्ता भूदिति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥

प्रसार्थ्यं चूडाबलयं प्रदीप्तो

हनुमता वेगवतोपसृष्टः ॥ ३१ ॥

युगान्तकालानसत्पुत्ररूपः

समरुतोऽग्निर्वृधे दिवस्पृक् ।

विधूमरश्मिर्भवनेषु सक्तो

रक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चिः ॥ ३२ ॥

आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा

लङ्कां समस्तां परिवार्य तिष्ठन् ।

शब्दैरनेकैरग्निप्ररूढै-

भिन्दन्निवाण्डं प्रबभौ महाग्निः ॥ ३३ ॥

तत्राम्बरादग्निरतिप्रवृद्धो

रूक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूडः ।

निर्वाणधूमाकुलराजयज्ञ

नीलोत्पलाभाः प्रचकाशिरेश्मिन्नाः ॥ ३४ ॥

लङ्कापुरपर्वताये लङ्कापुराधारभूतत्रिकूटाचलशिखरे चूडाबलयं
शिखासमूहं प्राप्नो भृदिति शेषः ॥ ३१ ॥

विधूमरश्मिर्विधूमज्वालाः रक्षःशरीररूपाज्येन समर्पिता सम्या-
दिता अर्चिज्वालाविशेषो यस्य सः ॥ ३२ ॥

तिष्ठन्न भृदिति शेषः । अग्निप्ररूढैरग्निवत्प्रगल्भैः । महाग्निः
प्रलयाम्निः ॥ ३३ ॥

वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा
 साक्षाद्यमो वा वरुणोऽनिलो वा ।
 रौद्रोऽग्निरर्को धनदश्च क्रोमो
 न वानरोऽयं स्वयमेव कालः ॥ ३५ ॥
 किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य
 लोकस्य धातुश्चतुराननस्य ।
 दहागतो वानररूपधारी
 रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ॥ ३६ ॥
 किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य
 रक्षो विनाशाय परं सुतेजः ।
 अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तमेकं
 स्वमायया साम्प्रतमागतं वा ॥ ३७ ॥
 इत्येवमूर्चुर्बहवो विशिष्टा
 रक्षोगणास्तत्र समर्थं सर्वे ।

आम्बरादम्बरपर्यन्तम् । रूक्षप्रभः, क्रूरकान्तिः । किंशुकपुष्पव-
 च्छूडा शिखा यस्य सः । निर्वाणानामधोविच्छिन्नानाङ्गु एतन्न वर्त्तमानानां
 धूमानामाकुला राजयो नीलोत्पलाभा अम्बाकाराः सन्धः, प्रश्नार्थ-
 शिरे ॥ ३४ ॥

वचित्वत्रिदशेश्वरत्वविशिष्टो महेन्द्र इत्यर्थः । रौद्रोऽग्निः स्र-
 त्ततीयनयनसम्बन्धमिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

सप्राणसङ्घां सगृहां सवृक्षां
 दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ॥ ३८ ॥
 ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा
 सराक्षसा साश्वरथा सनागा ।
 सपत्तिसङ्घा समृगा सवृक्षा
 हरोद दीना तुमुलं सशब्दम् ॥ ३९ ॥
 हा तात ! हा पुत्रककान्तमित्र !
 हा ! जीवितेशाङ्ग हतं सुपुण्यम् ।
 रक्षोभिरेवं बद्धधा ब्रुवद्भिः
 शब्दः कृतो घोरतरः सुभीतः ॥ ४० ॥
 ऊताशनज्वालसमावृता सा
 हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा ।
 हनूतः क्रोधबलाभिभूता
 बभूव शापोपहतेव लङ्का ॥ ४१ ॥
 ससम्भ्रमं त्रस्तविषण्णरक्षसां
 समुज्वलज्ज्वाल ऊताशनाङ्किताम् ।

विशिष्टा महाबलाः प्रहस्तादय इत्यर्थः । समीक्ष्य इत्येवमूचुरित्य-
 न्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सुपुण्यमतिशयितमर्जितं पुण्यम् ॥ ४० ॥

परिवृत्तयोधा पर्यस्तयोधा ॥ ४१ ॥

ददर्श लङ्कां हनुमान् महामनाः
 स्वयम्भुरोषोपहतामिवावनिम् ॥ ४२ ॥
 भंक्त्वा वनं पादपरत्नसङ्कुलं
 हत्वा तु रचांसि महान्ति संघुगे ।
 दग्ध्वा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं
 तस्थौ हनूमान् पवनात्मजः कपिः ॥ ४३ ॥
 स राक्षसांस्तान् सुबद्धञ्च हत्वा
 वनञ्च भंक्त्वा बद्धपादपं तत् ।
 विष्टञ्च रक्षोभवनेषु चाग्निं
 जगाम रामं मनसा महात्मा ॥ ४४ ॥
 त्तस्तु तं वानरवीरमुख्यं
 महाबलं मारुततुल्यवेगम् ।
 महामतिं त्रायुसुतं वरिष्ठं
 प्रनुष्टुर्वदेवगणाश्च सर्वे ॥ ४५ ॥
 देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च
 गन्धर्वविद्याधरपन्नगाश्च ।
 भृतानि सर्वाणि महान्ति तत्र
 जग्मुः परां प्रीतिमन्त्यरूपाम् ॥ ४६ ॥

भंक्त्वा वनं महातेजा हत्वा रचांसि संघुगे ।

दग्ध्वा लङ्कापुरीं भीमां रराज स महाकपिः ॥ ४७ ॥

गृहायप्रशुक्लायतले विचित्रे

प्रतिष्ठितो वानरराजमिंहः ।

प्रदीप्तलाङ्गुलकृतार्चिमाली

व्यराजतादित्यं इवार्चिमाली ॥ ४८ ॥

लङ्कां समस्तां संपीड्य लाङ्गुलाग्निं महाकपिः ।

निर्वापयामास तदा समुद्रे हरियुङ्गवः ॥ ४९ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।

दृष्ट्वा लङ्कां प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

• स्वयम्भूरोषोपहृताम् । खदिनान्त इति शेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

गृहायुप्राणां गृहश्रेष्ठानां शुक्रायतले प्रासादायभूमौ । प्रदीप्त-
लाङ्गुलेन कृतार्चिमाला यस्यास्ति सः ॥ ४८ ॥

समुद्रे निर्वापयामास । लाङ्गुलपक्षेपणेनेति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणांतलके

सुन्दरकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

सन्दीप्यमानां विश्वस्तां त्रस्तरक्षोणणां पुरीम् ।
 अवेक्ष्य हनुमान् लङ्कां चिन्तयामास वानरः ॥ १ ॥
 तस्याभृत् स महान्स्वासः कुत्सा चात्मन्यजायत ।
 लङ्कां प्रदहता कामं किं खित् कृतमिदं मया ॥ २ ॥
 धन्याः खलु महात्मानो ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ।
 निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाग्निभा ॥ ३ ॥
 क्रुद्धः पापं न कुर्यात् कः क्रुद्धो हन्यात् गुरूनपि ।
 क्रुद्धः परुषया वाचा तरः साधूनधिच्छिपेत् ॥ ४ ॥

सन्दीप्यमानामिति ॥ १ ॥ १

कुत्साचात्मन्यजायतेऽत्युक्तां कुत्सामाह,—लङ्कामिति । किं खित्कर्म-
 कृतम् । कुत्सितमेव कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तां कुत्सितकार्यमूषं शेष इति निश्चित्य तत्रहितान् सौति ।
 धन्या इति । दुःखातिशयादेव महात्मपदपौनरुक्त्यं न दोषाय ॥ ३ ॥

क्रुद्धः पापं न कुर्याद्य इति पाठे क्रुद्धो यः कश्चित्पापं कुर्यात् ।
 नञि काकुः । अपि तु कुर्यादेव । अकारणमशक्तमेवेत्यर्थः । तदेव
 दशयति । क्रुद्धो हन्यादिति ॥ ४ ॥

वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित् ।
 नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥ ५ ॥
 यः समुत्पतितं क्रोधं ऋमयैव निरस्यति ।
 यथोरगस्त्रचं जीर्णां स वै पुरुषं उच्यते ॥ ६ ॥
 धिगस्तु मां सुदुर्वृद्धिं निर्लज्जं पापकृत्तमम् ।
 अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्त्रामिघातकम् ॥ ७ ॥
 यदि दग्धा त्वियं सर्वा नूनमार्यापि जानकी ।
 दग्धा तेन मया भर्तुर्हृतं कार्यमजानता ॥ ८ ॥
 यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्यमवसादितम् ।
 मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरचिता ॥ ९ ॥
 ईषत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न संशयः ।
 तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥ १० ॥

न जानातीत्येतदेव स्पष्टयौक्तं । 'नाकार्यमिति । क्रुद्धस्याकार्यम-
 यत्तनुद्भ्रष्टकरणीयं न किञ्चिदप्यस्ति ।' अतो गुरुहननाद्यपि करोत्ये-
 वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

धिगस्तुमामित्यनेनेनेन स्वधिकारमाह,—यदीति । इयं लङ्का
 सर्वापि नूनं दग्धैव । यदि जानक्यप्यत्रत्या दग्धास्यात्तदा तेन अजा-
 नता मया भर्तुः कार्यं हृतं भवेत् ॥ ८ ॥

एतदेव विदुषोति । यदर्थमिति ॥ ९ ॥

एतत्कार्यं लङ्कादाहरूपम् । ईषत्कार्यमिव अग्रयाससाध्यकार्य-

विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ।
 लङ्कायाः कञ्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ ११ ॥
 यदि तद्विहतं कार्यं मया प्रज्ञः विपर्ययात् ।
 इहैव प्राणसन्धासो ममापि ह्यद्य रदूचते ॥ १२ ॥
 किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद्वड्ढवामुखे ।
 शरीरमिह सत्त्वानां दग्धि सागरवासिनाम् ॥ १३ ॥
 कथञ्च जीवता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः ।
 तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्वघातिना ॥ १४ ॥
 मया खलु तदेवेदं रोषदोषात् प्रदर्शितम् ।
 प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ १५ ॥
 धिगस्तु राजसम्भावमनीशमनवस्थितम् ।
 ईश्वरेणापि यद्भागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १६ ॥

मिथ कृतमनुष्ठितमासीत् । अत्र नि संशयः । भर्तुः कार्यन्तु मया
 सर्वथा नाश्रितमेवेत्याह,—तस्येति । क्रोधाभिभूतेन मया सीतामपरि-
 रक्षता कृतस्य सीतादर्शनरूपस्य कार्यस्य मूलक्षयः कृतः ॥ १० ॥

ननु सीताविनाशनिश्चयश्चे कथं तत्राह,—विनष्टेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

वड्ढवामुखेऽप्रावित्यन्वयः । दग्धि ददामि ॥ १३ ॥ १४ ॥

तदेवेदं कपित्वमनवस्थितमथर्वस्थितकार्यकारोति त्रिषु लोकेषु
 प्रसिद्धं दर्शितम् । रोषदोषात्क्षीविषयक्रोधदोषात् ॥ १५ ॥

राजसं रजोगुणमूलम् । भावं चेष्टाविशेषम् । अनीशं कार्या-

विनष्टायान्तु सीतायां तावुभौ विनश्चिद्यतः ।

तयोर्विनाशे सुग्रीवंः सबन्धुर्विनश्चिद्यति ॥ १७ ॥

एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः ।

धर्मात्मा सह शत्रुघ्नः कथं शच्छति जीवितुम् ॥ १८ ॥

इच्छाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशयः ।

भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोकमन्तापपीडिताः ॥ १९ ॥

तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ।

रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः ॥ २० ॥

इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे ।

पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत् ॥ २१ ॥

अथवा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्नेन तेजसा ।

न नश्चिद्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥

न हि धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजसः ।

स्वचरित्राभिगुप्तां तां स्पृष्टुमर्हति पावकः ॥ २३ ॥

समर्थम् । अतएवानवस्थितसुखवस्थितफलजनकं धिक् । यद्यस्मादीश्व
रेणापि समर्थेनापि मया रागाद्भोगुणमूलकोधवशात् सीता न
रक्षिता अतोऽधिक् ॥ १६ ॥

उभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

साक्षादुपलब्धानि अपरोक्षमनुभूतशुभफलानि उपपेदिरे । जातानि
दृष्ट्वा पुनरचिन्तयदित्यर्थः ॥ २१ ॥

नूनं रामप्रभावेण वैदेह्याः सुकृतेन च ।

यन्मां दहनकर्मायं नादहृत्त्वव्याहनः ॥ २४ ॥

त्रयाणां भरतादीनां भ्रातॄणां देवता च या ।

रामस्य च मनःकान्ता सा कथं विनश्चिष्यति ॥ २५ ॥

यद्वा दहनकर्मायं सर्वत्र प्रभुरव्ययः ।

न मे दहति लाङ्गूलं कथमार्यां प्रधक्ष्यति ॥ २६ ॥

पुनश्चाचिन्तयत्तत्र हनूमान् विस्मितस्तदा ।

हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम् ॥ २७ ॥

तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्त्सरि ।

असौ विनिर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २८ ॥

विनिर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधक्ष्यति । अथवेति । नाग्निरसौ प्रवर्त्तते इति ।
अग्निर्दग्निं न दहतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

दहनकर्मा भस्मीकरणसङ्घजसर्भैः । यद्यत्कृत्प्रभावान् मां तत्-
सेवकं नादहत् । तत एव तां स्थलमपि नार्हतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

त्रयाणां भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाणां देवतात्वात्तस्याममप्रवृत्ते राम-
भयाञ्चेति भावः ॥ २५ ॥

सर्वत्र प्रभुरपि यत्सेवकत्वान् मे लाङ्गूलं न दहति ततस्तां कथं
धक्ष्यति ॥ २६ ॥

देवीप्रभावात् सिन्धौ मद्दिश्रान्तिनिमित्तं गिरिदर्शनहेतुनाति
प्रभाववतीं तां न दहति इत्याह,—पुनश्चेति ॥ २७ ॥

स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् ।
 शुश्राव हनुमांस्तत्र चारणानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
 अहो खलु कृतं कर्म दुर्विगाहं हनुमता ।
 अग्निं विद्वजता तीक्ष्णं भीमं राक्षससङ्घनि ॥ ३० ॥
 प्रपलायितरक्षःस्त्रीवालवृद्धसमाकुला ।
 जनकोलाहलाधमाता क्रन्दतीवाद्विकन्दरैः ॥ ३१ ॥
 दग्धेयं नगरी लङ्का सावृप्राकारतोरेणा ।
 जानकी न च दग्धेति विस्मयोद्भूत एव नः ॥ ३२ ॥
 इति शुश्राव हनुमान् वाचं ताममृतोपमाम् ।
 बभूव चास्य मनसो हर्षस्तत्कालसम्भवः ॥ ३३ ॥
 सनिमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ।
 ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत्प्रीतमानसः ॥ ३४ ॥

विनिर्दहेत् । दाहविषयवाक्यप्रयोगेति शेषः । तथा चिन्तयं-
 चारणानां वाक्यं शुश्रावेति योजना ॥ २९ ॥ २९ ॥
 दुर्विगाहश्चेन्नाप्यसङ्गमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 विस्मयः आश्चर्यम् । अद्भुतः अभूतपूर्वः ॥ ३२ ॥
 तत्कालसम्भवस्तत्कालजातचारणवाक्यजः ॥ ३३ ॥
 दृष्टार्थैर्दृष्टप्रत्ययैर्निमित्तैर्दक्षिणाक्षिस्यन्दनादिभिः कारणैः सीता-
 रामप्रभावपातिव्रत्यादिरूपैर्ऋषिवाक्यैश्चारणवाक्यैः ॥ ३४ ॥

ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थ-
 स्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा ।
 प्रत्यक्ष्यतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा
 प्रतिप्रयाणाय मतिञ्चकार ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

विदित्वा चारणादिवाक्यैः । पुनरेव पुनरपि प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रति-
 प्रयाणाय किञ्चिन्वां प्रतिगन्तुं मतिं चकार ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 'सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

ततस्तु शिंशुपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् ।
अभिवाद्याब्रवीद्दिश्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम् ॥ १ ॥
ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्ष्यमाणा पुनः पुनः ।
भर्तुः स्नेहान्विता वाक्यं हनूमन्तमभाषत ॥ २ ॥
यदि त्वं मन्यसे तात ! वसैकाहमिहानघ ! ।
क्वचित्सुसंहृते देशे विश्रान्तः श्वो गर्मिष्यसि ॥ ३ ॥
मम चैवाल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तत्र वानर ! ।
शोकस्यास्याप्रमेयस्य सुहृत्तं स्यादपि त्वयः ॥ ४ ॥
गते हि हरिशादूल ! पुनः सम्प्राप्तये त्वयि ।
प्राणेष्वपि न विश्वासो मम वानरशुङ्गव ! ॥ ५ ॥
अदर्शनञ्च ते वीर ! भूमो मां दारयिष्यति ।
दुःखाहुःखतरं प्राप्तं दुर्मनःशोककर्षिताम् ॥ ६ ॥
अयञ्च वीर ! सन्देहस्तिष्ठतीव ममागतः ।
सुमहत्सु सहायेषु हर्ष्यक्षेप्तु महाबलः ॥ ७ ॥
कथञ्च खलु दुष्पारं सन्नरिष्यन्ति सागरम् ।
तानि हर्ष्यक्षमैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ ८ ॥

त्रयाणामिव भूतानां क्षागरस्यातिलङ्घने ।
 शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा माहृतस्य वा ॥ ९ ॥
 तदत्र कार्यनिर्बन्धे समुत्पन्ने दुरासदे ।
 किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यद्विधारदः ॥ १० ॥
 काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ।
 पर्याप्तः परवीरघ्न ! यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥
 बलैस्तु सङ्कुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ।
 मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १२ ॥
 तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ।
 भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १३ ॥
 तदर्थमपेक्षितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ।
 निशम्य हनुमान् वीरो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 देवि ! ह्यर्थं चसैन्यानामीश्वरः श्रवतां वरः ।
 सुग्रीवः सत्वमम्यन्ननुवार्थं कृतनिश्चयः ॥ १५ ॥
 स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः ।
 क्षिप्रमैष्यति वैदेहि ! सुग्रीवः श्रवगाधिपः ॥ १६ ॥
 तौ च वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
 आगम्य नगरीं लङ्कां सांयकैर्विधमिष्यतः ॥ १७ ॥
 सगणं राक्षसं हत्वा न चिराद्द्रघुनन्दनः ।
 त्वामादाय वरारोहे ! स्वां पुरीं प्रतिधास्यति ॥ १८ ॥

समाश्रयिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी ।
 चिप्रं द्रक्ष्यसि रामेण निहतं रावणं रणे ॥ १८ ॥
 निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यवान्धवे ।
 त्वं समेक्ष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २० ॥
 क्षिप्रमेक्ष्यति काकुत्स्थो ह्य्येचप्रवरैर्युतः ।
 यस्ते युधि विनिर्जित्य शोकं व्यपनयिष्यति ॥ २१ ॥
 एवमाश्रास्य वैदेहीं हनूमान् मारुतात्मजः ।
 गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत् ॥ २२ ॥
 राक्षसान् प्रवरान् हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ।
 समाश्रास्य च वैदेहीं दर्शयित्वा परं बलम् ॥ २३ ॥
 नगरीमाकुलां कृत्वा वञ्चयित्वा च रावणभृत् ।
 दर्शयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च ॥ २४ ॥
 प्रतिगन्तुं मनश्चक्रे पुनर्मध्येन सागरम् ।
 ततः स कपिशार्दूलः स्त्रीभिसन्दर्शनोत्सुकः ॥ २५ ॥
 आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिर्मर्दनः ।

इत आरुभ्यपुत्रमध्येन सागरमित्यन्ताञ्चतुर्विंशतिस्लोकाः प्राग्ब्या-
 ख्यातप्राया एव । १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

तुङ्गपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभिर्वनराजिभिः ॥ २६ ॥

सोत्तरीयमिवाम्बोदैः शृङ्गान्तरविलाम्बिभिः ।

बोधमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः ॥ २७ ॥

उन्मिषन्तमिवोद्धूतैर्लोचनैरिव धातूभिः ।

तोयौघनिःस्वनैर्मन्द्रैः प्राधीतमिव सर्वतः ॥ २८ ॥

प्रगीतमिव विस्यष्टं नानाप्रस्त्रवणस्वनैः ।

देवदारुभिरुद्धतैरुद्धवाङ्गमिव स्थितम् ॥ २९ ॥

प्रपातजलनिर्घोषैः प्राक्रुष्टमिव सर्वतः ।

वेपमानमिव श्यामैः कल्पमानैः शरद्वनैः ॥ ३० ॥

वेणुभिर्मारुतोद्धूतैः क्रूजन्तमिव कीचकैः ।

निःश्वसनामिवामर्षाद्दोरैराशीविषीत्तमैः ॥ ३१ ॥

अरिष्टं तदाख्यम् । नीलाभिर्वनराजिभिः । सपरिधानमिवेति शेषः ॥ २६ ॥

सोत्तरीयमिव कण्ठासेक्तात्तरोरुप्रारिणमिव । बोध्यमानमिव रविकिरणस्पर्शेन सर्वेषां तत्रत्यवरूनां विकासादिति भावः ॥ २७ ॥

उद्धूतैर्लोचनसदृशैर्धातुभिरुन्मिषन्तमिवेत्युक्त्वा । प्राधीतमिव उच्चैः प्रारब्धाध्ययनमिव । तत्स्वनानां महत्त्वात् ॥ २८ ॥

प्रगीतमिव प्रारब्धानमिव । तत्स्वनानां मन्दत्वात् ॥ २९ ॥

प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपातेभ्यो भृगुदेशेभ्यः पतञ्जलशब्दैः प्राक्रुष्ट-
मिवारब्धाक्रोशमिव । सर्वत्रादिकर्मणि कर्त्तरिक्त इत्याहुः । शर-
द्वनैः सप्तपर्णादिशरद्वृक्षसङ्घैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गङ्गरैः ।
 मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः ॥ ३२ ॥
 जृम्भमाणमिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः ।
 क्रूटैश्च बज्रधाकीर्णं शोभितं बज्रकन्दरैः ॥ ३३ ॥
 सालतालैश्च कर्णैश्च वंशैश्च बज्रभिवृतम् ।
 लतावितानैर्विततैः पुष्पवद्भिरलङ्कृतम् ॥ ३४ ॥
 नानामृगगणैः कीर्णं धातुनिष्यन्दभूषितम् ।
 बज्रप्रसवणोपेतं शिलासञ्चयसङ्कटम् ॥ ३५ ॥
 महर्षियत्तगन्धर्वकिन्नरोरगसेवितम् ।
 लतापादपसम्बाधं सिंहाधिष्ठितकन्दरम् ॥ ३६ ॥
 यान्नादिभिः समाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् ।

नीहारकृतगम्भीरैः नीहारवृष्टेन, तत्तद्दर्शनात्तत्कृतगम्भीरत्वं गङ्ग-
 राणाम् । ध्यायन्तमिव मुञ्जितेन्द्रियद्वारं ध्यानारूढमिव स्थितमित्यर्थः ।
 मेघपादाः मिघप्ररोहास्तन्निभैः पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः प्रक्रान्तमिवारब्धगमन-
 मिव ॥ ३२ ॥

अभ्रमालिभिः शिखरैः जृम्भमाणमिव गात्रमोटनं कुर्वाणमिव ।
 क्रूटैः शृङ्गैः ॥ ३३ ॥

लतारूपैर्विस्तृतैर्वितानैः ॥ ३४ ॥

धातुनिष्यन्दैर्धातुनिर्गमैर्भूषितम् । शिलासञ्चयेन शिलासमूहेन
 सङ्कटं नीरन्तम् ॥ ३५ ॥

आरुरोहानिलसुतः पर्वतं प्लवगोत्तमः ॥ ३७ ॥

रामदर्शनशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिषोदितः ।

तेन पादतलकान्ता रस्येषु गिरिमानुष ॥ ३८ ॥

सघोषाः समशीर्यन्त शिलासूणीकृतास्ततः ।

स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवहृत महाकपिः ॥ ३९ ॥

दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयन् लवणाभ्रसः ।

अधिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः ॥ ४० ॥

ददर्श सागरं भीमं भीमोरगनिधेवितम् ।

समारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसम्भवः ॥ ४१ ॥

प्रपेदे हरिशादूर्लो दक्षिणादुत्तरां दिशम् ।

स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ ४२ ॥

ररास विविधैर्भूतैः प्राविशदसुधातलम् ।

कम्पमानैश्च शिखरैः पतद्गिरिपि च द्रुमैः ॥ ४३ ॥

लताभिः पादपेषु सम्बान्धं व्याप्तम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

रामदर्शने शीघ्रेणातिवेगवतोत्कटेनेति यावत् । तेन हनुमन्ता

॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्रार्थयन् गमनप्राप्यत्वेनेच्छन् । अधिरुह्य ततोऽप्यूर्ध्वं गत्वा ॥ ४० ॥

स हनुमान्मारुत आकाशमिवोत्तरान्दिशं प्रपेदे मनसा प्राप ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥

कम्पविशिष्टशिखरपतद्द्रुमोपलक्षितो वसुधां प्राविशदित्स्वप्नसः ॥ ४३ ॥

तस्योद्भवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः ।
 निपेतुर्भूतले भग्नाः शक्रायुधहता इव ॥ ४४ ॥
 कन्दरोदरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् ।
 मिंहानां निनदो भीमो नभो भिन्दन् हि शूश्रुवे ॥ ४५ ॥
 त्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतभूषणाः ।
 विद्याधर्यः समुत्पेतुः सहसा धरणीधरात् ॥ ४६ ॥
 अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महात्रिषाः ।
 निपीडितशिरोयीवा व्यवेष्टन्त महाहयः ॥ ४७ ॥
 किन्नरोरगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तथा ।
 पीडितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ॥ ४८ ॥
 स च भूमिधरः श्रीमान् बलिना तेन पीडितः ।
 सद्यश्शिखरोदयः प्रविवेश रसातलम् ॥ ४९ ॥
 दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः ।
 धरण्यां समतां यातः स बभूवधराधरः ॥ ५० ॥

शक्रायुधं वक्षम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

त्रस्ता अतएव व्याविद्धानि व्यत्यस्तानि वसनानि यासान्ताः ॥ ४६ ॥
 व्यवेष्टन्तकुखलीकृतशरीरा अजायन्त । व्यचेष्टन्तेति पाठे पीडया-
 लुठमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

सद्यश्शिखरैरुदय उन्नते रसातलं प्रविवेश । अंशेन भूसम-
 शिखरायद्युक्तो जात इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

स लिलङ्घयिषुर्भीमं सलिलं लवणार्णवम् ।

कल्लोलैस्फालवेदान्तमुत्पपात नभो हरिः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

तदेव दर्शयति । दर्शति ॥ ५० ॥

कल्लोलैरास्फाल्यते स्पृश्यते तादृशो वेदान्तस्तीरप्रान्तो यस्य तं
सागरं लिलङ्घयिषुः उत्पपातेति सम्बन्धः ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

आमुत्य च महावेगः पञ्चानिव पर्वतः ।
 भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ १ ॥
 सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् ।
 तिथ्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवलशादलम् ॥ २ ॥
 पुनर्वसुमहामीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् ।
 ऐरावतमहाद्वीपं खातीहंसविलासितम् ॥ ३ ॥
 वातसङ्घातजालोर्मिचन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् ।
 हनूमानपरिश्रान्तः पुञ्जवेगगनार्णवम् ॥ ४ ॥

आवस्यत् उत्प्लुत्याधारं गगनभर्गुश्वत्वेन वर्णयति । भुजङ्गेत्यादि ।
 भुजङ्गादय एव विकसितानि कमलादिनीचस्मिन् ॥ १ ॥
 चन्द्ररूपेण कुमुदेन श्वेतोत्पलेन सहितम् अर्क्यरूपकारण्डवाख्य-
 जलपद्मिसहितम् । अम्बाणि मेघा एव शैवलानि शादलानि च यत्र
 तम् ॥ २ ॥

लोहिताङ्गो भौमः महाग्रहो महाग्रहः । खातीरूपो हंसो
 विलासितः कृतविलासो यत्र तत् ॥ ३ ॥

वातसङ्घातो वात्या तक्कालं तत्समूह एवोर्मयो यत्र तत् । चन्द्र-

ग्रममान इवाकाशं ताराधिपमिवोत्थिखन् ।
 हरन्निव सनत्त्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥ ५ ॥
 अपारमपरिश्रान्तश्चाब्धुधिं सभगाहृत ।
 हनूमान् मेघजालानि विकर्षन्निव सञ्कति ॥ ६ ॥
 पाण्डुरारूणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च ।
 हरितारूणवर्णानि महाभ्राणि चकाराशरे ॥ ७ ॥
 प्रविशन्नभ्रजालानि निष्क्रमंश्च पुनः पुनः ।
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते ॥ ८ ॥
 विविधाभ्रघनापन्नगोचरो धवलाम्बरः ।
 दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तथा चन्द्रायतेऽम्बरे ॥ ९ ॥
 ताक्ष्णायमाणो गगने स बभौ वायुनन्दनः ।
 दारयन् मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ १० ॥

किरणरूपशीतलजलयुक्तम् । मधुबार्धः । अत्र सावयवरूपकं गगन-
 स्यात्सर्वत्वेन चन्द्रादीनां कुमुदादित्वेन च रूपयात् ॥ ४ ॥

ताराधिपमुत्थिखन्निव नखैरिति शेषः । हरन्निव गृह्णन्निव
 ॥ ५ ॥ ६ ॥

महाभागीत्यस्य कपिना कथ्यमाशानीति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रविशन्निवृत्तमेवायं भ्रान्तरेखाह,—विविधेति । विविधेष्वभ्र-
 घनेषु आपन्नः गोचरो मार्गो येन सः । प्रवेशनिष्क्रमाभ्यां दृश्यादृश्य-
 तनुः । अयं श्लोकः प्रक्षिप्त इति भाति ॥ ९ ॥ १० ॥

नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ।
 प्रवरान् राक्षसान् हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ११ ॥
 आकुलां नगरौं कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् ।
 अर्दयित्वा महार्वारान् वैदेहीमभिवाद्य च ॥ १२ ॥
 आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन मागरम् ।
 पर्वतेन्द्रं सुनाभञ्च समुपसृश्य वीर्यवान् ॥ १३ ॥
 ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागमत् ।
 स किञ्चिदारत्सम्प्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ॥ १४ ॥
 महेन्द्रमेघसङ्काशो ननाद स महाकपिः ।
 स पूरयामास कपिर्दिशो दश भ्रमन्ततः ॥ १५ ॥
 नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ।
 स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः ॥ १६ ॥
 ननाद सुप्रहानादं लाङ्गूलञ्चाप्यकम्पयत् ।
 तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णाचरित्ते पंथि ॥ १७ ॥
 फलतीवास्य घोषेण गगनं मार्कमण्डलम् ।
 ये तु तत्रोत्तरे कूले समुद्रस्य महाबलाः ॥ १८ ॥

मेघस्वनमहास्वनो यस्य सः ॥ ११ ॥ १२ ॥

सुनाभं मैनाकम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

लाङ्गूलञ्चाप्यकम्पयदिति स्वभावोक्तिः ॥ १७ ॥

पूर्वं संविष्टिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षुः ।
 महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव निःस्वनम् ।
 शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूर्खवेगं हनूमतः ॥ १९ ॥
 ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकंसः ।
 वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २० ॥
 निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः ।
 बभूवुरुत्सुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २१ ॥
 जाम्बवान् स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः ।
 उपामन्त्र्य हरीन् सर्वादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनूमान्नात्र संशयः ।
 न ह्यस्याकृतकार्यस्य नाद् एवंविधो भवेत् ॥ २३ ॥
 तस्य बाहूरूखेगञ्च निनादञ्च महात्मनः ।
 निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्प्रेतुर्यतस्ततः ॥ २४ ॥

फलतीव विशोर्यतीव । १८ ॥

ये पूर्वं संविष्टितास्ते तोयदनिस्वनमिव ऊखवेगं तञ्जन्यं घोषं
 शुश्रुवुरित्यन्वयः ॥ १९ ॥

वानरेन्द्रस्य निर्घोषं तदीयसिंहनादम् ॥ २० ॥

सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः तेन शब्देन हनूमानेवैतीति निश्चित्य तद्दर्शन-
 काङ्क्षाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

बाहूरूखेगं तञ्जन्यशब्दं निनादञ्च कण्ठशब्दञ्च ॥ २४ ॥

ते नगाग्रान्गार्गाणि शिखराच्छिखराणि च ।
 प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षुवः ॥ २५ ॥
 ते प्रीताः पादपात्रेषु गृह्य शाखामवस्थिताः ।
 वासांसि च प्रकाशानि समाविध्यन्त वानराः ॥ २६ ॥
 गिरिगङ्गरसलीनो यथा गर्जति मारुतः ।
 एवं जगर्ज बलवान् हनूमान् मारुतात्मजः ॥ २७ ॥
 तमभ्रघनसङ्काशमापतन्तं महाकपिम् ।
 दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्युः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २८ ॥
 ततस्तु वेगतान् वीरो गिरेर्गिरिनिभः कपिः ।
 निपपात गिरेस्तस्य शिखरे पादपाकुले ॥ २९ ॥
 हर्षेणापूर्यमाणोऽसौ रम्ये पर्वतनिर्भरे ।

नगाग्रान् स्वाश्रयादूर्द्धदेशस्थानि नगाग्राणीत्यर्थः ॥ २५ ॥

ते शाखां गृह्य गृहीत्वा ऊर्द्धदिशा हनूमन्निरोक्ष्ये पतनभिया
 शाखां गृहीत्वा धृत्वा पादपात्रेषु तदग्रांशासु स्थिताः । वासांसि
 समाविध्यन्त प्राकम्पयन्त दृष्ट्वान्तरश्चेति भावः । प्रकाशानि निर्मल-
 तया प्रकर्षेण शोभन्ते तादृशानि वासांसि ॥ २६ ॥ २७ ॥

अश्वं मेघस्तदुपरि यो मेघस्तत्सङ्काशम् अत्युन्नतं मेघसमूहसदृश-
 मित्यर्थमन्ये । स्वजीवनदाहत्वेन स्वपूज्यत्वात्प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ २८ ॥

ततो गिरेः अदिष्टाख्याद्विरेः झुतः कपिः तस्य महेन्द्रस्य गिरेः
 शिखरे निपपात । अनेनाविश्रममागमनं ध्वनितम् ॥ २९ ॥

क्लिन्नपक्ष्मवाकाशात्पपात धरणीधरः ॥ ३० ॥

ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुङ्गवाः ।

हनूमन्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३१ ॥

परिदार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ।

प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमागतमुपागमन् ॥ ३२ ॥

उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ।

प्रत्यर्चयन् हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ॥ ३३ ॥

विनेदुर्मुदिताः केचित् केचित्किलकिलां तथा ।

दृष्टाः पादपशाखाश्च आनिन्युर्वानरर्षभाः ॥ ३४ ॥

हनूमांस्तु गुरून् वृद्धान् जाम्बवत्प्रमुखांस्तदा ।

कुमारुमेङ्गदञ्चैव सोऽवन्दत महाकपिः ॥ ३५ ॥

स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः ।

दृष्ट्वा देधीति विक्रान्तः संचेपेण न्यवेदयत् ॥ ३६ ॥

निषसाद च हस्तेन गृह्णीत्वा वालिनः सुतम् ।

रमणोद्ये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥ ३७ ॥

क्लिन्नपक्षो धरणीधर इवाकाशात्पपात । हृष्योर्पूर्य्यमात्रः पूर्य्य-
मायाहृदयः पर्वतनिर्भरे निर्भरप्रकर्षके शिखरे इत्यर्थमेके । अमनिष्ट-
त्तये जन्मशुभं प्रतित इत्यन्ये ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

शाखानयनं हनूमत आसनार्थम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

हनूमानब्रवीत् पृष्टस्तदा तान् वानरर्षभान् ।
 अंशोकवनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा ॥ ३८ ॥
 रक्ष्यमाणा सुघोराभीराक्षसीभिरनिन्दिता ।
 एकत्रेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा ॥ ३९ ॥
 उपवासपरिश्रान्ता मलिना जटिला कृशा ।
 ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् ॥ ४० ॥
 निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानराभवन् ।
 स्त्रेडन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः ॥ ४१ ॥
 चक्रुः किलकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ।
 केचिदुच्छ्रितलाङ्गुलाः प्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः ॥ ४२ ॥
 आयताक्षितदीर्घाणि लाङ्गूलानि प्रविव्यधुः ।
 अपरे तु हनूमन्तं श्रीमन्तं वानरोत्तमम् ॥ ४३ ॥
 आस्रुत्य गिरिशृङ्गेषु संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः ।
 उक्तवाक्यं हनूमन्तमङ्गदेस्तु तदाब्रवीत् ॥ ४४ ॥
 एवेषां हरिवीराणां मध्ये वाचंमनुत्तमाम् ।
 सत्वे वीर्ये न ते काश्चित्समो वानर ! विद्यते ॥ ४५ ॥

ताभ्यां जाम्बवदङ्गदाभ्यां प्रसादितः प्रसन्नदृष्ट्या कारितात्मनिरो-
 क्षणः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

आयताक्षितदीर्घाणि आयामो विस्तारः स्त्रौत्यमित्यन्ये ॥ ४३ ॥

यदवभृत्सु विसीर्षं सगरं पुनरागतः ।
 जीवितस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरोत्तम ! ॥ ४६ ॥
 त्वत्प्रसादात्समेध्यामः सिद्धार्था दाघवेण ह ।
 अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्यमहो हृतिः ॥ ४७ ॥
 दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी ।
 दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् ॥ ४८ ॥
 ततोऽङ्गदं हनूमन्तं जास्ववन्तश्च वानराः ।
 परिवार्य प्रसुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः ॥ ४९ ॥
 उपविष्टा गिरेस्तस्य शिलासु विपुलासु ते ।
 ओतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ॥ ५० ॥
 दर्शनञ्चापि लङ्कायाः सीताया रावणस्य च ।
 तस्यः प्राञ्जलयः सर्वे हनूमद्वदनोन्मुखाः ॥ ५१ ॥
 तस्यौ तत्राङ्गदः श्रीमान् वानरैर्बहुभिर्दृतः ।
 उपास्यमानो विविधैर्दिविदिवपतियथा ॥ ५२ ॥
 हनूमता कीर्त्तिमता यशस्विना
 तथाङ्गदेनाङ्गदनद्वुबाङ्गना ।

गिरिप्रदङ्गेषु आसृत्सु तेभ्य आसृत्सुत्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

समेध्यामः सङ्गता भविष्यामः । अहो इति तत्र स्वामिभक्त्यादिक-
 मास्वर्थमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

विविधैर्देवैरुपास्यमान इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महत्
महीधरायं ज्वलितं श्रियाभवत् ॥ ५३ ॥

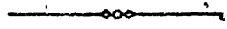
इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

कीर्त्तिमता हनुमता यशस्विनाङ्गदेनेत्वर्यः । ज्वलितं युक्तम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गं महेन्द्रस्य महाबलाः ।
हनूमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुर्हृत्तमाम् ॥ १ ॥
प्रीतिमत्सूपविष्टेषु वानरेषु महात्मसु ।
तं ततः प्रतिसंहृष्टः प्रीतियुक्तं महाकपिम् ॥ २ ॥
जाम्बवान् कार्यवृत्तान्तमपृच्छदनिलात्मजम् ।
कथं दृष्ट्वा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्त्तते ॥ ३ ॥
तस्याञ्चापि कथं वृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः ।
तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे ! ॥ ४ ॥
सन्मार्गिता कथं देवी किञ्चन मा प्रत्यभाषत ।
श्रुतार्थाञ्चिन्तयिष्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम् ॥ ५ ॥
यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान् ।
रक्षितव्यञ्च यत्तत्र तद्भवान् व्याकरोतु नः ॥ ६ ॥

हनूमत्प्रमुखाः परस्परं मिलिता इति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

कार्यविषयं वृत्तान्तम् ॥ ३ ॥

कथं वृत्तः कीदृग्व्यापारः ॥ ४ ॥ ५ ॥

स नियुक्तस्तस्मिन् सम्प्रदृष्टतनूरुहः ।

नमस्यन् शिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्रायात् खमाप्नुतः ।

उदधेर्दक्षिणं पारं काञ्चनमाणः समाहितः ॥ ८ ॥

गच्छतश्च हि मे घोरं विघ्नरूपमिवाभवत् ।

काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ९ ॥

स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नञ्च तं नगम् ।

उपसङ्गम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगमुत्तमम् ॥ १० ॥

कृता मे मनसा बुद्धिर्भक्तयोऽयं मयेति च ।

प्रहतस्य मया तस्य लाङ्गूलेन महागिरेः ॥ ११ ॥

शिखरं सूर्य्यसङ्काशं व्यशीर्य्यत सहस्रधा ।

व्यवसायञ्च तं बुध्वा सहोवाच महागिरिः ॥ १२ ॥

पुंवेति मधुरां वाणीं मनः प्रह्लादयन्निव ।

पितृव्यञ्चापि मां विद्धि सखायं मातरि घनः ॥ १३ ॥

चिन्तनीयनिश्चयमेवाह,—यश्चेति । रक्षितव्यं रामसन्निधौ गोपनीयम् । अवक्तव्यमिति यावत् । अवक्तव्यञ्च यत्तच्चिन्तयिष्यामिऽतस्तत्पृष्टं सर्वमात्मवान् भवान् आकरोतु ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

विघ्नरूपमिवेत्युक्तं तदेवाह,—काञ्चनमिति । पश्यामि दृष्टमित्यर्थः । तदाश्चर्य्यम्वादद्यापि पश्यामीत्यर्थः ॥ ९ ॥

मेने जिहुत्तमपुस्रधैकवचनम् । उपसङ्गम्य प्राप्य ॥ १० ॥ ११ ॥

मैनाकमिति विख्यातं निवसन्तं महोदधौ ।
 पक्षवन्तः पुरा तत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः ॥ १४ ॥
 कन्दतः पृथिवीञ्चेरुर्बाधमानाः सनन्ततः ।
 श्रुत्वा नगानाञ्चरितं महेन्द्रः पाकशासनः ॥ १५ ॥
 वज्रेण भगवान् पक्षौ चिच्छेदैषां सहस्रशः ।
 अहन्तु मोचितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना ॥ १६ ॥
 मारुतेन तदा वत्स ! प्रक्षिप्तो वरुणालये ।
 राघवस्य मया साह्ये वर्त्तितव्यमरिन्दम ! ॥ १७ ॥
 रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रममविक्रमः ।
 एतच्छ्रुत्वा मया तस्य मैनाकस्य महात्मनः ॥ १८ ॥
 कार्य्यमाविद्य च गिरेरुद्धतं वै मनो मम ।
 तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना ॥ १९ ॥
 स चाप्यन्तहितः शैलो मानुषेण वपुष्मता ।
 शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ ॥ २० ॥
 उत्तमं जवमास्थाय शेषमध्वानमास्थितः ।

व्यवसायं स्वभेदनरूपम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

कन्दतः स्वेच्छयेत्यर्थः । चरितं प्रजाबाधनरूपम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

मोचनप्रकारमाह,—मारुतेनेति । साह्ये साहाय्ये ॥ १७ ॥

तत्र हेतुर्धर्मभृतां श्रेष्ठत्वादि ॥ १८ ॥

उद्धतम् अये चलितम् ॥ १९ ॥

ततोऽहं सुचिरं कालं जवेनाभ्यगमं पथि ॥ २१ ॥
 ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् ।
 समुद्रमध्ये सा देवीं वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 मम भक्त्यः प्रदिष्टस्वममरैर्हरिसत्तम ! ।
 ततस्त्वां भक्तिय्यामि विहितस्त्वं हि मे सुरैः ॥ २३ ॥
 एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
 विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यञ्चेदमुदीरयन् ॥ २४ ॥
 कामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परन्तपः ॥ २५ ॥
 तस्य सीता हता भार्या रावणेन दुरात्मना ।
 तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ २६ ॥
 कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सति ।
 अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामञ्चाक्लिष्टकारिणम् ॥ २७ ॥
 आगमिष्यामि ते वक्तुं सत्यं मूर्तिं शृणोमि ते ।
 एवमुक्ता मया स्य तु सुरसा कामरूपिणी ॥ २८ ॥

स शैलो मानुषेण वपुष्मता प्रशस्तेन शरीरेण महाशैलोऽन्तर्हितः
 शैलेन शिलारूपेण च महोदधावन्तर्हित इत्यनयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 प्रदिष्टो विहित इत्यर्थः । विहितः प्रापित इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥

सकाशं समीपम् ॥ २६ ॥

अब्रवीन्नातिवर्त्तत कश्चिदेष वरो मम ।

एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः ॥ २९ ॥

ततोऽर्द्धगुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु ।

मत्प्रमाणाधिकञ्चैव व्यादितन्तु सुखं तत्रा ॥ ३० ॥

तत् दृष्ट्वा व्यादितन्त्वास्यं ह्रस्वं ह्यकरवं पुनः ।

तस्मिन् सुहृत्ते च पुनर्बभूवाङ्गुष्ठसम्भतः ॥ ३१ ॥

अभिपत्याग्रु तद्वक्त्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणात् ।

अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ॥ ३२ ॥

अर्थसिद्धौ हरिश्रेष्ठ ! गच्छ सौम्य ! यथासुखम् ।

समानय च वैदेही राघवेण महात्मना ॥ ३३ ॥

सुखी भव महाबाहो ! प्रीतास्मि तव वानर । ।

विषये सति तदीयदेशे सति विद्यमाने मैथिलीदर्शननिवेदनार्थं
रामञ्च दृष्ट्वा ॥ २७ ॥ २८ ॥

नातिवर्त्तत नातिक्रमेत मां प्राप्नो मदाहारतां प्राप्नो न गच्छे-
दित्यर्थः ॥ २९ ॥

अर्द्धगुणविस्तारः अर्द्धस्य दशयोजनार्द्धस्य पञ्चयोजनस्य गुण
आवृत्तिल्लिङ्गितारः । दशयोजनविस्तार इति यावत् । पूर्वं दशयोजन-
विस्तारोक्त्यानुगुण्येनैवं व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

ह्रस्वं स्वशरीरमिति शेषः । तदेवाहाङ्गुष्ठसम्मित इति । देह इति
शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

समानय मेलय ॥ ३३ ॥

ततोऽहं साधु साध्वीति सर्वभृतैः प्रशंसितः ॥ ३४ ॥

ततोऽन्तरीचं विपुलं भ्रुतोऽहं गरुडो यथा ।

ह्याया-मे निगृहीता च न च पश्यामि किञ्चन ॥ ३५ ॥

सोऽहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन् ।

न किञ्चित्तत्र पश्यामि येन मे विहता गतिः ॥ ३६ ॥

अथ मे बुद्धिरुत्पन्ना किन्नाम गमने मम ।

ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपमत्र न दृश्यते ॥ ३७ ॥

अधोभागे तु मे दृष्टिः शोचतः पतिता तदा ।

तत्राद्भुतमहं भीमां राक्षसीं सलिलेशयाम् ॥ ३८ ॥

प्रहस्य च महानादमुक्तोऽहं भीमया तथा ।

अवस्थितमसम्भ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम् ॥ ३९ ॥

कासि गन्ता महाकाय ! क्षुधिताया ममेप्सितः ।

भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम् ॥ ४० ॥

बाढमित्येव तां वाणीं प्रत्यगृह्णामूर्ध्वं ततः ।

आस्वप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम् ॥ ४१ ॥

साधु साध्वीति । अत्र दीर्घ आर्षः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

येन गतिविहता तत्किञ्चिन्न पश्यामि नापश्यमित्यन्वयः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अवस्थितं निश्चेष्टम् । तथाप्यसम्भ्रान्तं भयहीनं मां लक्ष्मीकृत्येदं

वाक्यमहमुक्त इत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

ममेप्सितो भक्षस्वमतो मे देहं प्रीणयेत्यन्वयः ॥ ४० ॥

तस्याञ्चास्य' महङ्गीमं वर्द्धते मम भक्षणे ।
 न तु मां सानुबुधे मम वा विकृतं कृतम् ॥ ४२ ॥
 ततोऽहं त्रिपुलं रूपं संचिष्य निमिषान्तरात् ।
 तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभंस्थलम् ॥ ४३ ॥
 सा विस्मृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि ।
 मया पर्वतसङ्काशा निकृत्तहृदया सती ॥ ४४ ॥
 शृणोमि खगतानाञ्च वाचः सौम्या महात्मनाम् ।
 राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता ॥ ४५ ॥
 तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन् ।
 गत्वा च महदध्वानं पश्यामि नगमण्डितम् ॥ ४६ ॥
 दक्षिणं तीरमुदधेर्लङ्गा यत्र गता पुरी ।
 अस्तं दिनकरे याति रक्षसां निलयां पुरीम् ॥ ४७ ॥

प्रत्यग्रहाम् अङ्गीकृतवान् । तस्या आस्य प्रमाणादधिकं भवति
 यथा तथा आत्मनः कायमंपूरयम् अवर्द्धयम् ॥ ४१ ॥

मां सा न बुबुधे । अयं कामरूपी सर्वविघ्ननिर्दहन इति मां न
 ह्यासवतीत्यर्थः । मम कृतं विकृतं मया कृतं विकृतं विकारस्वरूपं
 वक्ष्यमाणसूक्ष्मरूपत्वञ्च न बुबुधे ॥ ४२ ॥

तदेवाह,—तत इति । आदाय कर्त्तित्वा । प्रपतामि प्रापतम् ॥ ४३ ॥

विस्मृष्टभुजा विप्रकीर्णभुजा ॥ ४४ ॥

सिंहिका हनुमताहतेति खगतानां वाचः शृणोमि अताः ॥ ४५ ॥

प्रविष्टोऽहमविज्ञातो रक्षोभिर्भोमविक्रमैः ।
 तत्र प्रविशतश्चापि कल्पान्तघनसप्रभा ॥ ४८ ॥
 अदृष्टमं विमुञ्चन्ती नारी काप्युत्थिता पुरः ।
 जिघांसन्तीं ततस्तान्त्वं ज्वलदग्निशिरोरूहाम् ॥ ४९ ॥
 सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सभैरवाम् ।
 प्रदोषकाले प्रविशं भीतयाहं तयोदितः ॥ ५० ॥
 अहं लङ्का पुरी वीर ! निर्जिता विक्रमेण ते ।
 यस्मान्तस्माद्विजेतासि सर्वरक्षांस्यशेषतः ॥ ५१ ॥
 तत्राहं सर्वरात्रन्तु विचरन् जनकात्मजाम् ।
 रावणान्तःपुरगतो न चापश्यं सुमध्यमाम् ॥ ५२ ॥
 ततः सीतामपश्यंस्तु रावणस्य निवेशने ।
 शोकसागरमासाद्य न पारमुपलक्षये ॥ ५३ ॥
 शोचतां च मया दृष्टं प्राकारेणाभिसंवृतम् ।

आत्ययिकं जातकालविलम्बम् । कृत्यं सीतादर्शनम् । स्मरन्नेव
 महदध्वानं गत्वा उदधेर्दक्षिणं सीरं पश्यामि दृष्टवान् ॥ ४९ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

मां जिघांसन्तीम् । ज्वलदग्नितुल्यकेशपाशाम् ॥ ४९ ॥

सभैरवाम् अतिशयेन भयङ्कररूपाम् । प्रविशं प्राविष्टम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

सर्वरात्रं सर्वां रात्रीम् । अल्पशेषायां रात्रावशोकवनिक्वायां
 दर्शनादेवमुक्तिः ॥ ५२ ॥

उपलक्षये उपलक्षयम् ॥ ५३ ॥

काञ्चनेन विद्वष्टेन गृहोपवनमुत्तमम् ॥ ५४ ॥
 सप्राकारमवश्रुत्य पश्यामि बज्रपादपम् ।
 अशोकवनिकामध्ये शिंशपापादपो महान् ॥ ५५ ॥
 तमारुह्य च पश्यामि काञ्चनं कद्वलीवनम् ।
 अदूराच्छिंशपावृक्षात् पश्यामि वरवर्णिनीम् ॥ ५६ ॥
 श्यामां कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ।
 तदेकवासःसंवीतां रजोध्वस्तशिरोरुहाम् ॥ ५७ ॥
 शोकसन्तापदीनाङ्गीं सीतां भर्तृहिते स्थिताम् ।
 राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूराभिरभिसंवृताम् ॥ ५८ ॥
 भांसशोणितभक्ष्याभिव्याघ्रीभिर्हरिणीं यथा ।
 सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुञ्जमुञ्जः ॥ ५९ ॥

विद्वष्टेन विप्रकृष्टोर्द्धभागेन । अत्युच्चनेति यावत् । तारुश्रेण
 प्रासादेनावृतं किञ्चित् स्थानं मथा दृष्टम् ॥ ५४ ॥

ततः प्राकारमवश्रुत्य बज्रपादपं गृहोपवनमुद्यानं पश्यामि अप-
 श्यम् । महान् पादपो दृष्ट इति शेषः ॥ ५५ ॥

पश्यामीति प्राग्वत् । काञ्चनं तद्वर्णम् । अदूराच्छिंशपावृक्षात्
 शिंशपावृक्षस्य समीपे ॥ ५६ ॥

तदेकवासःसंवीतां तेन हृदयकाले किञ्चिन्धायां पूर्वं दृष्टेनैवक-
 वाससा संवीताम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

व्याघ्रीपरिवृतां हरिणीमिव तामपश्यमिति सम्बन्धः । राक्षसी

एकवेणीधरा दीना भर्त्सिन्तांपरायणा ।
 भूमिशय्याविवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ ६० ॥
 रावणादिनिवृत्तार्थी मर्त्स्ये कृतनिश्चया ।
 कथञ्चिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥ ६१ ॥
 तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ।
 तत्रैव शिंशपावृत्ते पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६२ ॥
 ततो हलाहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रितम् ।
 गृष्टणोभ्याधिकगभीरं रावणस्य निवेशने ॥ ६३ ॥
 ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वरूपं प्रत्यमंहरम् ।
 अहञ्च शिंशपावृत्ते पत्नीव गहने स्थितः ॥ ६४ ॥
 ततो रावणदाराञ्च रावणञ्च महाबलः ।
 तं देशमनुसम्प्राप्तो यत्र सीताऽभवत् स्थिता ॥ ६५ ॥

मध्ये ताभिरेव तर्ज्यमाना सा । संदुर्खा मया कथञ्चिदासादितेत्यन्वयः
 ॥ ५६ ॥ ६० ॥

: रावणादिनिवृत्तो विनिवर्त्तितोऽर्थः सुखभोगरूपो धया । मर्त्स्ये
 मर्त्स्ये ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

गृष्टणोमि श्रुतैवान् । रावणस्य निवेशने तत्समीपे । यदा निवे-
 शने सीतासमीपं प्रवेशनकाले ॥ ६३ ॥

प्रत्यसंहरं सूक्ष्मकरवम् । गहने स्थितः पश्यंसमूहगूढप्रदेशे ।
 ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

तं दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता रत्नोत्तमेश्वरम् ।
 मङ्गुच्योरुस्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ ६६ ॥
 विचस्तां परमोद्दिग्नां वीक्ष्यमाणामितस्ततैः ।
 त्राणं कश्चिदपश्यन्तीं वेपमानां तपस्विनीम् ॥ ६७ ॥
 तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् ।
 अवाकशिराः प्रपतितो बह्मन्यस्र मामिति ॥ ६८ ॥
 यदि चेत्तन्तु मां दर्पान्नाभिनन्दसि गर्विते ! ।
 द्विमासानन्तरं सीते ! पास्यामि रुधिरं तव ॥ ६९ ॥
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ।
 उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ॥ ७० ॥
 राक्षसाधम ! रामस्य भार्याममिततेजसः ।
 दृष्ट्वाकुवंशनाथस्य स्तुषां दशरथस्य च ॥ ७१ ॥
 अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तवः ।
 किंस्विदीर्यं तवानार्य्य ! यो मां भर्तुरसन्निधौ ॥ ७२ ॥
 अपहृत्यागतः पाप ! तेनादृष्टो महात्मना ।
 न त्वं रामस्य सदृशो दास्येप्यस्य न युज्यसे ॥ ७३ ॥

परिरभ्य चेति । विचस्तेव बभूवेति श्लेषः ॥ ६६ । ६७ ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

किं स्विन्त्वित्मितमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

अजेयः सत्यवाक् शूरो रणस्राधी च राघवः ।
 जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः ॥ ७४ ॥
 जम्बल सहसा कोपाचितास्य इव पावकः ।
 विवृत्तनयने क्रूरे शृष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ ७५ ॥
 मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हाहाकृतं तदा ।
 स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः ॥ ७६ ॥
 वरा मन्दोदरी नाम तथा स प्रतिषेधितः ।
 उक्तञ्च मधुरां वाणीं तथा स मदनादितः ॥ ७७ ॥
 सीतया तव किं काय्यं महेन्द्रसमविक्रम ! ।
 मया सह रमस्वाद्य मद्दिशिष्टा न जानकी ॥ ७८ ॥
 देवगन्धर्वकन्याभिर्घञ्जकन्याभिरेव च ।
 सार्द्धं प्रभो ! रमस्वेति सीतया किं करिष्यति ॥ ७९ ॥
 ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः ।
 उत्थाप्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः ॥ ८० ॥

तदसन्निधा अपहृत्य तेनादृष्ट इति लङ्गामागतः । अन्यथा तदैव ते
 हननं स्यादित्यर्थः । सादृश्यसम्भावनाऽपि दूरापास्तेषां,—दास्ये-
 पोति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

चितास्यपावकत्वेनास्पृश्यता सूचिता ॥ ७५ ॥

हाहाकृतं हाहेति कृतम् ॥ ७६ ॥

याते तस्मिन् दशमीवे राक्षसो विह्वताननाः ।
 सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥ ८१ ॥
 दणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी ।
 गर्जितञ्च तथा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥ ८२ ॥
 वृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षसः पिशिताश्रनाः ।
 रावणाय शशंसुस्ताः सीताव्यवसितं महत् ॥ ७३ ॥
 ततस्ताः सहिताः सर्वा विह्वताशा निरुद्यमाः ।
 परिक्लिश्य समस्तास्ता निद्रावशमुपागताः ॥ ८४ ॥
 तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्त्सयित्ते रता ।
 विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ८५ ॥
 तासां मध्यात्समुत्थाप्य त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् ।

मन्दोदरी नामेति । पूर्वं धान्यमालिन्या प्रतिघडम् इत्युक्तम् ।
 इदानीं मन्दोदर्येति अभिधानादुभाभ्यामपीति कल्पनीयम् । यद्वा
 मन्दोदर्या एव नामान्तरं धान्यमालिनीत्युक्तम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
 ॥ ८० ॥ ८१ ॥

निरर्थकमासीदिति शेषः ॥ ८२ ॥

सीताव्यवसितं महत् मर्त्तव्यं न तु त्वमङ्गीकर्त्तव्य इत्येतद्रूपम् ॥ ८३ ॥

विह्वताशाः रावणानुकूल्यमस्माभिरवश्यं सम्पाद्यमिति तासामाशा ।
 अतएव तद्विषये निरुद्यमाः परिक्लिश्य पूर्वव्यापारकृतः क्रोधः ॥ ८४ ॥

आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीतामस्मिन्नेक्षणात् ॥ ८६ ॥
 जनकस्यात्मजां साध्वीं सुषां दशरथस्य च ।
 स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ ८७ ॥
 रक्षसाञ्च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च ।
 अलमस्मान् परित्रातुं राक्षवाद्राक्षसीगणम् ॥ ८८ ॥
 अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ।
 यदि ह्यैवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ॥ ८९ ॥
 सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ ९० ॥
 अलमेषा परित्रातुं राक्षसो महतो भयात् ।
 ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ॥ ९१ ॥
 अबोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ।

विलप्य प्रमुशोच । विनापपूर्वकं श्लोकक्षकार ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

रक्षोविनाशकत्वाद्देमहर्षणः ॥ ८७ ॥

राक्षसीगणमस्मान् राक्षसोरूपानस्मान् परित्रातुमलमेषा सीतेति
शेषः ॥ ८८ ॥ ९

अभियाचाम स्वरक्षणमिति शेषः ॥ ८९ ॥ ९० ॥

तत्स्त्रिजटावाक्यानन्तरम् । कृतावद्वाग्यमिति कञ्जिता । तत्कथित-
स्वप्नसूचितरामविजयहर्षिता ॥ ९१ ॥

ताञ्चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् ॥ ६२ ॥
 चिन्तयामास विभ्रान्तो न च मे निर्वृतं मनः ।
 सम्भाषणार्थं च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः ॥ ६३ ॥
 इत्याकुकुलवंशसु स्तुतो मम पुरस्कृतः ।
 श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणभूषिताम् ॥ ६४ ॥
 प्रत्यभाषत मां देवी बाष्पैः पिहितलोचना ।
 कस्त्वं केन कथञ्चेह प्राप्तो वानरपुङ्गव ॥ ६५ ॥
 का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ।
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा अहमप्यब्रुवं वचः ॥ ६६ ॥
 देवि ! रामस्य भक्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः ।
 सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबलः ॥ ६७ ॥
 तस्य मां विद्धि भृत्यन्वं हनूमन्तमिहागतम् ।
 भर्त्रा सम्प्रहितसुभं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ६८ ॥

तस्मिन्निजटावाक्यं यदि तथ्यं तदा अवश्यं शरणा भवेयमित्येवाचदिति ।
 सम्बन्धः ॥ ६२ ॥

चिन्तयामासेति । लिङुत्तमः । इदृश्या अपीदृशं दुःखमिति चिन्तां
 कृतवानित्यर्थः । मे मनो न च निर्वृतं न चिन्तारहितं जातं विधिः
 प्रकारः ॥ ६३ ॥

मम कृतो मया कृतः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

इदन्तु पुरुषव्याघ्रः श्रीमान् दाशरथिः स्वयम् ।
 अङ्गुलीयमभिज्ञानमदानुभ्यं यश्चस्त्रिनि ! ॥ ९९ ॥
 तदिच्छामि त्वयाज्ञप्तं देवि ! किं करवाण्यहम् ।
 रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरम् ॥ १०० ॥
 एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी ।
 आह रावणमुत्पाय्य राघवो मां नयत्विति ॥ १०१ ॥
 प्रणम्य शिरसा देवीम् अहमार्यामनिन्दिताम् ।
 राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ १०२ ॥
 अथ मामब्रवीत्सीता गृह्यतामयमुत्तमः ।
 मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बद्धमन्यते ॥ १०३ ॥
 इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमुत्तमम् ।
 प्रायच्छत्परमोद्विग्ना वाचा मां सन्दिदेश ह ॥ १०४ ॥
 ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः ।

तुभ्य भर्त्रा तव भर्त्रा ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

त्वयाज्ञप्तं त्वत्कटकमाज्ञापनम् । उत्तरं समुद्रोत्तरकूलस्थम् । यदा
किमुत्तरं प्रत्युत्तरं किं ब्रूहीति शेषः ॥ १०० ॥

उत्पाद्य समूर्णं नाशयित्वा ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

सन्दिदेश कालवृत्तान्तं तिलककरणञ्च राममात्रैकवेद्यं कथया-
मासेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

प्रदक्षिणं परिक्रामिह्याभ्युद्गतमानसः ॥ १०५ ॥

उत्तरं पुनरेवाह निश्चित्य मनसा तदा ।

हनूमन् ! मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवे ॥ १०६ ॥

यथा श्रुत्वैव न चिरान्तावुभौ रासलक्ष्मणौ ।

सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ॥ १०७ ॥

यदन्यथा भवेदेतत् द्वौ मासौ जीवितं मम ।

न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साहमनाथवत् ॥ १०८ ॥

तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्त्तत ।

उत्तरञ्च मया दृष्टं कार्यशेषमनन्तरम् ॥ १०९ ॥

ततोऽवर्द्धत मे कायस्तदा पर्वतसन्निभः ।

युद्धाकाङ्क्षी वनं तस्य विनाशयितुमारभे ॥ ११० ॥

तद्भयं वनखण्डन्तु भ्रान्तचक्षुःसमृगद्विजम् ।

प्रतिबुद्ध्य निरीक्ष्यन्ते राक्षसो विह्वलाननाः ॥ १११ ॥

माञ्च दृष्ट्वा वने तस्मिन् समागम्य ततस्ततः ।

इह्याभ्युद्गतमानसः इहागन्तुं निश्चितमानसः । मम वृत्तान्तं महिषवं
रावणराक्षसीवृत्तान्तम् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

यद्यस्मादन्यथा अनागमने द्वौ मासौ मम जीवितं भवेत् । अनाथ-
वत् म्रिये राक्षसीवृत्तवर्धनेति भावः ॥ १०८ ॥

उत्तरं कार्यशेषं लक्षणनाशरूपम् ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥

ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११२ ॥
 राजन् ! वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना ।
 वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महाबल ! ॥ ११३ ॥
 तस्य दुर्बुद्धितां-ज्ञाजन् ! तव विप्रियकारिणः ।
 बधमाज्ञापय क्षिप्रं यथासौ न पुनर्व्रजेत् ॥ ११४ ॥
 तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विस्मृष्टा बद्धदुर्जयाः ।
 राक्षसाः किङ्करा नाम रावणस्य मनोनुमाः ॥ ११५ ॥
 तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् ।
 मया तस्मिन् वनोद्देशे परिघेण निषूदितम् ॥ ११६ ॥
 तेषान्तु हतशिष्टा ये ते गता लघुविक्रमाः ।
 निहतञ्च मया सैन्यं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११७ ॥
 ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमुत्तमम् ।
 तत्रस्थान् राक्षसान् हत्वा शतं सन्नेन वै पुनः ॥ ११८ ॥
 सलामभूतो लङ्काया मया विध्वंसितो रूषा ।
 ततः प्रहसस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत् ॥ ११९ ॥

समांगम्य विलित्वा ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

तस्य दुर्बुद्धितेति बद्धश्रीहेस्तम् । न पुनर्व्रजेत् स्वदेशमिति शेषः
 ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

चैत्यप्रासादं विनाशयितुमिति शेषः ॥ ११८ ॥

राक्षसैर्बद्धभिः सार्द्धं धीररूपैर्भयानकैः ।

तमहं बलसम्पन्नं राक्षसं रणकोविदम् ॥ १२० ॥

परिघेणातिघोरेण सूदयामि संहानुगम् ।

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान् महाबलान् ॥ १२१ ॥

पदातिबलसम्पन्नान् प्रेषयामास रावणः ।

परिघेणैव तान् सर्वान्नियामि यमसादनम् ॥ १२२ ॥

मन्त्रिपुत्रान् हताङ्गुत्वा समरे लघुविक्रमान् ।

पञ्चसेनायगान् शूरान् प्रेषयामास रावणः ॥ १२३ ॥

तानहं महसैन्यान् वै सर्वानिवाभ्यसूदयम् ।

ततः पुनर्दृश्योवः पुत्रमत्तं महाबलम् ॥ १२४ ॥

बद्धभीराक्षसैः सार्द्धं प्रेषयामास संयुगे ।

तन्तु मन्दोर्दरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम् ॥ १२५ ॥

सहसा खं समुद्यन्तं पादयोश्च गृहीतवान् ।

तमासीनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम् ॥ १२६ ॥

तमत्तमागतं भयं निशम्य स दशाननः ।

ततश्चेन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् ॥ १२७ ॥

व्यादिदेश सुसंकुहो बलिनं युद्धदुर्मदम् ।

लज्जामभूतश्चैवप्रासाद इति श्लेषः ॥ ११६ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

तच्चाप्यहं बलं सर्वं तच्च राक्षसपुङ्गवम् ॥ १२८ ॥
 नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपागतः ।
 महतापि महाबाहुः प्रत्ययेन महाबलः ॥ १२९ ॥
 प्रहितो-ग्रावणैः सह वीरैर्मदोद्धतैः ।
 सोऽविषह्यं हि मां बुध्वा स्वमैन्यञ्चावमर्दितम् ॥ १३० ॥
 ब्रह्मणोऽस्त्रेण स तु मां प्रबध्वा चातिवेगिनः ।
 रज्जुभिश्चापि बध्नन्ति ततो मां तत्र राक्षसाः ॥ १३१ ॥
 रावणस्य समीपञ्च गृहीत्वा मामुपागमन् ।
 दृष्ट्वा सम्भाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना ॥ १३२ ॥
 पृष्टश्च लङ्कागमनं राक्षसानाञ्च तं बधम् ।
 तत्सर्वञ्च रणे तत्र सीतार्थमुपजल्पितम् ॥ १३३ ॥
 तस्यास्तु दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभी ! ।
 मारुतश्चौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम् ॥ १३४ ॥
 रामदूतञ्च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् ।

द्वितीयम् । प्रेषितपुत्रापेक्षया द्वितीयम् ॥ १२७ ॥ १२८ ॥

यद्गता प्रत्ययेन विश्वासेन ॥ १२९ ॥ १३० ॥

प्रबध्वा प्रबध्य राक्षसेभ्योऽर्पयदिति शेषः । बध्नन्ति अबध्नन्

॥ १३१ ॥ १३२ ॥

सीतार्थमिति कथितमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

सोऽहं दौत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः ॥ १३५ ॥
 गृह्णु चापि समादेशं यदहं प्रब्रवीमि ते ।
 राक्षमेश ! हरीशस्त्रां वाक्यमाह समाहितम् ॥ १३६ ॥
 सुग्रीवश्च महाभाग ! स त्वां कौशलमन्नवीत ।
 धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमुवाच ह ॥ १३७ ॥
 वसतो ऋष्यमूके मे पर्वते विपुलद्रुमे ।
 राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः ॥ १३८ ॥
 तेन मे कथितं राजन् ! भार्या मे रक्षसा हता ।
 तत्र साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि ॥ १३९ ॥
 वालिना ह्यतराज्येन सुग्रीवेण सह प्रभुः ।
 चक्रोऽग्निर्सात्तिकं सख्यं राघवः सहस्रक्ष्मणः ॥ १४० ॥
 तेन वालिनमहाहत्य शरैणैकेन संयुगे ।
 वानराणां महाराजः कृतः संस्रवतां प्रभुः ॥ १४१ ॥
 तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना त्विह ।
 तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः ॥ १४२ ॥

तस्याः सीतायाः ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

समयं प्रतिञ्चाम् ॥ १३९ ॥ १४० ॥

संस्रवतां सम्यक्स्रवतां प्रभुरहमिति शेषः ॥ १४१ ॥

तस्य रामस्य । तेन रामसाहाय्यस्य कर्तव्यत्वेन तुभ्यं समीपं तव

क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवस्य च ।
 यावन्न हरथो वीरा विधमन्ति बलं तव ॥ १४३ ॥
 वानराणां प्रभावोऽर्थं न केन विदितः पुरा ।
 देवतानां शक्राग्रश्च ये गच्छन्ति निमन्विताः ॥ १४४ ॥
 इति वानरराजस्वामाहेत्यभिहितो मया ।
 मामक्षत ततो रूष्टश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ १४५ ॥
 तेन वध्योऽहमाज्ञप्तो रक्षसा रौद्रकर्मणा ।
 मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना ॥ १४६ ॥
 ततो विभीषणो नाम तस्य भ्राता महामतिः ।
 तेन राक्षसराजश्च याचितो मम कारणात् ॥ १४७ ॥
 नैवं राक्षसश्चादूर्ल ! त्यज्यतामेष निश्चयः ।
 राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संलक्ष्यते त्वया ॥ १४८ ॥

समीपं प्रस्थापितो दूत इति शेषः । दूतप्रेषणं विना प्रथममेव युद्धस्या-
 धर्मत्वादिति भावः ॥ १४२ ॥

सीतादानाभावे वाधकमाह,—यावदिति ॥ १४३ ॥

वानराणामिति । एवञ्च लङ्कानाशने वानरा वसमर्था न इति
 मन्तव्यमिति भावः । राघवाणामिति, पाठे मनुष्योऽसमर्थ इति न
 मन्तव्यमिति भावः ॥ १४४ ॥ १४५ ॥

मत्प्रभावं वरदानं लब्धावध्यत्वरूपम् ॥ १४६ ॥ १४७ ॥

दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस ! ।
 दूतेन वेदितव्यञ्च यथाभिहितवादिना ॥ १४९ ॥
 सुमहत्प्रपराधेऽपि दूतस्यातुल्यविक्रम ! ।
 विरूपकरणं दृष्टं न बधोऽस्ति हि शास्त्रतः ॥ १५० ॥
 विभीषणेनैवसुक्तो रावणः सन्दिदेश तान् ।
 राक्षसानेतदेवाद्य लाङ्गूलं दह्यतामिति ॥ १५१ ॥
 ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः ।
 वेष्टितं शणवल्कैश्च पट्टैः कार्पासकैस्तथा ॥ १५२ ॥
 राक्षसाः सिद्धसन्नाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः ।
 तदादीप्यन्त मे पुच्छं हनन्तः काष्ठमुष्टिभिः ॥ १५३ ॥
 बद्धस्य बद्धभिः पाशैर्यन्त्रितस्य च राक्षसैः ।
 न मे पीडा भवेत्काचिद्दृष्टचोर्नगरीं दिवा ॥ १५४ ॥
 ततस्ते राक्षसाः शूरा बद्धं मामग्निसंवृतम् ।
 अघोषयन् राजमार्गं नगरंदारमागताः ॥ १५५ ॥
 ततोऽहं सुमहद्रूपं सङ्क्षिप्य पुनरात्मनः ।

नैवम् अयमवध्य इत्यर्थः । एष निश्चयः एतद्बधनिश्चयः संलक्ष्यते
 विचार्यते ॥ १४८ ॥

वेदितव्यं निवेदनीयम् । एवञ्चैवमुक्तिर्दूतस्य नापराध इत्यर्थः ॥
 ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः ॥ १५६ ॥

आयसं परिघं गृह्य तानि रक्षांस्यसुदयम् ।

ततस्तन्नगरद्वारं वेगेन सुतवानहम् ॥ १५७ ॥

पुच्छेन च प्रदीपेन तां पुरीं सादृगोपुराम् ।

दहाभ्यहमसम्भ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः ॥ १५८ ॥

विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ।

लङ्कायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १५९ ॥

दहता च मया लङ्कां दग्धा सीता न मंशयः ।

रामस्य च महत्कार्यं मयेदं विफलीकृतम् ॥ १६० ॥

इति शोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः ।

ततोऽहं वाचमश्रीषञ्चारणानां शुभाचराम् ॥ १६१ ॥

जानकी न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिणाम् ।

तती मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् ॥ १६२ ॥

अदग्धा जानकीत्येव निमित्तैश्चोपलक्षितम् ।

दीप्यमाने तु स्राङ्गूले न मां दहति पावकः ॥ १६३ ॥

हमन्तो मामिति शेषः । आर्षमेतत् ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥
॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥

विस्मयकारी य उदन्तो वृत्तान्तस्तद्भाषिणां तं वदताम् ॥ १६२ ॥

उपलक्षितं तददहमिति शेषः । निमित्तैः शुभसूचकैः । निमित्ता-
न्याह,—दीप्यमानेत्यादि ॥ १६३ ॥

हृदयञ्च प्रहृष्टं मे वाताः सुरभिगन्धिनः ।

तैर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ १६४ ॥

अधिवाक्यैश्च दृष्टार्थैरभवत् हृष्टमानसः ।

पुनर्दृष्टा च वैदेही विहृष्टश्च तया पुनः ॥ १६५ ॥

ततः पर्वतमासाद्य तत्रारिष्टमहं पुनः ।

प्रतिश्रवनमारेभे युष्मद्दर्शनकाङ्क्षया ॥ १६६ ॥

ततः श्वसनचन्द्रार्कसिद्धगन्धर्वसेवितम् ।

पन्थानमहमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह ॥ १६७ ॥

राघवस्य प्रसादेन भवन्ताञ्चैव तेजसा ।

सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ १६८ ॥

एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् ।

तत्र यन्न कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ १६९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

दृष्टार्थैर्दृष्टसंवादेः महागुणैः कारणैः मत्प्रवृत्तिकारणैः सीमा-
रामरूपैः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

आरेभे । लिङ्गुत्तमः ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकीनघटितमः सर्गः ।

एतदाख्याय तत्सर्वं हनूमान् मारुतात्मजः ।
 भूयः समुपचक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥
 सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च सम्भ्रमः ।
 शीलमासाद्य सीताया मम च प्रीणितं मनः ॥ २ ॥
 आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः स्रवगर्वभाः ! ।
 तपसा धारयेल्लोकान् क्रुद्धा वा निर्दहेदपि ॥ ३ ॥
 सर्वथातिप्रकृष्टोषी रावणो राक्षसेश्वरः ।
 यस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥ ४ ॥

एतदिति । उत्तरं पराक्रमयुक्तत्वात्सर्वतोऽधिकम् ॥ १ ॥

सम्भ्रम आदर उत्साह इत्यर्थः । सीतायाः शीलं सदृशं पाति-
 मत्वम् आसाद्य दृष्ट्वा । राघवोद्योगादेः साफल्यज्ञानेन मम मनः
 प्रीणितं तुष्टम् । मम च प्रवणं मन इति पाठेऽपि प्रवणं सन्तोषप्रवण-
 मित्यर्थः ॥ २ ॥

सदृशं पतिप्रतानामवन्मत्यादीनां सदृशमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तर्हि रावणं किमिति नादहदित्यत आह,—सर्वथेति । अति-
 प्रकृतः महातपःसम्पन्न इत्यर्थः । तां सीतां स्पृशतोऽपि यस्य गात्रं
 तपसा न नाशितमिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

न तदग्निशिखा कुर्यात् संस्पृष्टा पार्ष्णिना सती ।

जनकस्य सुता कुर्यात् यत् क्रोधकलुषीकृता ॥ ५ ॥

जाम्बवत्प्रमुखान् सर्वाननुज्ञाय महाकपीन् ।

अस्मिन्नेवङ्गते कार्यं भवताञ्च निवेदिते ।

न्याय्यं स सहवैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ६ ॥

अहमेकोपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ।

तां लङ्कान्तरसा हन्तुं रावणञ्च सराक्षसम् ॥ ७ ॥

किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ।

नैतावता सीताशीलं दुर्बलमित्याशङ्कामित्याह,—नेति । यत् क्रुद्धा सीता कुर्यात्तत्स्पृष्टाग्निशिखापि न कुर्यात् । इयन्तु भर्तुः पराक्रम-कोत्तये नाद्यापि क्रुद्धतीति भावः । अक्रुद्धाया अपि स्पर्शमात्रेण प्राप्ते नाशस्तु रावणतपसा निवारित इति ध्येयम् ॥ ५ ॥

इदानीं भृत्यजयस्यापि स्वामिसम्बन्धित्वसत्त्वेन वयमेव सीतापाति-ब्रह्मं सहायमासाद्य रावणं जित्वा देव्या सह राघवौ द्रक्ष्यामह इत्याह,—जाम्बवदिति । जाम्बवदादीननुज्ञाप्यानुज्ञां कुर्वन्विति सकार्थम् । अस्मिन् कार्ये सीताश्लेषरूपे । एवं सते उक्तप्रकारं प्राप्ते तत्प्रकार-विशिष्टे च भवतां निवेदिते सति । तौ पार्थिवात्मजौ वैदेह्या संद्रष्टुं न्याय्यमित्यब्रवीदिति शेषः ॥ ६ ॥

तथा सह दर्शने उपपत्तिमाह,—अहमिति एवञ्च राक्षसान् हत्वा देव्यामयनं कृत्वा देव्या सहैव तौ द्रक्ष्याम इत्यर्थः ॥ ७ ॥

कृतास्त्रैः प्रवगैः शक्रैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ ८ ॥

अहन्तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुरःसरम् ।

सहपुत्रं वधिमिष्यामि संहोदरयुतं युधि ॥ ९ ॥

ब्राह्ममस्त्रञ्च रौद्रञ्च वायव्यं वारुणं तथा ॥ १० ॥

यदि शक्रजितोस्त्राणि दुर्निरोक्ष्याणि संयुगे ।

तान्यहं निहनिय्यामि विधमिष्यामि राक्षसान् ॥ ११ ॥

भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रूपद्वि तम् ।

मयाऽतुला विष्टुष्टा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरा ॥ १२ ॥

देवानापि रणे हन्यात् किं पुनस्तान्निशाचरान् ।

भवतामननुज्ञातो विक्रमो मे रूपद्वि माम् ॥ १३ ॥

सागरोपतियाद्वेलां मन्दरः प्रचलेदपि ।

कृतास्त्रैर्देवांशुत्वादस्त्रप्रयोगसमर्थैः ॥ ८ ॥

उक्तमेवार्थं सम्भ्रमेण पुनरहं,—अहन्त्विति । अहमेवेत्यर्थः ॥

॥ ९ ॥ १० ॥

यद्यपि दुर्निरोक्ष्याणि तथापि तान्यहं निहनिय्यामि । ब्रह्मणो
वरदानान्निवारयामि । परावृत्तैस्त्रैरेव राक्षसान् विधमिष्यामि
निहनिय्यामि ॥ ११ ॥

रूपद्वि रोक्ष्यति ॥ १२ ॥

भवतामननुज्ञातः अमुष्मां विना मे विक्रमो राक्षसबधप्रवृत्तिर्मां
रक्षतीत्यर्थः । अतः पूर्वमेव मया न पराक्रान्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

न जाम्बवन्तं समरं कम्पयेदरिवाहिनी ॥ १४ ॥
 सर्वराक्षससङ्घानां राक्षसा ये च पूर्वजाः ।
 अलमेकोपि नाशाय वीरो वालिसुतः कपिः ॥ १५ ॥
 भ्रुवगस्थोत्वेगेन नीलस्य च महात्मनः ।
 मन्दरोप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः ॥ १६ ॥
 स देवासुरयज्ञेषु गन्धर्वोरगपत्त्रिषु ।
 मैन्दस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १७ ॥
 अश्विपुत्रौ महावेगावेतौ भ्रुवगसत्तमौ ।
 एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे ॥ १८ ॥
 मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मीकृता पुरी ।
 राजसागैषु सर्वेषु नाम विश्रावितं मया ॥ १९ ॥
 जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।
 राजा जयति सुग्रीवो द्राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥
 अहं कोसलराजस्य दासः पवनसम्भवः ।

इदानीं सर्वेऽपि भवन्तस्तद्बधे समर्था इत्याह,—सामरेऽऽ-
 पोति ॥ १४ ॥

ये च पूर्वजा राक्षसास्तेषां नाशायैकोऽपीत्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 मयैव निहता निहता प्राया । एवञ्च सर्वैर्मिलित्वा नाशनीयेति किं
 वाच्यमिति भावः । नामेति सुग्रीवादेरिति शेषः ॥ १९ ॥

हनुमानिति सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २१ ॥

अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः ।

अधस्ताच्छिखरपामूलं साध्वी कर्णमास्थिता ॥ २२ ॥

राक्षसीभिः परिवृता शोकसन्तापकर्मिता ।

मेघरेखापरिवृता चन्द्ररेखेव निष्प्रभा ॥ २३ ॥

अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं बलदर्पितम् ।

पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टम्भा च जानकी ॥ २४ ॥

अनुरक्ता हि वैदेही रामे सर्वात्मना शुभा ।

अनन्यचिन्ता रामेण पौलोमीव पुरन्दरे ॥ २५ ॥

तदेकवासःसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च ।

सा मया राक्षसीमध्ये तज्जमाना मुहुर्मुहुः ॥ २६ ॥

राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने ।

एकवेषेधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ २७ ॥

तदेवाह,—जयतीति ॥ २० ॥ २१ ॥

- स्तीताहुःखविमर्शेऽपि 'सम्प्रत्येव समानेतुमुचितेत्वाशयेन तद्दशां वर्णयति । अशोकैत्यादि ॥ २२ ॥ २३ ॥

अचिन्तयन्ती योग्यत्वेनागच्छयन्ती । अगच्छने हेतुः पतिव्रतेति । अगच्छनाच्चावष्टम्भा निबद्धा अस्तीति शेषः ॥ २४ ॥

रामेण रामप्रीत्या अनन्यचिन्ता पौलोमीव । मङ्गलवद्वा पौलोमीव ॥ २५ ॥

अधःशय्याविवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमोदये ।
 रावणादिनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥ २८ ॥
 कथञ्चिन्मृगशावाची विश्वासमुपर्पादिता ।
 ततः सम्भाषिताचैव सर्वमर्थं प्रकाशिता ॥ २९ ॥
 रामसुग्रीवसख्यञ्च श्रुत्वा प्रीतिसुपागता ।
 नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्त्तरि चोत्तमा ।
 यन्नहन्ती दशमीवं स महात्मा दशाननः ॥ ३० ॥
 निमित्तमात्रं रामस्तु बधे तस्य भविष्यति ॥ ३१ ॥
 सा प्रकृत्यैव तन्वङ्गी तद्वियोगाच्च कश्चिता ।
 प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुताङ्गता ॥ ३२ ॥

तदेकवास इति व्याख्यातम् । राक्षसीभिस्तर्ज्यमाना दृष्टेत्पुत्ररे-
 णान्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

कथञ्चिदादौ तूष्णीं रामकथाप्रस्तावेन । सर्वमर्थं रामसुग्रीव-
 वृत्तान्तम् ॥ २९ ॥

तदेवाह,—रामसुग्रीवसख्येति । नियतः समुदाचारो दृढप्राप्ति-
 ब्रह्मं भर्त्तरि उत्तमा भक्तिश्चास्ति । इयत्वापि सामग्या यद्दशाननं
 शपादिना न हन्ति तस्य दशाननो महात्मा तपोबलेन शपाऽयोग्य
 इति भावः ॥ ३० ॥

अथापि सोतावरोधजन्यपापेन मृतप्राय एव स इत्याह,—निमित्त-
 मात्रमिति । अतोऽस्माभिरपि सुशक्यबध एव स इति भावः ॥ ३१ ॥

एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा ।

यदत्र प्रतिकर्त्तव्यं तत्सर्वमुपकल्पयताम् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५८ ॥

तत्पापकारणमाह,—सेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५८ ॥

षष्ठितमः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनु रभाषत ।
अश्विपुत्रौ महावेगौ बलवन्तौ प्रवङ्गमौ ॥ १ ॥
पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ ।
अश्विनोर्मनिनार्थं हि सर्वलोकपितामहः ॥ २ ॥
सर्वाबध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान् पुरा ।
वरोत्सेकेन मत्तौ च प्रमथ्य महतीश्वमूम् ॥ ३ ॥
सुराणाममृतं वीरौ घीतवन्तौ महाबलौ ।
एतावेव हि संक्रुद्धौ सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ ४ ॥
लङ्कां माश्रयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ।
अहमेकोऽपि पर्याप्तः सुरानसगणं पुरीम् ॥ ५ ॥
तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणश्च महाबलम् ।
किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ॥ ६ ॥
कृतास्त्रैः प्रवगैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ।
वायुसूनोर्बलेनैव दग्धा लङ्केति नः श्रुतम् ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा देवी न चानीता इति तत्र निवेदितुम् ।
 न युक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातपौरुषैः ॥ ८ ॥
 न हि वः स्रवने काञ्चिन्नापि कश्चित्पराक्रमे ।
 तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ! ॥ ९ ॥
 जित्वा लङ्कां सरक्षौघां हत्वा तं रावणं रणे ।
 सीतामादाय गच्छामः सिद्धार्थां हृष्टमानसाः ॥ १० ॥
 तेख्वेवं हतशेषेषु राक्षसेषु हनूमता ।
 किमन्यदत्र कर्त्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम् ॥ ११ ॥
 रामलक्षणयोर्मध्ये न्यस्याम जनकात्मजाम् ।
 किं व्यलीकैस्तु तान् सर्वान् वानरान् वानरर्षभान् ॥ १२ ॥
 वयमेव हि गत्वा तान् हत्वा राक्षसपुङ्गवान् ।
 राघवं द्रष्टुमर्हामः सुग्रीवं सहलक्षणम् ॥ १३ ॥
 तमेव कृतसङ्कल्पं जाम्बवान् हरिसत्तमः ।
 उवाच परमप्रीतो वाक्यमर्थवदर्शवित् ॥ १४ ॥

दृष्ट्वा देवी नामीता इति तत्र रामसमीपे निवेदितुं न युक्तमिव
 पश्यामि ॥ ८ ॥

तुल्योक्तीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥

अन्यत्कर्त्तव्यं किमस्ति अपि तु जानकीग्रहणपूर्वकगमनादन्यन्न किम-
 पीत्यर्थः ॥ ११ ॥

न्यस्याम स्थापयाम । तान् सर्वान् । किञ्चिन्वायामागतान्

नैषा बुद्धिर्महाबद्धे ! यद्ब्रवीषि महाकपे । ।
 विचेतुं वयमाज्ञप्ता दक्षिणां दिग्भुजामाम् ॥ १५ ॥
 नानेतुं कपिराजेन नैव रामेष धीमता ।
 कथञ्चिन्निर्जितां सीतामस्माभिर्नाभिरुचयेत् ॥ १६ ॥
 राघवो वृषणादूलः कुलं व्यपदिशन् स्वकम् ।
 प्रतिज्ञाय स्वयं राजा सीताविजयमग्रतः ॥ १७ ॥
 सर्वेषां कपिमुख्यानां कथं मिथ्या करिष्यति ।
 विफलं कर्म च कृतं भवेत्तुष्टिर्न तस्य च ॥ १८ ॥
 वृथा च दर्शितं वीर्यं भवेद्दानरपुङ्गवाः ! ।
 तस्माद्गच्छाम वै सर्वे यत्र रामः सलक्षणः ।
 सुग्रीवश्च महातेजाः कार्यस्यास्य निवेदने ॥ १९ ॥

व्यलीकैरप्रियैदुःखैर्याजयित्वेति शेषः । तथा ज्ञात्वा किं फलमिति शेषः ।
 किं परिक्रम्यतामिति पाठान्तरम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

नैषा बुद्धिर्युक्तेति शेषः । तत्र हेतुमाह,—विचेतुमिति ॥ १५ ॥
 प्रथमं जय एव दुर्लभः । कथञ्चिन्निवेदयेत्पि यदि न रोचयेत्तदा
 कार्यनाश इति भावः ॥ १६ ॥

अरुचौ हेतुः कुलं व्यपदिशन्निति । प्रतिज्ञायेति च अग्रतः कपि-
 मुख्यानामित्यन्वयः ॥ १७ ॥

अरुचौ फलवैपरीत्यं दर्शयति । विफलमिति ॥ १८ ॥

अस्य कार्यस्य निवेदने मतिं कालेति शेषः ॥ १९ ॥

न तावदेषामतिरक्षमा' नो
 यथा भवान् पश्यति राजपुत्र ! ।
 यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा
 तथा भवान् पश्यतु कार्यसिद्धिम् ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अथ जाम्बवानङ्गदक्रोधपरिहाराय तन्मतं बहूमान्यसूहृद्भावेन
 निवर्त्तयति । न तावदिति । हे राजपुत्र यथा भवान् पश्यति विचा-
 रयति । यथा मतिर्नास्माकमक्षमा न किन्तु युक्तैव । यथा रामस्य मति-
 र्निविष्टा अवस्थिता तथा कार्यसिद्धिं भवान् पश्यत्वित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः ।
अङ्गदप्रसुखा वीरा हनूमाञ्च महाकपिः ॥ १ ॥
प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरःसराः ।
महेन्द्राग्रात्समुत्पत्य पुञ्जुवुः स्रवर्षभाः ॥ २ ॥
मेरुमन्दरसङ्काशा मत्ता इव महागजाः ।
ह्लादयन्त इवाकाशं महाकाया महाबलाः ॥ ३ ॥
सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मतन्तं महाबलम् ।
हनूमन्तं महावेगं वहन्त इव दृष्टिभिः ॥ ४ ॥
राघवे चाथनिर्वृत्तिं कर्तुञ्च परमं यशः ।

अगृह्णन्त युक्तिद्युक्तत्वेनामन्यन्त ॥ १ ॥

पुञ्जुवुः स्रवन्तो जग्मुः ॥ २ ॥

आकाशं ह्लादयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

सभाज्यमानं पूज्यमानं भूतैः सिद्धादिभिः दृष्टिभिर्वहन्त इव ।

प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनाद्दृष्टीनां वाहकत्वेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

राघवे कार्यनिर्वृत्तिं कार्यसिद्धिं समाधाय निश्चित्य । तस्यात्मनश्च

समादाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ॥ ५ ॥

प्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।

सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः ॥ ६ ॥

स्रवमानाः खम्भाभ्युत्थ ततस्त्रोकाननौकसः ।

नन्दनोपममासिदुर्वनं द्रुमशतायुतम् ॥ ७ ॥

यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् ।

अष्टय्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८ ॥

यद्रक्षति महावीरः सदा दधिमुखः कपिः ।

मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ९ ॥

ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः ।

वानरा वानरेन्द्रस्य मनःकान्तं महावनम् ॥ १० ॥

ततस्त्रे वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् ।

परमं यशः कर्तुं च निश्चित्य पुञ्जुवुरित्रि सम्बन्धः । कर्मसिद्धिभिः सीता-

दर्शनसङ्गादहनकर्मभिरुन्नताः उन्नतचित्ताः ॥ ५ ॥

रामप्रतीकारे रामकर्तव्ये रावणप्रतीकारे निश्चितार्था अभूवन्
इति शेषः ॥ ६ ॥

वनं सुग्रीवस्य मधुवनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दधिमुखस्तन्नामा ॥ ९ ॥

परमोत्कटास्तत्र त्वमधुपानादावत्युत्कटोत्कण्ठावन्तः । महानाख्यं
वनमित्यर्थः ॥ १० ॥

कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ११ ॥

ततः कुमारस्तान् वृद्धान् जाश्ववत्प्रमुखान् कपीन् ।

अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुभक्षणे ॥ १२ ॥

ते निस्वृष्टाः कुमारेण धीमता वालिसुमुना ।

हरयः समपद्यन्त द्रुमान्मधुकराकुस्तान् ॥ १३ ॥

भक्षयन्तः सुगन्धीनि मूलानि च फलानि च ।

जग्मुः प्रहर्षं ते सर्वे बभूवुश्च मदोत्कटाः ॥ १४ ॥

ततश्चानुमताः सर्वे सुसंख्येष्टा वनौकसः ।

मुदिताश्च ततस्ते च प्रवृत्त्यन्ति ततस्ततः ॥ १५ ॥

गायन्ति केचित् प्रहसन्ति केचित्

वृत्त्यन्ति केचित् प्रणमन्ति केचित् ।

पठन्ति केचित् प्रचरन्ति केचित्

स्रवन्ति केचित् प्रलपन्ति केचित् ॥ १६ ॥

मधुपिङ्गलाः मधुपिङ्गलवर्णाः ॥ ११ ॥

अनुमान्य कृतानुमतिकान् कृत्वा । निसर्गमाप्ताम् ॥ १२ ॥

निस्वृष्टाः कृताज्ञाः ॥ १३ ॥

भक्षयन्त अभक्षयन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥

अनुमताः मधुपानादौकृतानुमतिकाः । हर्षमुदोर्षाद्याभ्यन्तरत्व-

कृतोभेदः ॥ १५ ॥

परस्परं केचिदुपाश्रयन्ति
 परस्परं केचिदतिब्रुवन्ति ।
 द्रुमात् द्रुमं केचिदधिद्रवन्ति
 चित्तौ नगग्रान्निपतन्ति केचित् ॥ १७ ॥
 महीतलात् केचिदुदीर्णवेगा
 महाद्रुमाग्र्याण्यभिसम्पतन्ति ।
 गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति
 रुदन्तमन्यः प्ररुदन्नुपैति ॥ १८ ॥
 सुदन्तमन्यः प्रसुदन्नुपैति
 समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीत् ।
 न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो
 न चात्र कश्चिन्न बभूव दृप्तः ॥ १९ ॥
 ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं
 द्रुमांश्च विध्वंसितपंचपुष्पान् ।
 समीक्ष्य कोपाद्दधिवक्त्रनामा
 निवारयामास कपिः कपींस्तान् ॥ २० ॥

तत्र बाह्यमानन्दसूचकमाह,—गायन्तीति ॥ १६ ॥

अतिब्रुवन्ति विवादं कुर्वन्ति । नगायाद्वृक्षायात् ॥ १७ ॥

गानरोदनहासामधुपानमत्तधर्माः ॥ १८ ॥

स तैः प्रवृद्धैः परिभर्त्यमानो
 वनस्य गोप्ता हरिवृद्धवीरः ।
 चकार भूयो मतिसुग्रतेजां
 वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः ॥ २१ ॥ . .
 उवाच काञ्चित्परुषाण्यभीत-
 'मशक्तमन्यांश्च तल्लैर्जघान ।
 समेत्य कैश्चित्कलहञ्चकार
 तथैव सान्नोपजगाम काञ्चित् ॥ २२ ॥
 स तैर्मदादप्रतिवार्यवेगै-
 र्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः ।
 प्रधर्षणे त्यक्तभयैः समेत्य
 प्रकथ्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम् ॥ २३ ॥
 नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन-
 स्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः ।

तुदन्तं व्यथयन्तं समाकुलम् उत्कटमत्तचेष्टं दृष्टोत्तिमसः ॥ १६ ॥

॥ २० ॥

प्रवृद्धैः प्रवृद्धमदैः ॥ २१ ॥ २२ ॥

मदादप्रतिवार्यां निवारयितुमशक्तो वेगो येषां तैः । तेन दधि-
 मुखेन बलात्प्रतिवार्यमाणैः । प्रधर्षणे दोषं राजदग्धमनवेक्ष्य । अतएव
 त्यक्तभयैः । समेत्य प्रकथ्यते स्म ॥ २३ ॥

मदात्कपिं ते कपयः समन्तान्-

महावनं निर्विषयञ्च चक्रुः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

समापयन्तः मृतकल्पं कुर्वन्तः । महावनं निर्विषयं निर्गतमधु-
फलादिभोज्यम् ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनूमान् वानरर्षभः ।
अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः ! ॥ १ ॥
अहमावर्जयिष्यामि युस्माकं परिपन्थिनः ।
श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽङ्गदः ॥ २ ॥
प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबन्तु हरयो मधु ।
अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ॥ ३ ॥
अकार्यमपि कर्त्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् ।
अङ्गदस्य सुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः ॥ ४ ॥
साधु साध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ।
पूजयित्वाङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् ॥ ५ ॥
जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेग इव द्रुमम् ।
ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य शक्तितः ॥ ६ ॥

पुनरुक्तमेव विस्तरेश्चाह,—तानिति ॥ १ ॥

आवर्जयिष्यामि निवारयिष्यामि ॥ २ ॥ ३ ॥

ईदृशम् एतन्माचार्यकम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अतिसर्गाच्च पटत्रो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् ।
 पपुः सर्वे मधु तदा रसवत् फलमाददुः ॥७॥
 उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान् समागतान् ।
 ते तादृयन्तः शतशः सक्ता मधुवने तदा ॥ ८ ॥
 मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्यते ।
 पिबन्ति कपयः केचित् सङ्गशस्तत्र दृष्टवत् ॥ ९ ॥
 घ्नन्ति स्म सहिताः सर्वे भक्षयन्ति तथापरे ।
 केचित् पीत्वापविध्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ १० ॥
 मधुच्छिष्टेन केचिच्च जम्बुरन्योऽन्यमुक्ताटाः ।
 अपरे वृक्षमूलेषु शाखा गृह्यन्त्यवस्थिताः ॥ ११ ॥
 अत्यर्थञ्च मदम्लानाः पर्णान्यास्तीर्य शेरते ।
 उन्मत्तवेगाः श्रवणा मधुमत्ताश्च दृष्टवत् ॥ १२ ॥

यत्र मधुवनं यत्र मार्गं गमनं न मधुवनं प्राप्यते तेन मार्गं
 जग्मुः ॥ ६ ॥

ते पटत्रो हनूमान् च मैथिलीं दृष्ट्वा अन्ये तन्मुखानां लङ्कास्थां श्रुत्वा
 महत्कार्यकारणेन भयराहित्यादतिसर्गादङ्गदानुष्ठानान्मधुवनं प्रविष्टाः
 पालान् बलीदाक्रम्य बद्ध्वा मधु पपूरसवत्फलञ्चा दुर्भक्ष्यार्थमिति
 शोषः ॥ ७ ॥

मधुवने सक्ता भक्षयार्थं लभाः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अपविध्यन्ति प्रक्षिपन्ति मधूनि मधुपटत्रानि ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षिपन्त्यापि तथान्योऽन्यं स्वल्पान्ति च तथापरे ।
 केचित् स्वेरान् प्रकुर्वन्ति केचित् क्रूजन्ति दृष्टवत् ॥ १३ ॥
 हरयो मधुना मत्ताः केचित् सुप्ता महीतले ।
 धृष्टाः केचिद्वसन्त्यन्ये केचित् कुर्वन्ति चतरत् ॥ १४ ॥
 कृत्वा केचिद्वदन्त्यन्ये केचित् बुध्यन्ति चतरत् ।
 येष्वत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्य तु ॥ १५ ॥
 तेऽपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिग्गो गताः ।
 जानुभिश्च प्रघृष्टाञ्च देवमार्गञ्च दर्शिताः ॥ १६ ॥
 अज्रवन् परमोद्धिग्ना गत्वा दधिमुखं वचः ।
 हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बन्नात् ॥ १७ ॥
 वयञ्च जानुभिर्घृष्टा देवमार्गञ्च दर्शिताः ॥ १८ ॥

उन्मत्तवेगाः । उन्मत्तानां वेगो येषां ते । यद्वातिशयितवेगा
 इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

इतरज्रोदनम् ॥ १४ ॥

केचिदन्त्यक्रुत्या अन्यददन्ति । केचिदुक्तवचनार्थं विद्यमानं परि-
 त्यज्यान्यमेव बुध्यन्ते ॥ १५ ॥

प्रतिषिद्धाः ताडनादिना निरस्ताः जानुभिः प्रघृष्टाः जानुषु
 गृहीत्वा आकृष्टाः । देवमार्गम् अधानद्वारमिति तीर्थः । देवमार्गं
 दर्शिताः । पादौ गृहीत्वोद्धं प्रक्षिप्त्वा इत्यर्थः । कर्षी अङ्गुलिभिर्घृ-
 त्वाङ्गीकृता इति वार्थ इत्यन्ये ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

तदा दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तकवानरः ।
 हतं मधुवनं दृष्ट्वा सान्त्वयामास तान् हरीन् ॥ १९ ॥
 एत गच्छत गच्छामो वानरानतिदर्पितान्
 बलेनावारयिष्यामि प्रभुञ्जानान् मधत्तमम् ॥ २० ॥
 श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः ।
 पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव सहिता ययुः ॥ २१ ॥
 मध्ये चैषां दधिमुखः सुप्रगृह्य महातरुम् ।
 समभ्यधावन् वेगेन सर्वे ते च श्लवङ्गमाः ॥ २२ ॥
 ते शिलाः पादपांश्वैव पाषाणानपि वानराः ।
 गृहीत्वाभ्यागमन् क्रुद्धा यत्र ते कपिकुञ्जराः ॥ २३ ॥
 बलान्निवारयन्तश्च अमिदुर्हरयो हरीन् ।
 सन्दद्योऽपुटाः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो सुज्जर्मुज्जः ॥ २४ ॥
 अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः ।
 अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमुखांसादा ॥ २५ ॥
 सवृचन्तं महाबाहुमापतन्तं महाबलम् ।
 वेगवन्तं विजयाह बाहुभ्यां कुपितोऽङ्गदः ॥ २६ ॥

तान् खैसम्बन्धिनः पालान् ॥ १९ ॥

एत आगच्छत अग्रे इति शेषः । गच्छामः वयमप्यागच्छाम
इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

सर्वे ते च समभ्यधावन्निति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥

मदान्धो न कृपाञ्जले आर्यकोट्यं ममेति सः ।
 अथैनं त्रिष्यपेषाशु वेगेन वसुधातले ॥ २७ ॥
 स भग्नबाहू रमुखो विकलः शोणितोक्षितः ।
 प्रसुमोह महावीरो सुहृत्तं कपिकुञ्जरः ॥ २८ ॥
 स कथञ्चिद्विमुक्तस्त्वीनरैर्वीनरर्षभः ।
 उवाचैकान्तमागत्य स्वान् भत्यान् समुपागतान् ॥ २९ ॥
 एत गच्छत गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः ।
 सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति ॥ ३० ॥
 सर्वञ्चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्याम पार्थिवे ।
 अमर्षीवचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥ ३१ ॥
 इष्टं बधुवनं ह्येतत् सुग्रीवस्य महात्मनः ।
 पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ ३२ ॥
 स वानरानिमान् सर्वान् मधुलब्धान् गतायुषः ।
 घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः ससहजनान् ॥ ३३ ॥
 बध्ना ह्येते दुरात्मानो नृपाञ्जापरिपन्थिनः ।
 अमर्षप्रभवो रोषः सफलो मे भविष्यति ॥ ३४ ॥
 एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान् महाबलः ।

हरयः पाशाः हरान् घ्नन्मदादीन् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

आर्यकः सुग्रीवमातुलत्वात् पूज्यः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

भर्ता राजा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

जगाम सहस्रोत्पत्य वनपालैः संमन्वितः ॥ ३५ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः ।
 सहस्रांशुसुतो धीमान् सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३६ ॥
 रामञ्च लक्ष्मणञ्चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च ।
 समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निपपात ह ॥ ३७ ॥
 स निपत्य महावीरः सर्वैस्तैः परिवारितः ।
 हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३८ ॥
 स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
 सुग्रीवस्याशु तौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

नृपाज्ञापारिपीथिनः । तदाज्ञाविरुद्धकर्त्तारः । अमर्षप्रभवेऽक्षमा-
 जन्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

समप्रतिष्ठां समतलाम् । जगतीं भूमिं दृष्ट्वेत्यनुकर्षः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 तौ सर्ववानरपूज्यौ चरणावित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः ।

दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम ।

अभयं ते प्रदास्यामि सत्यमेवाभिधीयताम् ॥ २ ॥

किं सम्भ्रमाद्धितं क्वत्स्वं ब्रूहि यद्वक्तुमर्हसि ।

कञ्चिन्माधुवने स्वस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ! ॥ ३ ॥

स समाश्रासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ।

उत्थाय स महाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

नैवक्ष्णजरा राजन् ! न त्वया न च वालिना ।

वनं निःसृष्टपूर्वं ते नाश्रितं तत्सु वानरैः ॥ ५ ॥

न्यवारयमहं सर्वान् संहैर्भिर्वनचारिभिः ।

अचिन्तयित्वा मां हृष्टा भक्षयन्ति पिवन्ति च ॥ ६ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥

किं सम्भ्रमात् कस्य भयादिहागतोऽसीति शेषः । यत् क्वत्स्वं हितं
तत् ब्रूहि । यत्स्वं सर्वमुचितमनुचितञ्च वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ ४ ॥

नैव निःसृष्टपूर्वं वानरेभ्यो यथेच्छभोगाय कदापि नानुज्ञातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

एभिः प्रघर्षणायाञ्च वारितं वनपालकैः ।
 मामप्यचिन्तयन् देव । भक्षयन्ति वनौकसः ॥ ७ ॥
 शिष्टमत्रापविध्यन्ति भक्षयन्ति तथापरे ।
 निवार्यमाणस्ते सर्वे भुक्नुवन्ति हि ॥ ८ ॥
 इमे हि संरञ्जतरास्तदा तैः सम्प्रघर्षिताः ।
 निवार्यन्ते वनात्तस्मात् क्रुद्धैर्वानरपुङ्गवैः ॥ ९ ॥
 ततस्तेष्वङ्गभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभाः ।
 संरक्तनयनैः क्रोधाद्धरयः सम्प्रघर्षिताः ॥ १० ॥
 पाणिभिर्निहताः केचित् केचिज्जानुभिराहताः ।
 प्रकृष्टाश्च तदा कामं देवमार्गञ्च दर्शिताः ॥ ११ ॥
 एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्त्सरि ।
 कृन्तुं मधुवनञ्चैव प्रकामं तैश्च भक्ष्यते ॥ १२ ॥
 एवं विज्ञाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ।
 अपृच्छन्तं महाप्राज्ञो जङ्गलः परवीरहा ॥ १३ ॥

एभिर्हनुमदाद्यैः प्रघर्षणायामारब्धायां वनपालकैर्वारितं मामपि
 अपिनेतद्भान् प्रालोकान् अचिन्तयन् अचिन्तयन्तः ॥ ७ ॥

भुक्नुवन्ति वक्त्रे भुवौ ॥ ८ ॥

इमे मद्ग्रीयाः । संरञ्जतराः निवारणायातिथलवन्तः ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥

किमयं वानरो राजन् ! वनपः प्रत्युपस्थितः ।
 किञ्चाथैभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ।
 लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १५ ॥
 आर्य्य ! लक्ष्मण ! सम्प्राह वीरो दधिमुखः कपिः ।
 अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः ॥ १६ ॥
 नैषामकृतकार्याणामीदृशः स्याद्भ्रातिक्रमः ।
 वनं यदभिपन्नास्ते साधितं कर्म तत् भ्रुवम् ॥ १७ ॥
 वारयन्तो भ्रंशं प्राप्ताः पाला जानुभिराहताः ।
 तथा न गणितश्चायं कपिर्दधिमुखो बली ॥ १८ ॥
 पतिर्मम वनस्थायमस्माभिः स्थापितः स्वयम् ।
 दृष्ट्वा देवी न सन्देहो न चान्येन हनूमता ॥ १९ ॥
 न ह्यन्यं साधने हेतुः कर्मणोऽस्य हनूमतः ।
 काव्यसिद्धिर्हनुमति मतिश्च हरिपुङ्गवे ॥ २० ॥

विज्ञाप्यमानम् । दधिमुखेनेति श्लेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 यत् यथा वनमभिपन्नाः गाश्रयितुं प्रयत्नाः ॥ १७ ॥ १८ ॥
 वारयन्तः । हेतौ श्रताः । वारणाद्धेतोर्जानुभिराहताः पालाः
 प्राप्ताः ॥ १८ ॥
 देवी दृष्टेत्तत्र न सन्देहस्तत्राप्यन्येन न किन्तु हनूमतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

व्यवसायश्च वीर्यश्च श्रुतञ्चापि प्रतिष्ठितम् ।
 जाम्बवान् यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबलः ॥ २१ ॥
 हनूमांश्चाप्यधिष्ठातां न तत्र गतिरन्यथा ।
 अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हृतं मधुवनं किल ॥ २२ ॥
 विचित्र्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुङ्गवैः ।
 आगतैश्च प्रहृष्टं तद्यथा मधुवनं हि तैः ॥ २३ ॥
 धर्षितञ्च वनं कृत्स्नमुपयुक्तन्तु वानरैः ।
 पातिता वनपालास्ते तदा जानुभिराहताः ॥ २४ ॥
 एतदर्धमयं प्राप्तो वृक्तं मधुरवागिह ।
 नास्मा दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः ॥ २५ ॥
 दृष्ट्वा सीता महाबाहो ! सौमित्रे ! पश्य तत्ततः ।
 अभिगम्य यथा सर्वे पिबन्ति मधु वानराः ॥ २६ ॥
 न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ ! ।
 वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः ॥ २७ ॥
 ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्षणः सहराघवः ।

अन्वः, हनूमतोऽन्य इत्यर्थः । हरिपुङ्गवे हनूमतिकार्यसिद्धि-
 मतिश्च ॥ २० । २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

उपयुक्तं भुक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

यथा मधु पिबन्ति तथा सीता दृष्टेत्यन्वयः ॥ २६ ॥

श्रुत्वा वः^१सुखां वाणीं सुग्रीववदनाच्चुप्रताम् ॥ २८ ॥

प्राह्वयत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महायशाः ।

श्रुत्वा दधिमुखस्यैवं सुग्रीवस्तु प्रह्वय्य च ॥ २९ ॥

वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्यभाषतः । . .

प्रीतोऽस्मि सोऽहं यद्भुक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः ॥ ३० ॥

धधितं मर्षणीयञ्च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ।

गच्छ शीघ्रं मधुवनं संरक्षस्व त्वमेव हि ।

शीघ्रं प्रेषय सर्वांस्तान् हनूमत्प्रमुखान् कपीन् ॥ ३१ ॥

दृच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानान्

शाखाभृगांस्तान् भृगराजदर्पान् ।

प्रष्टुं कृतार्थान् सह राघवाभ्यां

श्रीनुञ्च सीताधिगमे प्रयत्नम् ॥ ३२ ॥

प्रीतिस्कीताचौ ममृद्दष्टौ कुमारौ .

दृष्ट्वा सीतार्थौ धानराणाञ्च राजा ।

दत्तवरं वरत्नेन देवैरस्माकं दत्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

एकः सुग्रीवशब्दः शोभनग्रीवपरः ॥ २९ ॥

कृतकर्मभिः साधितकृतैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तान् द्रष्टुमिच्छामि । सीताधिगमे तत्प्राप्तौ कृतं प्रयत्नञ्च श्रुतु-
मिच्छामि ॥ ३२ ॥

अङ्गैः प्रहृष्टैः कार्यसिद्धिं विदित्वा
बाङ्गोरासन्नमतिमात्रं ननन्द ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अथ सुग्रीवः स्वोद्योगसाफल्यदर्शनात् भृशं नमन्देत्याह,—प्रीतीति ।
प्रोत्था सन्तोषेण स्तोताक्षौ विकसितनेत्रौ । सम्प्रहृष्टौ पुलकितगात्रौ
सिद्धार्थाविव दृष्ट्वा सम्प्रहृष्टैः पुलकितैरङ्गैरुपलक्षितः कार्यसिद्धिं बाङ्गो-
रासन्नं हस्तप्राप्तामिव विदित्वा ननन्द ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

सुग्रीवैणैवसुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः ।
राघवं लक्षणञ्चैव सुग्रीवञ्चाभ्यवादयत् ॥ १ ॥
स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ ।
वानरैः सहितः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह ॥ २ ॥
स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः ।
निपत्य गगनाद्भूमौ तद्धनं प्रविवेश ह ॥ ३ ॥
स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् ।
विमदानुद्धत्तन् सर्वान् मेहमानान् मधूदकम् ॥ ४ ॥
स तानुपागमन्दीरो बध्वा करपुटाञ्जलिम् ।
उवाच वचनं स्रक्ष्णमिद् दृष्टवदङ्गदम् ॥ ५ ॥
सौम्य ! रोषो न कर्त्तव्यो यदेभिः परिवारणम् ।
अज्ञानाद्द्रुचिभिः क्रोधाद्भवन्तः प्रतिषेधिताः ॥ ६ ॥

सुग्रीवैणेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

विमदत्वसूचकं मेहमानान् मधूदकमिति । मेहमानान् मूत्रयतः ।
मधुपरिणामभूतमुदकं मधूदकम् । एवं मूत्रयान् मधूनां जीर्णता
बोधिता । अतएव विमदान् ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रान्तो दूरादनुप्राप्तो भक्ष्यंस्व स्वकं मधु ।
 युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल ! ॥ ७ ॥
 मौख्यात्पूर्वं कृतो रोषस्तद्भवान् चन्तुमर्हसि ।
 यथैव हि पिता ते भूत्पूर्वं हरिगणेश्वरः ॥ ८ ॥
 तथा त्वमपि सुग्रीवो नान्यस्तु हरिसन्तम ! ।
 आख्यानं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ ! ॥ ९ ॥
 दहोपयानं सर्वेषामेनेषां वनचारिणाम् ।
 भवदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्वनचारिभिः ॥ १० ॥
 प्रहृष्टो न तु रुष्टोऽसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम् ।
 प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ११ ॥
 शोघ्नं प्रेषय सर्वान्स्तानिति ह्योवाच पाथिवः ।
 श्रुत्वा दधिमुखस्यैतद्वचनं स्रक्ष्णमङ्गदः ॥ १२ ॥
 अत्रवीक्षान् हरिश्रेष्ठो वाक्त्रं वाक्यविशारदः ।
 शङ्को श्रुतोऽयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः ! ॥ १३ ॥
 अयञ्च हर्षादाख्याति तेन जानामि हेतुना ।

एभिः रक्षिभिरज्ञानात् क्रोधाच्च भवन्तः प्रतिषेधिता इति यदे-
 तत्परिवारं प्रति रोषो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रोषः कृतो मदीयैरिति शेषः ॥ ८ ॥

तथा सुग्रीवस्त्वमपि त्वञ्च हरोश्वरः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

शङ्को दधिमुखस्य परावत्यागमनात् ॥ १३ ॥

तत्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्थ्ये परन्तपाः ! ॥ १४ ॥
 पीत्वा मधु यथाकामं विक्रान्ता वनचारिणः ।
 किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ १५ ॥
 सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरिपुङ्गवाः ! ।
 तथास्मि कर्त्ता कर्त्तव्ये भवद्भिः परवानहम् ॥ १६ ॥
 नाज्ञापयितुमीशोऽहं युवराजोऽस्मि यद्यपि ।
 अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं बलात् ॥ १७ ॥
 भ्रुवतश्चाङ्गदस्यैवं श्रुत्वा वचनमुत्तमम् ।
 प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूर्चुर्वनौकसः ॥ १८ ॥
 एवं वक्ष्यति को राजन् ! प्रभुः सन् वानरर्षभ ! ।
 ऐश्वर्य्यमदमत्तो हि सर्वोऽहमिति मन्यते ॥ १९ ॥

किञ्चायं हर्षादाख्याति । सुग्रीवसन्देहमिति शेषः । तेन च हेतुना
 जानामि रामेण श्रुतोऽयं वृत्तान्त इति । तत्तस्मादकार्थ्ये वनविध्वंसनरूपे
 कृते सतीह स्थातुं नोऽस्माकं न क्षमं न युक्तम् ॥ १४ ॥

किं शेषं न किमपि शिष्टमित्यर्थः । गमनमुचितमिति शेषः ॥ १५ ॥
 कर्त्तव्ये कर्त्तव्येऽर्थे । भवद्भिः परवानहम् । भवदधीन इत्यर्थः ॥ १६ ॥
 यद्यपि अहं युवराजोऽस्मि युष्मानाज्ञापयितुं नैश्वर्य्योऽहम् हेतुः ।
 कृतकर्माणो यूयम् । कृतकर्माणो युष्मान् इत्यर्थे आर्षमिदम् । तथापि
 परम् अतः बलाद्धर्षयितुं न युक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

अहं प्रभुरिति शेषः ॥ १९ ॥

तत्र चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित्
 सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥ २० ॥
 सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः ।
 स यत्र हृदिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः ॥ २१ ॥
 त्वया ह्यनुक्तेर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम्
 कचिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ ! ब्रूमः सत्यमिदन्तु ते ॥ २२ ॥
 एवन्तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत ।
 बाधं गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुर्महाबलाः ॥ २३ ॥
 उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः ।
 कृत्वाकाशं निराकाशं यन्तोत्क्षिप्ता द्वोपलाः ॥ २४ ॥
 अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तश्च वानरम् ।
 तेऽस्वरं सहस्रोत्पत्य वेगवन्तः प्रवङ्गमाः ॥ २५ ॥

सन्नतिर्विनयः । भविष्यच्छुभयोग्यतां भाविनीं भाग्योन्नतिम् ।
 आख्याति सूचयति ॥ २० ॥

अत्र देशे प्राप्ता वयं यत्र सुग्रीवस्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः कृतो-
 त्साहाः ॥ २१, २२ ॥

महाबलास्ते गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुरित्यन्वयः ॥ २३ ॥

तत्र कममाह,—उत्पतन्तमिति । निराकाशं निरवकाशम् । यन्ते-
 त्यादिना दूरोत्पातेन शीघ्रगमनं सूचितम् ॥ २४ ॥

विनदन्तो महानादं घना वातेरिता यथा ।
 अङ्गदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ २६ ॥
 उवाच शोकसन्तप्तं रामं कमललोचनम् ।
 समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न संशयः ॥ २७ ॥
 नागन्तुमिह शक्यं तैरतीतसमयैरिह ।
 अङ्गदस्य प्रहर्षाच्च जानामि शुभदर्शन ! ॥ २८ ॥
 न मत्सकाशमागच्छेत् कृत्ये हि विनिपातिते ।
 युवराजो महाबाहुः स्रवतामङ्गदो वरः ॥ २९ ॥
 यद्ययकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ।
 भवेत्तु दीनवदनो भ्रान्तविभ्रुतमानसः ॥ ३० ॥
 पितृपैतामहश्चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम् ।

सहस्रोत्यत्र वातेरिता घना इव विनदन्तो जग्मुरिति श्लेषः ।
 श्रीघ्नगत्या सादृश्यम् ॥ २५ ॥

समनुप्राप्ते निकटमागते । सुग्रीवो राममुवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥
 दृष्टत्वे हेतुर्नेति । अङ्गदप्रहर्षस्य हेत्वन्तरम् ॥ २८ ॥
 विनिपातिते असाधिते ॥ २९ ॥

यद्यपीति । अकृतकृत्यानामन्येषां वानराणां ऋषिस्वभावचास्रत्या-
 दीदृशमधुवनभङ्गादिरूप उपक्रमो व्यापारो यद्यपि स्यात्तथाप्यङ्गदो
 दीनवदनत्वादिगुणको भवेत् ॥ ३० ॥

न मे मधुवनं हन्याददृष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ३१ ॥

कौशल्यासुप्रजा राम ! समाश्वसिह सुव्रत ! ।

दृष्टा देवी न सन्देहो न चान्येन हनूमता ॥ ३२ ॥

न ह्यस्य कर्मणो हेतुः साधने तद्विधो भवेत् ।

हनूमतीह सिद्धिश्च मतिश्च मतिस्तम ! ॥ ३३ ॥

व्यवसायश्च शौर्यश्च श्रुतश्चापि प्रतिष्ठितम् ।

जाम्बवान्यत्र नेतास्यादङ्गदश्च हरीश्वरः ॥ ३४ ॥

हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा ।

मा भृश्विन्तासमायुक्तः सम्प्रत्यमितविक्रम ! ॥ ३५ ॥

यदा हि दर्पितोदयाः सङ्गताः काननौकसः ।

नैषामकृतकार्य्याणामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ ३६ ॥

कुतस्तत्राह,—पिष्टपेतामहं पिष्टपितामहक्रमागतम् ॥ ३१ ॥

कौशल्यासुप्रजाः । सीतास्थितिपरिज्ञानेन भवतो जीवनलाभा-
दिदानीं कौशल्या सुपुत्रवत्प्रभृदिति भावः । तत्रापि हनूमतेव न न
ततोऽन्येनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अस्य कर्मणः साधने तद्विधो हेतुरपरो न भवेन्नान्ति । इह हनू-
मति एतत्कार्यसाधिका सिद्धिर्ब्रह्मवरजन्ता मनिश्चास्ति । हि यतः
व्यवसाय उद्यमः । नेता प्रधानः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अधिष्ठाता कार्यकारणोद्योगवान् ॥ ३५ ॥

वनभङ्गेन जानामि मधूनां भक्षणेन च ।
 ततः किलकिलाशब्दं श्रुत्वा सन्नमस्करे ॥ ३७ ॥
 हनूमन्कमेदृप्तानां नदतां काननौकसाम् ।
 किष्किन्वासुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३८ ॥
 ततः श्रुत्वा निनादन्तं कपीनां कपिसत्तमः ।
 ध्यायताश्चितलाङ्गुलः सोऽभवत् दृष्टमानसः ॥ ३९ ॥
 आजगमुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिणः ।
 अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमतञ्च वानरम् ॥ ४० ॥
 तेऽङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मदान्विताः ।
 निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ४१ ॥
 हनूमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ।
 नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ४२ ॥
 दृष्ट्वा देवीति हनुमद्दत्तादमृतोपमम् ।
 आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ॥ ४३ ॥
 निश्चितार्थं ततस्तस्मिन् सुग्रीवं पवनात्मजे ! ।
 लक्ष्मणः प्रीतिमान् प्रीतो बह्वमानादवैक्षत ॥ ४४ ॥

यदा हि । यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ध्यायताश्चितलाङ्गुल इति स्वभावोक्त्यलङ्कारः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

प्रीत्या च परमोपेतो राघवः परवीरहा ।

बहुमानेन महता हनूमन्तमवै चत ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

नियतां पातिव्रत्यसम्पन्नाम् । अक्षतां शरीरेण कुशलिनीम् ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् ।
प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणञ्च महाबलम् ॥ १ ॥
युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च ।
प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमे * ॥ २ ॥
रावणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् ।
रामे समनुरागञ्च यथा च नियमः कृतः ॥ ३ ॥
एतदाख्याय ते सर्वं हरयो रामसन्निधौ ।
वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥
क्व सीता वर्त्तते देवी कथञ्च मयि वर्त्तते ।
एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं तति वानराः ! ॥ ५ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥

नियमो रावणकृतावधिरूपः । दशमो वर्त्तते मासे दौ तु श्रेष्ठौ
स्रवणमेति सीताक्तेः । तच्चेति श्रेष्ठः ॥ ३ ॥

रामसन्निधौ स्थिता इति श्रेष्ठः ॥ ४ ॥ ५ ॥

* वचनव्यत्यय आर्षः इति भाति ।

रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसन्निधौ ।
 चोदयन्ति हनमन्तं सीतावृत्तान्तकोविदम् ॥ ६ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनूमान् मारुतात्मजः ।
 प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिशं प्रति ॥ ७ ॥
 उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा ।
 तं मणिं काञ्चनं दिव्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ८ ॥
 दत्त्वा रामाय हनुमांस्ततः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
 समुद्रं लङ्घयित्वाहं शतयोजनमायतम् ॥ ९ ॥
 अगच्छं जानकों सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया ।
 तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः ॥ १० ॥
 दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वर्सति दक्षिणे ।
 तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ॥ ११ ॥
 त्वयि मन्यस्य जीवन्ती रामा राम ! मनोरथम् ।

चोदयन्ति प्रेरयन्ति स्म ॥ ६ ॥

सीतायै प्रणम्य । तां दिशं प्रति च प्रणम्येत्याकर्षः ॥ ७ ॥

यथा येन प्रकारेण सीताया दर्शनं जातं तत्परं वाक्यमुवाचे-
 त्वर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

देव्या दिदृक्षया तां मार्गमाणोऽगच्छम् ॥ १० ॥

तीरे दक्षिणसमुद्रसम्बन्धिदीपसन्नद्धतीरे ॥ ११ ॥

दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तज्यमाना मुज्जमुज्जः ॥ १२ ॥
 राक्षसीभिर्विरूपाभीरक्षिता प्रमदावने ।
 दुःखमापद्यते देवी त्वया वीर ! सुखोचिता ॥ १३ ॥
 रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः संरक्षिता ।
 एकवेणीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा ॥ १४ ॥
 अधःशय्याविवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ।
 रावणाद्विनित्तार्था मर्त्तव्यकृतनिश्चया ॥ १५ ॥
 देवी कथञ्चित्काकुत्स्थ ! तन्मना मार्गिता मया ।
 इच्छाकुवञ्शविख्यातिं शनैः कोर्त्तयतानघ ! ॥ १६ ॥
 सा मया नरशार्दूल ! शनैर्विश्रामिता तदा ।
 ततः सम्भाषिता देवी सर्वमर्थञ्च दर्शिता ॥ १७ ॥
 रामसुग्रीवसख्यञ्च श्रुत्वा हर्षमुपागता ।
 नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्याः सदा त्वयि ॥ १८ ॥

हे राम रामा सा सीता त्वयि मनोरथं सम्यक् न्यस्य त्वदतिरिक्त-
 त्रिषयमनोरथाभाववती भूत्वा जीवन्ती धृतप्राणा मया दृष्टा ॥ १२ ॥
 सुखोचिता देवी त्वया विना दुःखमापद्यते इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 अधःशय्या भूशयना ॥ १५ ॥ १६ ॥
 सर्वमर्थं रामसुग्रीवसख्यादि । दर्शिता ज्ञापिता ॥ १७ ॥
 नियत इति । समुदाचारो गोत्रस्वजनादिव्यवहारो भक्तिश्च
 त्वयि त्वयोव सदा नियतो नान्यत्रेत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं मया महाभाग ! दृष्टा जनकनन्दिनी ।
 उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १९ ॥
 अभिज्ञानञ्च मे दत्तं यथावृत्तं तवान्तिके ।
 चिचकूटे मत्प्रसाह ! वायसं प्रति राघव ! ॥ २० ॥
 विज्ञाप्यः पुनरप्येष रामो वायुसुत ! त्वया ।
 अखिलेन यथादृष्टमिति मामाह जानकी ॥ २१ ॥
 अयञ्चास्मै प्रदातव्यो यन्नात् सुपरिरक्षितः ।
 भ्रुवता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २२ ॥
 एष चूडामणिः श्रीमान् मया ते यन्नरक्षितः ।
 मनःशिलायास्त्रिलोकं तत् स्मरस्वेति चाब्रवीत् ॥ २३ ॥
 एष निर्यातितः श्रीमान् मया ते वारिसम्भवः ।
 एनं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिवानघ ! ॥ २४ ॥
 जीवितं ध्ना रयिष्यामि मासं दृशरथात्मज ! ।

उग्रेण तपसा त्वद्भक्त्या च युक्ता ॥ १९ ॥ २० ॥
 यथादृष्टं राक्षसीतर्जनादि तद्विज्ञाप्य इत्यन्वयः ॥ २१ ॥
 उपशृण्वतः सुग्रीवस्य समक्षं दातव्य इत्यब्रवीदिति शेषः ॥ २२ ॥
 एष इति दत्तस्त्वं पश्य । यन्मनःशिलायास्त्रिलोकं त्वया हतं तत्
 स्मरस्वेति चाब्रवीत् ॥ २३ ॥

एष वारिसम्भवो मणिर्निर्यातितः प्रेषितः एनम् एतत्त्वत्प्रेषित-
 मङ्गलीयकम् ॥ २४ ॥

ऊर्द्धं मासान् जीवेयं नृचसां वशमागता ॥ २५ ॥
 इति मामब्रवीत् सीता कृष्णाङ्गी धर्मचारिणी ।
 रावणान्तःपुरे रुद्धा मृगीवोत्फुल्ललोचना ॥ २६ ॥
 एतदेव मया ख्यातं सर्वं राघव ! यद्यथा ।
 सर्वथा सागरजले सन्तारः प्रविधीयताम् ॥ २७ ॥

तौ जातश्चासौ राजपुत्रौ विदित्वा
 तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ।
 देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्या-
 द्वाचा सम्पूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ २८ ॥

इत्यर्षिं रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
 पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

मासादिद्यमानाद्दशमादूर्द्धमिदमर्थं ॥ २५ ॥ २६ ॥
 सन्तारः सन्तारोपायः अविधीयतां प्रविचार्यताम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा हनुमता रामो दशरथात्मजः ।
 तं मणिं हृदये कृत्वा हरोद सहलक्षणः ॥ १ ॥
 तन्तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककण्ठितः ।
 नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला ।
 तथा ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्य दर्शनात् ॥ ३ ॥
 मणिरन्नमिदं दत्तं वैदेह्याः शशुरेण मे ।
 वधूकाले यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥ ४ ॥
 अयं हि जलसम्भूतो मणिः प्रवरपूजितः ।
 यज्ञे परमतुष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता ॥ ५ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥

वत्सस्येत्यत्रापि दर्शनादिति सम्बध्यते । तथा स्नेहात् स्रवतीत्यनु-
 कर्षः ॥ ३ ॥

मे शशुरेण जनकेन वधूकाले वधूत्वसम्पादके काले विवाहकाले
 वैदेह्याः शिरसाभूषणाय सीतामाढहस्तात् गृह्यत्वा दशरथहस्ते दत्तम् ।
 तत्र तस्मिन् काले यथाधिकं शोभते तथा मूर्ध्नि बद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

जनकस्याप्येतदागमः कुतस्तथाह,—अयं हीति । प्रवरैः श्रेष्ठैर्देवैः
 पूजितः ॥ ५ ॥

इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं तच्छ तातस्य दर्शनम् ।

अद्यास्मप्रवगतः सौम्य ! वैदेहस्य तथा विभोः ॥ ६ ॥

अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः ।

अद्यास्य दर्शने नाहं प्राप्तं तामिव चिन्तये ॥ ७ ॥

किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य ! पुनः पुनः ।

परासुमिव तोयेन सिञ्चन्ती वाक्यवारिणा ॥ ८ ॥

इतस्तु किं दुःखतरं यमिमं वारिसम्भवम् ।

मणिं पश्यामि सौमित्रे ! वैदेहीमागतं विना ॥ ९ ॥

चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति ।

क्षणं वीर ! न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम् ॥ १० ॥

नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया ।

न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिसुपलभ्य च ॥ ११ ॥

तथा यथा सीतादर्शनम् अत्रगतः प्राप्तस्तथा तातस्य दशरथस्य प्राप्तः तद्भस्ते जनकेन दानात्तस्य स्मरणं तथा वैदेहस्य राज्ञो जनकस्य सपत्नीकस्य दर्शनं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ । ७ ॥

परासुं मूर्च्छितं मां जीवनाय वाक्यवारिणां सिञ्चन्ती किमाह,— तद्ब्रूहि ॥ ८ ॥

वैदेहीं विना आगतं मणिं पश्यामि इतः किं दुःखतरम् ॥ ९ ॥

यदि मासं धरिष्यति जीविष्यति तदा चिरं जीवति जीविष्यतीत्यर्थः । तां विना यथाहं न जीवेयम् । तथा मां विना सापि न जीविष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती तदा ।
 भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् ॥ १२ ॥
 शारदस्तिमिरोन्मत्तो नूनं चन्द्र इवाम्बुदैः ।
 आवृतो वदनं तस्या न विराजति साम्प्रतम् ॥ १३ ॥
 किमाह सीता हनुमंस्तत्त्वतः कथयस्व मे ।
 एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा ॥ १४ ॥
 मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी ।
 मद्विहीना वरारोहा हनुमन् ! कथयस्व मे ।
 दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य कथं जीवति जानकी ॥ १५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

प्रवृत्तिमुपलभ्य क्षणमपि न तिष्ठेयं स्थातुं न शक्यमित्यर्थं ॥ ११ ॥
 भीरुभीरुः अत्यन्तभीरुः ॥ १२ ॥
 अम्बुदैरावृतस्तिमिरोन्मत्तः शारदश्चन्द्र इव तस्या वदनं न
 राजति ॥ १३ ॥
 एतेन तद्वाक्यश्रवणरूपेण ॥ १४ ॥
 मधुरा मधुराकारा ॥ १५ ॥
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 सुन्दरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्तस्तु हनुमान् राघवेण महात्मना ।
सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे ॥ १ ॥
इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ ! ।
पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् ॥ २ ॥
सुखसुप्ता त्वया सार्द्धं जानकी पूर्वमुत्थिता ।
वायसः सहस्रोत्पत्य त्रिददार स्तनान्तरम् ॥ ३ ॥
पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्गे भरतागज ! ।
पुनश्च किल पृच्छी स देव्या जंनयति व्यथाम् ॥ ४ ॥
ततः पुनरुपागम्य विददार भृशं किल ।
ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुचितः ॥ ५ ॥
वायमेन च तेनैवं सततं बाध्यमानया ।
बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परन्तप ! ॥ ६ ॥
ताञ्च दृष्ट्वा महाबाहो ! दारिताञ्च स्तनान्तरे ।
आशीविष इव क्रुद्धस्ततो वाक्यं त्वमूचिवान् ॥ ७ ॥

यथातथं यथापूर्वं वृत्तं तथोक्तवती ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नखाद्यैः केन ते भीरु ! रादितं वै स्तनास्तरम् ।
 कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ ८ ॥
 निरीक्षमाणः सहसा वायसं समुदैक्षथाः ।
 नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९ ॥
 सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ।
 धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ १० ॥
 ततस्त्वास्मिन् महाबाहो ! कोपसंवर्त्तितेक्षणः ।
 वायसे त्वं व्यधाः क्रूरां मतिं मतिमतां वर ! ॥ ११ ॥
 स दर्भसंस्तरात् गृह्य ब्रह्मास्त्रेण न्ययोजयः ।
 स दीप्त इव कालाग्निर्ज्वालाभिमुखं खगम् ॥ १२ ॥
 स त्वं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति ।
 ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भाद्बुजगाम च ॥ १३ ॥
 भीतैश्च संपरित्यक्तः सुरैः सर्वैश्च वायसः ।
 चीन् लोकान् संपरिक्रम्य चातारं नाधिगच्छति ॥ १४ ॥
 पुनरप्यागतस्तत्र त्वत्सकाशमरिन्दम ! ।

रादिन्नं दारितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

धरान्तरगतः यातालस्यः ॥ १० ॥

व्यधाः अक्षथाः ॥ ११ ॥

दर्भसंस्तरादेकं कुशं गृह्य गृहीत्वैत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्वं तं निपतितं भूमौ धरुण्यां शरणागतम् ॥ १५ ॥

बधार्हमपि काकुत्स्थ ! हृपया परिपालयः ।

मोघमस्त्रं न शक्यन्तु कर्तुमित्येव राघवः ॥ १६ ॥

ततस्तस्याच्च काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ।

वायसस्त्रां नमस्कृत्य राज्ञो दशरथस्य च ॥ १७ ॥

विस्मृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम् ।

एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्ववान् श्रीलवानपि ॥ १८ ॥

किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयसि राघव ! ।

न दानवा न गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ १९ ॥

तव राम ! रणे शक्तास्तथा प्रतिसमासितुम् ।

तव वीर्यवतः कश्चित् मयि यद्यस्ति सम्भ्रमः ॥ २० ॥

क्षिप्रं सुनियतैर्बाणैर्हन्यतां युधि रावणः ।

भ्रातुरादेशमाज्ञाय लक्ष्मणो वा परन्तपः ॥ २१ ॥

स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः ।

शक्नोतीति पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निमतेजसौ ॥ २२ ॥

चिक्षेप चिक्षेपिथ । आर्घ्यप्रयोगः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

परिपालयः पर्यपालयः शरीरावधेनेति भावः । इत्येवेति
हेतोः ॥ १६ ॥

ततस्तदा गमनोत्तरं हिनस्ति स्म अहिनः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

- . सुराणामपि दुर्हर्षा किमर्थं मामुपेक्षितः ।
 ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ॥ २३ ॥
 समर्थो महितो यन्मां न रक्षते परन्तपौ ।
 वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साधुभाषितम् ॥ २४ ॥
 पुनरप्यहमार्यां तामिदं वचनमब्रुवम् ।
 त्वच्छोकविमुखो रामो देवि ! सत्येन ते शपे ॥ २५ ॥
 रामे दुःखाभिभूते च लक्षणः परितप्यते ।
 कथञ्चिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ २६ ॥
 इदं मुहूर्त्तं दुःखानामन्तं द्रव्यसि भामिनि ! ।
 तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रौ परन्तपौ ॥ २७ ॥
 त्वदशनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ।
 हत्वा च समरे रौद्रं रावणं महवान्धवम् ॥ २८ ॥
 राघवस्त्वां वरारोहे स्वपुरीं नयिता भ्रुवम् ।
 यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ॥ २९ ॥

हे राम रणे तव त्वां प्रति समासितुं न शक्ताः तथा तदल्पाका-
 दित्यर्थः । सम्भ्रमः आदरः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन कार्यान्तरविमुखः । २५ ॥

भवती मया दृष्टा अतः परं परिशोचितुं न कालस्तवयोग्य इति
 शेषः । चिरं लङ्कायाम् आसितुं न कालोयोग्य इति पाठान्तरार्थः ॥ २६ ॥

इदं मुहूर्त्तम् अस्मिन्नेव मुहूर्त्ते इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

प्रीतिसञ्जननं तस्य प्रदातुं तं त्वमर्हसि ।
 साभिवोक्ष्य दिशः सर्वा वेणुद्गयनमुत्तमम् ॥ ३० ॥
 सुक्ता वस्त्रहृदौ मह्यं मणिमेतं महाबल ! ।
 प्रतिशृण्व मणिं दोर्भ्यां तव हेतो रघुप्रिय ! ॥ ३१ ॥
 शिरसा संप्रणम्यैनामहमागमने त्वरे ।
 गमने च कृतोत्साहमेवेत्य वरवर्णिनी ॥ ३२ ॥
 विवर्धमानञ्च हि मामुवाच जनकात्मजा ।
 अश्रुपूर्णमुखी दीना वाप्यगद्गदभाषिणी ॥ ३३ ॥
 ममोत्पतनसमृन्ता शोकवेगसमाहता ।
 मामुवाच ततः सीता सभाग्योऽसि महाकपे ! ॥ ३४ ॥
 यद्दृक्ष्यसि महावाङ्गं रामं कमललोचनम् ।
 लक्ष्मणञ्च महावाङ्गं देवरं मे यशस्विनम् ॥ ३५ ॥
 सीतयाप्येवमुक्तोऽहमब्रुवँ मैथिलीं तथा ।
 पृष्ठमारोह मे देवि ! क्षिप्रं जनकनन्दिनि ! ॥ ३६ ॥
 यावत्ते दृश्याम्यद्य सस्योवं सलक्ष्मणम् ।
 राघवञ्च महाभागे ! भर्तारमसितेक्षणे ! ॥ ३७ ॥
 साब्रवीन्मां ततो देवी नैष धर्मा महाकपे ।

वणुद्गयनं वेणुद्गयनयोग्यम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

त्वरे त्वरावान् जात इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

यत्ते पृष्ठं सिधेवेऽहं स्ववशा हरिमुद्धव ! ॥ ३८ ॥

पुरा च यदहं वीर ! स्पृष्टा गात्रेषु रक्षसा ।

तत्राहं किं करिष्यामि कालेनोपनिपीडिता ॥ ३९ ॥

गच्छन्तं कपिशर्दूल ! यत्र तौ वृपतेः सुतौ ।

इत्येवं सा समाभाष्य भृयः सन्देष्टुमास्यता ॥ ४० ॥

हनूमन् ! सिंहमङ्काशौ तावुभौ रामन्तच्छणौ ।

सुग्रीवञ्च सहामात्यं सर्वान् ब्रूया अनामयम् ॥ ४१ ॥

यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ।

अस्माद्दुःखास्वसंरोधात् तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ४२ ॥

इदञ्च तत्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनञ्च ।

ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीरः ॥ ४३ ॥

एतत्तवार्या वृपसंयता सा सीता वचः प्राह विषादपूर्वम् ।

एतच्च बुध्वा गदितो यथा त्वं अद्भुतं सीतां कुशलां समयाम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

सप्तपद्यितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

विषर्धमानं समुद्रतरणायेति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कालेनोपनिपीडिता पशयति शेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे सप्तपद्यितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससम्भ्रमम् ।
 तव स्नेहान्नरव्याघ्र ! सौहार्दादनुमान्य च ॥ १ ॥
 एवं बज्रविधुं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया ।
 यथा मां प्राप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे ॥ २ ॥
 यदि वा मन्यसे वीर ! वसैकाहमरिन्दम ! ।
 कस्मिंश्चित् संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यमि ॥ ३ ॥
 मम चाण्डाल्यभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ! ।
 अस्य श्लोकविपाकस्य मुहूर्त्तं स्याद्विमोक्षणम् ॥ ४ ॥
 गते हि त्वयि विक्रान्त ! पुनरागमनाय वै ।
 प्राणानामपि मन्देहो मम स्थान्नात्र संशयः ॥ ५ ॥

तव स्नेहान्नरिय सौहृदात् सुहृद्भावात् मामनुमान्य सम्मान्य संस-
 म्भ्रमो गन्तुं सत्वरौहम् उत्तरं कार्थीं प्रति पुनः पुनरुक्तः ५ ॥

यथा मां प्राप्नुयात्तथा यतस्तेति श्लेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

एकदिनवासफलमाह, ---नम चेति । तव सान्निध्यादल्पभाग्यायाः
 ममास्य महतः श्लोकविपाकस्य श्लोकरूपस्य पापफलस्य मुहूर्त्तं मोक्षणं
 स्यादित्यन्वयः ॥ ४ ॥

तवादर्शनजञ्जापि भयं मां प्ररितापयेत् ।

दुःखाद्दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम् ॥ ६ ॥

अथश्च वीर ! सन्देहस्तिष्ठतीत्र ममाग्रतः ।

सुमह्यत् त्वत्सहायेन हर्यक्षेषु असंशयः ॥ ७ ॥

कथं नु खलुं दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिमू ।

तानि हर्यक्षमैन्यानि तौ वानरवरात्मजौ ॥ ८ ॥

अथाणामिव भूतानां सागरस्येह लङ्घने ।

शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य वायोर्वा तव चानघ ! ॥ ९ ॥

तदस्मिन् कार्यनिर्योगे वीरैवं दरतिक्रमे ।

किं पश्यामि समाधानं ब्रूहि वाक्यविदां वर ! ॥ १० ॥

काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ।

पर्याप्तः परवीरघ्न ! यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥

बलैः समग्रैर्यादि मां हत्वा रावणमाहवे ।

पुनरागमनाय प्रतीक्षमाणाया भिम प्राणानामपि सन्देहः स्यादिति याजना ॥ ५ ॥ ६ ॥

उत्तरकार्यविधयामुक्तिमाह,—अथश्चेति । असंशयः बाधकसंशय-रहितः ॥ ७ ॥

सन्देहमेवाह,—कथं न्विति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

यद्यपि त्वमेव पर्याप्तः सकलराक्षसवधपूर्वं मन्मोचन इति शेषः । तथापि ईदृशो बलोदयस्तैव यशस्यो यशोवर्धकः स्यात् ॥ ११ ॥

विजयी स्वपुरीं रामो न्येत्तत् स्याद्यशस्करम् ॥ १२ ॥

यथाहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता ।

रक्षसा तद्भयदेव तथा नार्हति राघवः ॥ १३ ॥

बलैस्तु सङ्कलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ।

मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १४ ॥

तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ।

भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १५ ॥

तदर्थापहिनं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ।

निशस्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रुवम् ॥ १६ ॥

देवि ! हर्य्यक्षसैन्यानामीश्वरः स्रवतां वरः ।

मुयीवः सत्त्वसम्पन्नस्त्वदर्थं कृतनिश्चयः ॥ १७ ॥

तस्य विक्रमसम्पन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः ।

मनःसङ्कल्पसदृशा निदेशे हूरयः स्थिताः ॥ १८ ॥

येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्य्यक् सञ्जते गतिः ।

न च कर्मसु मीदन्ति महत्त्वमिततेजसः ॥ १९ ॥

असकृत्तैर्महाभागैर्वानरैर्बलसंयुतैः ।

यदि तु रामो रावणं हृत्वा मां नयेत् तदा तद्भयनं तस्यै यशस्करं
स्यात् । अतस्तेजैवागत्य मोचनं युक्तमिति भावः ॥ १२ ॥

उपधिना क्लृप्तेन ॥ १३ ॥ १४ ॥

यथा तस्यानुरूपं विक्रान्तं भवति तथा त्वमेवोपपादय ॥ १५ ॥

. प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमाग्नीनुसारिभिः ॥ २० ॥
 मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ।
 मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नानि सुग्रीवसन्निधौ ॥ २१ ॥
 अहं तत्प्रदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ।
 न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते होतरे जनाः ॥ २२ ॥
 तदन्नं परितापेन देवि ! मन्युरूपैतु ते ।
 एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ २३ ॥
 मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।
 त्वत्सकाशं महाभागे वृमिंहात्रागमिष्यतः ॥ २४ ॥
 अरिघ्नं मिहसङ्काशं क्षिप्रं द्रुक्ष्यसि राघवम् ।
 लक्ष्मणञ्च धनुष्मन्तं लङ्काद्वारमुपागतम् ॥ २५ ॥
 नखद्रं प्रायुधान् वीरान् मिहशादूलविक्रमान् ।
 वानरान् वानरेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रुक्ष्यसि सङ्गतान् ॥ २६ ॥
 शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयंसानुषु ।
 मूर्द्धतां कपिसुख्मिनां न चिराच्छ्रोत्र्यसे स्वनम् ॥ २७ ॥
 निवृत्तवनवासश्च त्वया सार्द्धं मरिन्दमम् ।
 अभिर्षिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रुक्ष्यसि राघवम् ॥ २८ ॥

शेषं शिष्टम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 मन्युर्देव्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८

ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणी

शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ।

उवाहं शान्तिं मम मैथिलात्मजा

तवातिशोकेन तथातिपीडिता ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

पूर्वमुक्त्वा मदुक्त्वा श्रुतेन त्वच्छोकेनातिपीडिताप्यदीनभाषिणी सा
मया शिवाभिर्वाग्भिरभिप्रसादिता शान्तिं दुःखनिर्दत्तिम् उवाह
प्रापेत्त्वर्धः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

इति सुन्दरकाण्डं सम्पूर्णमस्तु ।

